

God.7, br.7 (2023)

ISSN 2566-4557

12-15.05.2022 BIH

ZBORNİK RADOVA

V **KONGRES PSIHOLOGA**
BIH TUZLA 2022

www.dpfbih.ba

ZBORNIK RADOVA
Savez društava psihologa Bosne i Hercegovine

Društvo psihologa u Federaciji Bosne i Hercegovine
Društvo psihologa Republike Srpske
Društvo psihologa Brčko distrikta Bosne i Hercegovine

VII KONGRES PSIHOLOGA BOSNE I HERCEGOVINE
s međunarodnim učešćem

Hotel Garden, Tuzla
12 - 15. maj 2022.

Urednica

Vanr. prof. dr. sc. Tamara Efendić-Spahić

Programski odbor

Vanr. prof. dr. sc. Tamara Efendić-Spahić, predsjednica Programskog odbora,
Elvis Vardo (BiH), Tatjana Stefanović-Stanojević (Srbija), Slavka Galić (Hrvatska),
Miroslav Gavrić (BiH), Dženana Husremović (BiH), Sanja Radetić-Lovrić (BiH),
Đenita Tuće (BiH), Nada Vaselić (BiH), Kristina Sesar (BiH), Šuajb Solaković (BiH),
Anela Hasanagić (BiH), Ivana Zečević (BiH), Slavica Tutnjevčić (BiH), Aleksandra Hadžić
(BiH), Biljana Mirković (BiH), Ivona Čarapina Zovko (BiH), Remzija Šetić (BiH),
Tea Vučina (BiH), Vildana Aziraj (BiH), Amela Mujagić (BiH),
Dijana Đurić (BiH), Mirna Marković (BiH)

Organizacijski odbor

Doc. dr. sc. Mitra Mirković-Hajduković, predsjednica Organizacijskog odbora,
Elvis Vardo, Tamara Efendić-Spahić, Dijana Đurić, Diana Ridić, Edina Osmić Šadić,
Nataša Jovanović-Ristić, Aleksandra Salamadić, Jana Dubočanin, Srđan Baralić,
Vedrana Andrić, Branko Anđić, Gordana Ružić Milunić

Izdavač

Društvo psihologa u Federaciji Bosne i Hercegovine

Lektor

Arif Švraka, Maida Švraka

Štampa

“Off-set”, d.o.o. Tuzla

Tiraž

100 primjeraka

Savez društava psihologa Bosne i Hercegovine
Društvo psihologa u Federaciji Bosne i Hercegovine (organizator)
Društvo psihologa Republike Srpske
Društvo psihologa Brčko distrikta Bosne i Hercegovine

God.7, br.7 (2023)

ISSN 2566-4557

**NAUČNO-STRUČNI SKUP
VII KONGRES PSIHOLOGA BOSNE I HERCEGOVINE
s međunarodnim učešćem**

ZBORNİK RADOVA

Tuzla, 12 - 15. maj 2022.

SADRŽAJ

PRIKAZI KNJIGA

SNOVI I NJIHOVA KLINIČKA UPOTREBA, autor Spasenija Čeranić

Irena Stanić 15

PSIHOLOŠKI ASPEKTI PODUZETNIŠTVA MLADIH, autori Elvis Vardo, Alen Gabeljić, Miroslav Gavrić

Tamara Efendić-Spahić, Šuajb Solaković 19

NAUČNI RADOVI

PERCEPCIJA ZAPOŠLJIVOSTI STUDENATA "PRVE GENERACIJE

Dženana Husremović, Elvis Vardo, Ivona Čarapina Zovko, Hana Sarajlić,

Jelena Sesar, Lejla Klisura 25

SKRIPTNE ZABRANE KOD ZAVISNIKA OD ALKOHOLA

Snežana Samardžić, Darjana Sredić 51

"ODLAZIM JER SE NE OSJEĆAM DOBRO": RAZLIKE U PSIHOLOŠKIM

KARAKTERISTIKAMA OSOBA SA NAMJEROM I BEZ NAMJERE

NAPUŠTANJA BOSNE I HERCEGOVINE

Tamara Efendić-Spahić, Andrej Simić, Emira Sočić 67

LOKUS KONTROLE I PRIHVATLJIVOST COVID-19 VAKCINE STUDENATA

Maja Vejin, Šuajb Solaković 97

POVEZANOST IZMEĐU OTVORENOSTI KA ISKUSTVU I STAVA

POTROŠAČA O MARKETINGU NA DRUŠTVENIM MREŽAMA

Snježana Stanar, Maja Vejin 115

VEROVANJE U PRAVEDAN SVET KAO DOPRINOS MENTALNOM ZDRAVLJU U DOBA PANDEMIJE Anida Vrcić Amar, Milena Belić, Jelena Davidovic Rakić, Andrijana Maksimović.....	131
POVEZANOST MOTIVACIJSKIH STRATEGIJA, STRATEGIJA UČENJA I SAMOEFIKASNOSTI SA ŠKOLSKIM USPJEHOM UČENIKA Nermin Mulaosmanović	143
THE EFFECT OF PATRIOTISM AND COLLECTIVE ACTIONS ON SOCIAL ENTREPRENEURSHIP INTENTIONS Andrej Simić	167
OSOBINE LIČNOSTI I PONAŠANJE MLADIH VOZAČA U SAOBRAĆAJU Šuajb Solaković, Lea Ćirić.....	187
POVEZANOST OSOBINA LIČNOSTI SA SEKSUALNIM DISFUNKCIJAMA ŽENA U BIH Darjana Sredić, Mitra Mirković Hajdukov	209
STRESNI ŽIVOTNI DOGAĐAJI U PERIODU DJETINJSTVA I ADOLESCENCIJE I ANKSIOZNI POREMEĆAJI Klementina Nuk-Vuković	233
ZNAČAJ SADRŽAJA INFORMACIJE ZA FORMIRANJE IMPRESIJE U KONTEKSTU OSOBINA VAŽNIH ZA ODNOS PREMA POSLU I LJUDIMA Nataša Kostić	253
PSIHOLOŠKA ISKUSTVA OSOBA KOJE SU PREBOLJELE KOVID-19 U ODNOSU NA TALAS U KOJEM SU ZARAŽENI I TEŽINU KLINIČKE SLIKE Dijana Đurić, Biljana Mirković	273

**POTENCIJALNI RIZICI LEGALIZACIJE UPOTREBE KANABISA NA
MENTALNO ZDRAVLJE**

Nera Žigić, Mevludin Hasanović, Izet Pajević 285

**STRUKTURA ORGANIZACIJE VREMENA REKREATIVNIH SPORTISTA U
SPORTOVIMA IZDRŽLJIVOSTI - EKSPLOLATIVNO ISTRAŽIVANJE**

Šuajb Solaković, Elvis Vardo, Erko Solaković 297

**POVEZANOST OSOBINA LIČNOSTI I PREDTAKMIČARSKE
ANKSIOZNOSTI SPORTISTA**

Nermin Mulaosmanović, Damir Ahmić 321

STRUČNI RADOVI

**MILLONOVA EVOLUCIONA TEORIJA I CELOVITA PROCENA
LIČNOSTI I PSIHOLOGIJE**

Snežana Svetozarević 347

**PRIMJENA KOGNITIVNO-BIHEVIORALNE TERAPIJE U TRETMANU
KONTROLE LJUTNJE: PRIKAZ SLUČAJA**

Ivona Čarapina Zovko, Diana Riđić 375

PSIHOLOŠKA PODRŠKA RODITELJIMA NAKON GUBITKA DJETETA

Sabina Duman, Aldina Selimagić-Šljivo 387

NAUČNO-STRUČNI SKUP

**VII KONGRES PSIHOLOGA
BOSNE I HERCEGOVINE**

s međunarodnim učešćem

Tuzla, 12 - 15. maj 2022.

PREDGOVOR

VII kongres psihologa Bosne i Hercegovine s međunarodnim učešćem održan je u Tuzli od 12. do 15. maja 2022. godine. Ova naučno-stručna manifestacija koja se prvi put održala u Tuzli realizirana je pod pokroviteljstvom Saveza društava Bosne i Hercegovine koji čine Društva psihologa Federacije Bosne i Hercegovine, Republike Srpske i Brčko distrikta. Organizator VII kongresa je Društvo Federacije Bosne i Hercegovine, a obilježilo ga je šest plenarnih predavanja, dvije promocije knjiga, četiri simpozija, dva okrugla stola i preko trideset usmenih izlaganja. Kongres je posjetilo 120 registriranih učesnika, od kojih je značajan broj njih doprinio kvaliteti i raznolikosti prezentiranih sadržaja.

Veliki broj prezentiranih tema na VII kongresu može se naći i u ovom Zborniku radova koji svjedoči različitosti sadržaja i primarnih interesovanja autora koji su svojim učešćem unaprijedili kvalitet ove manifestacije. Promocije knjiga, okrugli stolovi, simpoziji i naučni i stručni radovi koji su prezentirani omogućili su psiholozima ali i kolegama iz srodnih profesija da razmijene ideje i nakon pandemije nastave bogatiti sadržajem i kvalitetom psihologiju kao nauku i struku koja se u vremenu u kojem živimo pokazuje kao sve potrebniji oslonac običnom čovjeku da prevaziđe izazove s kojima se svakodnevno suočava ali i unaprijedi kvalitet svakodnevnog života.

Tematsku sadržajnost i raznolikost VII kongresa dugujemo, prije svega, naučno-stručnoj radoznalosti i trudu svih autora koji su uzeli učešće na ovoj manifestaciji, kao i onima čiji su se radovi našli u Zborniku. Poseban doprinos procesu nastajanja ove publikacije dolazi od svih kolega psihologa koji su činili Programski odbor, a sama manifestacija odražava entuzijazam psihologa da razmijene ideje i prošire perspektive naučnog, istraživačkog i stručnog djelovanja ne samo u Bosni i Hercegovini već i u regiji i da time nastave unapređivati kvalitet našeg rada i potvrđivati važnost ali i ljepotu naše struke kako u teoriji tako i u praksi.

Urednica

PRIKAZI KNJIGA

SNOVI I NJIHOVA KLINIČKA UPOTREBA (Spasenija Ćeranić, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Istočno Novo Sarajevo, 2019.)

Irena Stanić, *Univerzitet u Istočnom Sarajevu*

Informacije o snovima, njihovom nastanku, sadržaju, dinamici i funkciji psiholozi, kroz formativno akademsko obrazovanje, dobijaju tek kroz nekoliko naznaka prorađujući teorije ličnosti. Prvi koraci naučnog pristupa snovima vezuju se za topografsku teoriju Sigmunda Frojda, uz frazu da su snovi “kraljevski put ka nesvjesnom”, te se time saznanje o naučnom pristupu snovima često i završava. Ovaj nedostatak uočila je prof. dr. Spasenija Ćeranić.

Potrebni su iznimna naučnička radoznalost i obrazovanje erudite, uz veliko kliničko iskustvo da bi se pristupilo pisanju ovakve knjige. Nakon prethodnih brojnih vrijednih autorskih članaka i objavljenih knjiga gdje smo iskusili po mnogo čemu jedinstveno i izuzetno promišljanje prof. dr. Spasenije Ćeranić o različitim kliničkim postavkama i konstruktima, i ova knjiga, koja obuhvata tako važnu tematiku kao što je naučno proučavanje snova, predstavlja pravi poklon za čitaoce.

Sistematski, uz iznimno poznavanje oblasti, na 133 strane i sa spiskom od 139 referenci, autorka je opisala put ljudskih interesovanja za fenomen sanjanja i snova, tretman snova u nekim teorijama ličnosti kao i tretman u specifičnim psihološkim kontekstima i razvojno-psihološkim periodima.

U *Uvodu u istoriju proučavanja snova* autorka ljudsku fascinaciju snovima hronološki opisuje na osnovu podataka koji su nam dostupni zahvaljujući pojavi pisma. Predstavljeni su podaci o snovima prvih civilizacija, kao što je Mesopotamija, preko egipatskih knjiga o snovima, starih Kineza i Hindusa do starih Grka. Pomenuto je i tumačenje snova u velikim religijskim sistemima te začeci naučnog pristupa u djelima nekih psihologa i filozofa, kao što su Herbart i Bergson.

Sljedeća dva poglavlja posvećena su teoriji rodonačelnika naučnog pristupa proučavanju snova, Sigmundu Frojdu. *Frojdova teorija snova* integralni je dio Frojdove teorije ličnosti s preliminarnom postavkom da su snovi “prerušeno ispunjenje nesvjesne želje”. Docnije, Frojd razrađuje učenje o manifestnom i latentnom sadržaju sna, predstavlja “rad sna” putem premještanja, kondenzacije i simbola. Intenzivni rad

na snovima doveo je i do revizije učenja o snovima. Poglavlje *Strukturalna teorija snova* autorka započinje kratkim pregledom novina koje je Frojd unio u odnosu na topografsku teoriju ličnosti. Autorka naglašava da sam Frojd nikada nije u potpunosti uskladio svoje učenje o snovima sa strukturalnom teorijom ličnosti. Stoga su navedeni doprinosi Frojdovih sljedbenika, Arlouna i Brenera, koji su pokušali da uključe teoriju snova u strukturalni model ličnosti. Autorka poglavlje završava kritičkim osvrtom u kojem navodi da Arlou i Brener “ne prave razliku između procesa rada sna i sna kao finalnog produkta tog procesa”, te ukazuje na nedostatak objašnjenja konstrukcije “priče sna” i time trasira naredna poglavlja o ulozi ega u formiranju teksta sna.

Iako u *Predgovoru* autorka naglašava da se u sistematizovanju građe za knjigu oslanjala na psihoanalitičke ideje, poglavlje *Doprinos neurofizioloških otkrića razumijevanju snova* značajan je okvir za razumijevanje preplitanja fizioloških i psiholoških hipoteza u sagledavanju funkcije snova, a u svjetlu neurofizioloških podataka koji nisu postojali u vrijeme rađanja psihoanalize, kao što je registrovanje REM faze u toku spavanja.

Sljedeći model predstavljanja Frojdove teorije o snovima, naredna četiri poglavlja, kojim bi se zaokružio teorijski blok knjige, autorka započinje predstavljanjem osnovnih ideja svakog od prikazanih teorijskih pravaca koji čitaocu služe kao koristan podsjetnik u vidu funkcionalnih kritičkih sažetaka. *Ego psihologija i snovi* poglavlje je u kojem je predstavljena i kognitivna teorija Kalvina Hologa u kojoj je sanjanje prikazano kao ego funkcija kojom se sanjaču približavaju koncepcije o sebi i svijetu oko “sebe”, a kojih nije u potpunosti svjestan. Važan dio ovog poglavlja posvećen je ulozi snova u rješavanju problema i donošenju važnih odluka jer se putem psiholoških teorija objašnjavaju intrigantna pitanja vezana za tumačenje snova. Uz brojne primjere navedene su i neke smjernice za analizu snova. U ovom poglavlju autorka se vraća na problem razgraničavanja snova od procesa sanjanja. *Shvatanje snova u okviru teorije objektnih odnosa* poglavlje je u kojem se, uz citiranje relevantnih autora kao što su Segalova i Ferbern, navodi da su karakteristike snova izvedene iz internalizovanih objekata. U poglavlju *Shvatanje snova u okviru Self psihologije* predstavljen je psihološki pristup prema kojem je svaki san kreacija selfa, a time i dio selfa. Autorka, navodi i recentnije podatke Mirona Gluksmana (2007) o snovima koji portretišu “selfidentitet” i teorijski dopunjuju i proširuju shvatanje selfa koje je predstavio Kohut. Teorijski blok knjige završava poglavljem *Teorije snova najpoznatijih disidenata psihoanalize* u kojem su prikazane osnovne ideje teorija Alfreda Adlera i, očekivano, Karla Gustava Junga.

Poglavljem *Ličnost, psihopatologija i snovi* autorka počinje, uslovno rečeno, aplikativni dio “nauke o snovima”, u kojem dovodi u vezu snove s patologijom ega i unu-

trašnjih objektnih odnosa te sadržajno akcentuje dio iz naslova knjige - o "kliničkoj upotrebi" snova. Predstavljani su podaci o istraživanjima vezanim za REM fazu spavanja i psihološkim korelatima takvog neurološkog procesa subjektivno doživljenog kao san. Autorka, uz citiranje primjera relevantnih autora o snovima psihotičnih i graničnih pacijenata, navodi i primjere iz sopstvene kliničke prakse.

U poglavlju *Afekat u snovima*, nakon pregleda tretmana ovog veoma važnog aspekta sna, kroz radove drugih autora, autorica se bavi noćnom morom kao kliničkim entitetom. U posebnom dijelu predstavljane su relacije između mentalnih i tjelesnih granica i noćnih mora gdje autorica citira Hartmana (1992) i njegovu listu s primjerima poremećenih mentalnih granica koje bivaju uzrokom noćnih mora.

Uticaj aktualnih životnih događaja na snove koji slijede poglavlje je u kojem autorica podsjeća na Frojdovo zapažanje da "ostaci dana" bivaju uključeni u sadržaj sna i to često sadržaji neprimijećeni od strane svijesti. Navedena su eksperimentalna istraživanja koja potvrđuju ovu hipotezu, ali i podaci o uticaju individualnih karakteristika ličnosti na produkciju sna u odnosu na dnevne doživljaje.

Iz prethodnog poglavlja logično slijedi poglavlje *Traume i snovi* u kojem se autorica osvrće na pojam "psihička trauma" koji potiče iz psihoanalize i koji označava traumatski događaj koji prethodi pojavljivanju neuroze. Uz različita teorijska tumačenja navedeni su primjeri, uglavnom vojnika koji su proživjeli traumatske događaje, uključujući i primjere iz lične kliničke prakse autorke. Poseban dio posvećen je snovima blagostanja, koji se, prema teorijskim premisama, mogu činiti paradoksalnim, kao i snovima upozorenja koji mogu imati svoju funkciju bez obzira na to da li su interpretirani ili ne.

Afektivna tolerancija u snovima poglavlje je u kojem se navode razlike u snovima između različitih organizacija ličnosti, normalnih i histrioničkih, odnosno histeričnih ličnosti. U posebnom dijelu autorica govori o komunikativnom aspektu snova i njegovom značaju u psihoterapijskom procesu.

Snovi u djetinjstvu i adolescenciji poglavlje je u kojem autorica navodi podatak da je REM faza spavanja registrovana već u 23. sedmici od začeća fetusa. Značaj snova u ranim razvojno-psihološkim periodima naznačen je i prikazom najčešćih poremećaja spavanja: noćnom košmarima, dječijim noćnim morama i mjesečarenjem.

U poglavljima *Snovi u psihoanalizi i psihoanalitičkoj psihoterapiji* i *Relacije između snova i psihoterapije* dati su primjeri tumačenja snova kroz osnovne konstrukte psihoanalize i psihoanalitički orijentisane psihoterapije.

O metodološkim problemima u istraživanju snova i kako dalje završno je poglavlje u kojem je razmatrano važno pitanje o metodologiji istraživanja snova, a autorica

naglašava potrebu za “stvaranjem sinteze različitih metodologija”, što u potpunosti prati tendenciju interdisciplinarnosti u savremenoj nauci.

Imajući u vidu da je fenomenologija sna kao psihološke pojave zapravo dio iskustva svake osobe, začuđujuće je odsustvo recentne psihološke literature koja se bavi ovim fenomenom upravo psihološkim rječnikom. Autorka je napravila produktivnu sintezu dosadašnjih saznanja o snovima kao psihološkoj pojavi vodeći čitaoca kroz psihološke teorije koje su eksplicitno uključivale tretman snova kao nezaobilaznu činjenicu u funkcionisanju svakog čovjeka. Tekst je funkcionalno isprepleten obiljem opisa snova uz nesvakidašnju umješnost kombinacije teorijskog i empirijskog pristupa proisteklog iz bogatog kliničkog iskustva autorke.

Možda neočekivano na kraju, ali potrebno je osvrnuti se i na uvodno obraćanje autorke u *Predgovoru*, dijelu kojeg često čitaoci zanemare. Ovo obraćanje je upečatljivo, lično, obojeno emocijama i pruža svojevrsno svjetlo na motivaciju za pristupanje ovako zahtjevnom zadatku. U svoj rad prof. dr. Spasenija Čeranić utkala je i rad svojih prijatelja i kolega koji su joj bili inspiracija za ovakvo stvaralaštvo. Pažljivom čitaocu autorka omogućava da razumije i rad dr. Radeta Radosavljevića, jednog od rijetkih kliničara s našeg područja koji se aktivno bavio fenomenologijom sna objašnjavajući ga psihoanalitičkim konceptima. Inspiraciju za rad na snovima, naročito kliničke subpopulacije, autorka je dobijala i kroz saradnju s Radetom Radosavljevićem te takvo njeno interesovanje vidimo u publikovanju rada još 1986. godine.

U aktuelnom vremenu u kojem psihologija u velikoj mjeri postaje “nauka broja” u svom pokušaju približavanja objektivnim naukama, podsjećanje na psihoanalitičku i psihodonamsku “kolijevku” iz koje je psihologija potekla zaista je značajno osvježenje. Stara podjela, o kojoj psiholozi uče kroz formativno obrazovanje, na “psihologiju razumijevanja” i “psihologiju objašnjenja” vraća nas na postavke Vilhelma Diltaja o značaju razumijevanja nekog fenomena kako bismo ga podvrgli objašnjenju. Na taj način nas knjiga “Snovi i njihova klinička upotreba” autorke prof. dr. Spasenije Čeranić vraća korijenima psihologije i podsjeća nas da je psihologija kao nauka oštro krenula u pravcu “empirijske objektivizacije” uz “nedovršene” zadatke, kao što je naučno proučavanje snova, a koji su dio iskustva svake ličnosti.

Na onaj način na koji smo učili, Frojdovim riječima, da su snovi “kraljevski put ka nespvesnom”, može se reći da ova knjiga prof. dr. Spasenije Čeranić predstavlja “kraljevski put ka snovima”, snovima kao izuzetno važnoj, a u velikoj mjeri zapostavljenoj psihološkoj pojavi. I još je jedno podsjećanje da u brojevima ne možemo pronaći potpune odgovore na sva ona pitanja koja su, uostalom, pokrenula i psihologiju kao nauku. Vraća nas na suptilnu međuigru razumijevanja i objašnjenja u psihologiji.

**PSIHOLOŠKI ASPEKTI PODUZETNIŠTVA MLADIH (Elvis Vardo,
Alen Gabeljić, Miroslav Gavrić, B-Eli-M, d.o.o. Lukavac, 2019.)**

*Tamara Efendić-Spahić, Univerzitet u Tuzli,
Šuajb Solaković, Univerzitet u Istočnom Sarajevu*

Knjiga pod naslovom "Psihološki aspekti poduzetništva mladih" predstavlja eksplorativni pristup u propitivanju i razumijevanju personalnih i okolinskih determinanti poduzetničkih ponašanja kod mladih. U nezavidnoj razvojnoj tački bosanskohercegovačke ekonomije i statusa mladih ljudi, istraživanje poduzetničkih karakteristika i spremnosti da se preuzme odgovornost ne samo za vlastitu egzistenciju, već i za napredak društvenih konstelacija važan je doprinos u kreiranju promjena ne samo u sistemu obrazovanja već i u okolinskim prilikama koje mogu pozitivno doprinijeti većoj proaktivnosti mladih. Po svom naslovu i sadržaju navedena monografija odgovor je na potrebu da se na jednom mjestu nađu određena pojma poduzetništva, ali i mogućnosti primjene ovakvih saznanja u pokušaju predikcije poduzetničkih kapaciteta i eventualnih namjera kod studenata.

U samim uvodnim riječima, a i u predgovoru rukopisa da se naslutiti da iza svake riječi stoji neko ko s pozicije iskusnog istraživača-praktičara govori o predmetnom problemu. Nastoje se identificirati suštinske razlike u poduzetničkim sklonostima među mladim ljudima. Namjera autora je kreiranje modela poduzetničke namjere kod studenata. U teorijskom okviru istraživanja autorski tim na jedan studiozan i vrlo pedantan način razlaže sve bitne pojmove i konstrukte koji su važni za razumijevanje daljeg teksta - pojam poduzetništva, njegove funkcije, dimenzionalnost. U ovom dijelu monografske studije posebna pažnja je posvećena procesima i faktorima koje je neophodno izložiti kako bi se razumjelo poduzetništvo te većina bitnih implikacija u vezi s mogućim jačanjima kapaciteta mladih studenata na području Federacije Bosne i Hercegovine.

Kako bi na adekvatan način pristupili problematici svoga rada, autori su se usmjerili na propitivanje različitih faktora koji su do sada, i teorijski i empirijski, verificirani kao značajni prediktori poduzetničkih aspiracija kod mladih. Tako je izložena detaljna elaboracija personalnih karakteristika dovedenih u vezu s proaktivnošću, potom su

detaljno analizirani oni motivi koji bi trebali biti značajni aktivatori poduzetničkih namjera, ali su obuhvaćena i trenutačna interesovanja mladih kroz obrazovne profile koje su izabrali kao svoja buduća zanimanja, sklonost riziku i potrebu za autonomijom te različite facete koje nam daju uvid u životne prilike mladih. Poseban značaj istraživačkog dijela monografije očituje se u činjenici da su studijom obuhvaćena tri javna univerziteta s područja Federacije Bosne i Hercegovine kako bi se stekao tačan uvid u varijable koje su identificirane kao primarni interes u istraživačkom dijelu monografije. Istraživanjem su tako obuhvaćeni studenti ekonomskih i neekonomskih (društveno-humanističkih) smjerova, mladići i djevojke, kako bi se što tačnije definirali prediktori poduzetničkih namjera, te predvidjelo pod kojim uslovima i u kojim konstalacijama personalnih i okolinskih determinanti mladi ljudi pokazuju poduzetničke aspiracije.

Poseban dio građe u ovom dijelu posvećen je, i u skladu s naslovom knjige, poduzetništvu, odnosno mogućnostima kreiranja modela poduzetničke namjere kod studenata. Tako autori daju naučno utemeljenje prediktora poduzetničkih namjera koji mogu olakšati uvođenje određenih inovacija u programe rada visokoškolskih institucija. Eventualne inovacije bi se temeljile na empirijski dobijenim rezultatima.

Autori nastoje kroz vrlo dobro operacionaliziran istraživački prostor ispitati preduzetničke namjere, odnosno koji su to tačno kapaciteti na koje treba obratiti posebnu pažnju kako bi se sistematski pristupilo njihovom razvoju - jačanju poduzetničkih kapaciteta. Da bi se ovo ostvarilo obuhvaćen je odgovarajući izbor varijabli iz ličnih karakteristika, s jedne strane, i okolinskih karakteristika, s druge strane. Lične karakteristike istraživačkog prostora operacionalizirane su kroz: motivaciju za postignućem, potrebu za nezavisnošću, sklonost riziku, poduzetničku samoeфикаsnost, karakteristike ličnosti, poduzetničku sklonost, demografske karakteristike (dob, spol, obrazovanje). Kada su u pitanju okolinske karakteristike iste su operacionalizirane kroz: podršku porodice, utjecaj uzora, te materijalno stanje porodice. Elaboracija istraživanja ne predstavlja samo interpretaciju dobijenih rezultata. Naime, brojne su teorije koje su bile polazišna tačka autorova rada, koje, uistinu, na donekle sličan način objašnjavaju razvojni model poduzetništva mladih i kao takve predstavljaju dio obavezne literature na univerzitetkim katedrama koje tretiraju ovu i sličnu problematku. Do sada je također višestruko potvrđeno da psihološke varijable objašnjavaju značajan dio varijabiliteta poduzetničkih namjera pa i pojedinačnog profesionalnog uspjeha. No, izuzetnost ovoga rada je u naporu koji su autori uložili da savremene psihološke teorije stave u kontekst kompleksnih bosanskohercegovačkih uslova, u kojima sazrijevaju mladi ljudi, životne prilike u kojima se kreću, te interesovanja koja su imala do-

minantnu ulogu u odabiru budućeg zanimanja. Stoga, interpretacija i evaluacija se odnosi na ozbiljan pokušaj adaptacije teorijskih koncepata na aktualne životne prilike što predstavlja veliki pomak ne samo u istraživačkom, već i u teorijskom i interpretativnom doprinosu rada. Na osnovu rezultata navedene studije teorijski koncepti obuhvaćeni ovom studijom pojasnili su nam pozadinu poduzetničkih aspiracija mladih. Zanimljivo je da su dispozicijske karakteristike, na koje se savremene teorije mnogo oslanjaju u objašnjenju poduzetništva, dale dosta skroman doprinos u objašnjenju poduzetničkih ponašanja. Važan je to podatak jer nas vodi ka sljedećim setovima varijabli koje su okolinskog i motivacionog karaktera i koje su mnogo većeg varijabiliteta i s mnogo većom otvorenošću ka vanjskim utjecajima od dispozicijskih. Naime, autori su kroz ovaj rad došli do vrlo važnih saznanja da u našim životnim prilikama: motivacijski aspekti, stabilnost životnih prilika, te prisustvo modela koji jasno pokazuje poduzetnička ponašanja predstvaljaju značajne prediktore za predikciju poduzetništva mladih. Također, značajno je saznanje da poduzetništvo kao intencija ka većoj razini profesionalne diferencijacije nije spolno determinirana. Ovo saznanje bitan je evaluativni ali i obrazovni podatak jer se poduzetništvo kao skup specifičnih karakteristika s primarno bihevioralnom komponentom posebno u domaćim uslovma do sada primarno vezivalo za muškarce. Autori su elaborirali i saznanja vezana za obrazovni profil i očekivano veću izraženost poduzetničkih namjera identificirali kod mladih čiji je odabir ekonomskog usmjerenja prije nego društveno-humanističkog. Rad je naglasio i istraživanjem potvrdio važnost prisustva motiva za postignućem koji predstavlja važnu determinantu poduzetničke spremnosti, što je donekle i očekivano, ali i naglašava važnost koju ova vrsta motivacije treba imati u izučavanju, razumijevanju i elaboraciji. Naime, poduzetništvo u našim životnim prilikama autori su doveli u negativan odnos s prihvatanjem rizika, te je posebna pažnja posvećena elaboraciji ovog fenomena.

Monografija "Psihološki aspekti poduzetništva mladih" rezultat je studioznog proučavanja recentne, prije svega naučne, ali i stručne literature te istraživačkog angažmana iz poduzetništva mladih, s posebnim osvrtom na identifikaciji temeljnih prediktora modela poduzetničke namjere kod studenata ekonomskih i neekonomskih smjerova. Očekujemo da će ovo djelo izazvati pozitivne reakcije kod ciljane čitalačke publike jer, između ostalih razloga, mali broj se na ovako sistematski i sveobuhvatan način bavi problematikom poduzetništva kod mladih ljudi. Posebnu vrijednost monografije predstavlja kreiranje modela poduzetničke namjere gdje autori koriste odgovarajuće matematičko statističke modele kako bi dobijeni kompozit bio što upotrebljiviji. Smisao autora za kritičko selekcioniranje i razmatranje različitih modela

te njihovu analizu daju za pravo da vjerujemo da će monografija doprinijeti potpunijem razumijevanju prediktora poduzetničke namjere kod studenata. Na temelju svega navedenog, monografija autora predstavlja značajan iskorak u objašnjenju uslova koje smo kao društvo dužni kontinuirano unapređivati kako bi se mladim ljudima omogućila veća diferencijacija poduzetničkih kapaciteta. Poseban značaj knjige ogleda se u saznanju autora da značajan dio mladih ljudi pozitivno percipira poduzetništvo kao najpoželjniji karijerni ishod, što je uglavnom u suprotnosti s dosadašnjim istraživanjima na našim prostorima. Teorijski koncepti koji su poslužili kao polazišni okvir za putovanje kroz poduzetničku motivaciju mladih kroz eksplorativnu studiju, adaptirani su u konstrukt koji može biti model proučavanja psiholoških aspekata poduzetništva na našim prostorima. Dobijene razlike među obrazovnim profilima značajne su i za sam obrazovni program koji bi trebao omogućiti više izravnih kontakata studenata s uspješnim liderima. Rad autora nedvosmisleno je naglasio kako navedene karakteristike nisu i ne moraju biti u vezi s određenim zanimanjima već da mogu biti široke i ispoljiti se u svakom području djelovanja. Na kraju, zaključci koje su, u vezi s unapređenjem sadašnjeg stanja, ponudili autori sigurno će naći vrlo važno mjesto i u saznanjima svih nositelja odgovornosti za kreiranje životnih prilika s većim prostorom za razvoj karakteristika kod mladih kako bi preuzeli veću odgovornost i unaprijedili trenutno stanje bosanskohercegovačkog društva.

NAUČNI RADOVI

PERCEPCIJA ZAPOŠLJIVOSTI STUDENATA “PRVE GENERACIJE”

Dženana Husremović, *Univerzitet u Sarajevu*¹

Elvis Vardo, *Univerzitet u Tuzli*²

Ivona Čarapina Zovko, *Sveučilište u Mostaru*³

Hana Sarajlić, *Univerzitet u Sarajevu*⁴

Jelena Sesar, *Sveučilište u Mostaru*⁵

Lejla Klisura, *Univerzitet u Sarajevu*⁶

Sažetak

Studenti prve generacije su mladi ljudi koji upisuju instituciju visokog obrazovanja pri čemu nijedan od roditelja/staratelja nema završeno visoko obrazovanje, dok su studenti narednih generacija oni koji imaju makar jednog roditelja/staratelja sa završenim visokim obrazovanjem. Istraživanje je imalo za cilj ispitati da li postoje razlike u percepciji samoefikasnosti za donošenje odluka o karijeri, mrežnog socijalnog kapitala, barijera za zapošljavanje, adaptabilnosti i zapošljivosti između studenata prve generacije i studenata narednih generacija. U istraživanju je učestvovalo 1678 studenata završnih godina Univerziteta u Sarajevu, Univerziteta u Tuzli i Sveučilišta u Mostaru, od čega je njih 65,8% studenti prve generacije, a njih 34,2% studenti naredne generacije. Korišteni instrumenti: Upitnik sociodemografskih karakteristika, Skala samopercipirane zapošljivosti (Roothwell, Jewell i Hardie, 2009), Upitnik karijerne adaptabilnosti (Savickas i Porfeli, 2012; Babarović i Šverko, 2016), Skala karakteristika socijalne mreže (Van Hoyer i sur., 2009), Adaptirana skala percepcije barijera za nastavak školovanja i zapošljavanja (McWhirter et al., 2000), Skala percepcije samoefikasnosti za donošenje odluka o karijeri (Betz i Taylor, 1993). Podaci su prikupljeni u proljeće 2021. godine u online formatu. Rezultati pokazuju da ne postoje značajne razlike u percepciji internalne i eksternalne zapošljivosti, kao

¹ dzenana.husremovic@ff.unsa.ba

² elvis.vardo@untz.ba

³ ivona.carapinazovko@ff.sum.ba

⁴ sarajlichana1@gmail.com

⁵ jelena.sesar@ff.sum.ba

⁶ klisura_l@hotmail.com

ni u percepciji samoefikasnosti u donošenju odluka nakon fakulteta između studenata prve generacije i narednih generacija. Značajne razlike su identificirane na rezultatima veličine, snage i statusa socijalnog kapitala. Studenti prve generacije percipiraju manju veličinu ($t=-2,21$; $df=1676$; $p=0,021$), snagu ($t=-3,26$; $df=1676$; $p=0,001$) i status socijalnog kapitala ($t=-3,36$; $df=1676$; $p=0,001$) što ukazuje da studenti prve generacije percipiraju da poznaju manje osoba koje im mogu pomoći u traženju posla, da je njihova povezanost s tim osobama slabija nego kod studenata naredne generacije, te da je socijalni status osoba koje poznaju niži u odnosu na osobe koje poznaju studenti naredne generacije. Identificirane su značajne razlike u percepciji finansijskih barijera ($t=2,99$; $df=1676$; $p=0,003$) i vanjskih barijera ($t=2,17$; $df=1676$; $p=0,03$). Zaključak govori da studenti prve generacije pri kraju svog studija imaju podjednake unutarnje kapacitete za traženje prvog posla, ali da je njihova percepcija veličine, snage i statusa mrežnog socijalnog kapitala slabija, a finansijske i vanjske barijere veće. Potrebno je osigurati mjere koje bi minimizirale prepreke ili omogućile razvijanje vještina prevazilaženja prepreka na putu ka kvalitetnom zapošljavanju.

Ključne riječi: studenti prve generacije, zapošljivost, socijalni kapital, barijere, adaptibilnost

UVOD

Današnje tržište rada oblikovano je konstantnim promjenama. Tehnološki, ekonomski i kulturni razvoj potiče definiranje novih profesija, a sve više stope nezaposlenosti potiču mlade da ekonomsku sigurnost osiguraju kroz stjecanje obrazovanja koje će im obezbijediti stabilnu budućnost. Visoko obrazovanje stoga predstavlja važnu osnovu za stjecanje kompetencija potrebnih za zapošljivost i rad, pri čemu je odabir zanimanja u kojem će pojedinac realizirati svoje potencijale i postavljene ciljeve od posebne važnosti. Usklađenost čovjeka i njegovog okruženja, te iskustva na radnom mjestu imaju izravan utjecaj na mentalno zdravlje i opću dobrobit (Erford i Crockett, 2012; Lent i sur., 2011). Obrazovanje nakon završetka srednje škole služi i kao zaštita od nezaposlenosti, a stjecanje fakultetske diplome predstavlja učinkovito sredstvo za poboljšanje ekonomskog i socijalnog statusa studenata, posebno onih iz obitelji u nepovoljnom položaju. Ove činjenice ukazuju na važnost promišljanja o zapošljivosti već tokom ranih studijskih godina.

Rastuća demografska raznolikost studenata i izazovi s kojima se suočavaju bili su predmetom niza istraživanja (Choy, 2001; Pascarella i Terenzini, 1998; Pascarella i

sur., 2004). Jedan od rezultata ove povećane raznolikosti je znatan broj "studenata prve generacije", pa se stoga sve veća pozornost pridaje ovoj skupini studenata. "Studenti prve generacije" su studenti koji dolaze iz porodica u kojima niti jedan roditelj nije stekao fakultetsko obrazovanje (Billson i Terry, 1982), dok se izraz "student naredne generacije" koristi za studente čiji su roditelji ili skrbnici stekli najmanje jednu fakultetsku diplomu (Pike i Kuh, 2005). Studenti koji dolaze iz manje zastupljenih grupa u društvu i studenti iz porodica s nižim socioekonomskim statusom suočavaju se s dodatnim i posebnim izazovima u razvoju karijere (Fouad i sur., 2008; Guiffrida i Douthit, 2010; Tate i sur., 2014), a ti su izazovi još složeniji za studente prve generacije (Engle i Tinto, 2008; Tate i sur., 2014).

Istraživanja koja se bave studentima prve generacije mogu se podijeliti u tri opće kategorije, koje u svojim radovima jasno sumiraju Terenzini i sur. (2016) i Pascarella i sur. (2004).

Prva kategorija se sastoji od studija koje uspoređuju prvu generaciju i narednu generaciju studenata u smislu demografskih karakteristika, srednjoškolske pripreme, izbora fakulteta i očekivanja od fakulteta (npr. Pratt i Skaggs, 1989; Stage i Hossler, 1989; York-Anderson i Bowman, 1991). Ova istraživanja pokazuju da su studenti prve generacije obično u izrazito nepovoljnijem položaju s obzirom na osnovno znanje o post-sekundarnom obrazovanju (npr. troškovi i postupak prijave), osobnu predanost, nivo obiteljskih prihoda i podrške, očekivanja i planova za fakultet i akademsku pripremu u srednjoj školi.

Druga opća kategorija istraživanja pokušava opisati i objasniti prijelaz iz srednje škole u visokoškolsko obrazovanje (npr. Rendon, 1992; Terenzini i sur., 1994). Kao što su Terenzini i sur. (1996) prikazali, studenti prve generacije imaju teži prijelaz iz srednje škole na fakultet nego njihovi vršnjaci. Oni ulaze na fakultet s relativno manje znanja o procesu "odlaska na fakultet" i više brinu o plaćanju fakulteta. Iako se susreću s brojnim društvenim i akademskim preprekama, studenti prve generacije također trpe neumjereni pritisak da akademski uspiju u svrhu društvene i ekonomske mobilnosti (Raque-Bogdan i Lucas, 2016). Dakle, studenti prve generacije, osim suočavanja s uobičajenim izazovima tranzicije u visoko obrazovanje, moraju da se suoče i s nizom kulturoloških i društvenih izazova.

Treća kategorija istraživanja prve generacije studenata ispituje njihovu ustrajnost na fakultetu, stjecanje diplome i ishode na tržištu rada u ranoj karijeri (npr. Attinasi, 1989; Billson i Terry, 1982). Studenti prve generacije u usporedbi sa studentima naredne generacije, nakon što se kontrolira utjecaj etničke pripadnosti, obiteljskih prihoda i rada za vrijeme srednje škole, imaju veću stopu odustajanja u visokom obrazovanju

(Raque-Bogdan i Lucas, 2016). Ove studije pokazuju da su studenti prve generacije izloženi većem riziku u pogledu zadržavanja na fakultetu i stjecanja diplome nego njihovi vršnjaci uglavnom zbog nižih razina akademske i društvene integracije (Billson i Terry, 1982). Konkretno, u usporedbi sa studentima čiji su roditelji završili fakultet, veća je vjerovatnoća da će studenti prve generacije napustiti fakultet na kraju prve godine. Uz nekoliko iznimaka, obrazovanje roditelja, odnosno socioekonomski status, pozitivno je povezan s upornošću studenata i stjecanjem diplome. Studenti prve generacije očekuju da će im trebati više vremena da završe svoje studijske programe i navode da ih roditelji manje potiču da pohađaju fakultet.

Što se tiče ishoda na tržištu rada, u usporedbi s drugim studentima, studenti prve generacije će vjerovatnije raditi više sati, živjeti u porodičnoj zajednici, imati niži obiteljski prihod (Pascarella, Pierson, Wolniak i Terenzini, 2004) i biti obavezni da finansijski uzdržavaju veći broj osoba (Raque-Bogdan i Lucas, 2016). Kada se u obzir uzme stepen stečene diplome, čini se da postoji mala razlika u poslovnim primanjima prve generacije diplomanata i njihovih vršnjaka. Međutim, četiri do pet godina nakon diplomiranja, manja je vjerovatnoća da će studenti prve generacije koji su završili preddiplomski studij biti upisani na diplomski studij od studenata čiji roditelji imaju fakultetsku diplomu (Pascarella i sur., 2004). Zaključno, niz istraživanja pokazuje jasne razlike između studenata prve i naredne generacije. Studenti prve generacije su općenito manje angažirani i manje je vjerovatno da će uspješno integrirati različita iskustva fakulteta; fakultetsko okruženje doživljavaju kao manje poticajno, a izvještavaju i o slabijem napretku u učenju. Ipak, postoji i niz istraživanja u kojima nisu pronađene razlike između studenata prve i druge generacije na nizu značajnih varijabli. Nakon kontrole razlika u sociodemografskim karakteristikama i razinama angažmana tijekom fakulteta, čini se da se studenti prve i druge generacije ne razlikuju u dobicima koje ostvaruju tijekom fakulteta (Terenzini i sur., 1996). Iako su neka istraživanja pronašla da studenti prve generacije imaju relativno niske aspiracije za stjecanjem diplome (npr. Martinez, Sher, Krull, i Wood, 2009), druga istraživanja govore o sličnosti razina aspiracija s drugim studentima (npr. Billson i Terry, 1982). Raque-Bogdan i Lucas (2016) su u svom istraživanju prijavile da je manje studenata prve generacije izjavilo da su njihovi roditelji očekivali da će završiti magisterij, ali što se tiče njih samih, imali su iste težnje za diplomom kao i studenti narednih generacija. Osim toga, nisu pronađene razlike između dvije grupe studenata u njihovim prijavljenim razinama roditeljske podrške povezane s karijerom, samoučinkovitosti na fakultetu, očekivanjima ishoda fakulteta, njihovoj učinkovitosti u suočavanju s preprekama i težnjama u karijeri.

Zapošljivost i percepcija zapošljivosti studenata

Pitanje zapošljivosti diplomiranih studenata jedno je od temeljnih pitanja u društvu. Još je Furnham (1985) naveo da su uzroci povećane nezaposlenosti mladih višestruki i da uključuju demografske čimbenike (promjene u stopi nataliteta i produženje vremena boravka u obrazovnom sistemu), mikro i makroekonomske promjene (npr. promjene u tehnologiji) i čimbenike obrazovanja i osposobljavanja (relevantnost i prikladnost obrazovanja). Zapošljivost kao konstrukt nije isto što i zapošljavanje. Zapošljavanje se odnosi na pronalazak posla, dok se zapošljivost odnosi na posjedovanje kapaciteta potrebnih za pronalazak i zadržavanje posla, te napredak na radnom mjestu. Zbog toga je razvoj vještina zapošljivosti kritičan aspekt prijelaza iz adolescencije u odraslu dob. Osim toga, postoji razlika između objektivne zapošljivosti i percepcije zapošljivosti. Rothwell i Arnold (2007) definiraju zapošljivost kao sposobnost pojedinca da zadrži posao koji ima ili da dobije posao koji želi, dok Vanhercke i sur. (2014) definiraju percipiranu zapošljivost kao percepciju pojedinca o njegovim ili njezinim mogućnostima dobivanja i održavanja zaposlenja. Za studente je percepcija zapošljivosti definirana kao "percipirana sposobnost da se postigne održivo zaposlenje koje odgovara njihovoj razini kvalifikacija" (Rothwell i sur., 2008). Istraživanja pokazuju da osobe koje vjeruju u svoju visoku razinu zapošljivosti, lakše se suočavaju s nesigurnošću posla, jer je vjerovatnije da će uvidjeti da postoje alternativne mogućnosti koje su im dostupne, te s boljim zdravljem i dobrobiti (Jackson i Wilton, 2016). Stoga, ključna briga za institucije visokog obrazovanja nije samo razvoj vještina, znanja, stavova i ponašanja povezanih sa zapošljivošću diplomiranih studenata, već i njegovanje visoke percepcije zapošljivosti i samopouzdanja (Jackson i Wilton, 2016).

Prethodne studije pokazale su da je zapošljivost multifacetni konstrukt s internalnom i eksternalnom dimenzijom (Rothwell i sur., 2008). Internalna dimenzija uključuje profesionalno ili radno znanje i vještine te percepciju vlastitog kapaciteta za traženje posla zajedno s potencijalom za učenje, dok se eksternalna dimenzija odnosi na procjenu stanja na tržištu rada, percepciju potražnje za zanimanjem, te važnost kvalifikacija ili profesije pojedinca pri traženju posla. Ove dimenzije su u međusobnoj povezanosti na način da percepcija vlastitih sposobnosti i vještina utiče na to kako se gleda vanjska dimenzija, dok percepcija vanjskog tržišta utiče na percepciju pojedinca o vlastitim sposobnostima (Vargas i sur., 2018). Istraživanja pokazuju da cijeli niz faktora u studentovom osobnom i društvenom porijeklu mogu utjecati na njegovu uspješnost na tržištu rada kao što su etnička pripadnost, dob i spol. Međutim, jedan ključni čimbenik od posebne važnosti za studente je upravo imaju li užu obitelj s isku-

stvom u visokom obrazovanju, odnosno da li su studenti prve generacije. Stoga, postaje jasno da je ključno ispitati da li se stavovi studenata prve generacije o vlastitoj zapošljivosti razlikuju od studenata naredne generacije, koji imaju drugačiji obrazovno-obiteljski, i time često i socioekonomski kontekst.

Percepcija samoefikasnosti

Percepcija samoefikasnosti predstavlja procjenu pojedinca o njezinoj ili njegovoj sposobnosti da se bavi određenim aktivnostima. Drugim riječima, percepcija samoefikasnosti nije jedinstvena ili globalna osobina, poput samopoštovanja. Umjesto toga, zamišljena je kao dinamički skup samopouzdanja koja su povezana s određenim domenama izvedbe i aktivnostima (Lent i sur., 2005). Percepcija samoefikasnosti je ujedno i centralni pojam Socijalno kognitivne teorije razvoja karijere (SCCT, Lent, Brown i Hackett, 1994). SCCT predviđa akademske rezultate i ishode u karijeri koristeći ne samo varijable kognitivnih osobina (npr. uvjerenja o samoučinkovitosti, očekivanja ishoda, osobne ciljeve) i varijable koje mjere izvore samoučinkovitosti i očekivanja ishoda (npr. društvena klasa, podrška i očekivanja roditelja), nego i varijable koje procjenjuju iskustva učenja i socijalizacije kao što su resursi, prilike i prepreke (Lent, Brown i Hackett, 2000). Uključivanjem okolinskih faktora, SCCT nudi model koji omogućuje stručnjacima da identificiraju načine za podržavanje karijernih težnji, posebno studenata prve generacije, tijekom kritičnog razdoblja studija (Raque-Bogdan i Lucas, 2016). Konkretno, korištenjem SCCT-a kao okvira, moguće je istraživati važnost unutarnjih čimbenika (percepcija samoefikasnosti za studiranje i donošenje odluka o karijeri, percepcije karijernih/obrazovnih prepreka i učinkovitost suočavanja za prevladavanje takvih prepreka) i kontekstualnih/vanjskih čimbenika (utjecaj obitelji) na percepciju zapošljivosti studenata prve generacije. SCCT model, a posebno samoefikasnost, pokazao se prediktivnim za proces razvoja karijere studenata (Tate i sur., 2014). Budući da se potraga za diplomskim studijem uvelike preklapa s potragom za određenom karijerom, uvjerenja o samoefikasnosti će vjerovatno imati utjecaja na takve potrage (Tate i sur., 2014). Iako je općenito provedeno mnogo istraživanja o samoučinkovitosti i razvoju karijere, postoji potreba za dodatnim istraživanjima o tome kako ove varijable djeluju zajedno u kontekstu utjecaja roditelja, kulture, etničke pripadnosti i socioekonomskog statusa (Lent i Brown, 2013). Posebno pitanje u okviru SCCT modela posvećeno je barijerama. SCCT model pretpostavlja da uočene obrazovne i karijerne barijere mogu ometati slijeđenje određene karijere uprkos snažnoj

samoučinkovitosti i očekivanim ishodima (Brown i Lent, 1996). Percipirane barijere su kontekstualni faktori koje ljudi vide kao potencijalne probleme u postizanju uspjeha u karijeri ili obrazovanju, a ispitivanja percepcije barijera posebno su važna u neprivilegiranim skupinama koje mogu doživljavati diskriminaciju. Studenti prve generacije suočavaju se s preprekama i izazovima kao što su marginalizacija i predrasude temeljene na osobnim identitetima (npr. rodni i rasni/etnički identitet), financijskim poteškoćama, te nedostatku podrške društvenih mreža. Raque-Bogdan i Lucas (2016) pokazuju da studenti prve generacije vide više obrazovnih i karijernih barijera od studenata naredne generacije. Obrazovne barijere uključivale su područja financija, vještina učenja i osjećaja spremnosti, a barijere u karijeri uključivale su zabrinutost zbog rasne diskriminacije. Ovi rezultati su u skladu sa specifičnim preprekama s kojima se suočavaju studenti prve generacije i mladi iz radničke klase, kao što su naveli mnogi drugi autori (npr. Collier i Morgan, 2008; Lehmann, 2004). Zaključno, razlike u barijerama barijere s kojima se susreću studenti prve i naredne generacije mogu zavisiti od obrazovnog postignuća njihove uže obitelji. Stoga, kao dodatna varijabla u ovu studiju uključena je upravo i percepcija barijera.

Socijalni kapital

Korisna teorijska perspektiva za razumijevanje potencijalnih učinaka statusa studenta prve generacije na iskustvo i ishode na fakultetu je kroz leću društvenog kapitala. Tijekom traženja posla, pojedinci obično poduzimaju niz radnji koristeći različite osobne resurse, a to mogu biti društveni resursi, odnosno socijalni kapital i umrežavanje. Jedan od načina na koji možemo utvrditi socijalni kapital pojedinca temelji se na prikupljanju samoprocjena o veličini socijalne mreže, snazi uspostavljenih veza i značajkama drugih s kojima smo povezani. Prvi važan element strukture mreže je veličina mreže ili ukupan broj ljudi s kojima je pojedinac povezan (Seibert, Kraimer i Liden, 2001, prema Čarapina Zovko i Maslić Seršić, 2017). Što je veći raspon mreže, veća je vjerovatnoća da će pojedinac dobiti informacije relevantne za status i napredak u prihodima. Druga ključna komponenta strukture društvene mreže sastoji se od snage veza u mreži (Granovetter, 1973, 1995, prema Čarapina Zovko i Maslić Seršić, 2017). Snaga veze definira se kao bliskost društvenog odnosa između pojedinca i druge osobe u mreži. Sastav mreže operacionalizira se kao obrazovni, profesionalni i ekonomski status onih koji čine mrežu pojedinca (Aguilera, 2002; Hällsten, Adling i Rydgren, 2016; Mouw, 2003; Reingold, 1999, prema Čarapina Zovko i Maslić Seršić, 2017). Su-

kladno tome, većim socijalnim kapitalom smatra se ona mreža čiji sastav čine osobe višeg statusa za koje je vjerovatnije da nude više vrijednih informacija, npr. vezanih za posao (Aguilera, 2002; Reingold, 1999, prema Čarapina Zovko i Maslić Seršić, 2017). Socijalne mreže mladih nezaposlenih osoba koje iz obrazovnog sustava izlaze na tržište rada imaju nekoliko uporišta. S jedne strane, one počivaju na kontaktima njihove obitelji i roditelja koji su u pravilu još zaposleni u godinama nakon njihova izlaska iz školovanja. S druge strane, postoje kontakti iz lokalne zajednice u kojoj su odrasli. Konačno, oni su povezani kontaktima koje su stekli tijekom školovanja (Čarapina Zovko i Maslić Seršić, 2017). Pojedinci čiji su roditelji visokoobrazovani mogu imati jasnu prednost u odnosu na studente prve generacije u razumijevanju kulture visokog obrazovanja i njegove uloge u osobnom razvoju i socioekonomskom razvoju, jer imaju bolji pristup ljudskom i kulturnom kapitalu kroz obiteljske odnose, dok se studenti koji dolaze iz obitelji bez tradicije pohađanja fakulteta mogu smatrati potencijalno ranjivom skupinom (Hunt i sur., 2017). Izvještaj koji su objavili Blasko, Brennan, Little i Shah (2002) definira nekoliko zaključaka zašto diplomanti iz socijalno ugroženih skupina lošije prolaze na tržištu rada. *“Prilikom tumačenja izravnih učinaka socio-biografskog podrijetla usmjereni smo prema čimbenicima kao što su kulturološke karakteristike stečene u obitelji, nedostatak odgovarajućih društvenih mreža i finansijskih sredstava kao i različiti oblici samoisključenja iz određenih visokostatusnih poslova”* (str.13). Istraživači također sugeriraju da studenti iz nižih socio-ekonomskih skupina nemaju pristup nekim od potencijalnih mehanizama za povećanja uspjeha na tržištu rada iz razloga povezanih s njihovim nižim razinama društvenog kapitala. Općenito, niz istraživanja sugerira da postoje kontekstualni faktori koji utječu na učinkovitost pokretačkih mehanizama unutar društvene strukture koji se odnose na zapošljivost, ali i da studenti prve generacije nisu dovoljno fokusirani na izgradnju i korištenje resursa socijalnog kapitala tokom studija.

Karijerna adaptibilnost

U svjetlu trenutne ekonomske situacije u Bosni i Hercegovini, gdje je broj otvorenih radnih mjesta mali, pretpostavka je da mladi ljudi moraju biti prilagodljivi i fleksibilni kako bi pronašli svoj prvi posao i započeli razvoj svoje karijere. Karijerna adaptibilnost kritična je varijabla za razvoj karijere studenta i definira se kao *“psihološki konstrukt koji označava spremnost i resurse pojedinca za suočavanje s trenutnim i očekivanim zadacima profesionalnog razvoja”* (Savickas, 2002, str. 156). Adaptibilnost se odnosi na re-

surse pojedinca za suočavanje s trenutnim i očekivanim zadacima, tranzicijama, i izazovima u njihovim profesionalnim ulogama koje, u određenoj mjeri, velike ili male, mijenjaju njihovu društvenu integraciju (Savickas, M.L., 1997). U svom članku iz 2012. godine, Savickas i Porfeli ističu da je karijerna adaptabilnost samoregulirajuća snaga koja se može mijenjati tijekom vremena kao odgovor na interakciju osobe i okruženja (Savickas i Porfeli, 2012). Konstruktivistička teorija razvoja karijere (engl. Career Construction Theory, Savickas, 2002) predstavlja karijernu adaptibilnost kao agregatni konstrukt višeg reda koji se sastoji od četiri komponente - brige, kontrole, znatiželje i uvjerenosti - te omogućuje ljudima da se prilagode izazovima u karijeri. Briga (eng. concern) je aspekt karijerne adaptibilnosti koji priprema ljude za stručnu budućnost. Kontrola je ono što osnažuje ljude da se osjećaju odgovornima za samoupravljanje i oblikovanje vlastite karijere. Znatiželja se odnosi na nečije istraživanje svojih mogućnosti i mogućnosti zanimanja. Na kraju, uvjerenost je stepen u kojem ljudi sebe smatraju učinkovitima u prevladavanju potencijalnih prepreka u karijeri. Budući da je karijerna adaptibilnost važna naročito u studentskoj populaciji, te povezana s njihovim percepcijama o vlastitom razvoju karijere, korisno je ispitati da li studenti u ovom aspektu doživljavaju izazove u ovisnosti od njihove obiteljsko-obrazovne strukture. U Bosni i Hercegovini, prema saznanjima autora, nema istraživanja koja se fokusiraju na studente prve generacije. U statistikama o studentima ne postoji eksplicitan podatak o broju studenata prve generacije. Upravo to daje vrijednost ovoj studiji, koja je s obzirom na dosadašnje akumulirane istraživačke nalaze svoj fokus stavila na istraživanje razlika između studenata prve i naredne generacije.

Cilj i hipoteze istraživanja

Cilj ovog istraživanja bio je ispitati da li postoje razlike između studenata prve generacije i studenata narednih generacija u percepciji samoeфикаsnosti za donošenje odluka o karijeri, mrežnog socijalnog kapitala, barijera za zapošljavanje, adaptabilnosti i zapošljivosti.

Na osnovu dostupnih istraživanja definirane su sljedeće hipoteze:

1. Studenti prve generacije imat će statistički značajno niži rezultat na mjerama percepcije samoeфикаsnosti za donošenje odluka o karijeri u odnosu na studente narednih generacija
2. Studenti prve generacije imat će statistički značajno niži rezultat na mjerama veličine, snage, i statusa mrežnog socijalnog kapitala u odnosu na studente narednih generacija

3. Studenti prve generacije percipirali će internalnu i eksternalnu zapošljivost značajno nižom od studenata naredne generacije
4. Studenti prve generacije će percipirati statistički značajno više barijera za buduće zapošljavanje u odnosu na studente narednih generacija

Metodologija

Ispitanici i postupak

Istraživanjem su obuhvaćeni studenti završnih godina I ciklusa i studenti II ciklusa studija na tri javna univerziteta u Bosni i Hercegovini (Univerziteti u Sarajevu, Tuzli i Mostaru). Učešće je uzelo 1678 studenata što predstavlja oko 15% od ukupnog broja studenata završnih godina I ciklusa studija i studenata II ciklusa studija na Univerzitetima s kojih dolaze ispitanici. Ispitana dob studenata se kreće u rasponu od 20 do 56 godina ($M=26.64$; $SD=3.87$). Pri tome, dominirao je broj ženskih ispitanika, kojih je bilo 1345 (80,15%) u odnosu na muške ispitanike kojih je u istraživanju učestvovalo 333 (19,85%). Na razini studentske generacije, u uzorku je prisutno 1104 (69,17%) studenata prve generacije, dok je njih znatno manje, 492 (30,82%) studenata naredne generacije. Udio ispitanika prema spolu i činjenici da li su bili studenti prve ili naredne generacije prema svakom od univerziteta prikazan je u *Tabeli 1* i *Tabeli 2*. Autori su obratili pažnju na prikupljanje ispitanika iz različitih znanstvenih grupacija u reprezentativnoj distribuciji. Podaci su prikupljeni u proljeće 2021. godine. Studenti su bili informirani o ciljevima istraživanja te upućeni na to da je učešće u istraživanju dobrovoljno, te da će rezultati biti obrađivani isključivo na grupnoj razini. Podaci su prikupljeni metodom online ankete, mailovi preko isss platformi (preko univerzitetskih elektronskih platformi). Kao poticaj za sudjelovanje u istraživanju, ispitanicima je naglašeno da svojim učešćem sudjeluju i u nagradnoj igri u kojoj će deset slučajno odabranih sudionika biti nagrađeni poklon bonom u iznosu od 20 KM (10 eura). Po završetku istraživanja svi sudionici su bili obaviješteni o rezultatima nagradne igre, a dobitnicima su uručene nagrade. Za konstrukciju online upitnika korišten je Google Docs Survey servis. Sudionici su pristupali upitniku pritiskom na poveznicu koju su zajedno sa zamolbom za sudjelovanje u istraživanju dobili na osobne adrese e-pošte, a sama primjena trajala je 10 -15 minuta.

Tabela 1. Spolna distribucija ispitanika/ca prema univerzitetu

	Žensko		Muško	
	Broj	%	Broj	%
UNSA	659	77,8%	188	22,2%
SUM	473	83,9%	91	16,1%
UNTZ	213	79,8%	54	20,2%
UKUPNO	1345		333	1678

Tabela 2. Broj studenata/ca prve i naredne generacije prema univerzitetu

	Prva generacija		Naredna generacija	
	Broj	%	Broj	%
UNSA	518	64,7%	283	35,3%
SUM	402	74%	141	26%
UNTZ	184	73%	68	27%
UKUPNO	1345		333	1678

Instrumenti

Upitnik sociodemografskih karakteristika. Za potrebe ove studije, konstruiran je socio-demografski upitnik. Sadržavao je pitanja o dobi, spolu, univerzitetu i fakultetu koji student pohađa, smjeru/odsjeku ako postoji, godini studija, prosjeku ocjena tokom studija, stepenu obrazovanja roditelja (nezavršena ili završena osnovna škola/trogodišnja strukovna škola/četverogodišnja škola ili gimnazija/viša škola/fakultet, visoka škola ili akademija/ poslijediplomsko/specijalističko ili znanstveno obrazovanje), statusu zaposlenja roditelja (zaposlen/nezaposlen/umirovljen) i prosječnim materijalnim primanjima u obitelji (suma prihoda svih članova kućanstva podijeljena s brojem članova kućanstva). Dvije čestice fokusirale su se na pitanja o pohađanju radionica, seminara, ili edukacija vezanih za željenu karijeru, te jedna na roditeljsku podršku u odabiru studija.

Upitnik samopercipirane zapošljivosti (Rothwell, Herbert i Rothwell, 2008) sastoji se od 16 čestica na koje su ispitanici odgovarali na petostepenoj skali Likertovog tipa (1 – u potpunosti se ne slažem, 5 – u potpunosti se slažem). Identificirane su 'unutrašnja' i 'vanjska' dimenzija, pri čemu se prva odnosi na percepciju snage brenda fakulteta, stanje vanjskog tržišta rada i potražnju za predmetom diplome. Autori su utvrdili

da ljestvica ima zadovoljavajući interni koeficijent pouzdanosti ($\alpha = 0,75$) i dodatno je testirana na uzorku postdiplomskih studija (Rothwell i sur., 2009).

Upitnik karijerne adaptabilnosti (Career Adapt-Abilities Scale, Savickas i Porfeli, 2012, adaptirali Šverko, Babarović i Matić, 2015) korišten je za procjenu razine karijerne adaptibilnosti studenata. CAAS se sastoji od četiri subskale: zabrinutost, kontrola, znatiželja i povjerenje. Svaka subskala sastoji se od šest čestica, a studenti su odgovarali na Likertovoj skali od 5 stupnjeva u rasponu od 1 (nejako) do 5 (najjače). U studiji razvoja instrumenata, pouzdanost interne konzistencije za subskale kretala se od $\alpha = .75$ do $\alpha = .85$, a pouzdanost interne konzistencije za ukupnu skalu bila je $\alpha = .92$ (Savickas & Porfeli, 2012).

Skala karakteristika socijalne mreže (Van Hoya Hooft i Lievens, 2009). Skala karakteristika socijalne mreže sadrži 10 čestica. Sudionici su za svaku od čestica procjenjivali svoj stupanj slaganja na skali od 1 do 5, pri čemu 1 označava "uopće se ne slažem", a 5 "potpuno se slažem". Prvi faktor po sadržaju označava veličinu mreže, drugi snagu veze u mreži, a treći status aktera u mreži.

Adaptirana skala percepcije barijera za nastavak školovanja i zapošljavanja (engl. Perception of Educational Barriers Scale – Revised, McWhirter i sur., 2000). Dvadeset osam prepreka uključeno je u ovu mjeru, a svaka se mjeri u smislu njene vjerovatnoće, snage i sposobnosti prevladavanja prepreke. Za svaku ljestvicu sudionici ocjenjuju prepreku na ljestvici Likertovog tipa od četiri stepena (npr. 1 = ne, nikako, 4 = sigurno). Bodovi se određuju zbrajanjem pojedinačnih ocjena stavki za svaku ljestvicu, pri čemu viši rezultati na ljestvici vjerovatnoće sugeriraju da ispitanici percipiraju veću vjerovatnoću da će naići na prepreke u daljnjem obrazovanju. Čestice u ovoj skali ispituju vjerovatnoću susretanja s barijerama, te se dijele u šest faktora koji su ili internalne ili eksternalne barijere: 1. sposobnost i 2. pripremljenost (unutarnje), i 3. finansijske, 4. relacijske, 5. demografske, i 6. separacijske (vanjske).

Skala percepcije samoefikasnosti za donošenje odluka o karijeri (CDMSE, Career Decision-Making Self-Efficacy Scale, Taylor i Betz, 1983) mjeri stupanj uvjerenja pojedinca da on ili ona može uspješno obaviti zadatke potrebne za donošenje odluka o karijeri. Sadržaj čestica uključuje ponašanja relevantna za (a) tačnu samoprocjenu, (b) prikupljanje informacija o zanimanju, (c) odabir cilja, (d) pravljenje planova za budućnost i (e) rješavanje problema. Izvorna ljestvica i subskale bile su vrlo pouzdane; vrijednosti pouzdanosti unutarnje konzistentnosti kretale su se od .86 do .89 za subskale i bile su .97 za ukupni rezultat. Tako se skala sastoji od pet ljestvica s 5 čestica, odnosno ukupno 25 čestica. Odgovori su dobiveni korištenjem kontinuuma u rasponu od 1 (*Uopće ne vjerujem da mogu ovo postići*) do 4 (*Puno vjerujem da ovo mogu po-*

stići). Rezultati na ljestvici izračunati su zbrajanjem odgovora na stavke svake ljestvice, a ukupni rezultat bio je zbroj rezultata pet ljestvica (Betz, Klein i Taylor, 1996).

Rezultati

Statistička obrada podataka za potrebe ovog istraživanja izvršena je korištenjem programa SPSS (Statistički paket za društvene nauke, *engl.* Statistical Package for the Social Sciences) ver. 20. Provedena je deskriptivna analiza, a za provjeru postavljenih hipoteza izvršeno je testiranje razlika t-testom za nezavisne uzorke.

Tabela 3. Aritmetičke sredine i standardne devijacije rezultata na subskalama za studente prve i naredne generacije

Varijabla	Prva generacija		Naredna generacija	
	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>
Samoeфикаsnost (1-5)	4,10	0,46	4,07	0,49
Adaptabilnost_briga (1-5)	4,17	0,65	4,11	0,71
Adaptabilnost_kontrola (1-5)	4,35	0,60	4,29	0,65
Adaptabilnost_znatiželja (1-5)	4,26	0,64	4,26	0,68
Adaptabilnost_uvjerenost (1-5)	4,49	0,56	4,45	0,61
Socijalni kapital_veličina (1-5)	2,93	1,01	3,06	0,98
Socijalni kapital_snaga (1-5)	3,00	1,09	3,19	1,07
Socijalni kapital_status (1-5)	3,45	1,00	3,62	0,94
Barijere_unutarnje (1-4)	1,83	0,69	1,87	0,72
Barijere_finansijske (1-4)	2,16	0,70	2,04	0,67
Barijere_demografske (1-4)	1,68	0,77	1,63	0,72
Barijere_relacijske (1-4)	1,45	0,60	1,41	0,56
Barijere_separacija (1-4)	2,00	0,74	1,96	0,73
Barijere_vanjske* (1-4)	1,82	0,51	1,76	0,50
Zapošljivost_internalna (1-5)	3,70	0,64	3,68	0,71
Zapošljivost_eksternalna (1-5)	3,26	0,87	3,32	0,86

Napomena: Minimalna vrijednost na svim skalama iznosila je 1, a maksimalna vrijednost 5. Izuzetke čine skala Adaptirana skala percepcije barijera za nastavak školovanja i zapošljavanja i Skala percepcije samoeфикаsnosti za donošenje odluka o karijeri (min. 1, max. 4).

U *Tabeli 3* prikazane su aritmetičke sredine i standardne devijacije na svakoj od primijenjenih skala. Rezultati na skalama ukazuju da se studenti uglavnom percipiraju visokoefikasnim kada je u pitanju njihova zapošljivost i adaptabilnost. Na mjerama socijalnog kapitala i nisu tako uvjereni, budući da u prosjeku postižu srednje rezultate. Studenti također imaju više rezultate na percepciji unutarnje u odnosu na vanjsku zapošljivost. Obje grupe ispitanika najvišim percipiraju finansijske barijere, a najnižim relacijske barijere.

Tabela 4. Rezultati t-testa

Varijabla	T	df	Sig. (2-tailed)
Samoeffikasnost	1,146	1594	0,252
Adaptabilnost_briga	1,556	1594	0,120
Adaptabilnost_kontrola	1,693	1594	0,091
Adaptabilnost_znatiželja	0,196	1594	0,844
Adaptabilnost_uvjerenost	1,221	1594	0,222
Soc_kapital_veličina	-2,324	1594	0,020*
Soc_kapital_snaga	-3,162	1594	0,002*
Soc_kapital_status	-3,251	1594	0,001*
Barijere_unutarnje	-1,234	1594	0,218
Barijere_finansijske	3,127	1594	0,002*
Barijere_demografske	1,134	1594	0,257
Barijere_relacijske	1,292	1594	0,196
Barijere_separacija	1,142	1594	0,253
Barijere_vanjske	2,184	1594	0,029*
Zapošljivost_internalna	0,475	1594	0,635
Zapošljivost_eksternalna	-1,426	1594	0,154

* $p < 0.05$

Za ispitivanje značajnosti razlika na mjerenim konstruktima između studenata prve i naredne generacije primijenjen je t-test za nezavisne uzorke. *Tabela 4* prikazuje da je pronađena značajna razlika između grupa na subskalama veličine ($t(1594) = -12,324$, $p < 0.05$), snage ($t(1594) = -3,162$, $p < 0.05$), i statusa ($t(1594) = -3,251$, $p <$

PERCEPCIJA ZAPOŠLJIVOSTI STUDENATA "PRVE GENERACIJE"

Dženana Husremović, Univerzitet u Sarajevu

Elvis Vardo, Univerzitet u Tuzli

0.05), socijalnog kapitala, te na subskali finansijskih ($t(1594) = 3,127, p < 0.05$) i vanjskih barijera ($t(1594) = 2,184, p < 0.05$). Dakle, iz prikazanih podataka vidljivo je da su studenti prve generacije percipirali da je veličina, snaga, i socijalni status njihovog socijalnog kapitala, odnosno mreže osoba koje im mogu pomoći da pronađu posao niži. Istovremeno, smatrali su da imaju veće finansijske i vanjske barijere u odnosu na studente naredne generacije.

Studente smo također pitali i o njihovim namjerama u vezi sa zapošljavanjem i odlaskom iz Bosne i Hercegovine. U Tabeli 5 prikazane su proporcije studenata za svaku kategoriju unutar pitanja.

Tabela 5.

Pitanje	Odgovor	Prva generacija		Naredna generacija	
		Broj	%	Broj	%
Kako sebe vidite nakon završetka studija?	Radim u struci	865	78,4%	383	77,8%
	Radim izvan struke	75	6,8%	37	7,5%
	Nastavljam školovanje u struci	72	6,5%	33	6,7%
	Ne znam	91	8,3%	39	7,9%
Gdje sebe vidite da ćete živjeti nakon završetka studija?	U državi u kojoj sam rođen, u gradu u kojem živim	569	51,7%	236	48,5%
	U državi u kojoj sam rođen, u gradu u kojem gradu	262	23,8%	114	23,4%
	Izvan države u kojoj sam rođen, negdje u Evropi	259	23,5%	132	27,1%
	Izvan Evrope	11	1,0%	5	1,0%
Što mislite kada ćete dobiti prvo zaposlenje nakon završetka studija?	Već me čeka radno mjesto	112	10,2%	61	12,5%
	Unutar 6 mjeseci od diplomiranja	219	19,9%	120	24,6%
	Od 6 mjeseci do godinu dana	243	22,1%	111	22,7%
	Preko godinu dana	166	15,1%	51	10,5%
	Ne znam	358	32,6%	145	29,7%

U *Tabeli 5* izdvojeni su odgovori ispitanika na neka od vrlo važnih pitanja, ali ono što posebno privlači pažnju i određuje smjer diskusije su dati odgovori. Kada se radi o prvom pitanju: *Kako sebe vidite nakon završetka studija?*, ohrabrujuća je činjenica da značajan procenat studenata kako prve tako i naredne generacije sebe vidi radeći u struci. Međutim, odgovor na drugo pitanje: *Gdje sebe vidite da ćete živjeti nakon završetka studija?* je posebno važan u bosanskohercegovačkom kontekstu, u kojem se susrećemo s masovnim migracijama visokoobrazovanih kadrova neposredno nakon studija. Ove migracije često su i rezultat ličnih ambicija i aspiracija, nerijetko potaknutih roditeljskim resursima i podrškom. Manje privilegirani studenti često nisu u mogućnosti započeti svoju karijeru u drugim državama radi nepovoljne finansijske situacije vlastitih porodica, a time i manjkom sredstava potrebnih za selidbu. Takav obrazac potvrđen je i našim rezultatima, koji impliciraju da je procent studenata koji je na ovo pitanje odgovorio *“Izvan države u kojoj sam rođen, negdje u Evropi”* znatno viši kod studenata naredne, nego studenata prve generacije. Ovi nalazi često su usko vezani uz materijalne poteškoće, što se može povezati i sa nalazima ove studije u vezi vanjskih i finansijskih barijera za školovanje i razvoj karijere. Treće pitanje: *Što mislite kada ćete dobiti prvo zaposlenje nakon završetka studija?* također nudi zanimljive rezultate. Naime, primijetno je da odgovor *“Ne znam”* u većem procentu odabiru studenti prve nego naredne generacije. Pored toga, i obrazac odgovora *“Unutar 6 mjeseci od diplomiranja”* odražava činjenicu da su studenti naredne generacije uvjereniji da će steći zaposlenje brzo nakon završetka fakulteta, za razliku od studenata prve generacije koji ovaj odgovor odabiru u manjem broju. Ovakav obrazac može biti posljedica niza faktora, a između ostalog i pronađenih razlika na varijablama socijalnog kapitala.

Diskusija

Budući da prema saznanju autora, u Bosni i Hercegovini nije provedena nijedna studija koja adresira temu studenata prve generacije, dobijeni rezultati mogu biti ključan poticaj za formiranje novih obrazovnih politika u bosanskohercegovačkom kontekstu. Na nivou prosječnih odgovora studenata na primijenjenim skalama, vidljivo je da su studenti završnih godina bez obzira na pandemiju imali visoku percepciju samoefikasnosti za razvoj buduće karijere. Visoko percipiraju sve dimenzije adaptabilnosti, iako na mjerama socijalnog kapitala nisu toliko uvjereni, što je demonstrirano kroz srednje vrijednosti rezultata. Više percipiraju unutarnju nego vanjsku zapošljivost, a

relativno nisko percipiraju barijere za zapošljavanje. Međutim, postavlja se pitanje da li su ove visoke percepcije realne. One često mogu odražavati pretjerani optimizam studenata koji se nisu suočili s realnošću brzo mijenjajućeg i nepredvidivog tržišta rada globalno, pa tako i u bosanskohercegovačkom kontekstu. I zaista, prethodne studije pokazuju da karijerni optimizam ima značajan efekat na karijernu samoeфикаsnost i adaptibilnost (Kanten, Kanten i Ülker, 2017), čime bi se potencijalno mogli objasniti i ovi nalazi. Stoga, karijerni optimizam je varijabla koju bi u narednim studijama bilo korisno ispitivati pored konstrukata prezentiranih u ovoj studiji. Možemo reći da je od četiri inicijalno postavljene hipoteze jedna potpuno, te jedna djelimično potvrđena. Studenti prve generacije su zaista statistički značajno percipirali manju veličinu, snagu i status mrežnog socijalnog kapitala. Referirajući se na prethodno iznesene teorijske postavke, čini se da je društveno okruženje studenata prve generacije manje poticajno za njihov obrazovni i karijerni razvoj. Konkretno, studenti prve generacije smatraju da postoji manje osoba u njihovim socijalnim mrežama koje im mogu pomoći u traženju posla, da je njihova povezanost s tim osobama slabija nego kod studenata naredne generacije, te da je socijalni status osoba koje poznaju niži u odnosu na studente naredne generacije. Dodatna, djelimično potvrđena hipoteza *Studenti prve generacije će percipirati statistički značajno više barijera za buduće zapošljavanje u odnosu na studente narednih generacija* djelimično je potvrđena budući da su između dvije grupe studenata pronađene značajne razlike u percepciji finansijskih i ukupnih vanjskih barijera, ali ne i unutarnjih, demografskih, separacijskih, i relacijskih barijera. Ovakvi nalazi u skladu su sa socioekonomskim tumačenjima razlika između studenata prve i naredne generacije, pri čemu poteškoće u pronalaženju posla često ovise o roditeljskoj finansijskoj podršci. Današnji studenti drugačiji su od svojih kolega od prije tri i četiri desetljeća. Žene su brojčano nadmašile muškarce, a stope sudjelovanja članova povijesno podzastupljenih skupina su impresivno porasle. Mnogi od tih "novih" studenata prvi su u svojim obiteljima koji pohađaju fakultet. Ključno je da ti studenti uspiju na fakultetu, jer je završeni studij u današnjem društvu put uzlazne društvene mobilnosti, koji predstavlja najvažniju prečku na ljestvici obrazovnih postignuća u smislu ekonomskih koristi.

Ograničenja istraživanja

Postoji nekoliko aspekata ove studije koji impliciraju da bi se rezultati ipak trebali interpretirati i tumačiti s određenom dozom opreza. Prvenstveno, radi se u uzorku studenata završnih godina na tri bosanskohercegovačka univerziteta, čime se ograničava

generalizacija na druge uzorke. Stoga, preporuka za naredne studije bila bi proširiti dato istraživanje na druge uzorke. Bilo bi korisno i pratiti percepcije studenata od početka do kraja studija, te na taj način identificirati potencijalne promjene koje se dešavaju kroz tok sazrijevanja studenata u njihovom akademskom životu. Važno je naglasiti i pitanje temporalne valjanosti ove studije, budući da su informacije prikupljene u jednoj vremenskoj tački i to u vrlo specifičnom globalnom periodu pandemije. Moguće je da bi se u nešto ekonomski sigurnijim vremenima dobili drugačiji rezultati.

Na razini same procedure, budući da su podaci prikupljeni u online formi postoji niz prijetnji vezanih uz online okruženje. Iako su istraživači naglasili svoju dostupnost za sva pitanja, zbog fizičke udaljenosti moguće je da neki ispitanici nisu postavljali pitanja u vezi s vlastitim razumijevanjem određenih čestica ili načinom popunjavanja upitnika. Ipak, zbog detaljno datih uputa i tehnološke pismenosti uzorka vjerujemo da ovo nije bio čest slučaj. Pored toga, iako je ispitanicima zagarantirana anonimnost i data uputa da će se podaci obrađivati na grupnoj, a ne individualnoj razini, oni koji su željeli da učestvuju u nagradnoj igri morali su u tu svrhu ostaviti svoju email adresu. Postoji mogućnost da je to moglo utjecati na njihove odgovore, čineći ih socijalno poželjnijim. Nadalje, budući da je broj čestica bio veliki, ne možemo isključiti efekte zamora ispitanika. Na koncu, preporuka za naredna istraživanja bila bi replicirati studiju sa uzorcima iz različitih zemalja, koje sa sobom nose i različite ekonomske situacije, tržišta rada, i obrazovne sisteme; te u različitim vremenskim razdobljima, kako bi se vidjelo da li se percepcije studenata mijenjaju ovisno o kulturno-historijskom periodu u kojem se nalaze. Potrebni su longitudinalni dizajni kako bi se istražilo da li postoji povezanost između predikcija studenata prve i naredne generacije o vlastitoj zapošljivosti i njihovog stvarnog karijernog puta nakon završetka fakulteta, te za ispitivanje odnosa između ovih varijabli tijekom vremena. Što se tiče teorije, ova studija pridonosi našem razumijevanju načina na koji se SCCT može primijeniti na razvoj karijere studenata prve generacije i naglašava važnost specifičnog istraživanja socijalnih, ekonomskih, kontekstualnih sila (Raque-Bogdan & Lucas, 2016).

Zaključak

Ova studija je pokazala da su generalno studenti završnih godina imali visoku percepciju samoefikasnosti za razvoj buduće karijere, te visoku percepciju adaptabilnosti. Na mjerama socijalnog kapitala i nisu tako uvjereni, budući da rezultati ukazuju na umjerene vrijednosti. Više percipiraju unutarnju nego vanjsku zapošljivost, te relativno

nisko percipiraju barijere za zapošljavanje. Kada govorimo o razlikama između studenata prve i naredne generacije, pokazano je da studenti prve generacije percipiraju manju veličinu, snagu i status socijalnog kapitala što ukazuje da studenti prve generacije percipiraju da poznaju manje osoba koje im mogu pomoći u traženju posla, da je njihova povezanost s tim osobama slabija nego što je kod studenata naredne generacije, te da je socijalni status osoba koje poznaju niži u odnosu na osobe koje poznaju studenti naredne generacije. Pronađene su i značajne razlike u percepciji finansijskih i ukupnih vanjskih barijera. S druge strane, na mjerama samoeфикаsnosti, adaptabilnosti, i zapošljivosti, nisu pronađene značajne razlike između grupa. Uzeto zajedno, možemo zaključiti da studenti prve generacije pri kraju svog studija imaju podjednake unutarnje kapacitete za traženje prvog posla, ali je njihova percepcija snage, veličine i statusa mrežnog socijalnog kapitala slabija, a finansijske i vanjske barijere veće.

Postoji nekoliko smjernica koje mogu dovesti do poboljšanja u identificiranim područjima rizika. Naravno, potrebno je osigurati mjere koje bi minimizirale prepreke ili omogućile razvijanje vještina prevazilaženja prepreka na putu ka kvalitetnom zapošljavanju. Važan korak u tome mogu biti karijerna savjetovaništa već od srednje škole, kao i radionice u srednjim školama i na fakultetima za sve studente. Iako kontinuirane radionice mogu biti snažno sredstvo informiranja, da bi potakle promjenu moraju biti perzistentne i dobro osmišljene. Postići standardiziranost i jednaku visoku kvalitete radionica u različitim institucijama može biti izazovno, stoga se obrazovne politike trebaju pored ovog pristupa usmjeriti i na druge mehanizme osnaživanja i podrške studentima.

Jasno je da studenti prve generacije prave duži skok od društvenog statusa svojih roditelja nego studenti naredne generacije, i to ga čine s manje resursa, podrške, i pozitivnog uzora značajnih drugih. Zbog toga, institucionalne politike i programi mogli bi u nadolazećim desetljećima biti usmjereni na pomoć studentima prve generacije u njihovoj potrazi za visokim obrazovanjem. Čini se da bi to značilo smanjenje finansijskog tereta koji nose takvi studenti i njihove obitelji; doprinijelo bi poticanju sudjelovanja studenata prve generacije u događajima i aktivnostima na kampusu kako bi ojačali svoj socijalni kapital; te bi omogućilo pružanje specifičnih mehanizama savjetovanja i vršnjačke podrške osmišljenih imajući na umu studente prve generacije. Cjelokupni pristup poticanju zapošljivosti studenata prve generacije trebao bi biti fokusiran na povećanje njihove institucionalne predanosti, poboljšanje njihove strukturalne (pripadničke) integracije i širenje njihove mreže podrške u akademskom okruženju (Bilson i Terry, 1982). Jedna jasna implikacija ovih dokaza je potreba da se proširi aktivna, ciljana podrška studentima prve generacije tijekom njihove prve go-

dine studija, kada je razina odustajanja od studija najviša, pa i nakon toga. Rendon (1992), međutim, naglašava važnost suptilnijih oblika podrške, ono što ona naziva "afirmativnim" iskustvima - susreti s administratorima, fakultetom i drugim studentima koji šalju važne signale studentima prve generacije da su kompetentni učenici, da mogu uspjeti, da imaju zaslužen mjesto u akademskoj zajednici te da su njihova pozadina i prošla iskustva izvori znanja i ponosa, a ne nešto što treba obezvrijediti (Terenzini i sur., 2016). Dakle, Rendon ističe ulogu nastavnika i osoblja koji dopiru do prve generacije studenata. Za Rendon, međutim, dopiranje znači više od oglašavanja dostupnosti usluga podrške. To također znači aktivno uspostavljanje kontakta sa studentima prve generacije i mijenjanje trenutnih praksi ili politika koje onemogućuju, a ne olakšavaju njihovu akademsku i društvenu integraciju i uspjeh. Institucije će se morati promijeniti ako žele postati gostoljubivije i susretljivije prema potrebama učenja prve generacije studenata. Stoga izazov za fakultete, škole i vladu ostaje razmotriti kako izgraditi, njegovati i prenijeti veze društvenog kapitala za studente prve generacije izvan obiteljskog ili rodbinskog okruženja, te kako im omogućiti dovoljnu razinu instrumentalne potpore koja će umanjiti vanjske i finansijske barijere njihovom razvoju karijere - koja je već od vremena Freuda posmatrana kao jedan od temelja naše ljudskosti, a u savremenom svijetu nastavlja igrati nemjerljivu ulogu ne samo u životnom toku pojedinca, nego i kontinuiranom razvoju znanosti.

Literatura

1. Attinasi, L. (1989). Mexican Americans' perceptions of university attendance and the implications for freshman-year persistence. *Journal of Higher Education*, 60, 247–277. [https://doi: 10.1080/00221546.1989.11775035](https://doi.org/10.1080/00221546.1989.11775035)
2. Betz, N. E., Klein, K. L., & Taylor, K. M. (1996). Evaluation of a short form of the Career Decision-Making Self-Efficacy Scale. *Journal of Career Assessment*, 4(1), 47–57. <https://doi.org/10.1177/106907279600400103>
3. Billson, J., & Terry, B. (1982). In search of the silken purse: Factors in attrition among first-generation students. *College and University*, 58, 57–75.
4. Billson, J.M. and Terry, M.B. (1982). *In Search of the Silken-Purse: Factors in Attrition among First-Generation Students*. Proceedings of the Annual Meeting of the Association of American Colleges, Denver
5. Blasko Z, Brennan J, Little B and Shah T. (2002). *Access to what? Analysis of the factors determining graduate employability*. Centre for Research into Higher Education (CHERI)

6. Brown, S. D., & Lent, R. W. (1996). A social cognitive framework for career choice counseling. *Career Development Quarterly*, 44, 354-366.
<https://doi:10.1002/j.2161-0045.1996.tb00451.x>
7. Cashian, P. S. (2014). A critical realist exploration of the comparative impact on successful first-generation and non-first generation graduates of a programme of change aimed at enhancing employability (Neobjavljena doktorska disertacija). University of Roehampton.
8. Choy, S. (2001). Essay: Students whose parents did not go to college: Postsecondary access, persistence, and attainment. In J. Wirt, et al. (Eds.), *The condition of education 2001* (pp. XVIII–XLIII). Washington, DC: National Center for Education Statistics, U.S. Government Printing Office.
9. Collier, P. J., & Morgan, D. L. (2008). "Is that paper really due today?": Differences in first-generation and traditional college students' understandings of faculty expectations. *Higher Education*, 55(4), 425-446.
<http://www.jstor.org/stable/29735194>
10. Čarapina Zovko, I., & Maslić Seršić, D. (2018). Dostupnost socijalnog kapitala prilikom traženja prvog zaposlenja diplomanata različitog socioekonomskog statusa. *Revija za Socijalnu Politiku*, 25(2), 175–189.
[doi:10.3935/rsp.v25i2.1501](https://doi.org/10.3935/rsp.v25i2.1501)
11. Engle, J., & Tinto, V. (2008). Moving beyond access: College success for low-income, first generation students. Washington, DC: *The Pell Institute for the Study of Opportunity in Higher Education*
<http://www.eric.ed.gov/PDFS/ED504448.pdf>
12. Erford, B. T., & Crockett, S. A. (2012). Practice and research in career counseling and development—2011. *The Career Development Quarterly*, 60(4), 290–332.
<https://doi.org/10.1002/j.2161-0045.2012.00024.x>
13. Fouad, N. A., Kantamneni, N., Smothers, M. K., Chen, Y. L., Fitzpatrick, M. E., Guillen, A., & Terry, S. (2008). Asian American career development: A qualitative analysis. *Journal of Vocational Behavior*, 72, 43–59.
<https://doi:10.1016/j.jvb.2007.10.002>
14. Furnham, A. (1985). Youth unemployment: a review of the literature. *Journal of Adolescence* 8(2), 109–124.
[https://doi:10.1016/s0140-1971\(85\)80041-5](https://doi:10.1016/s0140-1971(85)80041-5)
15. Guiffrida, D. A., & Douthit, K. Z. (2010). The Black student experience at predominantly White colleges: Implications for school and college counselors. *Journal of Counseling & Development*, 88, 311–318.

16. Hunt, C., Collins, B., Wardrop, A., Hutchings, M., Heaslip, V., & Pritchard, C. (2017). First and second-generation design and engineering students: experience, attainment and factors influencing them to attend university. *Higher Education Research & Development*, 37(1), 30-43.
<https://doi.org/10.1080/07294360.2017.1342607>
17. Jackson, D., i Wilton, N. (2016). Perceived employability among under graduates and the importance of career self-management, work experience and individual characteristics. *Higher Education Research & Development*, 36(4), 747–762.
<https://doi.org/10.1080/07294360.2016.1229270>
18. Jin, L., Watkins, D., & Yuen, M. (2009). Personality, career decision self-efficacy and commitment to the career choices process among Chinese graduate students. *Journal of Vocational Behavior*, 74(1), 47–52.
<https://doi.org/10.1016/j.jvb.2008.10.002>
19. Kanten, S., Kanten, P., I Ülker, F. (2017). The Effects of Mentoring Functions on Career Adaptabilities and Career Self-Efficacy: the Role of Career Optimism. *European Journal of Multidisciplinary Studies*, 6(2), 259
<https://doi.org/10.26417/ejms.v6i2.p259-272>
20. Lehmann, W. (2004). “For some reason I get a little scared”: Structure, agency, and risk in school-work transitions. *Journal of Youth Studies*, 7, 379 396.
<https://doi.org/10.1080/1367626042000315185>
21. Lent, R. W., & Brown, S. D. (2013). Understanding and facilitating career development in the 21st century. In S.D. Brown & R. W. Lent (Eds.), *Career development and counseling: Putting theory and research to work* (pp. 1 26). Hoboken, NJ: Wiley&Sons.
22. Lent, R. W., Brown, S. D., & Hackett, G. (1994). Toward a unifying social cognitive theory of career and academic interest, choice, and performance. *Journal of Vocational Behavior*, 45(1), 79–122.
<https://doi.org/10.1006/jvbe.1994.1027>
23. Lent, R. W., Brown, S. D., Sheu, H., Schmidt, J., Brenner, B. R., Gloster, C. S., . . . Treistman, D. (2005). Social cognitive predictors of academic interests and goals in engineering: Utility for women and students at historically Black universities. *Journal of Counseling Psychology*, 52(1), 84–92.
<https://doi.org/10.1037/0022-0167.52.1.84>
24. Lent, R. W., Nota, L., Soresi, S., Ginevra, M., Duffy, R. D., & Brown, S. D. (2011). Predicting the job and life satisfaction of Italian teachers: Test of a

- social cognitive model. *Journal of Vocational Behavior*, 79, 91–97.
doi:10.1016/j.jvb.2010.12.006
25. Lent, R., Brown, S. D., & Hackett, G. (2000). Contextual supports and barriers to career choice: A social cognitive analysis. *Journal of Counseling Psychology*, 47(1), 36–49.
<https://doi.org/10.1037/0022-0167.47.1.36>
26. Martinez, J. A., Sher, K. J., Krull, J. L., & Wood, P. K. (2009). Blue-collar scholars? Mediators and moderators of university attrition in first-generation college students. *Journal of College Student Development*, 50(1), 87–103.
doi: 10.1353/csd.0.0053
27. Ojeda, L., Flores, L. Y., & Navarro, R. L. (2011). Social cognitive predictors of Mexican American College students' academic and life satisfaction. *Journal of Counseling Psychology*, 58(1), 61–71.
<https://doi.org/10.1037/a0021687>
28. Pascarella, E., & Terenzini, P. (1998). Studying college students in the 21st century: Meeting new challenges. *Review of Higher Education*, 21, 151–165.
29. Pascarella, E. T., Pierson, C. T., Wolniak, G. C., & Terenzini, P. T. (2004). First-Generation College Students: Additional Evidence on College Experiences and Outcomes. *The Journal of Higher Education*, 75(3), 249–284.
<https://doi.org/10.1353/jhe.2004.0016>
30. Pike, G. R., & Kuh, G. D. (2005). First- and Second-Generation College Students: A Comparison of Their Engagement and Intellectual Development. *The Journal of Higher Education*, 76(3), 276–300.
<https://doi.org/10.1353/jhe.2005.0021>
31. Pratt, P., & Skaggs, C. (1989). First-generation college students: Are they at greater risk for attrition than their peers? *Research in Rural Education*, 6(2), 31–34.
32. Raque-Bogdan, T. L., & Lucas, M. S. (2016). Career Aspirations and the First Generation Student: Unraveling the Layers With Social Cognitive Career Theory. *Journal of College Student Development*, 57(3), 248–262.
33. Rendon, L. (1992). From the barrio to the academy: Revelations of a Mexican American "scholarshipgirl." In L. Zwerling & H. London (Eds.), *First-generation students: Confronting the cultural issues* (pp. 55–64). New Directions for Community Colleges, No. 80. San Francisco: Jossey-Bass
34. Rothwell, A., and J. Arnold. 2007. Self-perceived Employability: Development and Validation of a Scale. *Personnel Review* 36(1), 23–41.

35. Rothwell, A., Herbert, I. i Rothwell, F. (2008). Self-perceived employability: Construction and initial validation of a scale for university students. *Journal of Vocational Behavior* 73(1), 1-12.
DOI:10.1016/j.jvb.2007.12.001
36. Savickas, M.L. (2002). Career construction: A developmental theory of vocational behavior. In D. Brown & Associate (Eds.), *Career choice and development* (4th ed., pp. 149–205). San Francisco, CA: Jossey-Bass
37. Savickas, M.L., & Porfeli, E.J. (2012). Career Adapt-Abilities Scale: Construction, reliability, and measurement equivalence across 13 countries. *Journal of Vocational Behavior*, 80(3), 661–673.
<http://dx.doi.org/10.1016/j.jvb.2012.01.012>
38. Stage, F., & Hossler, D. (1989). Differences in family influences on college attendance plans for male and female ninth graders. *Research in Higher Education*, 30, 301–315.
DOI: 10.12691/education-4-1-11
39. Šverko, I., Babarović, T. & Matić, I. (2015). *Career Adaptability in Croatia: Validation of Career Adapt-Abilities Scale and its relation to Career Maturity*. U: 17th congress of the European Association of Work and Organizational Psychology
40. Tate, K. A., Fouad, N. A., Marks, L. R., Young, G., Guzman, E., & Williams, E. G. (2014). Underrepresented first-generation, low-income college students' pursuit of a graduate education: Investigating the influence of self-efficacy, coping efficacy, and family influence. *Journal of Career Assessment*, 23(3), 427–441.
<https://doi.org/10.1177/1069072714547498>
41. Terenzini, P., Rendon, L., Upcraft, M., Millar, J., Allison, K., Gregg, P., & Jalomo, R. (1994). The transition to college: Diverse students, diverse stories. *Research in Higher Education*, 30, 301–315
42. Terenzini, P., Springer, L., Yaeger, P., Pascarella, E., & Nora, A. (1996). First-generation college students: Characteristics, experiences, and cognitive development. *Research in Higher Education*, 37(1), 1–22.
<https://doi.org/10.1007/bf01680039>
43. Tomlinson, M. (2012). Graduate Employability: A Review of Conceptual and Empirical Themes. *Higher Education Policy*, 25(4), 407–431.
doi:10.1057/hep.2011.26
44. Van Hoye, G., Hooft, E. I Lievens, F. (2009). Networking as a job search behaviour: A social network perspective. *Journal of Occupational and Orga-*

nizational Psychology. 82. 661-682.

doi:10.1348/096317908X360675.

45. Vanhercke, D., De Cuyper, N., Peeters, E. & De Witte, Hans. (2014). Defining perceived employability: A psychological approach. *Personnel Review*. 43. 10.1108/PR-07-2012-0110.
46. Vargas, R., Sánchez-Queija, M. I., Rothwell, A., & Parra, Á. (2018). *Self-perceived employability in Spain*. *Education + Training*, 60(3), 226–237. doi:10.1108/et-03-2017-0037
47. York-Anderson, D., & Bowman, S. (1991). Assessing the college knowledge of first-generation and second-generation students. *Journal of College Student Development* 32, 116–122.

Abstract

First-generation students are young individuals who enroll in a higher education institution, but neither of their parents/guardians has finished higher education. Next-generation students, on the other hand, have at least one parent/guardian with higher education. The research aimed to examine whether there are differences in the perception of self-efficacy for career decision-making, social network capital, employment barriers, adaptability, and employability between first-generation students and next-generation students. A total of 1678 final-year students from the University of Sarajevo, the University of Tuzla, and the University of Mostar participated in the research, of which 65.8% were first-generation students, and 34.2% were next-generation students. The instruments used included a socio-demographic characteristics questionnaire, The Self-Perceived Employability Scale (Rothwell, Jewell & Hardie, 2009), Career Adaptability Questionnaire (Savickas & Porfeli, 2012; Babarović & Šverko, 2016), Social Network Characteristics Scale (Van Hove et al., 2009), Adapted Barrier Perception Scale (McWhirter et al., 2000), and Career Decision-Making Self-Efficacy Scale (Betz & Taylor, 1993). Data were collected in the Spring of 2021 in an online format. The results show that there are no significant differences in the perception of internal and external employability, as well as in the perception of self-efficacy in post-college decision-making between first-generation and next-generation students. However, significant differences were identified in measures of the size,

strength, and status of social capital. First-generation students perceive a smaller size ($t = -2.21$; $df = 1676$; $p = 0.021$), strength ($t = -3.26$; $df = 1676$; $p = 0.001$), and status of social capital ($t = -3.36$; $df = 1676$; $p = 0.001$), indicating that they know fewer people who can help them in their job search, are less connected with them, and that those people have a lower social status compared to people who are connected with next-generation students. Significant differences in the perception of financial ($t = 2.99$; $df = 1676$; $p = 0.003$) and external barriers ($t = 2.17$; $df = 1676$; $p = 0.03$) were identified. The conclusion indicates that, at the end of their studies, first-generation students have equal internal capacities to look for their first job, but their perception of the size, strength, and status of network social capital is weaker, and financial and external barriers are greater. It is necessary to provide actions to minimize barriers or enable the development of skills for overcoming barriers to employment.

Keywords: First-generation students, employability, social capital, barriers, adaptability

SKRIPTNE ZABRANE KOD ZAVISNIKA OD ALKOHOLA

*Snežana Samardžić, Univerzitet PIM Banja Luka, Zavod za
forenzičnu psihijatriju Sokolac*
Darjana Sredić, Univerzitet PIM Banja Luka

SAŽETAK

Uvod: U Transakcionoj analizi pod terminom životni skript se podrazumeva lični životni plan koji osoba, tokom odrastanja, razvija pod neposrednim roditeljskim, porodičnim, socijalnim i drugim pritiscima, pri čemu značajnu ulogu igraju zabrane, koje upućuju roditelji i druge bliske osobe. **Cilj:** Cilj rada bio je da se ispita da li se grupa zavisnika od alkohola i grupa zdravih ispitanika međusobno razlikuju u pogledu izloženosti skriptnim zabranama, koje su primili od roditelja tokom odrastanja. Metode: Istraživanje je provedeno u JZU Specijalnoj bolnici za psihijatriju u Sokocu, na uzorku od 90 ispitanika, podeljenih u dve grupe: grupu zavisnika od alkohola (N=45) i grupu zdravih ispitanika iz opšte populacije (N=45), uz korišćenje kratkog Upitnika za opšte podatke i socijalnu anamnezu (sačinjenog za potrebe ovog istraživanja) i Skale skriptnih zabrana (autora Gavrilov-Jerković, Budiša, Lekić-Babić i Čolović, 2009), kojim se ispituje 12 klasa zabrana. **Rezultati:** Testiranje značajnosti razlika između grupa provedeno je Mann-Whitney U-testom. Nađene su statistički signifikantne razlike u izloženosti svim ispitivanim skriptnim zabranama, osim zabrane “Ne budi dete”. Analizom vrednosti T-skorova utvrđeno je da u grupi zdravih ispitanika sve vrednosti odgovaraju prosečnoj izloženosti ispitivanoj zabrani, dok je kod grupe zavisnika od alkohola nađena značajno natprosečna izloženost zabranama “Nemoj da postojiš” (T=84), “Ne budi važan” (T=70), “Ne budi zdrav” (T=71), “Nemoj da misliš” (T=74) i “Nemoj da osećaš” (T=70). **Zaključak:** Iako skriptne zabrane predstavljaju samo jedan segment u nastanku životnog skripta osobe, istraživanje je potvrdilo njihov značaj u razvoju alkoholizma.

Ključne reči: životni skript, skriptne zabrane, alkoholizam, zavisnici od alkohola.

UVOD

Opšte je poznata činjenica da je alkoholizam kao problem sve više prisutan u društvu, a u njegovoj pozadini može se prepoznati više uzročnih faktora (nestabilna socijalna situacija, snažni stresogeni faktori koji su bili prisutni tokom poslednjeg rata, različite krizne situacije i životni događaji koji menjaju kvalitet odnosa sa okolinom, itd). U globalu, alkoholizam se u mnogim zemljama, uz kardiovaskularne i maligne bolesti, javlja kao treći najčešći zdravstveni poremećaj (Devčić i sar., 2009).

Ne postoji jedinstvena definicija alkoholizma niti jedinstveno shvatanje njegove etiologije. Alkoholičarem se smatra osoba koja je prekomerno konzumirala alkohol, usled čega se kod nje razvila psihička ili fizička zavisnost, i koja pokazuje duševni poremećaj ili poremećaj ponašanja u odnosima sa drugim ljudima i društvom u celini. Etiološki, može se govoriti o tri različita teorijska pristupa u tumačenju alkoholizma:

- teoretičari biološkog pristupa akcenat stavljaju na genetske, neurotransmitske i metaboličke faktore,
- teoretičari psihološkog pristupa tumače alkoholizam kao posledicu poremećaja ličnosti, i
- teoretičari socio-kulturološkog pristupa ističu značaj socijalnog miljea u kome individua živi.

Za nas su, svakako, najinteresantnije psihološke teorije, gde se izdvajaju psihoanalitička, bihevioralna i transakciona tumačenja. Psihodinamski orijentisani teoretičari u pozadini alkoholizma nalaze probleme u najranijem detinjstvu, bazirajući se na hipotezi o preterano strogom i kažnjavajućem super-egu i fiksaciji na oralnom stadijumu psihoseksualnog razvoja. Shodno ovom, neki teoretičari u ličnosti alkoholičara prepoznaju kao dominantne osobine povučenost, nestrpljivost, anksioznost, nisko samopoštovanje i samopouzdanje, zavisnost i osetljivost na osujećenja (prema Kovačević, 2002). Bihevioristi gledaju na alkoholizam kao na naučenu formu ponašanja, kojoj je cilj dolaženje do supstance u cilju rasterećenja unutrašnje napetosti, dok ga transakcionisti objašnjavaju kroz međusobni odnos alkoholičara i osoba iz okoline, kao oblik društvene igre u kojoj svako ima neku dobit.

Kada govorimo o skriptnim zabranama, mislimo na one verbalne i neverbalne poruke koje su roditelji i druge značajne osobe upućivali detetu tokom njegovog odrastanja, a koje imaju potencijal da ospore neko detetovo ljudsko pravo i da ograniče, ukinu ili na drugi način ugroze njegovu zdravu adaptaciju. Prema

Milivojeviću (2005) su, u našoj kulturi, najvažniji izvor poruka detetu do puberteta osobe iz njegovog porodičnog kruga, a u pubertetu su to poruke od vršnjaka.

Pri tome one mogu biti različitog obima, intenziteta i maligniteta (Steiner, 1974). Po Transakcionoj analizi, postoje dve osnovne skriptne zabrane kojima se osporavaju detetova ljudska prava. Prva je *zabrana postojanja*, a njome se osporava detetovo pravo na život; druga je *zabrana ljudske vrednosti* i njome se osporava detetovo pravo da bude voljeno (Milivojević, 2005; Meklur Gulding, & Gulding, 2007). Istraživanja pokazuju da se nalazi u osnovi depresivnih i suicidalnih poremećaja (White, 2017). Zabrana postojanja je suštinski poruka mržnje, pa je verbalno i neverbalno upućuju roditelji koji odbacuju i ne vole, odnosno preziru svoje dete. Ovu zabranu upućuju i oni roditelji koji vole svoje dete, ali mu to ne pokazuju kako se ono ne bi razmazilo i opustilo. Veća verovatnoća da će dete prihvatiti ovu zabranu je ako je bilo smrtnih slučajeva u porodici (majke na porođaju, oca, brata ili sestre) i ako se upućuju takve poruke da je dete odgovorno za tu smrt (Stewart, & Joines, 2011). Kako su ljudi veoma fleksibilni i snalažljivi kada je preživljavanje u pitanju, zabrana često ostaje neaktivna dok osoba koja je ima ispunjava neki uslov. Dakle, dok npr. radi naporno ili nije bliska sa drugim ljudima, zabrana na postojanje će biti pod kontrolom.

S druge strane, zabranu ljudske vrednosti upućuju roditelji koji zanemaruju svoju decu i kojima ona nisu važna. Može se nazvati i zabranom na ljubav, a sadržana je u poruci "deca su da se vide, ne da se čuju". Osobe sa ovom zabranom često sabotiraju sebe u situacijama kada mogu da budu uspešni i kada njihove želje i potrebe mogu da dođu do izražaja (Stewart, & Joines, 2011). S transakcionog gledišta, u osnovi svake teže psihopatologije leži jedna ili obe primarne zabrane.

Osim primarnih, postoje i sekundarne skriptne zabrane, u koje spadaju zabrana na biti dete, zabrana na odrastanje, zabrana na mišljenje, zabrana osećanja, zabrana bliskosti, zabrana na zdravlje, itd.

Ne budi dete je česta zabrana kod prvorođene dece ili kod jedinaca. Ova zabrana je prisutna kada dete preuzme odgovornost za svoje roditelje ili braću i sestre. Česta je kod dece koja odrastaju u suviše patrijarhalnoj porodici u kojoj je dečje ponašanje neprikladno. Osobama koje imaju zabranu da budu dete je strano uživanje i zabavljanje. (Stewart, & Joines, 2011).

Suprotna zabrana predhodnoj je *Nemoj da odrasteš*. Obično je upućena mlađoj deci od strane roditelja koji vezuju svoju vrednost za roditeljstvo i koji se plaše da ostanu sami. Varijanta ove poruke je i *Nemoj nikada otići od mene*, što je često slučaj kod osoba koje celog života ostanu vezane za primarnu porodicu, brinući se o veoma zahtevnim roditeljima.

Ne budi uspešan je zabrana upućena iz ego stanja. Dete u kome roditelj oseća zavist prema uspehu svog deteta. Roditelji mogu verbalno slati poruke u smislu podrške za uspeh, ali neverbalno davati zabranu na uspeh. Primer za ovo je situacija u kojoj otac sa sinom igra stoni tenis sve dok pobeđuje, čim sin pobeđi, on prestaje sa igrom iz nekog razloga i na taj način mu šalje poruku "Nemoj da budeš bolji od mene ili ću te odbaciti" što u prevodu znači *Nemoj uspeti* (Gulding, & Gulding, 2007).

Ne budi svog pola ili *Ne budi ti* je zabrana koju upućuju roditelji koji nisu dobili dete onog pola koji su želeli. Ova poruka može da se uputi od toga kakvo ime se detetu daje, do odeće u koju se oblači, do otvorenog favorizovanja suprotnog pola od onog kojeg je dete. Dete koje ima ovu zabranu će se u skladu sa očekivanjem roditelja i u odraslom dobu ponašati suprotno od svog pola, te imati problem sa polnim identitetom (Stewart, & Joines, 2011).

Zabrana *Ne budi zdrav* odnosi se i na fizičko i mentalno zdravlje, tako da može da glasi: *Ne budi dobro* i/ili *Ne budi mentalno zdrav*. Svaki put kad dete dobija pažnju kad je bolesno, a pre toga je ignorisano, verovatnije je da će usvojiti ovu zabranu. Takođe, dete može usvojiti ovu zabranu ako se često etiketira da je bolešljivo. Ako je detetu uzor osoba sa mentalnim oboljenjem, ako mu se stalno poručuje da se ludilo nasleđuje u porodici, vrlo je verovatno da će dete usvojiti zabranu na mentalno zdravlje (Stewart, & Joines, 2011).

Osoba, koja često sebe vidi kao nekog ko odudara, koga ljudi vide kao nedruštvenog i usamljenika, verovatno ima zabranu *Ne pripadaj* (Stewart, & Joines, 2011). Dete može usvojiti ovu zabranu ako se stalno etiketira da je drugačije, da je stidljivo, teško u odnosu na druge ljude, ili ako mu se stalno ponavlja koliko je posebno. Takođe, ovakvu zabranu roditelj emituje ako stalno ponavlja kako bi trebalo da živi na nekom drugom mestu, kako je negde drugde mnogo bolje (Gulding, & Gulding, 2007).

Nemoj je zabrana detetu da bilo šta uradi. Ovakvu zabranu obično šalju roditelji zbog osećaja krivice jer nisu želeli dete. Ali je takođe nalazimo i kod prezaštićujućih, fobičnih ili psihotičnih roditelja (Gulding, & Gulding, 2007). Poruka *Nemoj* podrazumeva da dete ne radi ništa, jer sve što radi je opasno, pa će potpuna neaktivnost biti najbezbednija. Ukoliko je odrasla osoba stalno neodlučna i ukoliko uvek ima osjećaj da nigde ne stiže, ali ništa ne radi i ne poduzima da to promeni, verovatno ima ovu skriptnu poruku (Stewart, & Joines, 2011).

Svaki put kad je dete, od strane važnih osoba, obeshrabreno da postane blisko, svaki nedostatak fizičkog dodira i pozitivnih iskustava dodira, može da govori o upućivanju zabrane *Ne budi blizak*. Ukoliko između roditelja i deteta nema dovoljno

fizičkog kontakta, dete to može protumačiti kao to da nije u redu biti fizički blizak sa ljudima. Na isti način može izvesti zaključak, ako među roditeljima nema fizičke bliskosti. Zabrana na bliskost se može prenositi iz generacije u generaciju u porodicama i kulturama u kojima nije poželjno pokazivati ili pričati o svojim osećanjima. Ova zabrana može se odnositi i na emocionalnu bliskost. Jedan od oblika ove zabrane je *Nemoj nikom verovati*, koju dete može uvrstiti ako neko od njemu bliskih osoba umre ili iznenada ode (Stewart, & Joines, 2011). Osobe sa ovom zabranom su često sumnjičave prema drugima, često nalaze znake odbacivanja čak i kad su prihvaćeni.

Ako je dete često omalovažavano kada je razmišljalo, verovatno mu je upućena zabrana *Nemoj da misliš*. Upućuje se i kroz uzore koji često (ne)rešavaju probleme tako što burno emocionalno reaguju ili su opsesivno preokupirani istim. Osobe koje su usvojile zabranu na mišljenje, uglavnom na probleme reaguju neprijatnim osećanjima, umesto da razmišljaju kako da ih reše.

Zabrana *Nemoj da osećaš* može da obuhvati poruke koje podrazumevaju da se uopšte ne oseća, da se ne oseća neko određeno osećanje, fizička senzacija ili da dete ne oseća ono što ono oseća, nego ono što roditelj oseća (Stewart, & Joines, 2011). Roditelji koji se često uzdržavaju od pokazivanja osećanja su model za usvajanje ove zabrane. Ova zabrana može da bude u osnovi mnogih psihofizičkih poremećaja.

Dete, pod uticajem navedenih verbalnih i neverbalnih poruka roditelja ili drugih važnih osoba formira životni skript, koji biva pretočen u životni tok. Tako, tokom svog životnog puta, ono će realnost "uklapati" u prethodno formiranu sliku stvarnosti (biraće partnere, situacije, grupe, u kojima će potvrditi svoja skriptna uverenja).

METOD

Problem i cilj istraživanja

U ovom radu ispitiće se razlike između dve grupe ispitanika: grupe zavisnika od alkohola i zdravih ispitanika. Problem ovog istraživanja bio je da se ispita da li postoje razlike u pogledu dominirajućih skriptnih zabrana između ispitivanih grupa. Cilj istraživanja bio je da ustanovimo da li je grupa zavisnika od alkohola, u odnosu na grupu zdravih ispitanika, bila tokom odrastanja izložena natprosečnom dejstvu ispitivanih zabrana.

Hipoteze

Očekujemo da će se ispitivane grupe međusobno razlikovati u pogledu izloženosti ispitivanim skriptnim zabranama. Očekujemo da će se kod grupe zavisnika od alkohola, u odnosu na grupu zdravih ispitanika, pokazati statistički značajna natprosečna izloženost jednoj ili više ispitivanih skriptnih zabrana.

Instrumenti

Kratkim upitnikom za opšte podatke i socijalnu anamnezu (sačinjenim za potrebe ovog istraživanja) prikupljeni su podaci o starosti ispitanika, mestu življenja, obrazovanju, te potpunosti i funkcionalnosti porodice porekla.

Stepen i karakter skriptnih zabrana, kojima je osoba bila izložena tokom odrastanja ispitivan je Skalom skriptnih zabrana (autori Gavrilov-Jerković, Budiša, Lekić-Babić i Čolović, 2009), kojim se ispituje 12 klasa zabrana. Autori su se služili klasifikacijom Gouldingovih, prema kojoj postoji dvanaest klasa zabrana: Nemoj da postojiš, Nemoj, Ne budi važan, Ne budi dete, Nemoj da odrasteš, Ne budi uspešan, Ne budi ti, Ne budi zdrav (mentalno i fizički), Ne pripadaj, Ne budi blizak, Nemoj da misliš i Nemoj da osećaš. U obradi dobijenih rezultata sirovi skorovi sa ove skale se svrstavaju u norme, izražene preko T-skorova. Predložene norme su sledeće: za sirove vrednosti ispod T-skora 40 smatra se da govore o smanjenoj izloženosti ispitivanoj skriptnoj zabrani, skorovi između 40 i 59 predstavljaju prosečnu izloženost, vrednosti T-skora između 60 i 70 govore o blago iznadprosečnoj izloženosti, dok T-skorovi iznad 70 govore o značajno iznadprosečnoj izloženosti ispitivanoj zabrani, sa značajnom verovatnoćom da osoba zbog toga ima probleme u socijalnom funkcionisanju. Dobijeni Cronbach α koeficijent sugeriše visoku pouzdanost primenjenog instrumenta (0.966).

Uzorak i procedura

Uzorak čini ukupno 90 ispitanika, svrstanih u dve grupe za poređenje: prvu grupu ispitanika čine zavisnici od alkohola (N=45), koji su zadovoljavali dijagnostičke kriterijume prema MKB-10 klasifikaciji, a koji su se nalazili na lečenju od alkoholizma u Specijalnoj bolnici za psihijatriju u Sokocu, dok je grupu za poređenje čini 45 ispitanika iz opšte populacije, bez dijagnoze psihijatrijskog poremećaja. Prosečna starosna dob celokupnog uzorka je 47.84 godine (u rasponu od 23 do 70 g.). Najveći broj ispitanika je srednjoškolskog obrazovanja (81.1%), odrastao je na selu (62.2%), u

potpunoj porodici (90.0%), a 72,2% njih porodicu opisuje kao funkcionalnu i bez konflikata među članovima. Učestvovanje u istraživanju bilo je dobrovoljno.

METODE OBRADJE PODATAKA

Dobijeni podaci statistički su analizirani uz pomoć programa "SPSS 21.0 for Windows". Od statističkih metoda korišćene su:

1. Metode deskriptivne statistike
2. Kolmogorov-Smirnov test
3. Mann-Whitneyev U-test.

REZULTATI

Ispitivanje normaliteta distribucije primenjene Skale skriptnih zabrana pokazalo je da postoji statistički značajno odstupanje od normalne distribucije svih rezultata celog uzorka, osim skriptne zabrane "Nemoj". Stoga je u daljoj analizi korišćen neparametrijski Mann-Whitneyev U-test za utvrđivanje razlika između grupa u aspektima usvojenih skriptnih zabrana.

Iz Tabele br.1 može se videti da su ispitanici iz grupe zavisnika od alkohola, u odnosu na zdrave ispitanike, postigli veće prosečne vrednosti na svim subskalama upitnika, a testiranje značajnosti razlika među njima (Tabela br. 2) pokazalo je da se ove dve grupe statistički značajno razlikuju u izloženosti svim ispitivanim skriptnim zabranama, osim zabrane *Ne budi dete*.

ZBORNİK RADOVA

VII Kongres Psihologa Bosne i Hercegovine s međunarodnim učešćem

Tabela br.1: Testiranje značajnosti razlika između dve grupe u odnosu na Skalu skriptnih zabrana: deskriptivne mere

		N	M	SD	Std. Error
Nemoj da postojiš	zavisnici od alkohola	45	22.02	10.163	1.515
	zdrava populacija	45	13.24	6.001	.895
	Total	90	17.63	9.399	.991
Ne budi ti	zavisnici od alkohola	45	6.71	2.849	.425
	zdrava populacija	45	4.82	1.992	.297
	Total	90	5.77	2.623	.276
Ne budi dete	zavisnici od alkohola	45	4.38	2.579	.384
	zdrava populacija	45	3.38	1.683	.251
	Total	90	3.88	2.223	.234
Nemoj da odrasteš	zavisnici od alkohola	45	16.73	6.985	1.041
	zdrava populacija	45	11.69	4.436	.661
	Total	90	14.21	6.347	.669
Ne budi uspešan	zavisnici od alkohola	45	14.09	6.694	.998
	zdrava populacija	45	9.56	3.911	.583
	Total	90	11.82	5.909	.623
Nemoj	zavisnici od alkohola	45	20.40	5.569	.830
	zdrava populacija	45	15.42	5.362	.799
	Total	90	17.91	5.984	.631
Ne budi važan	zavisnici od alkohola	45	11.89	5.855	.873
	zdrava populacija	45	8.44	3.659	.545
	Total	90	10.17	5.154	.543
Ne pripadaj	zavisnici od alkohola	45	19.87	6.992	1.042
	zdrava populacija	45	12.80	5.554	.828
	Total	90	16.33	7.214	.760
Ne budi blizak	zavisnici od alkohola	45	11.38	4.802	.716
	zdrava populacija	45	8.91	6.385	.952
	Total	90	10.14	5.753	.606
Ne budi zdrav	zavisnici od alkohola	45	6.82	3.380	.504
	zdrava populacija	45	4.60	2.310	.344
	Total	90	5.71	3.088	.325

		N	M	SD	Std. Error
Nemoj da misliš	zavisnici od alkohola	45	24.29	8.503	1.368
	zdrava populacija	45	13.53	5.782	.862
	Total	90	18.91	9.029	.952
Nemoj da osećaš	zavisnici od alkohola	45	25.67	8.644	1.289
	zdrava populacija	45	16.53	5.903	.880
	Total	90	21.10	8.675	.914

Tabela br. 2: Testiranje značajnosti razlika između dve grupe u odnosu na Skale skriptnih zabrana: Mann-Whitney U-test

	Nemoj da postojiš	Ne budi ti	Ne budi dete	Nemoj da odrasteš	Ne budi uspešan	Nemoj
Mann-Whitney U	385.500	573.000	821.500	575.500	606.000	543.000
165.500Wilcoxon W	1420.500	1608.000	1856.500	1610.500	1641.000	1578.000
Z	-5.104	-3.602	-1.605	-3.536	-3.297	-3.797
Asymp. Sig. (2-tailed)	.000	.000	.109	.000	.001	.000
	Ne budi važan	Ne pripadaj	Ne budi blizak	Ne budi zdrav	Nemoj da misliš	Nemoj da osećaš
Mann-Whitney U	664.500	413.500	640.000	603.000	283.000	401.500
Wilcoxon W	1699.500	1448.500	1675.000	1638.000	1318.000	1436.500
Z	-2.872	-4.848	-3.035	-3.394	-5.898	-4.937
Asymp. Sig. (2-tailed)	.004	.000	.002	.001	.000	.000

U Tabeli br. 3 dali smo procenu izloženosti skriptnim zabranama prema visini vrednosti T-skorova za obe grupe. Tako, vidimo da u grupi zdrave populacije sve vrednosti odgovaraju prosečnoj izloženosti ispitivanoj zabrani, dok je kod grupe zavisnika od alkohola nađena značajno natprosečna izloženost zabranama na postojanje, važnost, bliskost i zdravlje (Nemoj da postojiš, Ne budi važan, Ne budi zdrav, Nemoj da misliš i Nemoj da osećaš). Ovo su hladne, odbacujuće poruke i ovako visoki rezultati upućuju na verovatnu visoku traumatičnost zabrana čiji je stepen maligniteta visok.

ZBORNİK RADOVA

VII Kongres Psihologa Bosne i Hercegovine s međunarodnim učesćem

Tabela br. 3 Vrednosti T-skora za obe grupe

Varijable	Sirovi skor		T-skor	Izloženost zabrani
Nemoj da postojiš	Alkoholičari	22.02	84	Značajno natprosečna
	Zdrava populacija	13.24	56	Prosečna
Ne budi ti	Alkoholičari	6.71	64	Blago natprosečna
	Zdrava populacija	4.82	51	Prosečna
Ne budi dete	Alkoholičari	4.38	69	Blago natprosečna
	Zdrava populacija	3.38	56	Prosečna
Nemoj da odrasteš	Alkoholičari	16.73	60	Blago natprosečna
	Zdrava populacija	11.69	46	Prosečna
Ne budi uspešan	Alkoholičari	14.09	63	Blago natprosečna
	Zdrava populacija	9.56	47	Prosečna
Nemoj	Alkoholičari	20.40	64	Blago natprosečna
	Zdrava populacija	15.42	52	Prosečna
Ne budi važan	Alkoholičari	11.89	70	Značajno natprosečna
	Zdrava populacija	8.44	51	Prosečna
Ne pripadaj	Alkoholičari	19.87	67	Blago natprosečna
	Zdrava populacija	12.80	45	Prosečna
Ne budi blizak	Alkoholičari	11.38	61	Blago natprosečna
	Zdrava populacija	8.91	49	Prosečna

Varijable	Sirovi skor		T-skor	Izloženost zabrani
Ne budi zdrav	Alkoholičari	6.82	71	Značajno natprosečna
	Zdrava populacija	4.60	56	Prosečna
Nemoj da misliš	Alkoholičari	24.29	74	Značajno natprosečna
	Zdrava populacija	13.53	47	Prosečna
Nemoj da osećaš	Alkoholičari	25.67	70	Značajno natprosečna
	Zdrava populacija	16.53	50	Prosečna

DISKUSIJA

Dosadašnja istraživanja skripta i skriptnih zabrana pokazala su da u svakom psihopatološkom poremećaju može da se evidentira prisustvo određenih skriptnih zabrana (Budiša i sar., 2012; Crea, 2014), što je u skladu sa osnovnim pretpostavkama Transakcione analize.

Kao što smo već naglasili, naše istraživanje je imalo za cilj da ustanovi da li se, kod zavisnika od alkohola, može verifikovati značajno češće prisustvo natprosečne izloženosti određenim zabranama, u odnosu na zdrave ispitanike. Dobijeni rezultati potvrdili su natprosečnu izloženost ove grupe sledećim zabranama: Nemoj da postojiš, Ne budi važan, Ne budi zdrav, Nemoj da misliš i Nemoj da osećaš.

Skriptne zabrane, koje su kod zavisnika od alkohola identifikovali Shustov i saradnici (2016) su nešto drugačije nego u ovom istraživanju: Nemoj da postojiš, Nemoj da misliš, Ne budi dete, Ne veruj, Nemoj da osećaš, Nemoj da odrasteš. Autori navode podatke da je zabrana "Nemoj da postojiš" bila prisutna kod 45% ispitanika iz grupe zavisnika od alkohola, nasuprot 21% ispitanika iz kontrolne grupe.

Za zabranu "Nemoj da postojiš" se smatra da je najmalignija od zabrana koje roditelji mogu uputiti svom detetu: njome roditelj zabranjuje pravo na život detetu i kao takva, ona predstavlja osnovu za donošenje samodestruktivnih odluka. White (2017) razmatra ovu zabranu, navodeći da ona može, svesno ili nesvesno, da dovede do samoubistva. On ukazuje da otvoreno upućivanje ove zabrane vidimo kroz fizičko i psihičko zlostavljanje deteta, njegovo ignorisanje, zapostavljanje ili napuštanje. Milivojević (2005) navodi da ova samodestrukcija može biti prolongirana (što se

odnosi na biranje rizičnih profesija, bavljenje rizičnim sportovima, zanemarivanje sopstvenog zdravlja, zavisnost od alkohola i droga, itd), ali takođe može biti i akutna (pokušaji suicida ili sam suicid). Shustov i saradnici (2016) su, razvrstavanjem grupe zavisnika od alkohola na više podgrupa, utvrdili da je prisustvo navedene zabrane bilo notirano kod 34% ispitanika bez suicidalnih ideja, kod 38,8% ispitanika sa suicidalnim idejama i kod čak 95,6% ispitanika sa pokušajima suicida. U vezi sa ovim, još je 1855. g. Charles Wilson (prema Vuković, Jašović-Gašić, 2005) navodio da je alkoholizam svojevrstan oblik hroničnog suicida. Autorice naglašavaju da je u post-mortem studijama evidentirano da je 25-50% suicidanata bolovalo upravo od alkoholne zavisnosti. Zanemarivanje telesnog funkcionisanja i nebriga za sopstveno zdravlje, karakteristični za zavisnike od alkohola takođe mogu biti pokazatelj nesvesnog poriva ka samouništenju kod alkoholičara (Kovačević, 2013), što se na kraju može shvatiti, bar jednim delom, i kao posledica upućivanja navedene skriptne zabrane.

Zabrana “Ne budi važan” druga je primarna zabrana koja se javlja kao značajna u ovom uzorku. Ovom porukom se zabranjuje vrednost deteta (Aleksić, 2020), a roditeljska ljubav se uslovljava (Milivojević, 2005). Po pitanju lične vrednosti, izloženost ovoj zabrani upućivala bi na odsustvo samopouzdanja kod ove grupe ispitanika i strah da su bezvredni, te ponašanje kojim na neki način sabotiraju sopstveni uspeh i mogućnosti za napredovanje. S obzirom da se smatra da se neke opšte crte ličnosti alkoholičara pokazuju kroz potrebu za zavisnošću, kroz nizak prag frustracione tolerancije, osećaj inferiornosti i sumnju u sebe (Žarković Palijan, 2004), pretpostavljamo da bi ova zabrana mogla da bude u vezi sa osećanjem niže vrednosti i inferiornosti koje razvijaju zavisnici od alkohola, a korišćenje alkohola bi moglo da ima kompenzatorsku ulogu (odn. da predstavlja pokušaj ojačavanja sopstvenog samopouzdanja i slike o sebi).

Steiner je (prema Shustov i sar., 2016) verovao da je osnovna zabrana kod zavisnika od alkohola zabrana “Nemoj da misliš”. Po Transakcionoj analizi, ovo su poruke koje omalovažavaju detetovo razmišljanje i podstiču ga da bude poslušno (Milivojević, 2005), te u interpretativnom smislu, ova zabrana podržava pasivnost i zavisnost, pa se u tom pravcu može tumačiti njeno prisustvo u ovom uzorku. Kovačević (2013) pominje da se zavisnost (od drugih osoba, hrane, alkohola) može objasniti nemogućnošću osobe da bude sama a da se ne oseća napušteno i bezvredno. Shustov i sar. (2016) su smatrali da ova zabrana, zajedno sa zabranom “Nemoj da postojiš”, čini osnovu zavisnosti od alkohola, dok ostale registrovane zabrane nazivaju “posredničkim”, naglašavajući njihovu ulogu u determinisanju strukture ličnosti zavisnika od alkohola i uplitanje u način ispoljavanja alkoholne samodestruktivnosti.

Zabrana “Nemoj da osećaš” u vezi je sa potisnutim (osećanjima kojih osoba nije svesna) i prigušenim osećanjima (kojih je svesna ali se plaši da ih pokaže), ali isto tako i sa emocionalnim defektima, kada osoba nije u stanju da doživi neko osećanje (Milivojević (2005). Prisustvo ove zabrane signalise da grupa zavisnika od alkohola pokazuje emocionalne probleme i, u sadejstvu sa zabranama “Nemoj da postojiš” i “Nemoj da misliš”, ovo bi moglo da govori o emocionalnoj represiji.

Zabrana “Ne budi zdrav”, koja se u ovom istraživanju takođe pojavila kao natprosečno izražena u grupi zavisnika od alkohola, odnosi se ne samo na fizičko, već i na mentalno zdravlje i, prema Goulding i Goulding (2007, prema Aleksić, 2020) podrazumeva zabrane “Ne budi dobro” i “Ne budi mentalno zdrav”. Ovo bi ukazivalo da je ova grupa ispitanika, dobijajući pažnju roditelja samo kada su bili bolesni, usvojila obrazac da nije dobro biti zdrav i da zdravlje znači manjak roditeljske ljubavi. U kontekstu uočenog osećaja inferiornosti i bezvrednosti (zabrana “Ne budi važan”), kao i pasivnosti i zavisnosti (zabrana “Nemoj da misliš”) moguće je da razvijanje zdravstvenih problema može predstavljati nesvesnu težnju da privuku pažnju drugih (porodice, partnera, prijatelja) na sebe.

Jedno od ograničenja rada je svakako to, što uzorak čine isključivo muškarci: žene nisu uključene u istraživanje jer ih nismo ni imali na raspolaganju (tokom provođenja istraživanja na lečenju u bolnici je bilo ukupno 5 žena zavisnica od alkohola). Ovo čini da uzorak, osim što je relativno mali, nije dovoljno ni reprezentativan.

ZAKLJUČAK

Pretraživanje dostupne literature ukazalo je da nema mnogo istraživanja skriptnih zabrana u odnosu na alkoholizam. Tvrdnje da u pozadini svakog psihopatološkog poremećaja nesumnjivo postoje određene skriptne zabrane pokazale su se opravdanim i u ovom istraživanju.

Dobijenim rezultatima identifikovane su zabrane katarakteristične za zavisnike od alkohola. Reč je o dve primarne (“Nemoj da postojiš” i “Ne budi važan”) i tri sekundarne zabrane (“Nemoj da misliš”, “Nemoj da osećaš” i “Ne budi zdrav”). Nađene zabrane potvrđuju raniju tezu o samodestruktivnosti zavisnika od alkohola i prepliću se jedna sa drugom, te na određeni način i definišu samu ličnost zavisnika kao pasivnu, zavisnu, emocionalno defektnu i sa osećajem niže vrednosti i inferiornosti. Iako skriptne zabrane predstavljaju samo jedan segment u nastanku životnog skripta osobe, njihovo istraživanje ima važne kliničke implikacije, a samo istraživanje je potvrdilo moć skriptnih poruka, posebno skriptnih zabrana.

Buduće studije bi mogle da idu u pravcu ispitivanja eventualnih razlika u usvojenim skriptnim zabranama između muškaraca i žena zavisnika od alkohola. Takođe, od interesa bi bilo i proučavanje transgeneracijskog prenosa skripta i skriptnih zabrana, te njihove veze sa ranim gubicima u detinjstvu.

LITERATURA

1. Aleksić, J. (2020) Sve o Zabranama | Psihonautika
2. Budiša, D., Gavrilov-Jerković, V., Dickov, A., Vučković, N., Mitrović, S. M. (2012). The presence of injunctions in clinical and non-clinical populations. *International Journal of Transactional Analysis Research & Practice*, 3(2).
3. Crea, G. (2014). Predictive effect of injunctions on personality disorders in dysfunctional Catholic priests and religious sisters: a study using Millon's model and Transactional Analysis. *Mental Health, Religion & Culture*, 17(8), 832-846.
4. Devčić, S., Mihanović, M., Miličić, J., Glamuzina, Lj., Silić, A. (2009). Comparative study of dermatoglyphs in alcoholic patients. *Coll Antropol*, 33, 1311-18.
5. Gayol, G.N. (2004). Codependence: A Transgenerational Script. *Transactional Analysis Journal*, 34(4), 312-322.
6. Gavrilov-Jerković, V., Budiša, D., Lekić-Babić, N., Čolović, P. (2009). Procena skriptnih zabrana. U knjizi: *Procena psiholoških i psihopatoloških fenomena*, ur. Biro, M. i Smederevac, S. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju, 123-140.
7. Kovačević, M. (2013). Ličnost zavisnika od droga i alkohola – sličnosti i razlike. *Engrami*, 35(3-4), 19-36.
8. Milivojević, Z. (2005). *Životni skript*. Novi Sad: TA Centar.
9. Meklur Gulding, M., & Gulding, R. L. (2007). *Promeniti život*. Novi Sad: Psihopolis institut.
10. Shustov, D., Tuchina, O., Novikov, S., Fedotov, I. (2016). Combinations of Injunctions and Personality Types Determining Forms of Self-Destructive Behaviour in Alcohol-Dependent Clients: Findings of a Russian Observational Study. *International Journal of Transactional Analysis Research & Practice*, 7(2), 10-20.

11. Stewart, I., & Joines, V. (2011). *Savremena transakciona analiza*. Psihopolis institut.
12. White, T. (2017). A Transactional Perspective on Suicide Risk Assessment. *Transactional Analysis Journal*, 47 (1), 32-42.
13. Hay, J. (2013). Injunctions (juliehay.org) Pristupljeno: 27.12.2021.g.
14. Vujović, G., Petronić, Đ. (2017). Afektivna vezanost i skriptne zabrane. https://www.researchgate.net/publication/339412451_Afektivna_vezanost_i_skriptne_zabrane. Pristupljeno: 30.12.2021.g.
15. Vuković, O., Jašović-Gašić, M. (2005). Alkoholizam i suicid. *Engrami*, 27(1-2), 47-51.
16. Žarkovoić Palijan, T. (2004). *Značajke osobnosti alkoholičara počinitelja i nepočinitelja kaznenih djela*. Zagreb: Medicinski fakultet.

Abstract

Introduction: In Transactional Analysis, the term “life script” means a personal life plan that a person, during growing up, develops under direct parental, family, social and other pressures, where the prohibitions given by parents and other close people play an important role. Objective: The aim of the work was to examine whether the group of alcohol addicts and the group of healthy respondents differ from each other in terms of exposure to scripted prohibitions, which they received from their parents during growing up. Methods: The research was conducted at the Special Hospital for Psychiatry in Sokolac, on a sample of 90 subjects, divided into two groups: a group of alcohol addicts (N=45) and a group of healthy subjects from the general population (N=45), using a short Questionnaire for general data and social anamnesis (created for the purposes of this research) and Scale of script prohibitions (by Gavrilov-Jerković, Budiša, Lekić-Babić and Čolović, 2009), which examines 12 classes of prohibitions. Results: Testing the significance of differences between groups was performed with the Mann-Whitney U-test. Statistically significant differences were found in the exposure to all examined script prohibitions, except for the prohibition “Don’t be a child”. The analysis of the T-score values showed that in the group of healthy subjects all values correspond to the average exposure to the investigated prohibition, while in the group of alcohol addicts a significantly above-average exposure to the prohibitions “Don’t exist” (T=84),

“Don’t be important” (T =70), “Don’t be healthy” (T=71), “Don’t think” (T=74) and “Don’t feel” (T=70). Conclusion: Although script prohibitions represent only one segment in the creation of a person’s life script, research has confirmed their importance in the development of alcoholism.

Keywords: life script, script prohibitions, alcoholism, alcohol addicts.

“ODLAZIM JER SE NE OSJEĆAM DOBRO”: RAZLIKE U PSIHOLOŠKIM KARAKTERISTIKAMA OSOBA SA NAMJEROM I BEZ NAMJERE NAPUŠTANJA BOSNE I HERCEGOVINE

Tamara Efendić-Spahić, *Univerzitet u Tuzli*

Andrej Simić, *Univerzitet u Tuzli*

Emira Sočić, *Univerzitet u Tuzli*

Sažetak

Depopulacija i negativni migracijski saldo predstavljaju jedan od gorućih problema savremenog bosanskohercegovačkog društva. Glavni nedostatak prethodnih radova o negativnim trendovima emigracije je zanemarivanje psiholoških varijabli koje bi mogle pomoći u dubljem razumijevanju profila osoba koje žele napustiti zemlju. Ovaj rad namjeravao je identificirati relevantne psihološke konstrukte na osnovu kojih je moguće objasniti razlike između potencijalnih emigranata i osoba koje žele ostati u Bosni i Hercegovini. Na prigodnom uzorku od 171 ispitanika ($N_{\text{odlazak}} = 73$; $N_{20-25} = 71$, $N_{26-30} = 24$, $N_{31-35} = 29$, $N_{36-40} = 22$, $N_{\text{stariji}} = 25$), putem t-testa za nezavisne uzorke, ispitanice su razlike između potencijalnih emigranata i osoba koje namjeravaju ostati u Bosni i Hercegovini pomoću 9 psiholoških mjernih instrumenata koji mjere konstrukte povezane sa subjektivnom procjenom kvalitete života: Skala općeg zadovoljstva životom (Penezić, 1996), Skala vjerovanja u nepravednost svijeta (Čubela Adorić, 2012), Skala važnosti životnih ciljeva (Čubela Adorić, 2008), DASS-42 (Lovibond & Lovibond, 1995), Skala eksternalnog lokusa kontrole (Bezinović, 1990), Rosenbergova skala samopoštovanja (Rosenberg, 1965), Skala optimizma (Penezić, 2002), Skala pesimizma (Penezić, 2002) i Skala socijalne i emocionalne usamljenosti (Čubela Adorić, 2004). Utvrđeno je da ispitanici koji razmišljaju o napuštanju zemlje imaju znatno negativnije životne stavove i emocionalna stanja u odnosu na ispitanike koji ne žele napustiti Bosnu i Hercegovinu. Preciznije, ispitanici bez namjere o emigriranju su zadovoljniji životom, $t(169) = 4.97$, $p < .001$, $d = .773$; pokazuju veću nadu u budućnost, $t(169) = 2.52$, $p = .013$, $d = .392$; imaju pozitivnije samopoštovanje, $t(169) = 2.62$, $p = .009$, $d = .408$; i generalno su optimističniji, $t(169) = 2.43$, $p = .016$, d

= .377. S druge strane, ispitanici koji namjeravaju napustiti zemlju snažnije vjeruju u nepravdu svijeta, $t(169) = -3.44, p < .001, d = .534$; prijavljuju veće nivoe depresivnog raspoloženja, $t(169) = 3.66, p < .001, d = .569$; anksioznosti, $t(169) = 3.47, p < .001, d = .539$; percipiranog stresa, $t(169) = 2.834, p = .005, d = .441$; usamljenosti u porodici, $t(169) = 2.57, p = .011, d = .399$; i pesimizma, $t(169) = 2.32, p = .022, d = .358$. Navedene razlike ostaju statistički značajne uz kontrolu spola, dobi, stručne spreme i mjesečnih primanja u porodici ispitanika. Razlike na ostalim varijablama nisu bile statistički značajne. Ukupno, rezultati upućuju da osobe koje razmišljaju o emigraciji iz Bosne i Hercegovine percipiraju znatno niži kvalitet života od osoba koje žele nastaviti svoj život u državi. Korištenje psiholoških varijabli u razumijevanju problema emigracije u Bosni i Hercegovini se čini opravdanim.

Ključne riječi: emigracija stanovništva, zadovoljstvo životom, depresivnost, anksioznost, stres, usamljenost

UVOD

Emigracija građana Bosne i Hercegovine predstavlja veliki problem već desetljećima koji posljedično dovodi do demografskog pada i do preobrazbe dobne strukture stanovništva. Kako navodi Čičić i sur. (2019), procjenjuje se da oko 2 miliona osoba porijeklom iz Bosne i Hercegovine danas živi u iseljeništvu što predstavlja više od 56% ukupne populacije. Podaci Svjetske banke (prema Begović i sur., 2020) pak procjenjuju da oko 44,5% ukupnog stanovništva živi u iseljeništvu.

Efendić (2016) opisuje tri perioda koja karakteriziraju emigraciju iz Bosne i Hercegovine. Predratni period odnosi se na emigraciju stanovništva prije početka rata, ponajviše tokom 70-ih i 80-ih godina prošlog vijeka. Ratni period odnosi se na period između 1991. i 1995. godine kada je zabilježeno najveće iseljavanje stanovništva iz Bosne i Hercegovine, kada je više od 1,2 miliona građana napustilo državu. Poslijeratni period odnosi se na period nakon 1996. godine. U poslijeratnom periodu motivi za emigraciju postaju više socioekonomske prirode, te osobe napuštaju svoju domovinu s ciljem pronalazanja boljih uslova za život. Naprimjer, u istraživanju koje je proveo Efendić (2016) kod osoba koje smatraju da će se političko stanje u Bosni i Hercegovini dalje pogoršavati utvrđena je 6% veća tendencija želje za emigriranjem, a kod osoba koje smatraju da će se ekonomsko stanje nastaviti pogoršavati utvrđena je 3% veća šansa želje za emigriranjem. Iz navedenih razloga, čini se relevantnim razmotriti da

li se osobe koje namjeravaju napustiti Bosnu i Hercegovinu razlikuju po načinu na koji evaluiraju i razumiju svoj život i okolinu od osoba koje ne žele napustiti svoju domovinu. U ovom radu implementiran je psihološki pristup u razumijevanju ovog pitanja.

Psihološki faktori emigracijskih intencija

Interes prethodnih istraživanja obuhvatao je otkrivanje demografskih i psiholoških karakteristika migranata koji su već napustili svoju matičnu zemlju (Coleman, 2008; De Jong et al., 2002; Honkaniemi et al., 2021; Koikkalainen & Kyle, 2016; Lu, 2010; Ryan et al., 2008; van Nimwegen & van der Erf, 2010; Wolf et al., 2017). S druge strane, navedeni radovi su zanemarili potencijalne migrante, odnosno osobe koje tek razmišljaju o napuštanju svoje domovine. Model migracijskih psiholoških promjena (Tabor & Milfont, 2011) posmatra emigriranje kao kontinuirani proces koji počinje od perioda kada pojedinac počinje osjećati potrebu da napusti zemlju, pa sve do njegove adaptacije u novu životu sredinu. Autori modela pretpostavljaju da se emigriranje sastoji od četiri faze u kojima pojedinac koristi različite psihološke i socijalne resurse kako bi izašao na kraj sa specifičnim izazovima koji karakteriziraju svaku fazu. U periodu *predkontemplacije* potencijalni migrant ne razmišlja aktivno o napuštanju zemlje jer je njegov fokus usmjeren na unapređivanje vlastitih znanja i vještina (npr. uključivanje u formalno ili neformalno obrazovanje). Prve intencije za emigriranjem javljaju se u fazi *kontemplacije* gdje potencijalni migrant, součen sa realnošću života u njegovoj zemlji koji daleko odstupa od idealnog, pronalazi razloge zbog kojih želi emigrirati (životni stil, porodica, ekonomska situacija, tržište rada i slično). U fazama *akcije* i *akulturacije* potencijalni migranti prerastaju u “stvarne” migrante te poduzimaju određene poteze kako bi napustili zemlju i asimilirali se u novu kulturu ciljne države u kojoj žele provesti dio svog života. Dakle, potencijalni migranti doživljavaju različite socijalne, pravne i ekonomske izazove, te takvi izazovi iziskuju drugačije psihološke i kognitivne mehanizme. Drugim riječima, studije koje su uspješno opisale ličnost i karakteristike migranata ne bismo trebali generalizirati na osobe koje se nalaze u stadiju *kontemplacije*.

Postoji manji broj radova koji su se bavili personološkim karakteristikama potencijalnih migranata. Naprimjer, osobe koje razmišljaju o emigriranju imaju snažnije izražen motiv postignuća i pokazuju otvorenost ka novim iskustvima (Boneva & Frieze, 2001). Slično, potencijalni migranti više cijene profesionalni od porodičnog života (Frieze et al., 2004), te su motivirani tražiti uzbuđenja (Winchie & Carment, 1999). Dok su navedene studije dale određeni doprinos u razumijevanju personolo-

ških varijabli pomoću kojih se mogu razlikovati potencijalni migranti od ljudi koji to nisu, čini se da je jedno područje koje bi moglo determinirati odluku za emigriranjem ostalo neistraženo. Naime, subjektivna procjena kvalitete života predstavlja snažan prediktor velikog broja životnih odluka (Erdogan et al., 2012; Maddux, 2018; Pavot & Diener, 2008). U kontekstu migracijskih trendova, kvalitativna istraživanja su pokazala da su najčešći razlozi za emigracijom, izuzimajući situaciju kada je osoba primorana napustiti zemlju zbog ratnih sukoba ili protjerivanja (Dubus, 2021; Zbidat et al., 2020) upravo svjesnost o percepciji nedostatka prilika za zadovoljavanje socijalnih, psiholoških i profesionalnih potreba u matičnoj državi migranta (Giuntella et al., 2018; Solheim & La Parra-Casado, 2019). U skladu s tim, pojedinci su sposobni evaluirati stanje u vlastitoj državi na nizu za njih relevantnih faktora (Olgiati et al., 2013), te rezultat takve evaluacije snažno determinira donošenje odluke o napuštanju zemlje (Tabor & Milfont, 2011).

Iz navedenih razloga, cilj ovog rada odnosi se na utvrđivanje razlika između potencijalnih migranata i osoba koje ne namjeravaju napustiti Bosnu i Hercegovinu na nizu varijabli koje determiniraju subjektivnu procjenu kvalitete života. Ovo istraživanje proširuje postojeću literaturu o psihološkim faktorima migracije na dva načina. Prvo, prethodne studije se nisu fokusirale na ispitivanje razlika potencijalnih migranata i osoba koje to nisu u Bosni i Hercegovini. To je naročito važno iz razloga što razumijevanje karakteristika potencijalnih migranata predstavlja prvi korak u razvijanju mjera koje bi mogle pomoći u borbi protiv negativnog migracijskog salda (de la Rica et al., 2015). Drugo, kako je trenutačno poznato autorima ovog rada, prethodna istraživanja razlika u migracionim intencijama i procjeni kvalitete života su uglavnom koristila deskriptivne i kvalitativne metode (uz određene izuzetke poput Ivlevs, 2015; Otrascenko & Popova, 2014; Plopeanu et al., 2018). Ispitivanje navedenih razlika korištenjem usporedbnog pristupa s kvantitativnim mjerenjem seta relevantnih psiholoških varijabli moglo bi dovesti do bitnih saznanja kako pojedinčeva vjerovanja i pogledi na vlastiti život determiniraju njegova razmišljanja o napuštanju zemlje. U nastavku će biti opisani psihološki konstrukti koje su od interesa za ovaj rad.

Zadovoljstvo životom

Čini se da je globalno zadovoljstvo životom definirano kao kognitivna procjena životnih uslova i emocionalna reakcija na tu procjenu (Diener et al., 2006; Diener et al., 1985; Veenhoven, 2014) snažan prediktor namjera o emigriranju. Naime, Otrascenko i Popova (Otrascenko & Popova, 2014) su utvrdili da su niski nivoi životnog zadovoljstva snažni prediktori namjere za napuštanjem zemlje na uzorku ispitanika iz Cen-

tralne i Istočne Europe. Ova varijabla je također bila uspješna u objašnjavanju efekta velikog broja demografskih varijabli poput obrazovnog statusa, statusa zaposlenja, veličine porodice i dobi ispitanika, na emigracijske odluke. Do sličnih zaključaka došla su istraživanja provedena na drugim geografskim područjima i kulturama kao što je Centralna Azija (Ivlevs, 2015) i Indija (Winchie & Carment, 1989). Iz navedenih razloga očekuje se da će potencijalni migranti biti nezadovoljniji vlastitim životom od osoba koje ne žele napustiti zemlju (H1).

Vjerovanje u nepravdu svijeta

Osim globalne procjene zadovoljstva životom, pojedinci mogu evaluirati život u svojoj okolini na specifičnije načine. Vjerovanje u nepravdu svijeta predstavlja psihološku osobinu koja se odnosi na temeljno vjerovanje da je svijet nepravdo mjesto (Ćubela Adorić, 2011; Furnham, 2003). Vjerovanje u nepravdu je determinirano prethodnim iskustvima nepravde i predstavlja pokušaj razumijevanja zašto se nepravda u životu pojedinca dogodila (Ćubela Adorić, 2011; Furnham, 2003). Čini se da bi potencijalni migranti mogli imati izraženo vjerovanje da u svijetu vlada nepravda. Vjerovanje u nepravdu svijeta se odražava u negativističkim stavovima prema vlastitom životu i okruženju, te vjerovanju u nemogućnost postojanja pravde (Ćubela Adorić, 2012). Iz navedenog razloga, potencijalni migranti bi mogli percipirati nepravdo stanje u njihovoj državi, te se na osnovu toga odlučiti da sreću traže drugdje. Upravo je jedan od čestih razloga zbog kojih se ljudi odlučuju trajno napustiti svoju zemlju percepcija korupcije, nepotizma i nemogućnosti ostvarivanja osobnih ciljeva u matičnoj zemlji (Auer et al., 2020; Crisan et al., 2019; Traikova et al., 2018). Iz navedenog razloga, očekuje se da će osobe koje namjeravaju napustiti zemlju prijavljivati veće nivoe vjerovanja u nepravdu svijeta u odnosu na druge pojedince (H2).

Nada u budućnost

U sklopu razrade Eriksonovog (Erikson, 1950) koncepta generativnosti McAdams i St. Obin (McAdams & St. Aubin, 1992) predložili su sedmodimenzionalni model gdje je vjera u vrijednost ljudskog djelovanja jedna od komponenti brige za buduće generacije. Prema ovim autorima, vrijednost ljudskog djelovanja razumije se kao općenito vjerovanje u ljudski rod i u njegovu budućnost. Bez vjerovanja da će svijet u budućnosti biti dobro mjesto za život, osoba nije u stanju voditi brigu o budućnim naraštajima, odnosno poduzeti napore za osiguravanje pozitivne budućnosti (McAdams et al., 1998). Generalno, nada u budućnost je značajan prediktor efikasnosti suočavanja

sa stresom (Scheier & Carver, 1992) i psihološke rezilijencije općenito (Curtis & Cicchetti, 2003). Nadalje, čini se da su osobe koje pokazuju nadu u budućnost čovječanstva također zadovoljnije vlastitim životom (Busch & Hofer, 2012; Cox et al., 2010; Hofer et al., 2008; Hofer et al., 2016). Konačno, većina migranata vjeruje da će se negativno stanje u njihovoj matičnoj državi veoma teško promijeniti u skorijoj budućnosti (Krings et al., 2013). Iz navedenih razloga, potencijalni migranti bi trebali imati manje iskazanu nadu u budućnost u odnosu na osobe koje ne namjeravaju otići iz zemlje (H3).

Životni ciljevi

Životni ciljevi predstavljaju set apstraktnih ideala koji služe kao snažan orijentir u životu pojedinca (Pöhlmann & Brunstein, 1997). Kao takvi, oni se nalaze na višem nivou od specifičnih i konkretnih ciljeva i predstavljaju snažnu motivacijsku snagu za široku lepezu ponašanja u životu pojedinca (Emmons, 1997; Little, 1983). Generalno, u literaturi su identificirane četiri grupe životnih ciljeva (Bakan, 1966; Pöhlmann & Brunstein, 1997). Cilj moći odnosi se na tendenciju pojedinca da ostvari snažan uticaj na druge ljude u njegovoj okolini, dok životni cilj postignuća sadrži aspiracije da osoba u budućnosti bude prepoznata kao uspješna i vrijedna divljenja. S druge strane, ciljevi intimnosti i altruizma imaju snažniju socijalnu konotaciju motivirajući ljude da traže osobe s kojima mogu uspostaviti bliske odnose i da pružaju pomoć drugima kada je to potrebno. Čini se da su potencijalni migranti osobe kojima su važniji individualistički ciljevi djelovanja (moć i postignuća) od više socijalnih ciljeva zajedništva (intimnost i altruizam). Kao što je već navedeno, potencijalni migranti više cijene uspjeh (Boneva & Frieze, 2001), naročito u profesionalnom smislu (Frieze et al., 2014). S druge strane, osobe koje imaju izražene intencije za napuštanjem zemlje manje akcenta stavljaju na potrebe drugih iz njihove okoline (Frieze et al., 2014). Kada je riječ o parovima ili porodicama koje odlučuju migrirati, inicijacija razmišljanja o napuštanju zemlje je najčešće rezultat dominantnog člana porodice sa snažnim intencijama za emigracijom (Tabor & Milfont, 2011). Iz navedenih razloga očekuje se da će potencijalni migranti pridavati veću važnost ciljevima moći (H4) i postignuća (H5), a manje ciljevima intimnosti (H6) i altruizma (H7) od osoba koje ne iskazuju namjere za napuštanjem zemlje.

Negativna emocionalna stanja

Negativna emocionalna stanja uključuju koncepte koji su u literaturi prepoznati kao snažni prediktori mentalnog zdravlja (Lovibond & Lovibond, 1995): anksioznost, depresija i stres. Sva tri konstrukta su konceptualno različita i obuhvaćaju različite simptome na bihevioralnom, kognitivnom i afektivnom nivou, ali se često javljaju zajedno

i mogu biti posljedica istih djelovanja. Anksioznost, fiziološka hiperstimulacija i kognitivna zabrinutost (Clark & Watson, 1991), te depresija, smanjena tendencija doživljavanja pozitivnih afektivnih stanja (Beck et al., 1988; Clark & Watson, 1991) utvrđeni su kao značajni ometači kvalitete života i svakodnevne produktivnosti (Kehne, 2007; Kehne & Cain, 2010). S druge strane, stres definiraju fiziološke, emocionalne i mentalne tenzije prouzrokovane suočavanjem s vanjskim okolnostima koje prevazilaze kapacitete pojedinca (Lazarus, 1993; Lazarus & Folkman, 1984) i često je prisutan u intenzivijem obliku kod pojedinaca koji žive u okolini u kojoj ne mogu realizirati svoje primarne životne ciljeve i zadovoljiti osnovne psihološke i socijalne potrebe (Levy & Sidel, 2005; Wrosch & Scheier, 2003). Konačno, čini se da osobe koje doživljavaju visoke nivoe stresnih i negativnih događaja u svakodnevici češće izjavljuju namjeru da promijene mjesto života (Jacquet et al., 2017; Wissink et al., 2013). Prema navedenom, može se očekivati da bi osobe koje namjeravaju emigrirati trebale izvještavati o većim nivoima stresa (H8), te anksioznih (H9) i depresivnih (H10) stanja od osoba bez emigracionih intencija.

Lokus kontrole

Postoje individualne razlike u vjerovanjima da su životni ishodi rezultat vlastitih ponašanja i odluka. Rotter (1996) je smatrao da je lokus kontrole kontinuirana varijabla i kreće se od očekivanja da je život ljudi pod kontrolom vanjskih uticaja, do potpunog vjerovanja da ljudi imaju kontrolu (i odgovornost za) nad vlastitim aktivnostima. Osobe s vanjskim lokusom kontrole imaju snažno izraženo vjerovanje da posjeduju veoma malo kontrole nad stvarima koje im se dešavaju u svakodnevnom životu. S druge strane, unutrašnji lokus kontrole odnosi se na set uvjerenja da je vlastito ponašanje glavni uzrok većine svakodnevnih događaja. Istraživanja provedena na uzorcima migranata utvrdila su da je unutrašnji lokus snažan prediktor jasnih intencija za emigracijom (Plopeanu et al., 2019). Također, u istraživanju migracijskih intencija kvalitativnim metodama utvrđeno je da osobe koje napuštaju državu iz ekonomskih razloga izjavljuju da namjeravaju napustiti mjesto njihovog rođenja jer se osjećaju odgovornim za vlastiti život (Dako-Gyeke, 2016; Tabor & Milfont, 2011). Na osnovu toga, očekuje se da će potencijalni migranti imati više izražen unutrašnji lokus kontrole od ljudi koji se ne smatraju potencijalnim migrantima (H11).

Optimizam i pesimizam

Slično lokusu kontrole, optimizam/pesimizam predstavljaju dva stabilna psihološka faktora koji se odnose na subjektivnu procjenu ishoda u svakodnevnom životu. Dok

lokus kontrole sadrži vjerovanja o tome koliko su navedeni ishodi izvana/iznutra prouzrokovani, optimizam/pesimizam se odnose na generalizirano očekivanje pozitivnih ili negativnih ishoda aktivnosti (Scheier & Carver, 1985). Generalno, literatura ukazuje da ova dva konstrukta treba držati konceptualno odvojenima (Chang, 1996; Chang et al., 1994, Penezić, 1999; prema Penezić, 2002b). Dakle, ljudi se mogu razlikovati prema tome koliko su optimistični (očekuju pozitivne ishode) i pesimistični (očekuju negativne ishode). Oba konstrukta bi mogla biti povezana s migracijskim intencijama. Prvo, visoki nivoi optimizma, a niski pesimizma pokazuju robustan odnos s visokim procjenama životne kvalitete u velikom broju istraživanja (npr., Lightsey, 1996, Kaida & Kaida, 2019; Scheier & Carver, 1992; Wrosch & Scheier, 2003). Drugo, iako predstavljaju prepoznate dispozicionalne crte ličnosti, optimizam i pesimizam ljudi se mogu naći pod utjecajem situacijskih faktora. Čini se da život u lošim socioekonomskim uvjetima doprinosi porastu očekivanja negativnih životnih ishoda (Robb et al., 2009), dok se niski nivoi optimizma mogu pronaći kod osoba koje su preživjele ili trpe ekonomske teškoće (Lynch et al., 1997). Slično, 21-godišnja longitudinalna studija utvrdila je temporalno stabilnu vezu između visokog optimizma i niskog pesimizma s mogućnošću socijalne pokretljivosti u pogledu porodičnog socioekonomskog statusa ispitanika (Heinonen et al., 2006). Pod pretpostavkom da osobe s emigracionim intencijama ne vide mogućnost uspješnog života u Bosni i Hercegovini, očekuje se da potencijalni migranti imaju niži optimizam (H12), a viši pesimizam (H13) od osoba bez emigracionih intencija.

Samopoštovanje

Subjektivna evaluacija vlastitog Ja, samopoštovanje, uključuje procjenu vlastitih mišljenja, osjećanja i stavova u odnosu na koncept o sebi (Rosenberg, 1965). Drugim riječima, samopoštovanje predstavlja snažan prediktor velikog broja emocionalnih stanja (Brown, 2001) i stavova (Greenwald et al., 2002). S druge strane, individualne razlike u samopoštovanju mogu biti rezultat djelovanja različitih okolinskih faktora poput prepoznavanja vlastite vrijednosti od strane bitnih drugih, socijalne komparacije s relevantnim drugima i evaluacije vlastitog tjelesnog izgleda od strane drugih (Campbell et al., 2010). Nadalje, različiti makroprocesi prisutni u društvu u kojem pojedinac živi mogu snažno djelovati na to kako on evaluira samog sebe. Naprimjer, faktori često povezani s migracijskim odlukama, ekonomske krize (Levy & Sidel, 2005) i percepcija socijalne nejednakosti (Crocker & Blanton, 1999; Wells, 2001), mogu doprinijeti sniženim nivoima samopoštovanja. U situacijama kada osoba nema mogućnost da afirmira vlastito Ja, njeno subjektivno shvaćanje sebe u odnosu na druge ljude postaje negativnije i ljudi pokušavaju pronaći načine kako bi poboljšali vlastito samopoštovanje (Spencer et

al., 1993; Steele, 1993). Konačno, čini se da motiv unapređivanja samopoštovanja postaje izuzetno važan u situacijama kada emigriranje nije potaknuto geopolitičkim razlozima (Bojanić et al., 2015; Bailey et al., 2012; Dohlman et al., 2019; Silvestri et al., 2014). Prema tome, osobe koje namjeravaju emigrirati iz zemlje bi trebale imati niže nivoe samopoštovanja od osoba koje žele ostati u matičnoj državi (H14).

Usamljenost

Iako se percepcija usamljenosti može posmatrati iz globalnog spektra, literatura preporučuje da se individualne razlike u subjektivnim procjenama samoće mogu razumjeti s obzirom na područje u kojem se procjenjuje vlastita usamljenost (DiTommaso & Spinner, 1993, 1997). Naprimjer, Vajsova (Weiss, 1973) tipologija usamljenosti razlikuje socijalnu usamljenost kao odraz nedovoljne uključenosti u društveni život i emocionalnu usamljenost kao percepciju nedostatka brižnosti u vlastitom životu. Di Tomazo i Spiner (DiTommaso & Spinner, 1993) proširuju ovaj model u trodimenzionalni i govore o tri tipa usamljenosti ovisno o tipu odnosa koja su u fokusu pojedinca: usamljenost u porodičnom, socijalnom i ljubavnom životu. Prijateljska usamljenost odgovara socijalnoj usamljenosti, dok usamljenost u ljubavi i porodici reflektiraju aspekte emocionalne usamljenosti iz Vajsovog modela. Iako se navedeni model nije koristio u razumijevanju emigracijskih intencija, postoje nalazi koji govore da su potencijalni migranti usamljeniji od osoba koje to nisu. Naprimjer, potencijalni migranti koji migriraju iz socioekonomskih razloga više akcenta stavljaju na profesionalni u odnosu na porodični život (Tabor & Milfont, 2011). Također, osobe sa snažnim migracionim namjerama mogu prijavljivati manju povezanost i identifikaciju sa svojom društvenom zajednicom (Stinner & Loon, 1992). Snažan socijalni identitet člana zajednice predstavlja jedan od protektivnih faktora protiv socijalne usamljenosti (Fong et al., 2021; McNamara, 2021). Drugim riječima, osobe koje namjeravaju napustiti državu mogle bi biti usamljenije u porodici (H15), ljubavi (H16) i u prijateljskom okruženju (H17) od osoba bez migracionih namjera.

METOD

Ispitanici

Svi ispitanici koji tečno govore bosanski/hrvatski/srpski jezik i trenutačno žive u Bosni i Hercegovini su mogli biti obuhvaćeni ovim istraživanjem. Ispitanici su regrutirani dijeljenjem online upitničke forme na društvenim mrežama, internet forumima i

putem internet stranice Zavoda za zapošljavanje Tuzlanskog kantona (<http://szztk.ba/>). Online upitnik je popunio 171 ispitanik ($N_{\text{ženski}} = 132$, $N_{20-25} = 71$, $N_{26-30} = 24$, $N_{31-35} = 29$, $N_{36-40} = 22$, $N_{\text{stariji}} = 25$). Od ukupnog broja ispitanika, 73 ispitanika su izrazila da su razmišljala o napuštanju Bosne i Hercegovine, dok je 98 ispitanika izjavilo da nemaju namjeru za emigriranjem iz zemlje.

Postupak i instrumenti

Nakon davanja informiranog pristanka, od ispitanika su prikupljene sociodemografske informacije: spol, dob, stručna sprema i mjesečna primanja u porodici ispitanika. Potom, ispitanici su popunili deset psiholoških mjernih instrumenata koji su mjerili konstrukte relevantne za ovo istraživanje: Skalu općeg zadovoljstva životom (Penezić, 2002), Skalu vjerovanja u nepravednost svijeta (Ćubela Adorić, 2012), Skalu vjerovanja u budućnost (Tucak Junaković, 2010), Skalu važnosti životnih ciljeva (Lacković-Grgin i sur., 2008), DASS-42 (Lovibond & Lovibond, 1995), Skalu eksternalnog lokusa kontrole (Bezinović, 1990), Rosenbergovu skalu samopoštovanja (Rosenberg, 1965), Skalu optimizma-pesimizma (Penezić, 2002b), Skalu socijalne i emocionalne usamljenosti (Ćubela Adorić i Nekić, 2004) i druge mjere koje prevazilaze okvire ovog istraživanja. Ispitivanje je trajalo otprilike 30 minuta. Slijedi opis pomenutih mjera.

Skala općeg zadovoljstva životom (SKOZŽ, Penezić, 1996; prema Penezić, 2002a). SKOZŽ je konstruiran kako bi mjerio individualne razlike u subjektivnoj procjeni zadovoljstva vlastitim životom. Prvih 17 stavki odnosi se na procjenu globalnog zadovoljstva životom (npr. "U više aspekata je moj život blizak idealnom"), dok posljednje 3 mjere situacijsko zadovoljstvo životom (npr. "Da li Vam se tokom posljednjih sedmica dogodilo da ste bili zadovoljni jer ste nešto postigli?"). Zadatak ispitanika je da na petostepenoj Likertovoj skali odgovaraju na stavke koje su pročitali (1 = u potpunosti se ne slažem, 5 = u potpunosti se slažem).

Skala vjerovanja u nepravednost svijeta (SVUNS, Ćubela Adorić, 2012). Skala mjeri tendencije ispitanika da vjeruju kako je svijet nepravedno mjesto za život. Sastoji se od 10 stavki (npr. "Život me naučio da se trud i poštenje ne isplate"), a zadatak ispitanika da izraze svoje slaganje/neslaganje sa stavkama na šestostepenoj Likertovoj skali (1 = izrazito se ne slažem, 6 = izrazito se slažem). Autorica instrumenta izvještaja o zadovoljavajućim psihometrijskim karakteristikama i visokim korelacijama sa srodnim konstruktima pravde i osjetljivosti na nepravdu.

Skala nade u budućnost (SNB, Tucak Junaković, 2010). Ovaj instrument konstruiran je s ciljem mjerenja jedne od dimenzija generativnosti prema modelu MekAdams i St. Obin (1992), vjerovanje u budućnost ljudskog roda. Skala se sastoji od osam stavki

(npr. “Život je u osnovi dobar i vrijedan življenja.”) na koje ispitanici odgovaraju služeći se petostepenom Likertovom skalom (1 = uopće se ne slažem, 5 = u potpunosti se slažem).

Skala važnosti životnih ciljeva (Lacković-Grgin i sur., 2008). Autori su konstruirali skalu s ciljem mjerenja važnosti ciljeva baziranih na modelima razvoja i održavanja životnih ciljeva (Emmons, 1997; Little, 1997, Pöhlmann i Brunstein, 1997). Instrument se sastoji od 4 subskale koje mjere važnost četiri grupe životnih ciljeva identificiranih u literaturi: subskala moći (4 stavke, npr. “Imati mogućnost utjecaja”), subskala postignuća (4 stavke, npr. “Kontinuirano unapređivati obrazovanje”), subskala intimnosti (4 stavke, npr. “Imati blisku vezu”) i subskala altruizma (4 stavke, npr. “Pomagati ljudima kojima je potrebno”). Ispitanici procjenjuju koliko im je važno postići svaki cilj opisan u stavkama na petostepenoj Likertovoj skali (1 = uopće mi nije važno, 5 = vrlo mi je važno).

DASS-42 (Lovibond & Lovibond, 1995). DASS-42 je konstruiran s ciljem mjerenja negativnih emocionalnih stanja depresije, anksioznosti i stresa. Sadrži tri subskale: skalu depresije (14 stavki, npr. “Čini mi se da ne mogu osjetiti ništa pozitivno.”), skalu anksioznosti (14 stavki, npr. “Suše mi se usta.”) i skalu stresa (14 stavki, npr. “Događa mi se da me uznemire prilično banalne stvari.”). Zadatak ispitanika je da pruži odgovore na stavke korištenjem četverostepene Likertove skale (0 = uopće se ne odnosi na mene, 3 = u potpunosti se odnosi na mene).

Skala eksternalnog lokusa kontrole (SELK, Bezinović, 1990). U skladu s Rotterovom (1966) operacionalizacijom eksternalnog lokusa kontrole, autor je konstruirao SELK s ciljem mjerenja individualnih razlika u subjektivnim procjenama mjere u kojoj su život i životni ishodi pojedinca pod njegovom vlastitom kontrolom. Ova unidimenzionalna mjera sastoji se od 10 stavki (npr. “U mnogim slučajevima čini mi se da sudbina određuje šta će mi se dogoditi.”). Ispitanici odgovaraju na stavke korištenjem petostepene Likertove skale (1 = potpuno netačno, 5 = potpuno tačno).

Rosenbergova skala samopoštovanja (RSS, Rosenberg, 1965). RSS predstavlja jedan od najčešće korištenih instrumenata u mjerenju individualnih razlika u samopoštovanju. Riječ je o unidimenzionalnom mjernom instrumentu koji se sastoji od 10 stavki (npr. “S vremena na vrijeme osjećam da ništa ne vrijedim.”, obrnuto se boduje) na koje ispitanici pružaju odgovore korištenjem petostepene Likertove skale (0 = potpuno netačno, 4 = potpuno tačno).

Skala optimizma-pesimizma (Penezić, 2002b). Skala je razvijena kao adaptacija postojećih mjera istih konstrukata: Testa životnih orijentacija (Life Orientation Test, Scheier & Carver, 1985) i Skale optimizma-pesimizma (Optimism-Pessimism Scale,

Dember et al., 1989) i mjeri individualne razlike u dispozicijskom optimizmu i pesimizmu. Sastoji se od dvije subskale: skala optimizma (6 stavki, npr. "U nesigurnim vremenima obično očekujem najbolje.") i skale pesimizma (8 stavki, npr. "Ne treba postavljati visoke ciljeve jer se obično razočarate."). Zadatak ispitanika je da uz pomoć petostepene Likertove skale (1 = uopće se ne odnosi na mene, 5 = u potpunosti se odnosi na mene) odgovore na stavke instrumenta.

Skala socijalne i emocionalne usamljenosti (Čubela Adorić, 2004). Skala je nastala adaptacijom Skale socijalne i emocionalne usamljenosti za odrasle (Social and Emotional Scale for Adults, DiTommaso & Spinner, 2004). Sastoji se od tri subskale koje mjere individualne razlike u subjektivnim procjenama usamljenosti u različitim životnim sferama: subskala socijalne usamljenosti (13 stavki, npr. "Ono što je meni važno ne čini se da je važno ljudima koje znam."), subskala usamljenosti u porodici (11 stavki, npr. "Osjećam se sâm kad sam sa svojom obitelji.") i subskala usamljenosti u ljubavi (12 stavki, npr. "Imam potrebu za bliskom ljubavnom vezom koju do sada nisam zadovoljio"). Zadatak ispitanika je da odgovore na svaku tvrdnju korištenjem sedmostepene Likertove skale (1 = uopće se ne slažem i 7 = u potpunosti se slažem).

REZULTATI

Tabela 1. prikazuje deskriptivne statistike varijabli istraživanja prema iskazanoj namjeri ispitanika o napuštanju BiH. Za sve skale i subskale korištene u ovom istraživanju utvrđeni su umjereni do veoma dobri koeficijenti unutarnje konzistencije na nivou svih ispitanika ($.68 < \alpha < .95$), ispitanika koji su razmišljali o napuštanju BiH ($.70 < \alpha < .94$) i onih koji to nisu ($.61 < \alpha < .93$). Za ispitivanje razlika između ispitanika prema iskazanoj namjeri za napuštanjem BiH na prethodno pomenutim psihološkim varijablama korišten je t-test za nezavisne uzorke. Na Figuri 1. prikazana je razlika u psihološkim profilima na varijablama na kojima je utvrđeno da se ispitanici statistički značajno razlikuju prema razmišljanju o napuštanju Bosne i Hercegovine.

Tabela 1. Deskriptivni statistici varijabli istraživanja prema iskazanom razmišljanju za napuštanjem BiH.

		Razmišljanje za napuštanjem BiH		
		Ukupno	Ne	Da
	<i>N</i>	171	73	98
SKOŽŽ	<i>M</i>	4.51	4.2	4.94
	<i>SD</i>	1.03	1.05	.84
	α	.95	.94	.93
SVUNS	<i>M</i>	3.36	3.59	3.05
	<i>SD</i>	1.04	1.02	.99
	α	.88	.87	.88
SNB	<i>M</i>	3.87	3.74	4.04
	<i>SD</i>	.78	.82	.68
	α	.89	.88	.89
SVCN	<i>M</i>	3.45	3.52	3.36
	<i>SD</i>	.94	.96	.90
	α	.79	.77	.83
SVCP	<i>M</i>	4.52	4.48	4.58
	<i>SD</i>	.58	.62	.51
	α	.75	.72	.80
SVCJ	<i>M</i>	4.57	4.54	4.62
	<i>SD</i>	.59	.67	.47
	α	.79	.82	.70
SVCA	<i>M</i>	4.46	4.43	4.5
	<i>SD</i>	.57	.61	.50
	α	.68	.71	.61
DASS-Dep	<i>M</i>	.54	.70	.33
	<i>SD</i>	.67	.74	.50
	α	.94	.93	.93
DASS- Anx	<i>M</i>	.68	.83	.49
	<i>SD</i>	.65	.69	.54
	α	.92	.91	.91

ZBORNİK RADOVA

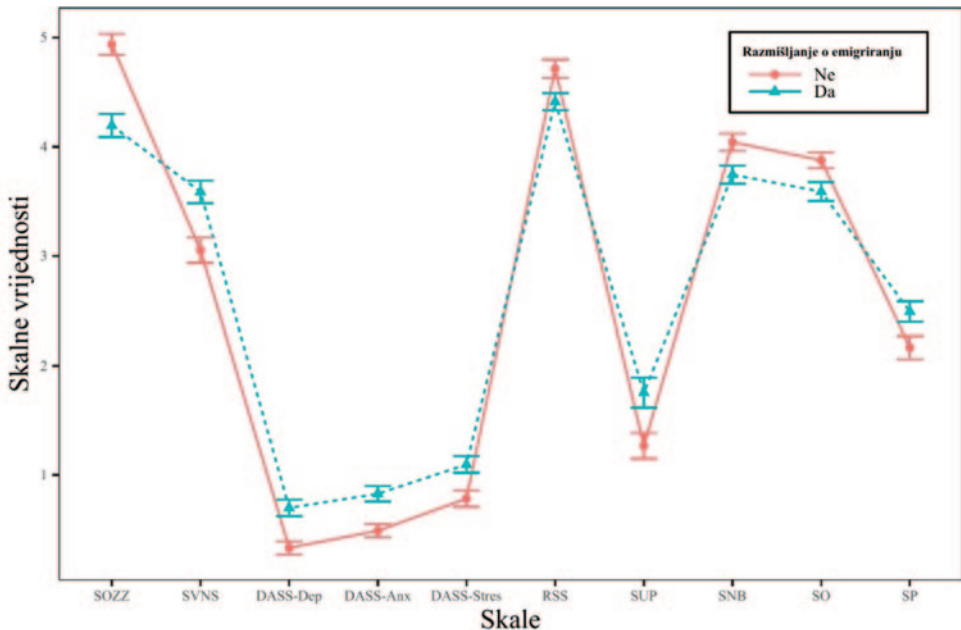
VII Kongres Psihologa Bosne i Hercegovine s međunarodnim učešćem

DASS - Stres	<i>M</i>	.96	1.1	.78
	<i>SD</i>	.73	.75	.65
	α	.93	.93	.92
SELK	<i>M</i>	2.03	2.04	2.01
	<i>SD</i>	.85	.85	.85
	α	.87	.87	.87
RSS	<i>M</i>	4.54	4.41	4.72
	<i>SD</i>	.76	.77	.71
	α	.86	.85	.87
SO	<i>M</i>	3.71	3.59	3.88
	<i>SD</i>	.78	.86	.62
	α	.83	.83	.79
SP	<i>M</i>	2.35	2.49	2.17
	<i>SD</i>	.92	.92	.90
	α	.89	.85	.90
SSU	<i>M</i>	1.64	1.88	1.64
	<i>SD</i>	1.01	1.13	1.01
	α	.93	.92	.93
SULJ	<i>M</i>	3.71	2.69	2.33
	<i>SD</i>	.78	1.29	1.22
	α	.82	.89	.90
SUP	<i>M</i>	2.35	1.75	1.27
	<i>SD</i>	.92	1.36	1.01
	α	.91	.91	.89

Napomena. *N* – broj ispitanika. *M* – aritmetička sredina. *SD* – standardna devijacija. α – koeficijent unutrašnje konzistencije. SKOŽŽ – Skala općeg zadovoljstva životom (Penezić, 1996; prema Penezić, 2002a). SVUNS – Skala vjerovanja u nepravednost svijeta (Ćubela Adorić, 2012). SNB – Skala nade u budućnost (Tucak Junaković, 2010). SVCM – Subskala važnosti životnog cilja moći (Lacković-Grgin i sur., 2008). SVCP – Subskala važnosti životnog cilja postignuća (Lacković-Grgin i sur., 2008). SVCI – Subskala važnosti životnog cilja intimnosti (Lacković-Grgin i sur., 2008). SVCA – Subskala važnosti životnog cilja altruizma (Lacković-Grgin i sur., 2008). DASS-Dep – Subskala depresivnosti DASS-42 (Lovibond & Lovibond, 1995). DASS-Anx – Subskala anksioznosti DASS-42 (Lovibond & Lovibond, 1995). DASS-Stres – Subskala stresa DASS-42 (Lovibond & Lovibond, 1995). SELK – Skala eksternalnog lokusa kontrole (Bezinović, 1990). RSP – Rosenbergova skala samopoštovanja (Rosenberg, 1965). SO – Skala

optimizma (Penezić, 2002b). SP – Skala pesimizma (Penezić, 2002b). SSU – Subskala socijalne usamljenosti (Čubela Adorić i Nekić, 2004). SULJ – Subskala usamljenosti u ljubavi (Čubela Adorić i Nekić, 2004). SUP – Subskala usamljenosti u porodici (Čubela Adorić i Nekić, 2004). Ukupan skor za svaku mjeru formiran je kao prosječan odgovor ispitanika na stavke koje pripadaju određenoj (sub)skali.

Figura 1. Razlike u psihološkim profilima ispitanika prema razmišljanju o napuštanju BiH.

Razlike u stavovima prema životu

Utvrđeno je da se ispitanici koji su razmišljali o napuštanju BiH razlikuju u njihovom pogledu na život u odnosu na ispitanike koji nemaju namjeru napustiti zemlju. Preciznije, ispitanici bez namjere napuštanja BiH su zadovoljniji svojim životom $t(169) = 4.97, p < .001, d = .773$; i u prosjeku prijavljuju veću nadu u budućnost, $t(169) = 2.52, p = .013, d = .392$. S druge strane, ispitanici s prethodnim razmišljanjem napuštanja BiH su iskazali veće nivoe vjerovanja u nepravедnost svijeta, $t(169) = -3.44, p < .001, d = .534$. Ispitanici bez namjere za odlazak su značajno optimističniji, $t(169) = 2.43, p = .016, d = .377$; dok su ispitanici koji su razmišljali o napuštanju zemlje u prosjeku pesimističniji, $t(169) = 2.32, p = .022, d = .358$. Nadalje, značajno veći nivoi samopoštovanja utvr-

đeni su kod ispitanika bez namjere napuštanja BiH, $t(169) = 2.62, p = .009, d = .408$. Značajne razlike između dvije grupe ispitanika nisu detektirane jedino u prijavljenim nivoima eksternalnog lokusa kontrole, $t(169) = .28, p = .777, d = .044$.

Razlike u važnosti životnih ciljeva

Ispitanici se nisu razlikovali prema pridavanju važnosti životnim ciljevima s obzirom na iskazanu namjeru o napuštanju BiH. Nisu utvrđene razlike u pridavanju važnosti ciljevima moći, $t(169) = 1.12, p = .267, d = .173$; postignuća, $t(169) = 1.18, p = .241, d = .183$; intimnosti, $t(169) = .86, p = .393, d = .133$; i altruizma, $t(169) = .77, p = .441, d = .112$; u životu ispitanika.

Razlike u doživljavanju negativnih emocija

Ispitanici s namjerom o napuštanju BiH izvijestili su o značajno većim nivoima doživljenih negativnih emocija u odnosu na ispitanike bez namjere napuštanja BiH. Drugim riječima, kod ispitanika koji su razmišljali o odlasku iz zemlje utvrđeni su veći nivoi depresivnog raspoloženja, $t(169) = 3.66, p < .001, d = .569$; anksioznosti, $t(169) = 3.47, p < .001, d = .539$; i stresa, $t(169) = 2.834, p = .005, d = .441$.

Razlike u percipiranoj usamljenosti

Ispitanici se nisu razlikovali prema izjavljenim nivoima usamljenosti u socijalnom, $t(169) = 1.43, p = .154, d = .223$; i ljubavnom životu, $t(169) = 1.89, p = .061, d = .293$. S druge strane, ispitanici koji razmišljali o napuštanju zemlje su u prosjeku iskazali veću usamljenost u porodici, $t(169) = 2.57, p = .011, d = .399$.

Grupne razlike uz kontrolu demografskih varijabli

Zbog toga što bi demografske karakteristike mogle djelovati na povećavanje ili supresiranje prijavljenih razlika, ista analiza je ponovljena uz kontrolu spola, dobne kategorije, stručne spreme i mjesečnih primanja u porodici ispitanika. Uvrštavanje navedenih demografskih varijabli u model nije značajno promijenilo rezultate analize u vidu smjera razlika, statističke značajnosti i prijavljenih veličina efekta.

DISKUSIJA

Ovo istraživanje je provedeno s ciljem dubljeg razumijevanja psihološkog profila potencijalnog migranta. Utvrđeno je da su osobe sa izraženim migracijskim intencijama u globalu manje zadovoljne svojim životom, imaju manju vjeru u budućnost ljudskog

roda, te više izražena očekivanja da je svijet opasno mjesto za život kada se porede sa osobama bez migracijskih intencija. Nadalje, posmatrajući nešto specifičnije indikatore kvalitete života, potencijalni migranti su također u prosjeku pesimičniji, te imaju manje nivoe optimizma i samopoštovanja. Konačno, veći nivoi stresa, anksioznosti, depresivnosti i usamljenosti u porodici su također utvrđeni kod osoba s namjerom za napuštanje Bosne i Hercegovine. Navedeni nalazi potvrđuju zaključke prethodnih kvalitativnih istraživanja o značaju percepcije kvalitete vlastitog života, događaja u njemu, životnog okruženja i geneliziranih očekivanja uspjeha i sigurnosti u budućnosti u razumijevanju osoba koje razmišljaju o napuštanju vlastite zemlje (Auer et al., 2020; Bojanić et al., 2015; Crisan et al., 2019; Dohlman et al., 2017; Jacquet et al., 2017; Krings et al., 2013; Silvestri et al., 2014; Tabor & Milfont, 2011; Wissink et al., 2013). Nadalje, rezultati također potvrđuju implikacije prethodnih istraživanja da pojedinci odlučuju napustiti svoju zemlju zbog toga što su nezadovoljni životom u njoj (Ivlevs, 2015; Otrascenko & Popova, 2014; Winchic & Carment, 1989).

S druge strane, iznenađujuće, ispitanici se nisu razlikovali prema važnosti životnih ciljeva moći, postignuća, intimnosti i altruizma. Iako su prethodna istraživanja ukazala da potencijalni migranti u odnosu na ostalo stanovništvo više cijene uspjeh i profesionalni napredak (Boneva & Frieze, 2001; Frieze et al., 2014), navedeni rezultati se mogu razumjeti uzimajući u obzir prirodu konstrukta životnih ciljeva. Dok navedeni životni ciljevi značajno motiviraju ljudsko ponašanje i postupke, na koji način će se oni bihevioralno manifestirati ovisi od ostalih karakteristika pojedinca (Pöhlmann & Brunstein, 1997). Tako naprimjer, osoba kojoj je važan cilj postignuća, može isti zadovoljiti tako što će prilike za profesionalni uspjeh tražiti u ekonomski razvijenijim zemljama. S druge strane, moguće je da su osobe kojima je isti cilj važan pronašle puteve njegovog zadovoljavanja u Bosni i Hercegovini, te je zbog toga ne namjeravaju napustiti. Nadalje, očekivane razlike nisu utvrđene u percipiranom lokusu kontrole. Ispitanici s emigracionim intencijama nisu imali snažnija uvjerenja da mogu kontrolirati događaje iz njihovog života od ostalih ispitanika. Iako su prethodna istraživanja utvrdila lokus kontrole kao značajan prediktor migracijskih intencija (Plopeanu et al., 2019), na uzorku ovog istraživanja, obje kategorije su u prosjeku pokazale relativno visoku unutarnju orijentaciju. Dok su u prethodnom istraživanju uzorak ispitanika činili isključivo studenti, uzorak ovoga rada obuhvatao je širu dobnu kategoriju ispitanika i također ciljao na ispitanike koji ne pripadaju studentskoj populaciji. Moguće je da su upravo razlike u uzoračkim karakteristikama doprinijele neslaganju rezultata ova dva istraživanja.

Uopćeno, kao što je već navedeno, ovaj rad potvrdio je prethodne kvalitativne nalaze koji su pomogli u derivaciji hipoteza o razlikama potencijalnih migranata i

osoba koje to nisu na nizu psiholoških varijabli povezanih s kvalitetom života pojedinca. Iako je već poznato da potencijalni migranti odlučuju napustiti svoju zemlju zbog toga što procjenjuju svoj život kao kvalitativno neadekvatan (Ivlevs, 2015; Otrascenko & Popova, 2014; Winchie & Carment, 1989), rezultati ovog istraživanja pomogli su u dubljem razumijevanju specifičnih kognitivnih i afektivnih područja u kojem potencijalni migranti odstupaju od ostalog stanovništva. Sa stanovišta teoretskih implikacija, imajući u vidu kontekst Bosne i Hercegovine, moguće je opisati ličnost osobe koja razmišlja o migriranju iz ove zemlje. Potencijalni migranti vjeruju da pravednost ne predstavlja zakon koji upravlja okolinom u kojoj žive. U skladu s tim, iskazuju manje očekivanja da će budućnost čovječanstva biti pozitivna i dovoljno vrijedna. Njihova vjerovanja o potencijalnom uspjehu prouzrokovanom vlastitim zalaganjem, trudom i aktivnosti također pokazuju znakove maladaptivnosti. Potencijalni migranti su u prosjeku pesimisti s niskim nivoom očekivanja uspjeha, te prijavljuju veće nivoe negativnih afektivnih stanja uključujući anksioznost, depresiju i stres. Konačno, percipiraju usamljenost u porodičnom životu kroz vjerovanje da su napušteni od članova porodice i žele da imaju brižnije porodične odnose.

Praktične implikacije uključuju mogućnost preventivnog djelovanja na negativne migracijske trendove poznavanjem i razumijevanjem ličnosti potencijalnog migranta. Bosna i Hercegovina, kao i većina zemalja u razvoju, suočava se s velikim brojem socijalnih i ekonomskih problema poput nezaposlenosti, korupcije i generalne pasivnosti građanstva (Čičić et al., 2019; Jones et al., 2013). Upravo ovi faktori znatno determiniraju odluku osobe da gradi svoj život u matičnoj državi. Međutim, razvijanjem kulture aktivnih zajednica i individualnog doprinosa građana, moguće je stvoriti uslove koji bi mogli otvoriti nove prilike za život i na taj način suzbiti negativno djelovanje tranzicijskih procesa. Treba težiti za stvaranjem uslova koji bi doveli do toga da pojedinci procjenjuju svoj život manje stresnim i samim tim pozitivnijim što bi moglo dovesti do manje stope migracijskih intencija. S druge strane, pomenuti faktori koji nisu prisutni u ličnosti potencijalnog migranta, poput optimizma i visokog samopoštovanja, predstavljaju snažan prediktor uključivanja u aktivnosti poboljšavanja života u zajednici (npr. socijalno poduzetništvo, Mair & Marti, 2006; Gupta et al., 2020). Dakle, poticanje navedenih osobina bi moglo indirektno dovesti do smanjivanja emigriranja iz Bosne i Hercegovine kroz aktivniji angažman građana da samostalno doprinesu kvaliteti života u svojoj državi.

Ovaj rad nije bez nedostataka. Zbog toga što je migracionim intencijama nemoguće (i etički neispravno) manipulirati, ovaj rad ostaje na nivou usporedbe studije te zbog toga nije moguće napraviti kauzalne zaključke o rezultatima ove studije. Ta-

kođer, potencijalni migranti iz Bosne i Hercegovine su uglavnom motivirani napustiti zemlju iz socioekonomskih razloga. Navedene implikacije ovog istraživanja trebali bismo s oprezom generalizirati na situacije kada osoba razmišlja o odlasku zbog drugih dešavanja u državi (npr. ratna zbivanja, Dubus, 2021; Zbidat et al., 2020). Konačno, iako su potencijalni migranti iskazali namjeru za napuštanjem zemlje, moguće je da oni neće svoje namjere prevesti u ponašanje. Zbog brojnih proceduralnih i okolinskih stresnih faktora (Tabor & Milfont, 2011), potencijalni migranti mogu odustati od svoje namjere. Bez longitudinalnog praćenja ispitanika bilo je nemoguće utvrditi da li su navedene psihološke varijable relevantne u objašnjavanju zašto pojedine osobe odustaju od svoje namjere za napuštanjem zemlje, dok drugi migriraju.

Preporuke za buduća istraživanja proizlaze upravo iz nedostataka i pitanja koje je otvorio ovaj rad. Kao što je već navedeno, longitudinalni pristup ovim i sličnim istraživačkim pitanjima mogao bi pomoći u razumijevanju kompleksnog temporalnog odnosa migracionih intencija i subjektivne procjene kvalitete života. Naprimjer, moguće je da neka pozitivna životna iskustva koje pojedinac doživi nakon što je donio odluku za migracijom (npr. zaposlenje ili zasnivanje porodice) dovedu do toga da odustane od napuštanja zemlje i samim tim pokažu određeni efekat na njegovu kognitivnu konstrukciju vlastitog života. S druge strane, može se postaviti pitanje da li će psihološke karakteristike relevantne za ovaj rad ostati prisutne kod pojedinaca koji su odlučili napustiti zemlju i onda kada je napuste. Konačno, testiranje kompleksnijih medijacijskih i moderacijskih modela prevazilazilo je okvire ovog rada. Zbog toga što su negativna emocionalna stanja, te dispozicionalni optimizam i pesimizam snažni prediktori globalnog zadovoljstva životom (Bailey et al., 2007; Chopik et al., 2020; Erdogan et al., 2012; Scheier et al., 2001), buduća istraživanja bi trebala istražiti medijacijsku ulogu ovih varijabli u objašnjavanju odnosa između migracijskih intencija i procjene kvaliteta vlastitog života.

Zaključno, ovaj rad je opisao rezultate istraživanja u kojima su utvrđene razlike između potencijalnih migranata i ispitanika koji to nisu na nizu varijabli koje su povezane s procjenom kvalitete života. Utvrđeno je da su potencijalni migranti generalno nezadovoljniji životom što je iskazano razlikama na setu relevantnih psiholoških konstrukata. Drugačije rečeno, osobe odlučuju napustiti svoju zemlju jer se ne osjećaju dobro u njoj.

LITERATURA

1. Auer, D., Römer, F., & Tjaden, J. (2020). Corruption and the Desire to Leave Quasi-Experimental Evidence on Corruption as a Driver of Emigration Intentions. *IZA Journal of Development and Migration*, 11(1). <https://doi.org/10.2478/izajodm-2020-0007>
2. Bailey, N., Mandeville, K. L., Rhodes, T., Mipando, M., & Muula, A. S. (2012). Postgraduate career intentions of medical students and recent graduates in Malawi: A qualitative interview study. *BMC Medical Education*, 12(1), 87. <https://doi.org/10.1186/1472-6920-12-87>
3. Bailey, T. C., Eng, W., Frisch, M. B., & Snyder†, C. R. (2007). Hope and optimism as related to life satisfaction. *The Journal of Positive Psychology*, 2(3), 168–175. <https://doi.org/10.1080/17439760701409546>
4. Bakan, D. (1966). *The duality of human existence: An essay on psychology and religion* (p. 242). Rand McNally.
5. Beck, A. T., Epstein, N., Brown, G., & Steer, R. A. (1988). An inventory for measuring clinical anxiety: Psychometric properties. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 56(6), 893–897. <https://doi.org/10.1037/0022-006X.56.6.893>
6. Begović, S., Lazović-Pita, L., Pijalović, V., & Baskot, B. (2020). An investigation of determinants of youth propensity to emigrate from Bosnia and Herzegovina. *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*, 33(1), 2574–2590. <https://doi.org/10.1080/1331677X.2020.1754267>
7. Bezinović, P. (1990). Skala eksternalnosti. In N. Anić (Ed.), *Praktikum iz kognitivne i bihevioralne terapije III* (pp. 155–157). Društvo psihologa hrvatske.
8. Bojanic, A., Bojanic, K., & Likic, R. (2015). Brain drain: Final year medical students' intentions of training abroad. *Postgraduate Medical Journal*, 91(1076), 315–321. <https://doi.org/10.1136/postgradmedj-2014-132908>
9. Boneva, B. S., & Frieze, I. (2001). Toward a concept of a migrant personality. *Journal of Social Issues*, 57(3), 477–491.
10. Brown, J. D., Dutton, K. A., & Cook, K. E. (2001). From the top down: Self-esteem and self-evaluation. *Cognition and Emotion*, 15(5), 615–631. <https://doi.org/10.1080/02699930143000004>
11. Busch, H., & Hofer, J. (2012). Self-regulation and milestones of adult development: Intimacy and generativity. *Developmental Psychology*, 48(1), 282–293. <https://doi.org/10.1037/a0025521>

12. Campbell, R. L., Eisner, S., & Riggs, N. (2010). Sources of self-esteem: From theory to measurement and back again. *New Ideas in Psychology*, 28(3), 338–349. <https://doi.org/10.1016/j.newideapsych.2009.09.008>
13. Chang, E. C. (1996). Cultural differences in optimism, pessimism, and coping: Predictors of subsequent adjustment in Asian American and Caucasian American college students. *Journal of Counseling Psychology*, 43(1), 113–123. <https://doi.org/10.1037/0022-0167.43.1.113>
14. Chang, E. C., D’Zurilla, T. J., & Maydeu-Olivares, A. (1994). Assessing the dimensionality of optimism and pessimism using a multimeasure approach. *Cognitive Therapy and Research*, 18(2), 143–160. <https://doi.org/10.1007/BF02357221>
15. Chopik, W. J., Oh, J., Kim, E. S., Schwaba, T., Krämer, M. D., Richter, D., & Smith, J. (2020). Changes in optimism and pessimism in response to life events: Evidence from three large panel studies. *Journal of Research in Personality*, 88, 103985. <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2020.103985>
16. Čičić, M., Trifković, M., Husić-Mehmedović, M., Efendić, A., Turulja, L., & Emir-hafizović, M. (2019). *Studija o emigracijama—Bosna i Hercegovina*. Akademija nauke i umjetnosti Bosne i Hercegovine. <https://doi.org/10.5644/PI2019.182.00>
17. Clark, L. A., & Watson, D. (1991). Tripartite model of anxiety and depression: Psychometric evidence and taxonomic implications. *Journal of Abnormal Psychology*, 100(3), 316–336. <https://doi.org/10.1037/0021-843X.100.3.316>
18. Coleman, D. (2008). The demographic effects of international migration in Europe. *Oxford Review of Economic Policy*, 24(3), 452–476.
19. Cox, K. S., Wilt, J., Olson, B., & McAdams, D. P. (2010). Generativity, the Big Five, and Psychosocial Adaptation in Midlife Adults. *Journal of Personality*, 78(4), 1185–1208. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.2010.00647.x>
20. Crisan, E. L., Crisan-Mitra, C., & Dragos, C. (2019). The Impact on Migration Intentions of Perceived Corruption at the Organizational and Country Level in Romania. *Eastern European Economics*, 57(5), 430–455.
21. Crocker, J., & Blanton, H. (1999). Social inequality and self-esteem: The moderating effects of social comparison, legitimacy, and contingencies of self-esteem. In *The psychology of the social self* (pp. 171–191). Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
22. Ćubela Adorić, V. (2004). Skala socijalne i emocionalne usamljenosti. In A. Proroković, K. Lacković-Grgin, V. Ćubela Adorić, & Z. Penezić (Eds.), *Zbirka psiholoških skala i upitnika Svezak 4* (pp. 36–45). University of Zadar.

23. Ćubela Adorić, V. (2011). Justice Related Beliefs and Coping Efficacy: A Test of the Adaptive Functioning of the Belief in a Just World. In D. Miljković & M. Rijavec (Eds.), *Positive Psychology in Education* (pp. 25–44). Faculty of Teacher Education. <https://www.bib.irb.hr/560983?rad=560983>
24. Ćubela Adorić, V. (2012). Skala vjerovanja u nepravednost svijeta (VUNS). In A. Proroković, V. Ćubela Adorić, Z. Penezić, & I. Tucak Junaković (Eds.), *Zbirka psihologijskih skala i upitnika Svezak 6* (pp. 57–67). University of Zadar.
25. Curtis, W. J., & Cicchetti, D. (2003). Moving research on resilience into the 21st century: Theoretical and methodological considerations in examining the biological contributors to resilience. *Development and Psychopathology*, *15*(3), 773–810. <https://doi.org/10.1017/S0954579403000373>
26. Dako-Gyeke, M. (2016). Exploring the Migration Intentions of Ghanaian Youth: A Qualitative Study. *Journal of International Migration and Integration*, *17*(3), 723–744.
27. De Jong, G. F., Chamrathirong, A., & Tran, Q.-G. (2002). For Better, for Worse: Life Satisfaction Consequences of Migration. *The International Migration Review*, *36*(3), 838–863.
28. De la Rica, S., Glitz, A., & Ortega, F. (2015). Immigration in Europe: Trends, Policies, and Empirical Evidence. In B. R. Chiswick & P. W. Miller (Eds.), *Handbook of the Economics of International Migration* (Vol. 1, pp. 1303–1362). North-Holland. <https://doi.org/10.1016/B978-0-444-53768-3.00024-2>
29. Dember, W. N., Martin, S. H., Hummer, M. K., Howe, S. R., & Melton, R. S. (1989). The measurement of optimism and pessimism. *Current Psychology*, *8*(2), 102–119. <https://doi.org/10.1007/BF02686675>
30. Diener, E., Emmons, R. A., Larsen, R. J., & Griffin, S. (1985). The Satisfaction With Life Scale. *Journal of Personality Assessment*, *49*(1), 71–75. https://doi.org/10.1207/s15327752jpa4901_13
31. Diener, E., Tamir, M., & Scollon, C. N. (2006). Happiness, Life Satisfaction, and Fulfillment: The Social Psychology of Subjective Well-Being. In *Bridging social psychology: Benefits of transdisciplinary approaches* (pp. 319–324). Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
32. DiTommaso, E., & Spinner, B. (1993). The development and initial validation of the Social and Emotional Loneliness Scale for Adults (SELSA). *Personality and Individual Differences*, *14*(1), 127–134. [https://doi.org/10.1016/0191-8869\(93\)90182-3](https://doi.org/10.1016/0191-8869(93)90182-3)

33. DiTommaso, E., & Spinner, B. (1997). Social and emotional loneliness: A re-examination of Weiss' typology of loneliness. *Personality and Individual Differences*, 22(3), 417–427. [https://doi.org/10.1016/S0191-8869\(96\)00204-8](https://doi.org/10.1016/S0191-8869(96)00204-8)
34. Dohlman, L., DiMeglio, M., Hajj, J., & Laudanski, K. (2019). Global Brain Drain: How Can the Maslow Theory of Motivation Improve Our Understanding of Physician Migration? *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 16(7), 1182. <https://doi.org/10.3390/ijerph16071182>
35. Dubus, N. (2021). Once arrived: A qualitative study of refugees and service providers in the first six months of resettlement. *Journal of Social Work*, 21(4), 774–792. <https://doi.org/10.1177/1468017320929267>
36. Efendic, A. (2016). Emigration intentions in a post-conflict environment: Evidence from Bosnia and Herzegovina. *Post-Communist Economies*, 28(3), 335–352. <https://doi.org/10.1080/14631377.2016.1166800>
37. Emmons, R. A. (1997). Motives and goals. In *Handbook of personality psychology* (pp. 485–512). Academic Press. <https://doi.org/10.1016/B978-012134645-4/50021-4>
38. Erdogan, B., Bauer, T. N., Truxillo, D. M., & Mansfield, L. R. (2012). Whistle While You Work: A Review of the Life Satisfaction Literature. *Journal of Management*, 38(4), 1038–1083. <https://doi.org/10.1177/0149206311429379>
39. Erikson, E. H. (1950). *Childhood and society*. W W Norton & Co.
40. Fong, P., Cruwys, T., Robinson, S. L., Haslam, S. A., Haslam, C., Mance, P. L., & Fisher, C. L. (2021). Evidence that loneliness can be reduced by a whole-of-community intervention to increase neighbourhood identification. *Social Science & Medicine*, 277, 113909. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2021.113909>
41. Frieze, I. H., Boneva, B. S., Šarlija, N., Horvat, J., Ferligoj, A., Kogovšek, T., Miluska, J., Popova, L., Korobanova, J., Sukhareva, N., Erokhina, L., & Jarošová, E. (2004). Psychological Differences in Stayers and Leavers: Emigration Desires in Central and Eastern European University Students. *European Psychologist*, 9(1), 15–23. <https://doi.org/10.1027/1016-9040.9.1.15>
42. Furnham, A. (2003). Belief in a just world: Research progress over the past decade. *Personality and Individual Differences*, 34(5), 795–817. [https://doi.org/10.1016/S0191-8869\(02\)00072-7](https://doi.org/10.1016/S0191-8869(02)00072-7)
43. Giuntella, O., Nicodemo, C., & Vargas-Silva, C. (2018). The effects of immigration on NHS waiting times. *Journal of Health Economics*, 58, 123–143. <https://doi.org/10.1016/j.jhealeco.2018.02.001>

44. Greenwald, A. G., Banaji, M. R., Rudman, L. A., Farnham, S. D., Nosek, B. A., & Mellott, D. S. (2002). A unified theory of implicit attitudes, stereotypes, self-esteem, and self-concept. *Psychological Review*, *109*(1), 3–25. <https://doi.org/10.1037/0033-295x.109.1.3>
45. Gupta, P., Chauhan, S., Paul, J., & Jaiswal, M. P. (2020). Social entrepreneurship research: A review and future research agenda. *Journal of Business Research*, *113*, 209–229. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2020.03.032>
46. Heinonen, K., Räikkönen, K., Matthews, K. A., Scheier, M. F., Raitakari, O. T., Pulkki, L., & Keltikangas-Järvinen, L. (2006). Socioeconomic Status in Childhood and Adulthood: Associations With Dispositional Optimism and Pessimism Over a 21-Year Follow-Up. *Journal of Personality*, *74*(4), 1111–1126. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.2006.00404.x>
47. Hofer, A., Mizuno, Y., Frajo-Apor, B., Kemmler, G., Suzuki, T., Pardeller, S., Welte, A.-S., Sondermann, C., Mimura, M., Wartelsteiner, F., Fleischhacker, W. W., & Uchida, H. (2016). Resilience, internalized stigma, self-esteem, and hopelessness among people with schizophrenia: Cultural comparison in Austria and Japan. *Schizophrenia Research*, *171*(1–3), 86–91. <https://doi.org/10.1016/j.schres.2016.01.027>
48. Hofer, J., Busch, H., Chasiotis, A., Kärtner, J., & Campos, D. (2008). Concern for Generativity and Its Relation to Implicit Pro-Social Power Motivation, Generative Goals, and Satisfaction With Life: A Cross-Cultural Investigation. *Journal of Personality*, *76*(1), 1–30. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.2007.00478.x>
49. Honkaniemi, H., Juárez, S. P., Katikireddi, S. V., & Rostila, M. (2020). Psychological distress by age at migration and duration of residence in Sweden. *Social Science & Medicine*, *250*, 112869. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2020.112869>
50. Ivlevs, A. (2015). Happy Moves? Assessing the Link between Life Satisfaction and Emigration Intentions. *Kyklos*, *68*(3), 335–356. <https://doi.org/10.1111/kykl.12086>
51. Jacquet, J. B., Guthrie, E., & Jackson, H. (2017). Swept Out: Measuring Rurality and Migration Intentions on the Upper Great Plains. *Rural Sociology*, *82*(4), 601–627. <https://doi.org/10.1111/ruso.12145>
52. Jones, B., Jeffrey, A., & Jakala, M. (2013). The “Transitional Citizen”: Civil Society, Political Agency and Hopes for Transitional Justice in Bosnia–Herzegovina. In O. Simić & Z. Volčič (Eds.), *Transitional Justice and Civil Society*

- in the Balkans* (pp. 87–103). Springer. https://doi.org/10.1007/978-1-4614-5422-9_6
53. Kaida, N., & Kaida, K. (2019). Positive associations of optimism–pessimism orientation with pro-environmental behavior and subjective well-being: A longitudinal study on quality of life and everyday behavior. *Quality of Life Research*, 28(12), 3323–3332. <https://doi.org/10.1007/s11136-019-02273-y>
 54. Kehne, J. H. (2007). The CRF1 receptor, a novel target for the treatment of depression, anxiety, and stress-related disorders. *CNS & Neurological Disorders Drug Targets*, 6(3), 163–182. <https://doi.org/10.2174/187152707780619344>
 55. Kehne, J. H., & Cain, C. K. (2010). Therapeutic utility of non-peptidic CRF1 receptor antagonists in anxiety, depression, and stress-related disorders: Evidence from animal models. *Pharmacology & Therapeutics*, 128(3), 460–487. <https://doi.org/10.1016/j.pharmthera.2010.08.011>
 56. Koikkalainen, S., & Kyle, D. (2016). Imagining mobility: The prospective cognition question in migration research. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 42(5), 759–776. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2015.1111133>
 57. Krings, T., Bobek, A., Moriarty, E., Salamońska, J., & Wickham, J. (2013). Polish Migration to Ireland: ‘Free Movers’ in the New European Mobility Space. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 39(1), 87–103. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2012.723250>
 58. Lazarus, R. S. (1993). From Psychological Stress to the Emotions: A History of Changing Outlooks. *Annual Review of Psychology*, 44(1), 1–22. <https://doi.org/10.1146/annurev.ps.44.020193.000245>
 59. Levy, B. S., & Sidel, V. W. (Eds.). (2005). *Social Injustice and Public Health*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195171853.001.0001>
 60. Lightsey Jr., O. R. (1996). What leads to wellness? The role of psychological resources in well-being. *The Counseling Psychologist*, 24(4), 589–759. <https://doi.org/10.1177/0011000096244002>
 61. Little, B. R. (1983). Personal Projects: A Rationale and Method for Investigation. *Environment and Behavior*, 15(3), 273–309. <https://doi.org/10.1177/0013916583153002>
 62. Lovibond, P. F., & Lovibond, S. H. (1995). The structure of negative emotional states: Comparison of the Depression Anxiety Stress Scales (DASS) with the Beck Depression and Anxiety Inventories. *Behaviour Research and Therapy*, 33(3), 335–343. [https://doi.org/10.1016/0005-7967\(94\)00075-U](https://doi.org/10.1016/0005-7967(94)00075-U)

63. Lu, Y. (2010). Rural-urban Migration and Health: Evidence from Longitudinal Data in Indonesia. *Social Science & Medicine* (1982), 70(3), 412–419. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2009.10.028>
64. Lynch, J. W., Kaplan, G. A., & Shema, S. J. (1997). Cumulative impact of sustained economic hardship on physical, cognitive, psychological, and social functioning. *The New England Journal of Medicine*, 337(26), 1889–1895. <https://doi.org/10.1056/NEJM199712253372606>
65. Maddux, J. E. (2018). Subjective well-being and life satisfaction: An introduction to conceptions, theories, and measures. In *Subjective well-being and life satisfaction* (pp. 3–31). Routledge/Taylor & Francis Group.
66. Mair, J., & Martí, I. (2006). Social entrepreneurship research: A source of explanation, prediction, and delight. *Journal of World Business*, 41(1), 36–44. <https://doi.org/10.1016/j.jwb.2005.09.002>
67. McAdams, D. P., & de St. Aubin, E. (1992). A theory of generativity and its assessment through self-report, behavioral acts, and narrative themes in autobiography. *Journal of Personality and Social Psychology*, 62(6), 1003–1015. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.62.6.1003>
68. McAdams, D. P., Hart, H. M., & Maruna, S. (1998). The anatomy of generativity. In *Generativity and adult development: How and why we care for the next generation* (pp. 7–43). American Psychological Association. <https://doi.org/10.1037/10288-001>
69. McNamara, N., Stevenson, C., Costa, S., Bowe, M., Wakefield, J., Kellezi, B., Wilson, I., Halder, M., & Mair, E. (2021). Community identification, social support, and loneliness: The benefits of social identification for personal well-being. *British Journal of Social Psychology*, 60(4), 1379–1402. <https://doi.org/10.1111/bjso.12456>
70. Olgiati, A., Calvo, R., & Berkman, L. (2013). Are Migrants Going Up a Blind Alley? Economic Migration and Life Satisfaction around the World: Cross-National Evidence from Europe, North America and Australia. *Social Indicators Research*, 114(2), 383–404. <https://doi.org/10.1007/s11205-012-0151-4>
71. Otrachshenko, V., & Popova, O. (2014). Life (dis)satisfaction and the intention to migrate: Evidence from Central and Eastern Europe. *The Journal of Socio-Economics*, 48, 40–49. <https://doi.org/10.1016/j.socec.2013.09.008>
72. Pavot, W., & Diener, E. (2008). The Satisfaction With Life Scale and the emerging construct of life satisfaction. *The Journal of Positive Psychology*, 3(2), 137–152. <https://doi.org/10.1080/17439760701756946>

73. Penezić, Z. (2002a). Skala optimizma/pesimizma. In K. Lacković-Grgin, A. Proroković, V. Čubela Adorić, & Z. Penezić (Eds.), *Zbirka psihologijskih skala i upitnika Svezak 1* (pp. 20–22). University of Zadar.
74. Penezić, Z. (2002b). Skala zadovoljstva životom. In K. Lacković-Grgin, A. Proroković, V. Čubela Adorić, & Z. Penezić (Eds.), *Zbirka psihologijskih skala i upitnika Svezak 1* (pp. 20–22). University of Zadar.
75. Lazarus, R. S. L., & Folkman, S. F. (1984). *Stress, Appraisal, and Coping*. Springer Publishing Company.
76. Plopeanu, A.-P., Homocianu, D., Mihăilă, A. A., Crișan, E. L., Bodea, G., Bratu, R.-D., & Airinei, D. (2018). Exploring the Influence of Personal Motivations, Beliefs and Attitudes on Students' Post-Graduation Migration Intentions: Evidence from Three Major Romanian Universities. *Applied Sciences*, 8(11), 2121. <https://doi.org/10.3390/app8112121>
77. Pöhlmann, K., & Brunstein, J. C. (1997). GOALS: Ein Fragebogen zur Messung von Lebenszielen. [GOALS: A questionnaire for assessing life goals.]. *Diagnostica*, 43(1), 63–79.
78. Robb, K. A., Simon, A. E., & Wardle, J. (2009). Socioeconomic Disparities in Optimism and Pessimism. *International Journal of Behavioral Medicine*, 16(4), 331. <https://doi.org/10.1007/s12529-008-9018-0>
79. Rosenberg, M. (1965). *Society and the Adolescent Self-image*. Princeton University Press.
80. Rotter, J. B. (1966). Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement. *Psychological Monographs: General and Applied*, 80(1), 1–28. <https://doi.org/10.1037/h0092976>
81. Ryan, D., Dooley, B., & Benson, C. (2008). Theoretical Perspectives on Post-Migration Adaptation and Psychological Well-Being among Refugees: Towards a Resource-Based Model. *Journal of Refugee Studies*, 21(1), 1–18. <https://doi.org/10.1093/jrs/fem047>
82. Scheier, M. F., & Carver, C. S. (1985). Optimism, coping, and health: Assessment and implications of generalized outcome expectancies. *Health Psychology*, 4(3), 219–247. <https://doi.org/10.1037/0278-6133.4.3.219>
83. Scheier, M. F., & Carver, C. S. (1992). Effects of optimism on psychological and physical well-being: Theoretical overview and empirical update. *Cognitive Therapy and Research*, 16(2), 201–228. <https://doi.org/10.1007/BF01173489>
84. Scheier, M. F., Carver, C. S., & Bridges, M. W. (2001). Optimism, pessimism, and psychological well-being. In *Optimism & pessimism: Implications for the*

- ory, research, and practice (pp. 189–216). American Psychological Association. <https://doi.org/10.1037/10385-009>
85. Silvestri, D. M., Blevins, M., Afzal, A. R., Andrews, B., Derbew, M., Kaur, S., Mipando, M., Mkony, C. A., Mwachaka, P. M., Ranjit, N., & Vermund, S. (2014). Medical and nursing students' intentions to work abroad or in rural areas: A cross-sectional survey in Asia and Africa. *Bulletin of the World Health Organization*, 92(10), 750–759. <https://doi.org/10.2471/BLT.14.136051>
86. Solheim, E. F., & La Parra-Casado, D. (2019). Identifying Refugees and Other Migrant Groups in European Large-scale Surveys: An Explorative Analysis of Integration Outcomes by Age Upon Arrival, Reasons for Migration and Country-of-birth Groups Using the European Union Labour Force Survey 2014 Ad Hoc Module. *Journal of Refugee Studies*, 32(Special_Issue_1), i183–i193. <https://doi.org/10.1093/jrs/fez044>
87. Spencer, S. J., Josephs, R. A., & Steele, C. M. (1993). Low self-esteem: The uphill struggle for self-integrity. In *Self-esteem: The puzzle of low self-regard* (pp. 21–36). Plenum Press. https://doi.org/10.1007/978-1-4684-8956-9_2
88. Steele, C. M., Spencer, S. J., & Lynch, M. (1993). Self-image resilience and dissonance: The role of affirmational resources. *Journal of Personality and Social Psychology*, 64(6), 885–896. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.64.6.885>
89. Stinner, W. F., & Van Loon, M. (1992). Community size preference status, community satisfaction and migration intentions. *Population and Environment*, 14(2), 177–195. <https://doi.org/10.1007/BF01358044>
90. Tabor, A. S., & Milfont, T. L. (2011). Migration change model: Exploring the process of migration on a psychological level. *International Journal of Intercultural Relations*, 35(6), 818–832. <https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2010.11.013>
91. Traikova, D., Möllers, J., & Petrick, M. (2018). Go west? Emigration intentions of young Bulgarian agricultural specialists. *Journal of Rural Studies*, 62, 134–145. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2018.07.008>
92. Tucak Junaković, I. (2008). Skraćena verzija upitnika važnosti životnih ciljeva. In Z. Penezić, V. Ćubela Adorić, I. Tucak Junaković, & A. Proroković (Eds.), *Zbirka psiholoških skala i upitnika Svezak 4* (pp. 73–84).
93. Van Nimwegen, N., & van der Erf, R. (2010). Europe at the Crossroads: Demographic Challenges and International Migration. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 36(9), 1359–1379. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2010.515132>
94. Veenhoven, R. (2015). The Overall Satisfaction with Life: Subjective Approaches (1). In W. Glatzer, L. Camfield, V. Møller, & M. Rojas (Eds.),

- Global Handbook of Quality of Life: Exploration of Well-Being of Nations and Continents* (pp. 207–238). Springer Netherlands. https://doi.org/10.1007/978-94-017-9178-6_9
95. Weiss, R. S. (1973). *Loneliness: The experience of emotional and social isolation* (pp. xxii, 236). The MIT Press.
96. Wells, L. E. (2001). Self-Esteem and Social Inequality. In N. Goodman, S. Stryker, & T. J. Owens (Eds.), *Extending Self-Esteem Theory and Research: Sociological and Psychological Currents* (pp. 301–329). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511527739.014>
97. Winchic, D. B., & Carment, D. W. (1989). Migration and Motivation: The Migrant's Perspective. *The International Migration Review*, 23(1), 96–104. <https://doi.org/10.2307/2546184>
98. Wissink, M., Düvell, F., & van Eerdewijk, A. (2013). Dynamic Migration Intentions and the Impact of Socio-Institutional Environments: A Transit Migration Hub in Turkey. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 39(7), 1087–1105. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2013.778026>
99. Wolf, A., Moore, L., Lydahl, D., Naldemirci, Ö., Elam, M., & Britten, N. (2017). The realities of partnership in person-centred care: A qualitative interview study with patients and professionals. *BMJ Open*, 7(7), e016491. <https://doi.org/10.1136/bmjopen-2017-016491>
100. Wrosch, C., & Scheier, M. F. (2003). Personality and quality of life: The importance of optimism and goal adjustment. *Quality of Life Research: An International Journal of Quality of Life Aspects of Treatment, Care & Rehabilitation*, 12(Suppl1), 59–72. <https://doi.org/10.1023/A:1023529606137>
101. Zbidat, A., Georgiadou, E., Borho, A., Erim, Y., & Morawa, E. (2020). The Perceptions of Trauma, Complaints, Somatization, and Coping Strategies among Syrian Refugees in Germany—A Qualitative Study of an At-Risk Population. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(3), 693. <https://doi.org/10.3390/ijerph17030693>

Abstract

Depopulation and the negative migration balance are one of the burning issues of modern Bosnian society. A major shortcoming of previous research on negative immigration trends is the neglect of psychological variables, which could assist in a deeper understanding of the profiles of potential immigrants. This

work intended to identify relevant psychological constructs based on which it is possible to explain the differences between potential emigrants and individuals wishing to remain in Bosnia and Herzegovina. On a suitable sample of 171 participants ($N_{\text{departure}} = 73$, $N_{20-25} = 71$, $N_{26-30} = 24$, $N_{31-35} = 29$, $N_{36-40} = 22$, $N_{\text{older}} = 25$), using the independent samples t-test, the differences between potential emigrants and persons intending to stay in Bosnia and Herzegovina were examined on 9 psychological measuring instruments that measure constructs related to subjective assessment of the quality of life: General life satisfaction scale (Penezić, 1996), Belief in an unjust world scale (Ćubela Adorić, 2012), Scale of importance of life goals (Ćubela Adorić, 2008), DASS-42 (Lovibond & Lovibond, 1995), External locus of control scale (Bezinović, 1990), Rosenberg self-esteem scale (Rosenberg, 1965), Optimism scale (Penezić, 2002), Pessimism scale (Penezić, 2002) and Social and emotional loneliness scale (Ćubela Adorić, 2004). It was found that participants who are considering leaving the country have significantly higher negative attitudes towards life and emotional states compared to participants who do not want to leave Bosnia and Herzegovina. More precisely, participants with no intention to emigrate are more satisfied with life, $t(169) = 4.97$, $p < .001$, $d = .773$; show greater hope for the future, $t(169) = 2.52$, $p = .013$, $d = .392$; have more positive self-esteem, $t(169) = 2.62$, $p = .009$, $d = .408$; and are generally more optimistic, $t(169) = 2.43$, $p = .016$, $d = .377$. On the other hand, participants who intend to leave the country have higher unjust world beliefs, $t(169) = -3.44$, $p < .001$, $d = .534$; report greater levels of depressive mood, $t(169) = 3.66$, $p < .001$, $d = .569$; anxiety, $t(169) = 3.47$, $p < .001$, $d = .539$; perceived stress, $t(169) = 2.834$, $p = .005$, $d = .441$; perceived family loneliness, $t(169) = 2.57$, $p = .011$, $d = .399$; and pessimism, $t(169) = 2.32$, $p = .022$, $d = .358$. The differences remain statistically significant with control of gender, age, level of education and monthly family income. The differences on the other variables were not statistically significant. Overall, the results suggest that the people who are considering emigrating from Bosnia and Herzegovina perceive the quality of life to be significantly lower than people wishing to continue living in the country. It seems justified to use psychological variables to understand Bosnia and Herzegovina's emigration problem.

Keywords: emigration, life satisfaction, depression, anxiety, stress, loneliness.

LOKUS KONTROLE I PRIHVATLJIVOST COVID-19 VAKCINE STUDENATA

Maja Vejin, *Univerzitet u Istočnom Sarajevu*
Šuajb Solaković, *Univerzitet u Istočnom Sarajevu*

Sažetak: Prihvatanje vakcine protiv COVID-19 unutar određene populacije može imati odlučujuću ulogu u uspješnoj kontroli pandemije. Glavni cilj ovog rada jeste ispitati odnos između lokusa kontrole i prihvatanja COVID-19 vakcine kod studenata. Kao multidimenzionalni konstrukt, lokus kontrole podrazumijeva uvjerenje pojedinca da potkrepljenja zavise od njegovog ponašanja ili ličnih karakteristika; da događaji zavise od neki moćnih, uticajnih ljudi i agenata; te uvjerenje da su događaji i potkrepljenja kontrolisani srećom, slučajnošću ili sudbinom. Prihvatanje vakcine ćemo posmatrati kao odluku da se prihvati ili odbije, kada se pruži prilika za vakcinacije. U radu je korištena multidimenzionalna skala lokusa kontrole (IPC; Levenson, 1973), a za mjerenje prihvatljivosti COVID-19 vakcine korišten je adaptiran upitnik od 22 stavke koji mjeri vakcinalnu pismenost, stavove i percepcije o vakcinama, uvjerenja o vakcinaciji i ponašanje prema aktuelnim vakcinama (Biasio, Bonaccorsi, Lorini & Pecorelli, 2021). Koristeći nacionalno reprezentativne podatke iz opšte studentske populacije sprovedena je anonimna internet anketa na namjernom neprobabilističkom uzorku od 304 studenta. Starosna dob ispitanika se kretala u rasponu od 18 do 41 godine. 26.6% studenata je izvjestilo da će se vakcinisati, dok 52% će pričekati dodatna klinička ispitivanja vakcina protiv COVID-19. Dobijeni rezultati ukazuju na to da je internalni lokus kontrole značajno pozitivno povezan s vakcinskom pismenosti (interaktivne-kritičke vještine) ($\rho=.204$, $p<.01$), percepcijom i stavom prema COVID-19 vakcinama ($\rho=.131$, $p<.05$), ponašanjem u pogledu trenutnih vakcina ($\rho=.129$, $p<.05$) i uvjerenjem o vakcinama ($\rho=.202$, $p<.01$). Vakcinska pismenost u pogledu funkcionalnih vještina (semantičke razumljivosti informacija o budućim i trenutnim COVID-19 vakcinama) je značajno negativno povezana s dimenzijama eksternalnog lokusa kontrole, moćni drugi ($\rho=-.162$, $p<.01$) i šansa ($\rho=-.171$, $p<.01$). Uvjerenja o vakcinama su značajno povezana s percepcijom i stavom prema COVID-19 vakcinama ($\rho=.745$, $p<.01$) i s ponašanjem u pogledu trenutnih vakcina ($\rho=.442$, $p<.01$). Pozitivniju

percepciju i stav prema COVID-19 vakcinama imaju studenti višeg nivoa obrazovanja ($\rho = .192$, $p < .01$). Provjeravanje vjerodostojnosti izvora postaje još važnije u kontekstu pandemije. Shodno tome, nalazi istraživanja pokazuju da studenti s internalnim lokusom kontrole pokazuju bolje interaktivne i kritičke vještine, te uvjereni da na sopstveno zdravlje mogu pozitivno uticati ukoliko aktivno i samostalno rasuđuju, spremniji su da prihvate vakcinu protiv COVID-19.

Ključne riječi: lokus kontrole, COVID-19 vakcina, prihvatljivost vakcine, students

UVOD

Svaka individua ima tendenciju da uzrok nekog događaja, činjenice ili ishoda neke aktivnosti u životu pripíše određenim unutrašnjim ili spoljašnjim faktorima. U zavisnosti od toga kojim faktorima će individua pripisati kontrolu, možemo govoriti o internalnom (unutrašnjem) i eksternalnom (spoljašnjem) mjestu ili lokusu kontrole. “Ljudi se razlikuju po tome da li osjećaju da kontrolišu posljedice svojih postupaka ili su one pod kontrolom spoljašnjih faktora” (Champoux, 2011, str. 113).

Koncept lokusa kontrole razvijen je 50-ih godina prošlog vijeka, u sklopu Roterove teorije socijalnog učenja. Važnost njegovog izučavanja ogleda se u mogućnosti ljudi da izvrše generalizaciju i u posljedičnoj lakoći predviđanja različitih situacija zasnovanih na prethodnim iskustvima i potkrepljenjima. Ova generalizacija može da utiče ne samo na individuu u različitim životnim situacijama, već i na grupu ljudi koji dijele određene kulturološke i ekološke karakteristike.

Ukoliko individua percipira ili očekuje da potkrepljenja zavise od njenog vlastitog ponašanja ili njenih relativno trajnih karakteristika, tada je riječ o unutrašnjem lokusu kontrole. S druge strane, ukoliko očekuje da potkrepljenja zavise od spoljašnjih sila (sreće, slučajnosti, sudbine, moćnih drugih, itd.), a ne od njenih postupaka, onda je riječ o spoljašnjem lokusu kontrole (Rotter, 1966). Roter je pošao od činjenice da ukoliko poznamo ove faktore, možemo predvidjeti i ponašanje individue, te je na osnovu ovog koncepta ponašanja ličnosti identifikovao dvije kategorije ljudi u zavisnosti od varijable ličnosti, tzv. lokusa kontrole.

Lokus kontrole u Roterovoj teoriji prvobitno je zamišljen kao jednodimenzionalna varijabla s obzirom na to da se ispitanici, u pogledu vjerovanja u kontrolu,

distribuišu duž jednog kontinuuma, na čijim krajevima su internalnost i eksternalnost. Hana Levenson (1974) je kritikovala takav Roterov stav naglašavajući višedimenzionalnost i postulirajući tri nezavisne dimenzije lokusa kontrole: internalnost, moćni drugi, i šansa. Postojanje dvije vrste eksternalnosti Levensonova (1973) obrazlaže stavom da se pojedinci koji vjeruju da se određeni događaji u njihovom životu dešavaju na nepredvidiv, neorganizovan način, mogu ponašati i razmišljati drugačije od onih prema kojima je ovaj svijet organizovan i uređen, ali ga drugi, moćni pojedinci kontrolišu. Kao multidimenzionalni konstrukt, lokus kontrole podrazumijeva: uvjerenje pojedinca da potkrepljenja zavise od njegovog ponašanja ili ličnih karakteristika; uvjerenje pojedinca da događaji ne zavise od njegovog ponašanja, već od nekih moćnih, uticajnih ljudi i agenata; te uvjerenje da su događaji i potkrepljenja kontrolisani srećom, slučajnošću ili sudbinom (Levenson i Miller, 1976, prema April, Dharani i Peteres, 2012).

Lokus kontrole prilično je često izučavan koncept u savremenoj psihologiji. Zimbardo (1985, str. 275) definiše lokus kontrole kao “uvjerenje o tome da li ishodi naših djelovanja zavise od onoga što mi činimo (orijentacija unutrašnje kontrole) ili od događaja koji su izvan naše lične kontrole (orijentacija spoljašnje kontrole)”. Na polju istraživanja ličnosti, 60-ih godina prošlog vijeka Valter Mišel je svojim radom izazvao veliku kontroverzu, polemiku i sukob ideja između teoretičara osobina ličnosti i pristalica njegovog kognitivno-afektivnog modela ličnosti. Mišel je tvrdio da ponašanje individue nije isključivo rezultat njegovih osobina ličnosti, te da ponašanje zavisi i od situacionih faktora i od konteksta date situacije. Mišelov pristup naglašava da su i osobina i situacija od podjednakog značaja u predviđanju ponašanja i da je od velike važnosti i način na koji osoba interpretira i doživljava datu situaciju (Mischel, 1968, prema Fleeson i Nofl, 2008).

Prema tome, od konceptualizacije lokusa kontrole, zavisiće i fokus samog istraživanja ove pojave. Dilema pri definisanju lokusa kontrole kao relativno stabilne crte ličnosti ili kao stanja ličnosti je i dalje nerazriješena (Gavrić i Hasanić, 2017), iako su u rezoluciji dileme “osoba-situacija” Flison i Nofl (2008) predložili “hegelovsku” sintezu koja objedinjuje ove dvije suprotstavljene ideje, stavljajući naglasak na to da je ponašanje funkcija i situacionih faktora i faktora ličnosti, koji su u međusobnom sadejstvu. Gavrić i Hasanić (2017, str. 225) ističu da “ljudе ne možemo grubo podijeliti na one s internalnim i eksternalnim lokusom kontrole, već ih možemo smjestiti duž kontinuuma na čijem se kraju nalaze ta dva ekstrema”. Dakle, ukoliko lokus kontrole posmatramo kao relativno stabilnu crtu ličnosti, fokus istraživanja može biti širi, te će se kao opšta mjera očekivanja i uvjerenja u vezi s kontrolom odnositi na povezane

(slične) situacije. S druge strane, ukoliko lokus kontrole posmatramo kao stanje ličnosti, fokus istraživanja će biti specifičan za neki domen i odnosiće se na uže životne oblasti i situacije, npr. zdravstveni lokus kontrole, akademski lokus kontrole, radni lokus kontrole, bračni lokus kontrole, itd. (Coombs i Schroeder, 1988; Turnipseed, 2014).

Od trenutka kada je Svjetska zdravstvena organizacija (SZO) proglasila bolest COVID-19 izazvanu novim koronavirusom SARS-CoV-2 pandemijom, život kakav smo do tada poznavali se prilično izmijenio. Vakcinama je namijenjeno postizanje kolektivnog imuniteta koji omogućava prekid lanca prenosa. Stoga se veliki broj istraživanja iz različitih naučnih disciplina nevjerojatnom brzinom fokusirao na izučavanje ove teme, s obzirom da se njen uticaj dramatično odrazio na područje zdravstva, društva, ekonomije, obrazovanja, i sl.

Osim toga, uslijed velike količine informacija i raznovrsnosti vijesti o pandemiji i imunizaciji stvorena je tzv. "infodemija" koja se odrazila na zasićenost šire javnosti različitim činjenicama i oprečnim informacijama, uključujući i one koje se odnose na vakcine protiv SARS-CoV-2. Prema tome, od posebnog značaja postaje razumijevanje ove problematike, pri čemu se naglasak stavlja prvenstveno na razumijevanje koncepta novijeg datuma, vakcinske pismenosti.

Vakcinska pismenost je višedimenzionalan fenomen koji se definiše kroz model zdravstvene pismenosti, a koji podrazumijeva "kognitivne i socijalne vještine koje određuju motivaciju i sposobnost pojedinaca da pristupe, razumiju i koriste informacije na načine koji promovišu i održavaju dobro zdravlje" (Nutbeam, 1998, str. 357). Prema tome, vakcinska pismenost predstavlja sposobnost individue da kroz različite informacijske kanale prikupi i razumije neophodne zdravstvene informacije, potrebne za donošenje relevantnih odluka o sopstvenom zdravlju (Biasio, 2019; Ratzan, 2011). Stoga procjena vakcinske pismenosti postaje sve veća briga istraživača i zdravstvenih radnika zbog brzog prikupljanja dokaza koji povezuju vakcinsku pismenost sa zdravstvenim mjerama.

Postoje tri kategorije zdravstvene pismenosti: funkcionalna, interaktivna i kritička. Funkcionalna zdravstvena pismenost podrazumijeva dovoljne vještine čitanja i pisanja neophodne u svakodnevnom životu, a koje se baziraju na činjeničnim i relevantnim zdravstvenim informacijama o determinantama zdravlja, kao i uslugama zdravstvenog sistema. Interaktivna zdravstvena pismenost predstavlja viši nivo zdravstvene pismenosti i omogućava razumijevanje i samostalno djelovanje na nove informacije, oslanjajući se na stečena znanja i savjete iz različitih oblika komunikacije. Kritička zdravstvena pismenost se odnosi na najviši nivo kognitivnih i socijalnih

vještina koje omogućuju kritičku procjenu i kreativnu upotrebu i prilagođavanje zdravstvenih informacija za osnaživanje pojedinaca i zajednica za rješavanje društvenih, ekonomskih i sredinskih odrednica zdravlja (Nutbeam, 2000).

Individua koja je dosegla funkcionalni nivo zdravstvene pismenosti posjeduje osnovne vještine, koje su takođe neophodne i za više nivoe. Oni sa višim nivoom zdravstvene pismenosti imaju sposobnost ne samo poboljšati sopstveno zdravlje, nego i uticati na druge oko sebe. Stoga proces zdravstvenog opismenjavanja može se posmatrati kao napredak pojedinca prema boljoj kvaliteti života koji vodi do zakonskih i održivih promjena u javnom zdravstvu (Sørensen, Van den Broucke, Fullam, Doyle, Pelikan, Slonska i Brand, 2012).

Na osnovu modela zdravstvene pismenosti (Nutbeam, 2000; Biasio, Bonaccorsi, Lorini i Pecorelli, 2021), vakcinska pismenost se može posmatrati kroz dvije dimenzije:

- *Funkcionalne vještine* predstavljaju semantičku razumljivost pri čitanju ili slušanju informacija o budućim i trenutnim COVID-19 vakcinama.
- *Interaktivno-kritičke vještine*, odnosno složenije kognitivne i socijalne vještine usmjerene na traženje, izdvajanje, procjenjivanje, kritičku analizu i primjenu informacija o budućim i trenutnim COVID-19 vakcinama, kako bi se donijele odluke o vakcinisanju u sopstvenu korist.

Odluka o vakcinaciji je dobrovoljna radnja i stoga se može posmatrati kao voljno ponašanje i subjektivna procjena vakcina, pri čemu socijalni pritisci imaju svakako značajnu ulogu u nečijoj namjeri da se vakciniše (Schmid, Rauber, Betsch, Lidolt i Denker, 2017).

Prethodna istraživanja su pokazala da je eksternalni zdravstveni lokus kontrole statistički značajno negativno povezan s namjerom vakcinacije protiv COVID-19 ($r = -.23$, $p < .001$) (Olagoke, Olagoke i Hughes, 2021), kao i da su pojedinci koji postižu veće rezultate na dimenziji šansa eksternalnog lokus kontrole vjeruju da sreća, slučajnost, Bog ili sudbina određuju njegov život, ostavljajući ga ograničenim u kontrolisanju aktuelne pandemije, te stoga pokazuju otpor prema vakcinama protiv COVID-19 kao korisnom resursu (Chapman i Coups, 1999; Giuliani, Ichino, Bonomi, Martoni, Cammino i Gorini, 2021; Ye i sar., 2021).

Istraživanje rađeno na studentskoj populaciji (Qiao, Tam i Li, 2022) pokazuje da studenti s negativnim stavovima prema vakcinaciji ne percipiraju vakcine sigurnim i neophodnim načinom zaštite sebe i drugih, te shodno tome pokazuju manju prihvatljivost COVID-19 vakcine ($\beta = -.38$, $t = -12.57$, $p < .001$). Osim toga, na stav studenata prema COVID-19 vakcinama utiču i druge psihološke determinante osim

oblasti studiranja i nivoa znanja iz zdravstvenih oblasti (Barello, Nania, Dellafiore, Graffigna, i Caruso, 2020). Pozitivna uvjerenja o vakcinama, stavovi i percepcije u pogledu budućih COVID-19 vakcina su statistički značajno pozitivno povezana s višim nivoima vakuinske pismenosti u pogledu interaktivno-kritičkih vještina i većom prihvatljivosti COVID-19 vakcine (Biasio i sar., 2021). U ispitivanju odnosa između znanja studenata, profesora i drugih zaposlenih na univerzitetu o COVID-19 vakcinama uopšteno i stava prema COVID-19 vakcinama, Santijago i Santos (2022) su utvrdili postojanje značajne povezanosti ($r=.370$, $p<.05$). U istraživanju koje su sproveli Eliot i Jang (2022) pokazalo se da s porastom nivoa studija raste i veća prihvatljivost COVID-19 vakcine kod studenata, pri čemu su studenti osnovnih studija pokazivali manje intencije da budu vakcinisani u budućnosti nego oni na doktorskim i postdoktorskim studijama. Takođe, studenti višeg nivoa obrazovanja imaju značajno pozitivnija uvjerenja o vakcinama u pogledu njihove sigurnosti i efikasnosti, kao i značajne potrebe za vakcinisanjem (Biasio i sar., 2021).

METODOLOGIJA

Cilj istraživanja

Prihvatljivost vakcine protiv COVID-19 unutar određene populacije može imati odlučujuću ulogu u uspješnoj kontroli pandemije. Stoga se cilj istraživanja odnosi na utvrđivanje povezanosti između lokusa kontrole i prihvatljivosti COVID-19 vakcine kod studenata. Kao multidimenzionalni konstrukt, lokus kontrole podrazumijeva uvjerenje pojedinca da potkrepljenja zavise od njegovog ponašanja ili ličnih karakteristika; da događaji zavise od neki moćnih, uticajnih ljudi i agenata; te uvjerenje da su događaji i potkrepljenja kontrolisani srećom, slučajnošću ili sudbinom. Prihvatljivost COVID-19 vakcine predstavlja odluku da se prihvati ili odbije, kada se pruži prilika za vakcinacije i operacionalizovana je kroz dimenzije vakuinska pismenost, percepcija i stav prema COVID-19 vakcinama, uvjerenja o vakcinama i ponašanje u pogledu trenutnih vakcina.

Na osnovu uvodnih razmatranja i rezultata prethodnih istraživanja, u radu se polazi od nekoliko pretpostavki. Prvo, pretpostavlja se da će internalni lokus kontrole studenata biti statistički značajno pozitivno povezan s vakuinskom pismenosti u pogledu interaktivno-kritičkih vještina. Drugo, pretpostavlja se da će studenti s internalnim lokusom kontrole imati pozitivniji stav i povoljnije percepcirati COVID-

19 vakcine. Treće, internalni lokus kontrole studenata će biti statistički značajno pozitivno povezan s ponašanjem u pogledu trenutnih vakcina i uvjerenjima o vakcinama. I četvrto, pretpostavlja se da će studenti višeg nivoa obrazovanja imati pozitivnije stavove i percepciju prema vakcinama protiv COVID-19.

Uzorak istraživanja

Istraživanje je sprovedeno u periodu februar-maj 2021. godine na namjernom neprobabilističkom uzorku od 304 studenta s prostora Bosne i Hercegovine (36.8%), Republike Hrvatske (25%), Republike Srbije (26.3%) i Crne Gore (11.8%). Kriterijum prilikom izbora ispitanika bio je da su ispitanici studenti s različitog nivoa i vrsta studija, pri čemu je važan faktor izbora ispitanika bio da studenti s navedenih teritorija u trenutku sprovođenja istraživanja nisu bili vakcinisani kako bi se dobijene mjere i rezultati istraživanja odnosili na jednu homogenu grupu u tom kontekstu.

Uzorak sačinjava 28.9% ispitanika muškog pola i 71.1% ispitanika ženskog pola. Starosna dob ispitanika se kreće u rasponu od 18 do 41 godine. Kada je u pitanju ciklus studiranja, najveći broj studenata u uzorku je na osnovnim studijama (81.6%), zatim po brojnosti slijede studenti master studija (15.1%), dok su u uzorku najmanje zastupljeni studenti doktorskih studija (3.3%).

Instrumenti istraživanja

Lokus kontrole je mjereno pomoću Multidimenzionalne skale lokusa kontrole (IPC; Levenson, 1973) koja se sastoji od 3 nezavisne dimenzije. Dimenzija *internalnost* mjeri stepen u kojem pojedinac vjeruje u vlastite sposobnosti i kapacitet da kontroliše ishode vlastitih životnih događaja (npr. "Kad pravim planove skoro sam siguran/na da će uspjeti"). Dimenzija *moćni drugi* mjeri stepen u kojem pojedinac vjeruje da njegovim životom upravljaju drugi, značajniji ljudi, koji obično kontrolišu sudbinu slabijih (npr. "Da bi moji planovi uspjeli, moram da se uvjerim da odgovaraju željama ljudi koji imaju moć nada mnom"). Dimenzija *šansa* mjeri stepen u kojem pojedinac vjeruje da sreća, slučajnost, Bog ili sudbina određuju njegov život, ostavljajući ga ograničenim u kontrolisanju različitih životnih situacija (npr. "Moj život u velikoj mjeri određuju slučajna dešavanja"). Ukupni skorovi na IPC skali se dobijaju iz 24 tvrdnje (8 tvrdnji za svaku dimenziju) sa šestostepenom Likertovom skalom odgovora (1 = "uopšte se

ne slažem”, 6 = “u potpunosti se slažem”), pri čemu svaki ispitanik dobija ukupan rezultat u rasponu od 0 do 48 na svakoj od tri subskale. Provjera pouzdanosti skale ispitivana je zasebno za svaku subskalnu metodom unutrašnje konzistencije: internalnost ($\alpha=.667$), moćni drugi ($\alpha=.794$) i šansa ($\alpha=.726$).

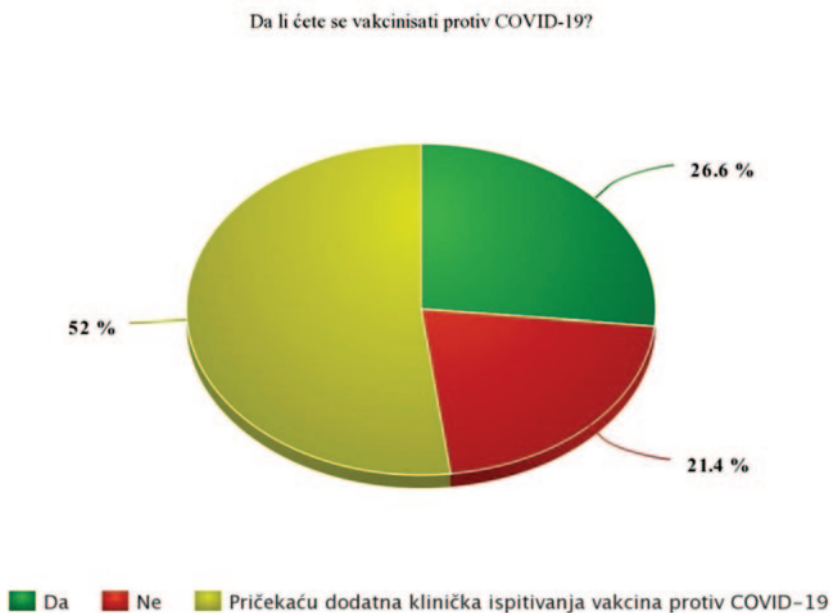
Prihvatljivost COVID-19 vakcine je mjerena adaptiranim upitnikom od 22 stavke koji mjeri vakcinsku pismenost, stavove i percepcije o vakcinama, uvjerenja o vakcinaciji i ponašanje prema aktuelnim vakcinama (Biasio, Bonaccorsi, Lorini & Pecorelli, 2021). Vakcinska pismenost (VP) je posmatrana u dvije dimenzije iz modela zdravstvene pismenosti (Nutbeam, 2000), *funkcionalne vještine*, odnosno semantička razumljivost pri čitanju ili slušanju informacija o budućim i trenutnim COVID-19 vakcinama (npr. “Da li ste pronalazili teško razumljive tekstove?”), i *interaktivno-kritičke vještine*, odnosno složenije kognitivne i socijalne vještine usmjerene na traženje, izdvajanje, procjenjivanje, kritičku analizu i primjenu informacija o budućim i trenutnim COVID-19 vakcinama, kako bi se donijele odluke o vakcinisanju u sopstvenu korist (npr. “Da li ste pronašli korisne informacije kako biste donijeli odluku o vakcinisanju?”). Ukupni skorovi na skali vakcinalne pismenosti se dobijaju iz 4 tvrdnje (funkcionalne vještine) i 8 tvrdnji (interaktivno-kritičke vještine) s četvero-stepenom Likertovom skalom odgovora (1= “nikad”, 4= “često”). Pet dihotomnih pitanja se odnosilo na *stavove i percepcije u pogledu budućih COVID-19 vakcina* (npr. “Hoće li biti moguće proizvoditi sigurne i efikasne vakcine?”, “Hoće li zdravstvene vlasti uspjeti vakcinisati cijelu populaciju?”). Tri dihotomna pitanja su se odnosila na *ponašanje u pogledu trenutnih praksi imunizacije* protiv sezonske gripe i drugih zaraznih bolesti, dok su se dva pitanja odnosila na *uvjerenja o vakcinama uopšteno*, na koja su ispitanici davali odgovore na četverostepenoj Likertovoj skali (1= “uopšte se ne slažem”, 4= “u potpunosti se slažem”). Provjera pouzdanosti skala ispitivana je metodom unutrašnje konzistencije: funkcionalne vještine ($\alpha=.831$), interaktivno-kritičke vještine ($\alpha=.859$), stavovi i percepcije u pogledu budućih COVID-19 vakcina ($\alpha=.789$), ponašanje u pogledu trenutnih praksi imunizacije ($\alpha=.543$) i uvjerenja o vakcinama uopšteno ($\alpha=.811$).

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Na Slici 1 je predstavljen procentualni prikaz odgovora ispitanika na pitanje “*Da li ćete se vakcinisati protiv COVID-19?*”, kako bi se stekao bolji uvid u prihvatljivost COVID-19 vakcine na uzorku studenata i njihove intencije vakcinisanja. Najveći broj

studenta u uzorku, 52%, izvijestio je da će pričekati dodatna klinička ispitivanja vakcina protiv COVID-19, dok je njih 26.6% izvijestilo da će se vakcinisati protiv COVID-19.

Slika 1: Grafički prikaz odgovora

Rezultati deskriptivne statistike svih korištenih mjera predstavljeni su u Tabeli 1.

Tabela 1 : Deskriptivne statističke vrijednosti varijabli

Skale	Min	Max	M	SD	Sk	Ku
Prihvatljivost COVID-19 vakcine						
VP (funkcionalne vještine)	4	16	10.55	2.77	-.025	-.395
VP (interaktivno-kritičke vještine)	8	32	22.97	5.71	-.582	-.165
Percepcija i stav prema COVID-19 vakcinama	5	10	6.84	1.67	.382	-1.220
Ponašanje u pogledu trenutnih vakcina	3	6	3.49	.76	1.711	2.649
Uvjerenja o vakcinama	2	8	5.35	2.18	-.163	-1.423
Lokus kontrole						
Internalnost	17	47	32.66	5.90	-.117	-.231
Moćni drugi	8	42	21.39	7.06	.515	-.052
Šansa	8	42	25.35	6.44	.098	-.171

Napomene: Min – minimalna empirijska vrijednost; Max – maksimalna empirijska vrijednost; M – aritmetička sredina; SD – standardna devijacija; Sk – skjunis; Ku – kurtozis;

Na osnovu rezultata predstavljenih u Tabeli 1, uočljivo je da je kod studenta najviše izražen internalni lokus kontrole ($M=32.66$, $SD=5.90$) na što upućuju i negativne vrijednosti skjunisa, odnosno većina dobijenih rezultata je negativno asimetrična i grupiše se oko većih vrijednosti.

U pogledu prihvatljivosti COVID-19 vakcine, može se primijetiti da studenti pokazuju tendenciju ka nižim skorovima na skali percepcije i stava prema COVID-19 vakcinama ($M=6.84$, $SD=1.67$), dok na skali vakcinske pismenosti pokazuju tendenciju ka višim skorovima u pogledu interaktivno-kritičkih vještina ($M=22.97$, $SD=5.71$).

Na osnovu vrijednosti indeksa simetričnosti (skjunisa) i indeksa spljoštenosti (kurtozisa) izmjerenih neprekidnih promjenljivih, može se zaključiti da većina dobijenih rezultata odstupa od normalne raspodjele, odnosno raspodjela je pljosnatija od normalne i ima više rezultata na repovima, te su distribucije pomjerene desno od srednje vrijednosti, među većim vrijednostima, sa izuzetkom dimenzija moćni drugi i šansa, kao i ponašanje u pogledu trenutnih vakcina i percepcija i stav prema COVID-19 vakcinama.

Budući da dobijeni rezultati većeg broja promjenljivih nisu normalno raspodijeljeni, povezanosti između lokusa kontrole, vakcinske pismenosti, percepcije i stava prema COVID-19 vakcinama, ponašanja u pogledu trenutnih vakcina i uvjerenja o vakcinama istražene su pomoću Spirmanovih koeficijenata korelacije (ρ), a rezultati su predstavljeni u Tabeli 2.

Tabela 2 : Rezultati Spirmanovog koeficijenta (ρ) korelacije ranga

Skale	VP (funkcionalne vještine)	VP (interaktivno- kritičke vještine)	Percepcija i stav prema COVID-19 vakcinama	Ponašanje u pogledu Trenutnih vakcina	Uvjerenja o vakcinama
Internalnost	.096	.204**	.131*	.129*	.202**
Moćni drugi	-.162**	-.097	.007	-.060	-.034
Šansa	-.171**	-.096	-.023	-.014	-.086

Dobijeni rezultati ukazuju na to da je internalni lokus kontrole statistički značajno pozitivno povezan s vakcinskom pismenosti u pogledu interaktivno-kritičkih vještina ($\rho=.204$, $p<.01$), percepcijom i stavom prema COVID-19 vakcinama ($\rho=.131$, $p<.05$), ponašanjem u pogledu trenutnih vakcina ($\rho=.129$, $p<.05$) i uvjerenjima o vakcinama ($\rho=.202$, $p<.01$). Takođe, vakcinska pismenost u pogledu funkcionalnih vještina je statistički značajno negativno povezana s dimenzijama moćni drugi ($\rho=-.162$, $p<.01$) i šansa ($\rho=-.171$, $p<.01$).

Naredni korak je uključivao računanje Spirmanovih koeficijenata korelacije između svih dimenzija skale prihvatljivosti COVID-19 vakcine međusobno. Na osnovu dobijenih rezultata, predstavljenih u Tabeli 3, primjetno je da su skoro sve dimenzije prihvatljivosti COVID-19 vakcine u međusobnoj statistički značajnoj pozitivnoj korelaciji, pri čemu se koeficijenti korelacije kreću od $\rho=.131$ do $\rho=.745$. Najviša statistički značajna povezanost je između percepcije i stava prema COVID-19 vakcinama i uvjerenja o vakcinama uopšteno ($\rho=.745$, $p<.01$), dok je najslabija povezanost između funkcionalnih vještina i interaktivno-kritičkih vještina ($\rho=.131$, $p<.05$), što je i očekivano budući da predstavljaju dva različita nivoa vakcinske pismenosti.

Izuzetak predstavlja podatak da nisu dobijene statistički značajne korelacije

između vakuinske pismenosti u pogledu funkcionalnih vještina i percepcije i stava prema COVID-19 vakcina i ponašanja u pogledu trenutnih vakcina.

Tabela 3: Rezultati Spirmanovog koeficijenta (ρ) interkorelacija

Prihvatljivost COVID-19 vakcine	1	2	3	4	5
1 VP (funkcionalne vještine)	1.000	.131 [*]	.108	.104	.139 [*]
2 VP (interaktivno-kritičke vještine)	-	1.000	.400 ^{**}	.307 ^{**}	.384 ^{**}
3 Percepcija i stav prema COVID-19 vakcinama	-	-	1.000	.436 ^{**}	.745 ^{**}
4 Ponašanje u pogledu trenutnih vakcina	-	-	-	1.000	.442 ^{**}
5 Uvjerenja o vakcinama	-	-	-	-	1.000

Napomene: ^{*}- $p < .05$; ^{**}- $p < .01$

U Tabeli 4 predstavljeni su rezultati korelacione analize između nivoa obrazovanja studenata i dimenzija prihvatljivosti COVID-19 vakcine. Pozitivniju percepciju i stav prema COVID-19 vakcinama imaju studenti višeg nivoa obrazovanja ($\rho = .192$, $p < .01$).

Tabela 4: Rezultati korelacione analize prihvatljivosti COVID-19 vakcine i nivoa obrazovanja

Prihvatljivost COVID-19 vakcine	Nivo obrazovanja
1 VP (funkcionalne vještine)	-.023
2 VP (interaktivno-kritičke vještine)	.113 [*]
3 Percepcija i stav prema COVID-19 vakcinama	.192 ^{**}
4 Ponašanje u pogledu trenutnih vakcina	.167 ^{**}
5 Uvjerenja o vakcinama	.168 ^{**}

Napomene: ^{*}- $p < .05$; ^{**}- $p < .01$

DISKUSIJA I ZAKLJUČAK

Rezultati istraživanja su u skladu s postavljenim hipotezama. Studenti s internalnim lokusom kontrole pokazuju bolje interaktivne i kritičke vještine, te uvjereni da na sopstveno zdravlje mogu pozitivno uticati ukoliko aktivno i samostalno rasuđuju, spremniji su da prihvate vakcinu protiv COVID-19 i imaju povoljniji stav i percepciju o budućim i trenutnim vakcinama.

Provjeravanje vjerodostojnosti izvora postaje još važnije u kontekstu pandemije. Takođe, veliki broj informacija na određenu zdravstvenu temu ne osigurava da će ljudi tačno shvatiti te informacije. Veliki akcenat se stavlja na vakcinsku pismenost čiji različiti nivoi svakako da imaju udjela u načinima na koje interpretiramo informacije vezane za specifičnost situacije u kojoj se globalno nalazimo. Na osnovu naše interpretacije, biramo da donesemo ili ne donesemo određene odluke koje se tiču naše dobrobiti i našeg zdravlja. Kada ljudi vjeruju da imaju kontrolu nad određenom rizičnom situacijom, obično procjenjuju svoj lični rizik manjim od opšteg rizika uz obrazloženje da se drugi ne smatraju jednako sposobnim ili voljnim da se zaštite od rizika. Takav stav je posebno izražen kod mlađe populacije kao rezultat pogrešnih uvjerenja o dejstvima vakcine kao i o jakom prirodnom imunitetu.

Pojedinci koji imaju izražen internalni lokus kontrole su “gospodari svojih životnih odluka” i skloni su da analiziraju i procjenjuju sve moguće posljedice nekog događaja (nesreće, opasnosti, nesigurnosti) koje su povezane s njima, kako bi na taj način djelovali sopstvenim kapacitetima u prevazilaženju ili eventualnom izbjegavanju potencijalno ugrožavajućeg scenarija. S druge strane, oni koji imaju izraženiji eksternalni lokus kontrole generalno manje vjeruju u sopstvene snage da kontrolišu svoj život i slobodno donose odluke i sprovode ih. Često se prepuštaju slučaju sreće, šanse i religioznim uvjerenjima kada je u pitanju očuvanje njihovog zdravlja, ali i zdravlja drugih ljudi u njihovom okruženju. U pogledu loše vakcinske pismenosti studenti koji posjeduju nedovoljne kognitivne i socijalne vještine, odnosno sposobnosti da razumiju i koriste relevantne zdravstvene informacije o vakcinama, manje slijede svoje rasuđivanje pri donošenju odluke o vakcinisanju, oslanjajući se u većoj mjeri na mišljenje drugih ljudi, vršnjaka, prijatelja, članova porodice (rjeđe zdravstvenih stručnjaka), kao i na često neprovjerene, pogrešne, kontradiktorne i teško razumljive informacije kojima smo globalno okruženi putem masovnih medija.

Prihvatanje vakcina protiv COVID-19 kod studenata i njihova motivacija da se vakcinišu zavisice ne samo od faktora ličnosti, već i od drugih faktora, poput uticaja šire društvene sredine, sistema vrijednosti, socijalne percepcije, socijalnih pritisaka i

sl. Budući da ovim istraživanjem nisu uzeti u obzir svi navedeni faktori, kao i činjenica da je istraživanje provedeno na manjem uzorku studenata pri čemu su dominantno zastupljeni ispitanici ženskog pola, ostaje nejasno u kojoj mjeri se dobijeni rezultati mogu generalizovati na cjelokupnu populaciju studenata s ovih prostora. Navedeni limitirajući faktori ovog istraživanja bi ujedno predstavljali i preporuke za buduća istraživanja. Dalja istraživanja treba usmjeriti na razvoj i primjenu prediktivnih modela otpora prema vakcinaciji. Uprkos ovim ograničenjima, ovo istraživanje je među prvim istraživanjima na našim prostorima koje je započeto na samom početku razvoja vakcina i koje je dalo uvid u odnos lokusa kontrole studenata i njihove prihvatljivosti COVID-19 vakcine. Prijedlog je za kampanje koje promovišu vakcinaciju da se posebno usmjere na one koji svoje zdravlje ne povezuju sa sopstvenim naporima i navikama, kao i na vakcinsko opismenjavanje šire javnosti obezbjeđivanjem kongruentnih i pouzdanih informacija u vezi s vakcinama protiv COVID-19 s ciljem osnaživanja društvenih normi i jačanja povjerenja u cjelokupan sistem zdravstvene zaštite.

LITERATURA

1. April, K. A., Dharani, B., & Peters, K. (2012). Impact of Locus of Control Expectancy on Level of Well-Being. *Review of European Studies*, 4(2), 124–137.
2. Barello, S., Nania, T., Dellafiore, F., Graffigna, G., & Caruso, R. (2020). 'Vaccine hesitancy' among university students in Italy during the COVID-19 pandemic. *European journal of epidemiology*, 35(8), 781-783.
3. Biasio, L. R. (2019). Vaccine literacy is undervalued. *Human vaccines & immunotherapeutics*, 15(11), 2552-2553.
4. Biasio, L. R., Bonaccorsi, G., Lorini, C., & Pecorelli, S. (2021). Assessing COVID-19 vaccine literacy: A preliminary online survey. *Human vaccines & immunotherapeutics*, 17(5), 1304-1312.
5. Chapman, G. B., & Coups, E. J. (1999). Predictors of influenza vaccine acceptance among healthy adults. *Preventive medicine*, 29(4), 249-262.
6. Champoux, J. E. (2011). *Organizational behavior: Integrating individuals, groups, and organizations* (4th ed). New York: Routledge.
7. Coombs, W. N., & Schroeder, H. E. (1988). Generalized locus of control: An analysis of factor analytic data. *Personality and Individual Differences*, 9(1), 79-85.

8. Elliott, L., & Yang, K. (2022). Vaccine Acceptance and Hesitancy among College Students in Nevada: A State-Wide Cross-Sectional Study. *Vaccines*, 10(1), 105.
9. Fleeson, W., & Nofhle, E. (2008). The end of the person–situation debate: An emerging synthesis in the answer to the consistency question. *Social and Personality Psychology Compass*, 2(4), 1667-1684.
10. Gavrić, M., & Hasanić, T. (2017). Razlike u zadovoljstvu životom adolescenata s obzirom na lokus kontrole i sociodemografska obilježja. Zbornik radova Kongresa psihologa Bosne i Hercegovine, 4, 219-237.
11. Giuliani, M., Ichino, A., Bonomi, A., Martoni, R., Cammino, S., & Gorini, A. (2021). Who Is Willing to Get Vaccinated? A Study into the Psychological, Socio-Demographic, and Cultural Determinants of COVID-19 Vaccination Intentions. *Vaccines*, 9(8).
12. Levenson, H. (1973). Multidimensional locus of control in psychiatric patients. *Journal of consulting and clinical psychology*, 41(3), 397-404.
13. Levenson, H. (1974). Activism and powerful others: Distinctions within the concept of internal-external control. *Journal of personality assessment*, 38(4), 377-383.
14. Nutbeam, D. (1998). Health promotion glossary. *Health promotion international*, 13(4), 349-364.
15. Nutbeam, D. (2000). Health literacy as a public health goal: a challenge for contemporary health education and communication strategies into the 21st century. *Health promotion international*, 15(3), 259-267.
16. Olagoke, A. A., Olagoke, O. O., & Hughes, A. M. (2021). Intention to vaccinate against the novel 2019 coronavirus disease: the role of health locus of control and religiosity. *Journal of religion and health*, 60(1), 65-80.
17. Qiao, S., Tam, C. C., & Li, X. (2022). Risk Exposures, Risk Perceptions, Negative Attitudes Toward General Vaccination, and COVID-19 Vaccine Acceptance Among College Students in south Carolina. *American Journal of Health Promotion*, 36(1), 175–179.
18. Ratzan, S. C. (2011). Vaccine literacy: a new shot for advancing health. *Journal of health communication*, 16(3), 227-229.
19. Rotter, J. B. (1966). Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement. *Psychological Monographs: General and Applied*, 80(1), 1–28.

20. Santiago, J. M., & Santos, A. R. (2022). Knowledge and attitudes towards COVID-19 vaccines among university students, faculty members and staffs. *International Journal of Public Health, 11*(2), 654-662.
21. Schmid, P., Rauber, D., Betsch, C., Lidolt, G., & Denker, M. L. (2017). Barriers of influenza vaccination intention and behavior – A systematic review of influenza vaccine hesitancy, 2005–2016. *PloS one, 12*(1), e0170550.
22. Sørensen, K., Van den Broucke, S., Fullam, J., Doyle, G., Pelikan, J., Slonska, Z., & Brand, H. (2012). Health literacy and public health: a systematic review and integration of definitions and models. *BMC public health, 12*(1), 1-13.
23. Turnipseed, D. L. (2014). Context-specific locus of control scales: poor psychometrics and cluttered theory. *Comprehensive Psychology, 3*, 1-5.
24. Ye, X., Ye, W., Yu, J., Gao, Y., Ren, Z., Chen, L., Dong, A., Yi, Q., Zhan, C., Lin, Y., Wang, Y., Huang, S., & Song, P. (2021). The landscape of COVID-19 vaccination among healthcare workers at the first round of COVID-19 vaccination in China: willingness, acceptance and self-reported adverse effects. *Human vaccines & immunotherapeutics, 17*(12), 4846–4856.
25. Zimbardo, P. G. (1985). *Psychology and life*. Glenview, IL: Scott Foresman.

Abstract

COVID-19 vaccine acceptance within a particular population may play a crucial role in the successful pandemic control. The main aim of this paper is to examine the relationship between the locus of control and COVID-19 vaccine acceptance among students. As a multidimensional construct, the locus of control refers to an individual's belief that reinforcements depend on his or her behaviour or personal characteristics; that events depend on some powerful, influential people and agents; and that events and reinforcements are controlled by luck, chance, or fate. We will view the acceptance of the vaccine as a decision to accept or reject it when the opportunity for vaccination is provided. A multidimensional locus of control scale (IPC; Levenson, 1973) was used, and an adapted 22-item questionnaire measuring vaccine literacy, vaccines perceptions and attitudes, beliefs about vaccination, and current vaccines behaviour was used to measure the COVID-19 vaccine acceptance (Biasio, Bonaccorsi, Lorini & Pecorelli, 2021). Using nationally representative data from

the general student population, an anonymous internet survey was conducted on a purposive non-probabilistic sample of 304 students. The age range of the respondents was 18-41 years of age. 26.6% of students reported that they would be vaccinated, while 52% would wait for additional clinical trials of COVID-19 vaccines. The obtained results indicate that the internal locus of control is significantly positively related to vaccine literacy (interactive-critical skills) ($\rho=.204$, $p<.01$), COVID-19 vaccines perceptions and attitudes ($\rho=.131$, $p<.05$), current vaccines behaviour ($\rho=.129$, $p<.05$) and vaccination beliefs ($\rho=.202$, $p<.01$). Vaccine literacy in terms of functional skills (semantic comprehensibility of information on future and current COVID-19 vaccines) is significantly negatively related to the dimensions of the external locus of control, powerful others ($\rho=-.162$, $p<.01$) and chance ($\rho=-.171$, $p<.01$). Beliefs about vaccination are significantly related to COVID-19 vaccines perceptions and attitudes ($\rho=.745$, $p<.01$) and to current vaccines behaviour ($\rho=.442$, $p<.01$). Students with a higher level of education have a more positive perception and attitude towards COVID-19 vaccines ($\rho=.192$, $p<.01$). Checking the authenticity of sources becomes even more important in the context of a pandemic. Accordingly, the research findings show that students with an internal locus of control show better interactive and critical skills, and convinced that their active and independent reasoning can positively influence their own health, they are more likely to accept the vaccine against COVID-19.

Keywords: locus of control, COVID-19 vaccine, *vaccine acceptance*, students

POVEZANOST IZMEĐU OTVORENOSTI KA ISKUSTVU I STAVA POTROŠAČA O MARKETINGU NA DRUŠTVENIM MREŽAMA

Snježana Stanar¹, *Univerzitet u Istočnom Sarajevu*

Maja Vejin², *Univerzitet u Istočnom Sarajevu*

Sažetak

Marketing na društvenim mrežama predstavlja njihovu upotrebu kao kanala za promovisanje proizvoda kompanije. Stav potrošača podrazumijeva koncept koji se odnosi na opšta osjećanja, uvjerenja i znanja potrošača o marketingu na društvenim mrežama u pogledu njihove korisnosti, značaja i jednostavnosti upotrebe, što se dalje odražava na ponašanje potrošača. Otvorenost ka iskustvu je dimenzija ličnosti modela Velikih pet koja podrazumijeva radoznalost, maštovitost, liberalnost, traganje za informacijama, nekonformizam, nekonvencionalne vrijednosti, potrebu za raznolikim iskustvima i sl. Problem istraživanja se odnosi na ispitivanje povezanosti između otvorenosti ka iskustvu i stava potrošača o marketingu na društvenim mrežama. Individue koje su otvorenije ka iskustvu spremnije su da prihvate nove stvari, ideje ili manje poznate situacije poput sve rastuće upotrebe društvenih mreža kao medijuma za marketing. Prema ranijim nalazima individue koje su otvorenije ka iskustvu veću pažnju obraćaju na informativni i utilitaristički aspekt samog nekonvencionalnog načina oglašavanja kompanija na društvenim mrežama u cilju promovisanja svojih proizvoda korisnicima društvenih mreža. U istraživanju su korišteni instrumenti zadovoljavajućih metrijskih karakteristika. Ispitivanje je vršeno putem anonimne internet ankete. Jedinica analize istraživanja su korisnici društvenih mreža (Facebook, Instagram, Youtube, itd.) pri čemu je iz navedenih razloga korišten prigodni, neprobabilistički uzorak dobrovoljaca navedenih društvenih mreža (n=430), koji najbolje odgovaraju profilu potrošača na kojima se ovaj specifičan stav može izmjeriti. Starosna dob ispitanika se kretala u rasponu od 18 do 76 godina. Dobijeni rezultati ukazuju na to da je stav potrošača o marketingu na društvenim mrežama statistički značajno pozitivno povezan s otvorenosti ka iskustvu ($r=.264$, $p<.01$), čime je potvrđena polazna hipoteza

¹ snjezana.stanar@ffuis.edu.ba

² maja.vejin@ffuis.edu.ba

istraživanja. Što potrošači manifestuju veću potrebu za novinama, novim iskustvom, traganjem za informacijama imaju i povoljniju percepciju marketinških usluga na društvenim mrežama koje im se nude, te u pogledu korisnosti i jednostavnosti upotrebe, pokazuju veću spremnost na online kupovinu, odnosno imaju pozitivniji stav prema marketingu na društvenim mrežama.

Ključne riječi: stav, potrošač, marketing, društvene mreže, otvorenost

UVOD

Svakodnevni razgovori među ljudima su u velikoj mjeri pomogli istraživačima i naučnicima da naprave model koncepta ličnosti, danas poznatog kao Velikih pet (Big Five) model ličnosti. Istorijski posmatrana razmišljanja o čovjekovoj ličnosti kao i kroz istoriju psihološke nauke, mnoge su teorije pokušale objasniti zašto se neki ljudi ponašaju na jedan, a neki drugi na neki drugi način i šta je to što čini razliku u njihovom ponašanju. Prva leksička studija koju su sproveli Olport i Odbert 1936. godine otvorila je put za pronalaženje bazične strukture ličnosti za koju su važni opisi stabilnih i istaknutih osobina ličnosti. Na osnovu ove liste Goldberg (1993) je razvio model Velikih pet.

Jedna od dimenzija, koja čini model je dimenzija otvorenost ka iskustvu koja se u Goldbergovom modelu intepretira kao intelekt, a u petofaktorskom modelu Koste i MekKrea (1992) kao otvorenost ka iskustvu. Otvorenost ka iskustvu razlikuje maštovite, kreativne, originalne i ljude otvorene za nova iskustva od konvencionalnih, ljudi konzervativnog mišljenja i držanja, koji se pridržavaju već poznatog u odnosu na novo. Ova osobina ličnosti ne stoji samo u vezi sa stavovima, jer je u pitanju osobina ličnosti u čijoj je osnovi generalna tendencija ka novom nasuprot tendenciji da se teži već uhodanom, odnosno da se radi po starom. Ispitivanje ove dimenzije ličnosti postaje značajno prvenstveno zbog svih promjena koje je sa sobom donijelo uvođenje interneta, jer je s napredovanjem tehnologije dolazilo i do napredovanja u marketingu. Marketing je dobio "krila", snagu i mogućnosti koje je koristio od početka uvođenja interneta i virtuelnog radnog mjesta. Veća otvorenost ka iskustvu značajno utiče i na podršku tehnološkim inovacijama, budući da maštovitost i veće zadovoljstvo novim idejama podstiče ljude da razmišljaju o širokom spektru promjena koje im izazivaju lagodnost (Wood, 2012). Turbulentne promjene je, takođe, donijela i pandemija COVID-19 koja je potvrdila sve mogućnosti koje je marketing uvođenjem interneta

i virtuelnog radnog mjesta dobio i iskoristio. Sve aktivnosti u digitalnom svijetu, kao što je npr. reklamiranje, tj. marketing na društvenim mrežama, s kojima bi se, možda, sačekalo još neko vrijeme, su ubrzane i razvijene tokom pandemije (Mason, Narcum & Mason, 2021). S obzirom da su ljudi koji su otvoreniji ka iskustvu radoznali, maštoviti, liberalni, više tragaju za novim informacijama, imaju izraženiju potrebu za raznolikim iskustvima, samim tim su i spremniji da prihvate nove stvari, ideje ili manje poznate situacije poput sve rastuće upotrebe društvenih mreža kao medijuma za marketing. Ljudi koji su u manjoj mjeri otvoreni ka iskustvu su, u vrijeme pandemije, u većoj mjeri koristili marketinške usluge na društvenim mrežama, i zbog korisnosti i jednostavnosti upotrebe bili spremniji da kupuju putem društvenih mreža. Na to da li će neko isprobati neki novi proizvod uticaj mogu imati osobine ličnosti modela Velikih pet i da se neke od robnih marki, barem one koje su najpopularnije i koje se najviše kupuju mogu, kao stvarne osobe, procjenjivati na osobinama koje se ubrajaju u taj model ličnosti (Milas, 2007).

Marketing na društvenim mrežama

Razmatranje samog pojma marketinga se može početi njegovom definicijom koju je dao Kotler, a koja glasi: “Marketing je poslovna funkcija koja identifikuje tekuće neispunjene potrebe i želje, definiše i mjeri njihovu veličinu, utvrđuje koja ciljna tržišta organizacija može najbolje opslužiti i odlučuje o odgovarajućim proizvodima, uslugama i programima da zadovolji ta tržišta. Tako marketing postaje spona između potreba društva i marketing-modela reagovanja industrije” (Kotler, 1988, str. 5).

Marketing je, takođe, disciplina čiji je cilj da poveže proizvod ili uslugu sa krajnjim korisnikom, potrošačem. Odnosno, marketing treba da bude veza između realnosti i čovjeka koji je uvijek uporno nastojao da bude van racionalnih okvira koji su mu nametnuti (Salengros i Boogaerts, prema Begen, 2004).

Američki istraživači Engel, Kolat i Blekvel (1978, prema Begen, 2004) ističu da marketing ne kreira potrebu već utiče, otkriva i stimuliše već postojeće potrebe kod potrošača. Njegov zadatak je da razumije potrebe potencijalnih klijenata i pruži relevantne ponude i utvrdi koje motivacije treba pokrenuti kupovina date ponude. Osvrnuvši se na prethodno poznavanje “psihologije oglašavanja”, marketinški stručnjak izgrađuje komunikacijsku strategiju tako što emituje relevantni stimulus kroz reklamni materijal. Unutrašnji stimuli su vezani su za pojedinca (psihološko stanje, zdravlje, osnovne potrebe prema Maslovljevoj hijerarhiji ljudskih potreba, itd.). Spoljašnji sti-

mulusi često su vezani za okruženje potencijalnog klijenta (uticaj članova porodice, partnera ili čak relevantne reklamne poruke). Jedna od 5 etapa modela procesa odlučivanja o kupovini (Engel i sar., prema Begen, 2004) podrazumijeva i traženje informacija o postojećim rješenjima za zadovoljenje relevantnih potreba, koje može biti interno (traganje za informacijama pohranjenim u potrošačevom pamćenju i prošlim iskustvima) i eksterno (traganje za informacijama tokom interakcije s njegovim neposrednim okruženjem, porodicom, prijateljima, ili putem različitih informacija na prodajnim mjestima, web stranicama, društvenim mrežama, itd.). Između medijske kulture i kulture oglašavanja postoji suštinska veza, jer kada oglašivač izlaže on svojom porukom želi da ostvari tačne i precizne ciljeve koji se sastoje od pokušaja da se ljudi ubijede da je njegov proizvod najbolji i da im je potreban, i težnje da ih navede da taj proizvod i kupe.

Oglašavanje nije ništa drugo nego komuniciranje. Ono povećava interesovanje i pažnju prema informacijama koje odgovaraju potrebama primalaca reklamne poruke. Begen (2004) napominje da je um potrošača, suočen s brojnim stimulusima u moru reklamnih oglasa marketinških kompanija koji ga okružuju, nužno postao selektivniji, automatski filtrirajući informacije. Iz tog razloga, Nadin Lekler (prema Begen, 2004) smatra da marketing stručnjak treba da poznaje ili veoma dobro poznaje faktore kojima se može objasniti i odrediti odluka o kupovini (npr. sociodemografski, ekonomski, socijalni status, stil života, ličnost, kultura, itd.). S obzirom da nije relevantno za ovaj rad neće se ulaziti u dublju analizu načina kombinovanja faktora i načina na koji bi oni mogli uticati na odluku o kupovini. Međutim, važno je spomenuti da faktori ličnosti mogu imati ulogu u javljanju potreba koje, u slučaju nezadovoljenja, izazivaju napetost te potrošač svojom motivacijom za kupovinu pribjegava načinu smanjivanja napetosti i tako donosi odluku o kupovini.

Marketing na društvenim mrežama predstavlja njihovu upotrebu kao kanala za promovisanje proizvoda kompanije i skoro je neizostavan dio komunikacijske strategije uspješnih organizacija, posebno onih čiji su krajnji korisnici fizičke osobe. Danas je sve manji broj reklama u tradicionalnim medijima kao što su televizija, radio, štampa, već se reklame objavljuju na internetu koji koristi veliki broj ljudi. Uporedo s razvojem interneta možemo mnogo kvalitetnije podijeliti korisnike u određene segmente i sadržaj približiti njihovim potrebama, željama itd. Možda najveća prednost oglasa na internetu na društvenim mrežama jeste taj što besplatno i u kratkom vremenskom roku možemo doći do velikog broja budućih korisnika proizvoda i usluga.

“Marketing na društvenim mrežama može se jednostavno definisati kao upotreba društvenih mreža kao kanala za promovisanje kompanije i njenih proizvoda” (Akar i Topču, 2011, str. 36).

S obzirom da su tradicionalni oblici reklamiranja, koji su uključivali emitovanje putem televizije, radija, novina, bilborda,... postavili izvjesna ograničenja kao što su veća cijena i jednosmjernost komunikacije, reklamiranje je postepeno prelazilo s tradicionalnih medija na reklamiranje putem društvenih mreža (Mulhern, 2009).

Društvene mreže su internetski servisi koji su predviđeni za povezivanje i komunikaciju korisnika. Razvojem društvenih mreža i povećanjem broja korisnika otvaraju se nove mogućnosti oglašavanja. Glavne platforme društvenih medija su Instagram, Twitter, Facebook, LinkedIn, YouTube itd. Ove društvene mreže imaju bitnu ulogu u razvoju i povećanju poslovanja različitih organizacija.

Obraćajući pažnju na sve moguće rizike, marketing na društvenim mrežama predstavlja pravi alat u rukama onih koji imaju pravi proizvod ili uslugu koje će plasirati krajnjim korisnicima, odnosno, koje će podijeliti s drugima. "Noviji prijedlog jeste da kupovina preko interneta zadovoljava iste psihološke potrebe kao i stvarna: povećava samopouzdanje, poboljšava raspoloženje i čini da se osjećamo zadovoljno" (Ditmar i sar., 2007; prema: Džajls, 2011, str. 198).

Marketing na društvenim mrežama se takođe koristi i za izgradnju brendova, povećanje prodaje, i usmjeravanje prodaje robe putem interneta. Marketing na društvenim mrežama uključuje vođenje reklama na društvenim mrežama, angažovanje pratilaca, slušanje pratilaca, analiza rezultata i objavljivanje sadržaja na profilima društvenih mreža.

Stavovi o marketingu na društvenim mrežama

Kotler i Keller definišu stav kao "trajnu povoljnu ili nepovoljnu procjenu od strane pojedinca, osjećanje i akcionu tendenciju prema nekom predmetu ili ideji" (Kotler i Keller, 2006, str. 194). "Stav sam po sebi nije ponašanje. On predstavlja određenu spremnost na ponašanje, pokreće ponašanje i usmjerava ga" (Kostić, 2018, str. 12).

"Stav potrošača o marketingu je definisan kao koncept koji se odnosi na opšta osjećanja koja potrošači imaju prema marketingu i tržištu" (Lawson i sar., 2001, prema: Mady, 2011, str. 192). Prema tome, kada bi sve navedene definicije integrisali, stav potrošača o marketingu na društvenim mrežama podrazumijeva percepciju, svijest, mišljenje i znanja potrošača o upotrebi društvenih mreža kao kanala za promovisanje artikala (proizvoda) ili brendova (kognitivna komponenta), pozitivna ili negativna osjećanja u vezi s reklamnim oglasom i kupovinom na društvenim mrežama (afektivna komponenta), i spremnost da se preduzme akcija, odnosno otvori reklamni

oglas, kupi ili ocijeni određeni reklamirani proizvod na društvenim mrežama (konativna komponenta) (Cant, Brink, i Brijball, 2002; Du Plessis i Rousseau, 2003; Hawkins, Best i Coney, 2004).

Potrošači koji imaju pozitivan stav o marketingu na društvenim mrežama će i pozitivno reagovati na reklamne oglase na društvenim mrežama, kupiti proizvod koji se reklamira ili će potražiti više informacija o istom (Sun i Wang, 2010). U istraživanju efekta oglašavanja na društvenim mrežama na stav potrošača i njihov odgovor pokazalo se da postoji značajna povezanost ($\beta=.588$, $p<.01$) između stava potrošača o oglašavanju na društvenim mrežama i kupovne namjere (Hussain, Murtaza, Ajmal, Ahmed & Khan, 2020).

Prema rezultatima različitih istraživanja osobine ličnosti predstavljaju značajne determinante stavova. U prilog tome govore i istraživanja rađena na osnovu modela ličnosti Velikih pet. Ispitujući ovih pet dimenzija ličnosti u vezi s određenim stavovima utvrđeno je da one predstavljaju značajne determinante stavova o različitim društvenim pojavama (Gerber, Huber, Dokerti, Dauling, Ha, 2010; Opp i Bernhard, 2010; Mondak i Halperin, 2008).

METODOLOGIJA

Na osnovu uvodnog razmatranja i pregleda literature o ispitivanim pojavama formulisana je problem ovog istraživanja koji se odnosi na utvrđivanje povezanosti između osobine ličnosti - otvorenosti ka iskustvu i stava potrošača o marketingu na društvenim mrežama. U skladu s tim, problemsko pitanje istraživanja glasi: Da li otvorenost kao iskustvu statistički značajno pozitivno korelira sa stavom potrošača o marketingu na društvenim mrežama?

U skladu s ovako definisanim problemom istraživanja, alternativna hipoteza glasi:

H1: Otvorenost ka iskustvu je statistički značajno pozitivno povezana sa stavom potrošača prema marketingu na društvenim mrežama

Brojna ranija istraživanja su isticala osobine ličnosti modela Velikih pet kao značajne za razumijevanje ponašanja potrošača, korisnika društvenih mreža. Kada je riječ o spremnosti na online kupovinu, pokazalo se da otvorenost ka iskustvu na nju statistički značajno utiče (Bosnjak, Galesic i Tuten, 2007). Štaviše, potrošači koji su prijemčiviji za nova iskustva imaju tendenciju da procjenjuju različite tačke gledišta i perspektive, prihvataju nova iskustva i traže nove prostore za usavršavanje. Kao rezultat toga, ova vrsta kupaca će vjerovatno biti radoznala, te nezadovoljna monotoni-

jom svakodnevnog života, stalno će upoređivati reklamne oglase tragajući za najnovijim i najboljim ponudama. Potrošači koji su prijemčiviji za iskustvo imaju veću osjetljivost na emocionalne stimulanse, što ih čini “ciljanom metom” za privlačenje ka hedonističkim vrijednostima i uživanju u pretraživanju i kupovini na društvenim mrežama (Matzler, Würtele i Renzl, 2006, prema Tsao i Chang, 2010).

Prethodna istraživanja na ovu temu su se više bazirala na ispitivanju povezanosti između dimenzija ličnosti modela Velikih pet i stavova potrošača o upotrebi društvenih mreža, a manje na stavove potrošača o marketingu na društvenim mrežama. U istraživanju koje su sproveli Huang i Jang (2010) pokazalo se da dimenzije osobina ličnosti modela Velikih pet predstavljaju značajne prediktore motivacije za online kupovinu. Konkretno, ljudi kod kojih je otvorenost ka iskustvu visoko izražena pokazuju tendenciju ka online kupovini kako bi “iskusili” avanturu i probali nove ideje. Ju, Li i Čao (2020) su strukturalnim modelovanjem potvrdili da otvorenost ka iskustvu zajedno sa stavovima potrošača o društvenim mrežama statistički značajno predviđaju njihovu imerziju u društvene mreže, što se u krajnjem ishodu manifestuje kroz apsolutnu perceptualnu, emocionalnu i psihološku zaokupljenost i uključenost korisnika u društvene mreže i sve njihove karakteristike koje im se nude. Otvorenost za iskustvo je povezana s većim angažovanjem i učešćem u kupovini putem društvenih mreža. Takođe, potrošači sa izraženijom otvorenošću ka iskustvu su skloniji kupovini proizvoda putem društvenim mreža, posebno u slučajevima kada dobiju informacije sa istih (Rautio, 2018).

Uzorak

Istraživanje je sprovedeno na prigodnom uzorku od 430 dobrovoljaca koji su korisnici društvenih mreža Facebook, Instagram, Youtube itd., s prostora Bosne i Hercegovine (45%), Republike Hrvatske (26%), Republike Srbije (18.6%) i Crne Gore (10.4%). Uzorak sačinjava 8.1% ispitanika muškog pola i 91.9% ispitanika ženskog pola. Starosna dob ispitanika se kreće u rasponu od 18 do 76 godine. Kada je u pitanju zanimanje, najveći je broj zaposlenih u uzorku (70.7%), zatim po brojnosti slijede nezaposleni (19.5%), dok su u uzorku najmanje zastupljeni studenti (7.2%) i penzioneri (2.6%). Na pitanje “Da li kupujete proizvode putem društvenih mreža?”, 60.5% ispitanika se izjasnilo da kupuje, dok 39.5% ispitanika da ne kupuje. Od ukupnog broja ispitanika, 40% ispitanika otvara reklamne oglase na društvenim mrežama, dok njih 60% nikada ne otvara reklamne oglase (ads.).

Mjerni instrumenti

Otvorenost ka iskustvu je mjerena pomoću skraćene verzije upitnika Velikih pet plus dva (VP+2-70) koji se sastoji od sedam dimenzija: agresivnost, ekstraverzija, neuroticizam, negativna valenca, pozitivna valenca, savjesnost i otvorenost. Za potrebe istraživanja je korištena skala Otvorenost koja se sastoji od 10 čestica s petostepenom Likertovom skalom odgovora (1= "uopšte se ne slažem", 5= "u potpunosti se slažem"). Prema tvrdnji autora (Čolović, Smederevac i Mitrović, 2014) skala Otvorenost ima dobru unutrašnju konzistenciju i zadovoljavajući nivo pouzdanosti $\alpha=.75$ i visoku statistički značajnu prosječnu korelaciju među česticama $r=.93$. U ovom istraživanju provedena analiza unutrašnje konzistencije skale takođe ukazuje na zadovoljavajući nivo pouzdanosti $\alpha=.79$.

Stav potrošača o marketingu na društvenim mrežama je mjereno pomoću Skale stava potrošača o marketingu na društvenim mrežama (Vejin, Močević, Bogdanović, 2021) koja se sastoji od 14 čestica s petostepenom Likertovom skalom odgovora 1= "uopšte se ne slažem", 5= "u potpunosti se slažem" (primjer čestica: "Sve trgovinske kompanije bi trebale promovisati na društvenim mrežama", "Za marketing je neophodno da koriste društvene mreže zbog veće pristupačnosti potrošačima"). Prema tvrdnji autora skala ima zadovoljavajući nivo pouzdanosti unutrašnje konzistencije $\alpha=.81$. U ovom istraživanju, provjerom je takođe potvrđena visoka pouzdanost korištenog instrumenta $\alpha=.85$.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Prikaz osnovnih deskriptivnih parametara korištenih mjera može se vidjeti u Tabeli 1.

Tabela 1: Deskriptivni parametri varijabli korištenih u istraživanju

Varijable	Min	Max	M	SD	Sk	Ku	K-S	p
Otvorenost ka iskustvu	26	50	39.94	5.12	-.316	-.241	.081	.000
Stav potrošača o marketingu na društvenim mrežama	25	67	48.90	8.41	-.276	-.146	.057	.002

Napomene: Min – minimalna empirijska vrijednost; Max – maksimalna empirijska vrijednost; M – aritmetička sredina; SD – standardna devijacija; Sk – skjunis; Ku – kurtosis; K-S – Kolmogorov-Smirnov test

Opisni pokazatelji iz tabele ukazuju na raspodjelu vrijednosti neprekidnih promjenljivih. Kao što se može vidjeti iz tabelarnog prikaza, indeks simetričnosti (skewness) za varijablu otvorenost ka iskustvu iznosi $-.316$ i za varijablu stav potrošača o marketingu na društvenim mrežama $-.276$, pa budući da je za obje skale dobijena negativna vrijednost asimetrije, može se zaključiti da je većina dobijenih rezultata blago pomjerena desno od srednje vrijednosti, među višim vrijednostima. Indeks spljoštenosti (kurtosis) za obje varijable ima negativnu vrijednost, što pokazuje da je raspodjela nešto pljosnatija od normalne i ima više rezultata na repovima.

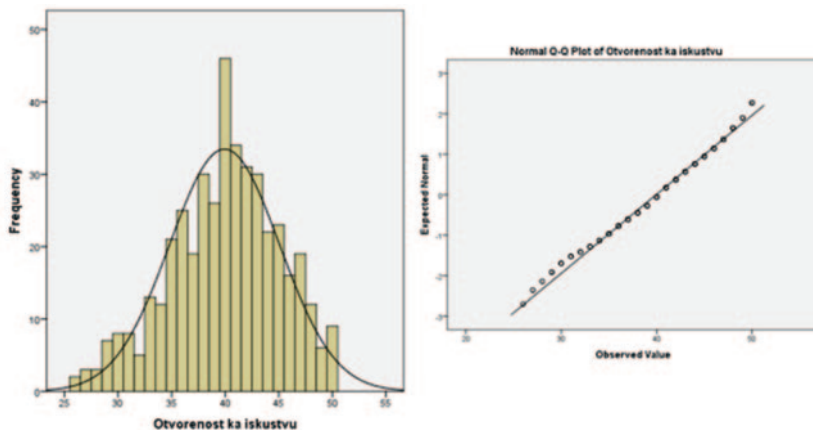
Kolmogorov–Smirnovljevim (K-S) testom ispitivanja normalnosti raspodjele normalnost se utvrđuje statistički neznačajnim odstupanjem od normalnosti, tj. vrijednosti većom od 0.05 (Dizdar, 2006). U Tabeli 1 dati su rezultati ispitivanja normalnosti raspodjele Kolmogorov-Smirnovim testom. Za obje varijable dobijena značajnost je manja od referente vrijednosti, te pretpostavka o normalnosti raspodjele za ove varijable nije potvrđena.

U slučaju relativno velikih uzoraka (većih od 200 slučajeva) Tabaknik i Fidel (2007) primjećuju da asimetrija i spljoštenost raspodjele neće stvoriti suštinsku razliku u analizi budući da jednačina za izračunavanje njihove standardne greške ne uzima u obzir veličinu uzorka (N) i normalnost raspodjele često biva odbačena na velikim uzorcima, čak i kada je odstupanje od normalnosti raspodjele minimalno. Shodno tome, autori predlažu da se stvarni oblik raspodjele rezultata opaža na njihovim grafičkim prezentacijama npr. na histogramu i na krivoj normalne vjerovatnoće, tzv. Q-Q dijagram (Slike 1,2).

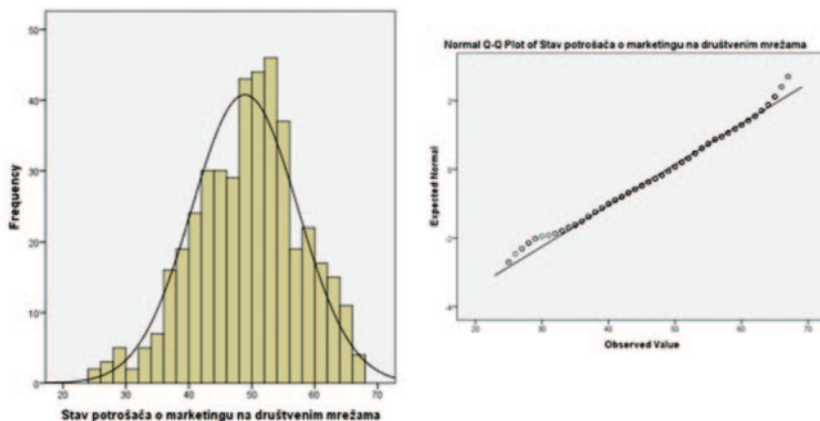
Na slikama se može opaziti stvarni oblik raspodjele rezultata 430 ispitanika, pri čemu histogrami daju izgled prilično normalno raspodjeljenih rezultata. Ovo potvr-

đu je i izgled krive normalne vjerovatnoće na kojoj je linija opaženih rezultata približna pravoj liniji (očekivanih vrijednosti), što takođe potvrđuje da je raspodjela približna normalnoj, bez obzira na rezultate K-S testa koji je osjetljiv prilikom računanja na većem uzorku istraživanja.

Slika 1: Grafički prikazi distribucije za varijablu otvorenost ka iskustvu

Slika 2: Grafički prikazi distribucije za varijablu stav potrošača o marketingu na društvenim mrežama

Budući da su rezultati dobijeni za obje varijable približno normalno raspodjeljeni, povezanost između otvorenosti ka iskustvu i stava potrošača o marketingu na društvenim mrežama istražena je pomoću Pirsonovog koeficijenta korelacije (Tabela 2).

Tabela 2: Rezultati Pirsonovog koeficijenta korelacije

Varijable	N	r	p
Otvorenost ka iskustvu			
Stav potrošača o marketingu na društvenim mrežama	430	.264 **	.000

Napomene: ** - $p < .01$

Obavljene su preliminarne analize da bi se dokazalo zadovoljenje pretpostavki o normalnosti, linearnosti i homogenosti varijanse. Izračunata je statistički značajna slaba pozitivna korelacija između otvorenosti ka iskustvu i stava potrošača o marketingu na društvenim mrežama, $r = .264$, $N = 430$, $p < .01$, pri čemu viši nivoi otvorenosti ka iskustvu prate nešto pozitivniji stav o marketingu na društvenim mrežama kod potrošača.

Da bi se utvrdilo koliki je dio varijanse otvorenosti ka iskustvu i stava potrošača o marketingu na društvenim mrežama zajednički, izračunat je koeficijent determinacije. Kvadriranjem dobijene vrijednosti korelacije ($r = .264$) dobijeno je da otvorenost ka iskustvu objašnjava samo 7% varijanse u odgovorima ispitanika na skali stava, što ukazuje da ne postoji jaka povezanost u praktičnom smislu.

DISKUSIJA I ZAKLJUČCI

Osobine ličnosti su relevantan aspekt u analizi ponašanja potrošača budući da se osobine ličnosti mogu precizno klasifikovati i da postoje jake korelacije između određenih osobina ličnosti i potrošačkog ponašanja. Dakle, razumijevanje osobina ličnosti potrošača može pomoći i u predviđanju njihovog ponašanja u datoj situaciji. Model Velikih pet postulira da biološki zasnovane osobine stupaju u interakciju sa socijalnim okruženjem kako bi vodile sva ponašanja pojedinca. Otvorenost ka iskustvu, kao jedna od dimenzija ovog modela, odnosi se na fleksibilnost u pogledu uvjerenja, liberarnije preferencije, traganje za novim iskustvom, itd. Veoma je važno istraživati uticaj osobina ličnosti na online oglašavanje, jer različiti ljudi različito reaguju na takav tip oglašavanja. Kao što su rezultati istraživanja pokazali osobe koje su otvorenije ka iskustvu, reklame na društvenim mrežama smatraju korisnim i informativnim (60,5% ispitanika je reklo da kupuju putem društvenih mreža, dok je 40% onih koji otvaraju reklame

na različitim društvenim mrežama), odn. imaju pozitivan stav o marketingu na društvenim mrežama.

Polazna hipoteza ovog rada je bila da će otvorenost ka iskustvu biti statistički značajno pozitivno povezana sa stavom potrošača o marketingu na društvenim mrežama. Drugim riječima, što potrošači manifestuju veću potrebu za novinama, novim iskustvom, traganjem za informacijama imaju i povoljniju percepciju marketinških usluga na društvenim mrežama koje im se nude, te u pogledu korisnosti i jednostavnosti upotrebe, pokazuju veću spremnost na online kupovinu, odnosno imaju pozitivniji stav prema marketingu na društvenim mrežama. Na osnovu dobijenih rezultata, hipoteza rada je potvrđena, s naglaskom da je utvrđivanjem jačine veze jasno da je povezanost prilično slaba. Moguće objašnjenje ovakvog rezultata leži u činjenici da istraživanjem nisu obuhvaćene i druge osobine ličnosti koje bi možda dale bolji uvid u odnos ličnosti potrošača i stava koje imaju prema marketingu na društvenim mrežama, koje u sve većoj mjeri postaju neizostavan komunikacijski kanal uspješnih kompanija za promovisanje svojih proizvoda. Uzevši u obzir navedeno ograničenje ovog rada, preporuke za naredna istraživanja bile bi da se pored otvorenosti ka iskustvu, koriste i ostale dimenzije ličnosti navedenog modela te da se istraživanje proširi i ispitivanjem još nekih sociodemografskih karakteristika ispitanika. Osim toga, značajno bi bilo ispitati prediktivne vrijednosti osobina ličnosti modela Velikih pet za stavove potrošača o marketingu na društvenim mrežama, što bi dalo dublji uvid marketinškim stručnjacima za formiranje podobnije strategije oglašavanja.

LITERATURA

1. Akar, E., & Topçu, B. (2011). An examination of the factors influencing consumer's attitudes toward social media marketing. *Journal of internet commerce*, 10:1, 35-67.
2. Bosnjak, M., Galesic, M. & Tuten, T., 2007. Personality determinants of online shopping: Explaining online purchase intentions using a hierarchical approach. *Journal of Business Research* 60, pp. 597-605.
3. Begen, F. (2004). *Psihologija u marketingu*. Beograd: Clio.
4. Cant, M., Brink, A. and Brijball, S. (2002). *Customer Behaviour: A Southern African Perspective*. (1st ed.), Lansdowne: Juta.
5. Costa Jr, P. T., & McCrae, R. R. (1992). Four ways five factors are basic. *Personality and individual differences*, 13(6), 653-665.

6. Čolović, P., Smederevac, S. i Mitrović, D. (2014). Velikih pet plus dva: validacija skraćene verzije. *Primenjena psihologija*, 7(dodatak), 227–254.
7. Dizdar, D. (2006). *Kvantitativne metode*. Zagreb: Kineziološki fakultet.
8. Džajls, D. (2011). *Psihologija medija*. Beograd: Clio.
9. Du Plessis, P.J. and Rousseau, G.G. (2003). *Buyer Behaviour: A Multi-Cultural Approach* (3rd ed.). Cape Town: Oxford.
10. Goldberg, L. R. (1993). The structure of phenotypic personality traits. *American psychologist*, 48(1), 26.
11. Gerber, A. S., Huber, G., A., Doherty, D., Dowling, C., M., Ha, S. E. (2010). Personality and political attitudes: Relationships across issue domains and political contexts. *American Political Science review*, 104(1), 111-113.
12. Hawkins, D. I., Best, R. J. and Coney, K. A. (2004). *Consumer Behaviour: Building Marketing Strategy* (9th ed.). New York: McGraw-Hill Irwin.
13. Huang, J. H., & Yang, Y. C. (2010). The relationship between personality traits and online shopping motivations. *Social Behavior and Personality: an international journal*, 38(5), 673-679.
14. Hussain, H., Murtaza, M., Ajmal, A., Ahmed, A., and Khan, M. O. K. (2020). A study on the effects of social media advertisement on consumer's attitude and customer response, in *MPRA Paper* No. 104675, 1-48. Preuzeto 10.3.2022. sa: <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/104675/>
15. Kostić, N. (2018). *Pojam stava i mogućnost mjerenja stava o obrazovanju*. Pale: Dis-Company.
16. Kotler, P. (1988). *Upravljanje marketingom*. Zagreb: IRO „Informator“
17. Kotler, P. and Keller, K. (2006). *Marketing Management* (12th ed.). Prentice Hall, Upper Saddle River.
18. Mady, Tarek T. (2011). “Sentiment toward marketing: Should we care about consumer alienation and readiness to use technology?” *Journal of Consumer Behavior* 10: 192-204.
19. Mason, A. N., Narcum, J., & Mason, K. (2021). Social media marketing gains importance after Covid-19. *Cogent Business & Management*, 8(1), 1870797.
20. Milas, G. (2007). *Psihologija marketinga*. Zagreb: Target.
21. Mondak, J. J., Halperin, K. D. (2008). A framework for the study of personality an political behavior. *British Journal of Political Science*, 30, 1003-1008.
22. Mulhern, F. (2009). *Integrated marketing communications: from media channels to digital connectivity*. *Journal of Marketing Communications*. Vol. 15 Nos ¾. pp. 85-101.

23. Opp, K-D., Bernhard, K. (2010). The dynamics of political protest: feedback effects and independence in the explanation of protest participation. *European Sociological Review*, 26, 97-110.
24. Rautio, A.-M. (2018). The role of personality traits and advertisement characteristics in social shopping. An experimental study of personality and Instagram marketing. Finland: BA thesis, *School of Business*, Aalto University.
25. Sun, S. and Wang, Y. (2010). *Examining the role of beliefs and attitudes in online advertising: a comparison between the USA and Romania*. *International Marketing Review*. Vol. 27 No. 1, pp. 87-107.
26. Tabachnick, B. G., & Fidell, L. S. (2007). *Using Multivariate Statistics* (5th ed.). New York: Allyn & Bacon/Pearson Education.
27. Tsao, W. C., & Chang, H. R. (2010). Exploring the impact of personality traits on online shopping behavior. *African journal of business management*, 4(9), 1800-1812.
28. Vejin, M., Močević, N. i Bogdanović, B. (2021). Mogućnost ispitivanja stava potrošača o marketingu na društvenim mrežama. U *Zbornik radova sa studentske konferencije*, 149-167. Pale: Filozofski fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu. Preuzeto 12.2.2022. sa: <https://ff.ues.rs.ba/wp-content/uploads/2021/12/Studentska-konferencija-final.pdf>
29. Wood, S. (2012). Prone to progress: Using personality to identify supporters of innovative social entrepreneurship. *Journal of Public Policy & Marketing*, 31(1), 129-141.
30. Yu, T. K., Lee, N. H., & Chao, C. M. (2020). The moderating effects of young adults' personality traits on social media immersion. *Frontiers in Psychology*, 2931.

Abstract

Social media marketing is defined as the use of social media as a channel to promote a company's product. Consumers' attitude is a concept that refers to the general feelings, beliefs and knowledge consumers have towards social media marketing in terms of their usefulness, importance and practicality, which further reflects consumer behavior. Openness to experience is one of the Big Five personality dimensions, which includes curiosity, imagination, liberality, information seeking, nonconformity, unconventional values, seeking diverse experiences, etc. The purpose of this study is to investigate the relationship between the openness to experience and consumers' attitude towards social media marketing. Individuals who are highly open to experience tend to accept new things, ideas, or lesser known situations such as the growing use of social media as a marketing medium. According to the previous findings, individuals who are highly open to experience pay more attention to the informative and utilitarian aspect of the unconventional way of advertising the company on social networks in order to promote their products to social media users. Instruments used in this research were found to have satisfactory psychometric properties. An online, anonymous survey was conducted. The basic unit of analysis is the users of social networks (Facebook, Instagram, YouTube, etc.) who are the best-fit profile of consumers to assess this specific attitude, and therefore a non-probability convenience sampling method was employed (n=430). The age range of the respondents was 18-76 years of age. The obtained results indicate that a significant and positive relationship ($r = .264$, $p < .01$) exists between consumers' attitude towards social media marketing and openness to experience, all of which confirmed the initial hypothesis of the research. Consumers who manifest the greater need for novel, new experience, information seeking, have a more favorable perception of marketing services on social networks offered to them, and in terms of usefulness and practicality, they show greater online purchase willingness, i.e., they have a positive attitude towards social media marketing.

Keywords: attitude, consumer, marketing, social media, openness

VEROVANJE U PRAVEDAN SVET KAO DOPRINOS MENTALNOM ZDRAVLJU U DOBA PANDEMIJE

Anida Vrcić Amar*, *Državni univerzitet u Novom Pazaru*
Milena Belić**, *Državni univerzitet u Novom Pazaru*
Jelena Davidovic Rakić***, *Univerzitet u Prištini s
privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici*
Andrijana Maksimović****, *Državni univerzitet u Novom Pazaru*

SAŽETAK

Pandemija COVID-19 uzrokuje zastrašujuće zdravstvene, psihološke i ekonomske posledice. Pandemija ovih razmera je promenila psihološke potrebe ljudi, bihevioralne obrasce, a dobrim delom modelira perspektive i očekivanja od budućnosti. Zasiurno smo više nego ikada pre postavljali pitanja poput: Da li smo ovo zaslužili? Ima li pravde? Kako da verujem u bolje sutra? Jedno od glavnih obeležja verovanja u pravednost sveta jeste njegov doprinos subjektivnoj dobrobiti i mentalnom zdravlju. Verovanje u pravedan svet moderira kognitivne i afektivne reakcije na različita negativna ili potencijalno stresna iskustva. Stoga smo ovim radom nastojali da utvrdimo nivo verovanja u pravedan svet kod starijih ispitanika i proverimo relacije koje ovaj koncept ima sa ostalim sociodemografskim varijablama.

U istraživanju je učestvovalo 100 ispitanika (N=100), ispitanika starije dobi, ujednačenih prema polu, prosečne starosti $M=70.49$ ($SD= 6,21$), gde najveći broj ispitanika ima osnovno obrazovanje, 61% ispitanika u braku i neguje kontakte sa svojom decom (51%) te je najveći broj ispitanika u penziji poslednjih sedam godina ($AS= 7.68$; $SD= 5,79$). U istraživanju smo koristili Skalu verovanja u pravedan svet, upitnik je za naše govorno područje priredila i prevela Čubela (2002) i upitnik o sociodemografskim obeležjima.

Naš uzorak ima optimalno izraženu veru u pravedan svet sa srednjim vrednostima za generalno verovanje u pravedan svet ($M= 3,46$, $SD= .827$), i

* anvrcic@np.c.rs

** mbelic@np.ac.rs

*** davidovicrakić@gmail.com

**** amaksimovic@np.ac.rs

personalno verovanje u pravedan svet ($M= 3,58$; $SD= . 837$). Pol je izvor razlika u nivou verovanja u pravedan svet, i to tako da žene imaju više skorove i na generalnom i na personalnom verovanju u pravedan svet. Ispitanici koji imaju decu, statistički značajno češće ostvaruju više skorove na personalnom verovanju u pravedan svet, od onih koji nemaju decu.

Ojačavanje pozitivnih misli kroz negovanje pozitivnih uverenja da je svet pravedan i da pozicija žrtve nije večna može biti potencijalno iskorišćeno kao tehnika u programima rehabilitacije u postcovid periodu koji nam predstoji.

Ključne reči: verovanje u pravedan svet, pandemija, stari, mentalno zdravlje

UVOD

Doba pandemije COVID-19 zasigurno je promenilo sliku sveta koju smo uređivali decenijama unazad. Osećaji neizvesnosti, straha, nemogućnost kontrole i mnogi drugi negativni bihverioralni aspekti bili su karakteristična emocionalna stanja za početak pandemije. Posebno su bili ugroženi ljudi u trećoj životnoj dobi, koji su prepoznati kao najranjivija grupa. Stari su u doba pandemije najčešće bili pod strogim merama kontrole i propisanim ponašanjima vezanim za zaštitu od virusa, kakve su naprimer, nemogućnost kretanja, potpuna socijalna i fizička izolacija, obavezno poštovanje pandemijskih pravila. S druge strane, stari su bili uplašeni dodatno i za živote svojih potomaka, zbunjeni novonastalom situacijom, a poslednja faza doskorašnjeg kontrolisanog života ušla je u novo poglavlje “nekontrolisane” budućnosti.

U skladu s tim, mentalno zdravlje starih je svakako bilo narušeno, što zbog zatvorenosti i socijalne isključenosti, već i zbog stalnog podsećanja da su najvulnerabilnija skupina kojoj se COVID-19 može dogoditi. Starija populacija je bogatstvo svakog društva jer je riznica mudrosti, te je osećaj verovanja u pravedan svet posledica životnog iskustva. Verovanje u pravedan svet odnosi se na stav osobe da je svet uređen i predvidljiv te da ljudi “dobiju ono što zaslužuju” (Lerner & Miller, 1978). Kako bi sprečili osećaj ranjivosti ljudi su skloni negovanju verovanja u pravedan svet (Fox et al., 2010). S druge strane, ljudi su skloni da se zaštite kroz osećaj žrtve u nepravednom događaju što im pomaže u verovanju da mogu sprečiti lično iskustvo u negativnom događaju (Vonderhaar & Carmody, 2014). Razliku između dva aspekta VUPS-a napravio je Dalbert (1999, 2009) i to između ličnog VUPS-a- verovanja da je svet samo za sebe – i opšteg VUPS-a – verovanja da je svet samo mesto svih nas. Generalno,

opšti aspekt VUPS-a je najčešće povezan s negativnim varijablama orijentisanim na druge, kao što je veća društvena diskriminacija i oštriji društveni stavovi prema onima koji pate od nepravde (npr. Bègue & Bastounis, 2003; Hafer & Sutton, 2016; Sutton & Douglas, 2005).

Nasuprot tome, lični aspekt VUPS-a su povezani s poželjnijim ponašanjima kao što je prosocijalno ponašanje (Bègue, 2014; Bègue & Bastounis, 2003; Bègue et al., 2008; Bègue et al., 2008; Bierhoff et al., 1991; Dalbert, 1999, 2001; Hafer & Sutton, 2016; Schindler et al., 2019), ali i s drugim pozitivnim samoorijentisanim varijablama uključujući veće subjektivno blagostanje, mentalno zdravlje, zadovoljstvo životom, emocionalnu stabilnost i niske nivoe stresa (npr. Bartholomaeus & Strelan, 2019; Bègue & Bastounis, 2003; Hafer & Sutton, 2016; Lipkus et al., 1996; Sutton & Douglas, 2005; Sutton & Winnard, 2007; 2008; prema Mariss, Reinhardt, Schindler, 2022).

Tokom pandemije nametnule su se nesigurnost u ispravnost postupka koji su zaštitinički što je mnoge ljude pozicioniralo u situaciju rizika. S tim u vezi VUPS je povezan s izmenjenom percepcijom rizika gde se ljudi s visokim VUPS-a osećaju manje osetljivim na negativne događaje s obzirom da sebe doživljavaju kao dobre (Furnham, 2003; Hafer et al., 2001), a za posledicu ljudi su skloni da se više bave visokorizičnim namerama i ponašanjima (Hafer et al., 2001). Takav posrednički učinak lične percepcije rizika na odnos između VUPS i visokorizičnog ponašanja već se pokazao u domenu zdravlja (Riley & Baah-Odoom, 2012), što bi naknadim istraživanjima trebalo proveriti i u slučaju COVID-19 pandemije.

Jedno od glavnih funkcionalnih obilježja VUPS jest njegov doprinos subjektivnoj dobrobiti i mentalnom zdravlju (Ćubela, 2002).

Na adaptivnost VUPS upućuju i nalazi da razina VUPS-a moderira kognitivne i afektivne reakcije na različita negativna ili potencijalno stresna iskustva (Dalbert, 1998; Hafer & Olson, 1998; Tomaka & Blascovich, 1994). Nadalje, kod pojedinaca koji su skloni da okolinu doživljavaju kao opasnu (npr. autoritarni) VUPS doprinosi osećaju vlastite nevulnerabilnosti (Lambert, et. al., 1998).

U jednoj studiji proveravalo se da li verovanje u pravedan svet može pomoći u pridržavanju mera za suzbijanje COVID-19 (Deevreux, Miller & Kirshebaum, 2021). U studiji je istraživana verovatnoća da će se ljudi zaštititi nošenjem maski za lice i društvenim distanciranjem kako bi: 1) smanjili ranjivost i 2) izbegli uočenu krivicu od drugih koji bi verovali da zaslužuju da se razbole jer nisu poduzeli mere opreza. Pretpostvka je potvrđena za obe hipoteze, a VUPS je dodatno bio povezan s političkom orijentacijom i verovanjem koje osoba ima o pandemiji.

Nadalje, istraživanja u vreme pandemije usmerena na efekte koje je COVID-19 replicirao na sliku sveta su pokazala da se ponašanje ljudi u meri socijalnog distanciranja može predvideti u odnosu na njihovu empatiju prema onima koji su najranjiviji na COVID-19 (Pfattheicher et al., 2020) i da ljudi pokazuju veću usklađenost s merama COVID-19 kao što je socijalno distanciranje što više percipiraju rizik od COVID-19 (npr. Barrios & Hochberg, 2020; Oosterhoff & Palmer, 2020; Plohl & Musil, 2020; Wise et al., 2020). Mogući prediktor socijalnog distanciranja mogao bi biti verovanje ljudi u pravedan svet (VUPS). Ljudi koji visoko veruju u pravedan svet osećaju se obaveznim da se ponašaju pošteno i da sami uzvrate pravdu, što potvrđuje na društveni ugovor između sveta i sebe (Dalbert, 2002; Sutton et al., 2017).

Budući da nas verovanje u pravedan svet može zaštititi od neželjenih predviđanja pesimistične budućnosti, ovim istraživanjem želeli smo proveriti da li je i u kojoj meri VUPS izražen kod najstarijih ispitanika starosne kategorije 65+.

METOD

Cilj istraživanja bio je da utvrdimo nivo verovanja u pravedan svet kod starijih ispitanika i proverimo relacije koje ovaj koncept ima sa ostalim sociodemografskim varijablama.

Ispitanici

U istraživanju je učestvovalo 100 ispitanika (N=100), ispitanika starije dobi, ujednačenih prema polu, prosečne starosti $M=70.49$ ($SD= 6,21$), iz Novog Pazara. Najveći broj ispitanika ima osnovno obrazovanje, 61% ispitanika je u braku i neguje kontakte sa svojom decom (51%) te je najveći broj ispitanika u penziji poslednjih sedam godina ($M= 7.68$; $SD= 5.79$). Prosečno vreme provedeno u penziji je $M= 7.68$ ($SD=5.79$), a najviše njih (48%) je s radošću doživelo odlazak u penziju.

INSTRUMENTI

Upitnik o sociodemografskim obeležjima konstruisan je s namerom da od starijih ispitanika dobijemo preciznije opšte sociodemografske podatke, kao i značajne specifične informacije (npr. kontakt s decom, vreme u penziji, angažman tokom penzije).

Korišćena je Skala verovanja u pravedan svet, koju je za naše područje priredila V. Ćubela sa saradnicima (Ćubela, 2002). Skala sadrži ukupno 13 ajtema, koji su gru-

pisani u dve podskale: Skala generalnog verovanja u pravedan svet i Skala personalnog verovanja u pravedan svet. Sadržaj ajtema Skale generalnog verovanja u pravedan svet se odnosi na uverenje da je svet pravedan, bez bliže odredbe domena ili načela pravednosti. Formulacije ajtema koji čine skalu personalnog verovanja u pravedan svet su takve da oslikavaju veru pojedinca da živi u svetu koji je prema njemu lično pravedan. Ispitanici daju odgovore na šestostepenoj Likertovoj skali (od 1-izrazito se ne slažem do 6-izrazito se slažem). Za obe skale verovanja u pravedan svet na našem uzorku unutrašnja konzistentnost stavki pokazuje zadovoljavajući nivo (GVUPS Kronbahova alfa koeficijent je .701; PVUPS Kronbahova alfa koeficijent je .703)

REZULTATI

Rezultati su obrađeni u adekvatnom sttističkom programu SPSS.20. Za potrebe ovog istraživanja koristili smo se deskriptivnom statistikom, korelacijama, te adekvatnim neparametrijskim testovima.

U Tabeli broj 1, prikazani su deskriptivni pokazatelji verovanja u pravedan svet. Prosečne vrednosti ostvarene na obe skale verovanja u pravedan svet ukazuju na optimalan nivo vere u pravedan svet. Vrednosti skjunisa i kurtozisa ukazuju da dobijeni rezultati ne odstupaju od normalne raspodele.

Tabela 1. Deskriptivna statistika za varijablu verovanje u pravedan svet

Odnos pola s generalnim i personalnim verovanjem u pravedan svet proveravan je T-testom za nezavisne uzorke u Tabeli broj 2, prikazani su rezultati T-testa za varijable verovanje u pravedan svet i pol.

Tabela 2. T-test za nezavisne uzorke za varijable Verovanje u pravedan svet i pol

	Pol	N	Mean	Std. Deviation	t-test	p
Generalno VUPS	Muški	50	3,2533	,78697	-2,610	.010
	Ženski	50	3,6733	,82200		
Personalno VUPS	Muški	50	3,3633	,82595	-2,511	.014
	Ženski	50	3,7733	,80655		

Rezultati u prethodnoj tabeli pokazuju da žene na obe skale verovanja u pravedan svet ostvaruju više skorove.

Da li je imanje ili nemanje dece u relaciji s generalnim i personalnim verovanjem u pravedan svet proveravali smo Mann-Whitney testom, rezultati su prikazani u Tabeli 3.

Tabela 3. Mann-Whitney test za varijable VUPS I PVUPS u odnosu na paritet

	Da li imate dece?	N	AS	Sum of Ranks	Mann-Whitney U	p
Generalno VUPS	Da	96	50,76	4872,50		
	Ne	4	44,38	177,50	167,500	0.666
	Total	100				
Personalno VUPS	Da	96	52,15	5006,00	34,000	
	Ne	4	11,00	44,00		0.005
	Total	100				

Kod starih osoba koje imaju decu izraženije je personalno verovanje u pravedan svet, što pokazuju rezultati Mann-Whitney testa ($p \leq 0.05$).

DISKUSIJA SA ZAKLJUČKOM

Podaci za ovo istraživanje prikupljeni su u jeku pandemije Covid-19, u situaciji kada je celokupna populacija bila suočena s velikom neizvesnošću koju su pratile brojne negativne emocije. Rezultati ukazuju da su ispitanici koji su učestvovali u ovom istraživanju postigli optimalan nivo verovanja u pravedan svet. Uzevši u obzir gore iznetu činjenicu o vremenskom trenutku kada su podaci prikupljeni ovaj rezultat može uka-

zivati da verovanje u pravedan svet može predstavljati protektivni faktor u situacijama gubitka kontrole. Razlog tome je što takvo verovanje doprinosi osećaju sigurnosti i pozitivna očekivanja u vezi s budućim ishodima (Lipkus et. al, 1996). Situacija u kojoj se malo šta moglo predvideti, posebno u početku pandemije, ostavlja prostor za pokušaje uspostavljanja kontrole jačanjem uverenja da svaki nemili događaj ima neko objašnjenje te da se u krajnjoj liniji svemu može naći razlog. U ovoj situaciji to možemo protumačiti i adaptivnim značajem koji ovaj koncept ima, budući da su se ispitanici suočavali sa snažnim osećanjem ugroženosti vlastitog života, posebno što su od početka pandemije osobe koje imaju 65 i više godina bili targetirani kao "posebno osetljiva populacija".

Verovanje u pravedan svet predstavlja svojevrsan lični resurs koji povećava emocionalnu stabilnost (Nudelman, 2013). Prisutna razlika u verovanju u pravedni svet žena i muškaraca, mogla bi upućivati na to da doživljaj pravde ima jaku motivacijsku komponentu i u velikoj meri oblikuje ljudsko ponašanje. Tako bismo mogli pretpostaviti da je viši skor, u pogledu verovanja u pravedan svet, kod žena, poduprt načinom na koji percipiraju svet u kojem žive i njihovim načinom nošenja s percepcijom sveta u kojem žive. Objasnenje dobijenih rezultata donosi i sama socijalna uloga koju žena ima u društvu. Njena okrenutost porodici je kompatibilna s verom u pravedan svet.

Verovanje u pravedan svet je pozitivno povezano sa osećanjem socijalne uključenosti (Donat et. al., 2012). Kako pokazuju naši rezultati, personalno verovanje u pravedan svet je izraženije kod onih starijih osoba koje imaju decu. To nas upućuje na stav da je verovanje u pravedan svet proizvod jakog odnosa s porodicom, osećanja sigurnosti i prihvaćenosti od strane onih s kojima živimo. Polazeći od toga da verovanje u pravedan svet omogućuje predviđanje i osećaj kontrole nad budućim ishodima (Rubin & Peplau, 1973), izraženije personalno verovanje u pravedan svet kod starih koji imaju decu je očekivano. Ovim su stari neki oblik brane kojim štite mlade od nepravde.

Tokom trajanja pandemije sve vreme akcent je bio na fizičkom zdravlju, te su se zdravstvene preporuke uglavnom odnosile na ponašanja u vezi sa izbegavanjem zaražavanja i kako postupati u situaciji kada se čovek zarazi, dok je mentalno zdravlje bilo u izvesnoj meri zapostavljeno. Uzimajući u obzir biopsihosocijalni pristup bolesti i zdravlja i samu definiciju koje daje Svetska zdravstvena organizacija (WHO) koja zdravlje definiše kao "stanje kompletne fizičke, mentalne i duševne dobrobiti, a ne samo odsustvo bolesti" trebalo bi se više usmeriti ka psihološkom aspektu i protektivnim faktorima mentalnog zdravlja. Ovo istraživanje daje naznake da se lične snage pojedinca, uprkos kriznoj situaciji, pokazuju kao snažno uporište ličnosti. Pripadnici

populacije starih jesu osetljiva grupa, posebno ako uzmemo u obzir zdravlje i teškoće sa zdravljem, ali istovremeno i populacija od koje možemo puno saznati o kapacitetima za prevladavanje stresnih situacija i rezilijentnosti u kojima verovanje u pravedan svet ima zasigurno velikog udela.

Suočeni s produženim trajanjem pandemije, postavlja se pitanje kognitivnih kapaciteta za verovanje u pravedan svet i mogućnostima ovog mehanizma da deluje zaštitno nakon iscrpljujućeg perioda. Osim toga, nakon pandemije COVID-19 očekuje nas period postkoviida koji će predstavljati svojevrsni izazov uspostavljanja starih obraza življenja. Vrlo često se iz raznih izvora, pre svega medija, može čuti da svet više neće biti kao pre, te možda nova istraživanja ovog koncepta možda treba planirati u pravcu ispitivanja ličnih i situacionih faktora koji su povezani sa verovanjem u pravedan (novi) svet.

LITERATURA

1. Bègue, L. (2014). Do just-world believers practice private charity? *Journal of Applied Social Psychology, 44*(1), 71–76.
2. Bègue, L., & Bastounis, M. (2003). Two spheres of belief in justice: Extensive support for the bidimensional model of belief in a just world. *Journal of Personality, 71*(3), 435–463.
3. Bègue, L., Charmoillaux, M., Cochet, J., Cury, C., & De Suremain, F. (2008). Altruistic behavior and the bidimensional just world belief. *The American Journal of Psychology, 121*(1), 47–56
4. Dalbert, C. (1998). Belief in a Just World, Well-Being, and Coping with an Unjust Fate. U: L. Montada & M. J. Lerner (ur). *Responses to Victimizations and Belief in a Just World*. New York: Plenum Press, 87-106.
5. Dalbert, C. (1999). The world is more just for me than generally: About the personal belief in a just world scale's validity. *Social Justice Research, 12*(2), 79–98.
6. Dalbert, C. (2002). Beliefs in a just world as a buffer against anger. *Social Justice Research, 15*(2), 123–145. <https://doi.org/10.1023/A:1019919822628>
7. Dalbert, C. (2009). Belief in a just world. In M. R. Leary & R. H. Hoyle (Eds.), *Handbook of individual differences in social behavior* (pp. 288–297). The Guilford Press.
8. Devereux, P. G., Miller, M. K., & Kirshenbaum, J. M. (2021). Moral disengagement, locus of control, and belief in a just world: Individual differences

- relate to adherence to COVID-19 guidelines. *Personality and individual differences*, 182, 111069. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2021.111069>
9. Donat, M., Umlauft, S., Dalbert, C., Kamble, S. (2012) *Belief in a Just World, Teacher Justice, and Bullying Behavior*. *Aggressive Behavior*, 3, str. 185–193.
 10. Čubela, V. (2002). Skala verovanja u pravedan svet. Zbirka psihologijskih skala i upitnika, Zadar.
 11. Fox C.L., Elder T., Gater J., Johnson E. The association between adolescents' beliefs in a just world and their attitudes to victims of bullying. *British Journal of Educational Psychology*. 2010;80(2):183–198. doi: 10.1348/000709909X479105
 12. Furnham, A. (2003). Belief in a just world: Research progress over the past decade. *Personality and Individual Differences*, 34(5), 795–817.
 13. Hafer, C. L., Olson, J. M. (1998). Individual Differences in the Belief in a Just World and Responses to Personal Misfortune. U: L. Montada & M. J. Lerner (ur) *Responses to Victimization and Belief in a Just World* (65-86). New York: Plenum Press.
 14. Hafer, C. L., & Sutton, R. (2016). Belief in a just world. *handbook of social justice theory and research* (pp. 145–160). Springer
 15. Lambert, A. J., Burroughs, T., Chasteen, A. L. (1998). Belief in a just world and right-wing authoritarianism as moderators of perceived risk. In L. Montada & M. J. Lerner (Eds.), *Responses to victimizations and belief in a just world* (pp. 107–125). Plenum Press
 16. Lerner M., Miller D.(1978) Just world research and the attribution process: Looking back and ahead. *Psychological Bulletin* ;85(5):1030–1051.
 17. Lipkus, I. M., Dalbert, C., & Siegler, I. C. (1996). The importance of distinguishing the belief in a just world for self versus for others: Implications for psychological well-being. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 22(7), 666–677.
 18. Mariss, A., Reinhardt, N. & Schindler, S. The Role of Just World Beliefs in Responding to the COVID-19 Pandemic. *Soc Just Res* (2022). <https://doi.org/10.1007/s11211-022-00388-1>
 19. Nudelman, G. (2013) *The Belief in a Just World and Personality: A Meta-analysis*. *Social Justice Research*, 2, str. 105-119.
 20. Pfattheicher, S., Nockur, L., Böhm, R., Sassenrath, C., Petersen, M. B. (2020). The Emotional Path to Action: Empathy Promotes Physical Distancing and Wearing of Face Masks During the COVID-19 Pandemic. *Psychological Science*, 31(11), 1363–1373.

21. Baah-Odoom, D., Riley, G. (2012). Expanding the theory of planned behaviour: The influence of personal norms on condom use amongst young people in Ghana. *Journal of Social Science and Public Policy*, 4, 80-91. *Journal of Social Science and Public Policy*, 4(3), 80-91.
22. Rubin, Z., Peplau, L.A. (1975). Who believes in a just world? *Journal of social issues*, 31(3), 65-89.
23. Schindler, S., Wenzel, K., Dobiosch, S., Reinhard, MA. (2019). The role of belief in a just world for (dis)honest behavior. *Personality and Individual Differences*. 142. 10.1016/j.paid.2019.01.037.
24. Sutton, R. M., & Douglas, K. M. (2005). Justice for all, or just for me? More evidence of the importance of the self-other distinction in just-world beliefs. *Personality and Individual Differences*, 39(3), 637–645
25. Sutton, R. M., Douglas, K. M., Wilkin, K., Elder, T. J., Cole, J. M., & Stathi, S. (2008). Justice for whom, exactly? Beliefs in justice for the self and various others. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 34(4), 528–541
26. Sutton, R. M., Stoeber, J., & Kamble, S. V. (2017). Belief in a just world for oneself versus others, social goals, and subjective well-being. *Personality and Individual Differences*, 113, 115–119.
27. Tomaka, J., Blascovic, J. (1994). Effects of justice beliefs on cognitive appraisals of and subjective, physiological and behavioral responses to potential stress, *Journal of Personality and Social Psychology*, 67, 732-740
28. Vonderhaar R.L., Carmody D.C. There are no “Innocent Victims”: The influence of just world beliefs and prior victimization on rape myth acceptance. *Journal of Interpersonal Violence*. 2014;30(10):1615–1632. doi: 10.1177/0886260514549196

Abstract

The COVID-19 pandemic is causing frightening health, psychological and economic consequences. A pandemic of this scale has changed the psychological needs of people, behavioral patterns, and it largely models perspectives and expectations of the future. We have certainly more than ever before asked questions: Did we deserve this? Is there justice? How can I believe in a better tomorrow? One of the main features of the belief in the justice of the world is its contribution to subjective well-being and mental health. Belief in a just world

moderates cognitive and affective reactions to various negative or potentially stressful experiences. Therefore, with this paper we tried to determine the level of belief in a just world among elder respondents and check the relationships that this concept has with other sociodemographic variables.

The study involved 100 respondents ($N = 100$) of elder respondents, gender-equal, average age $M = 70.49$ ($SD = 6.21$), where the largest number of respondents have primary education, 61% of respondents are married and nurture contacts with their children (51%), and the largest number of respondents has been retired in the last seven years ($AS = 7.68$; $SD = 5.79$). In the research, we used the Scale of Belief in a Just World, a questionnaire for our language area was prepared and translated by Čubela (2002) and a questionnaire on socio-demographic characteristics.

Our sample has optimally expressed faith in a just world with mean values for general belief in a just world ($M = 3.46$, $SD = .827$), and personal belief in a just world ($M = 3.85$; $SD = .837$). Gender is a source of differences in the level of belief in a just world, so that women have higher scores in both general and personal belief in a just world. Respondents who have children are statistically significantly more likely to achieve higher scores on personal belief in a just world than those without children..

Strengthening positive thoughts through cultivating positive beliefs that the world is just and that the position of the victim is not eternal can potentially be used as a technique in rehabilitation programmes in the postcovid period ahead.

Keywords: belief in a just world, pandemic, elder, mental health

POVEZANOST MOTIVACIJSKIH STRATEGIJA, STRATEGIJA UČENJA I SAMOEFIKASNOSTI SA ŠKOLSKIM USPJEHOM UČENIKA

Nermin Mulaosmanović, *Univerzitet U Tuzli*

SAŽETAK

U današnje vrijeme, kako bi se pronašli uzroci školskog uspjeha i neuspjeha kod učenika, ispituju se brojni faktori. Među tim brojnim faktorima koji doprinose uspješnosti učenika u školi navode se motivacijske strategije, strategije učenja, kao i samoeфикаsnost učenika. Stoga, osnovni problem ovog istraživanja je bio ispitati razvijenost navedenih strategija kao i nivo samoeфикаsnosti učenika, te njihov odnos sa školskim uspjehom učenika. Cilj je bio utvrditi da li su motivacijske strategije, strategije učenja kao i samoeфикаsnost značajni korelati školskog uspjeha učenika, a sve u funkciji njihovog većeg podsticanja i primjene u školi. Uzorak u ovom istraživanju je činilo 296 učenika sedmog, osmog i devetog razreda osnovne škole s područja Tuzlanskog kantona (149 muških i 147 ženskih). U ovom istraživanju su korišteni upitnici: motivacijskih strategija (Lončarić, 2014) ($\alpha = .72$), upitnik strategija učenja SSU (Lončarić, 2014) ($\alpha = .877$), te skala samoeфикаsnosti (Ivanov i Penezić, 1998) ($\alpha = .82$). Rezultati su pokazali da učenici samoprocjenjuju da su motivacijske strategije koje koriste razvijene na iznadprosječnom nivou ($M=83,38, SD=10,32$) kao i strategije učenja ($M=143,52, SD=18,30$), dok je nivo samoeфикаsnosti također na iznadprosječnom nivou ($M=40,40, SD=5,51$). Pronađena je značajna razlika između muških i ženskih u motivacijskim strategijama ($t=-3,944, p=.00$), samoeфикаsnosti ($t=-3.075, p=.00$), dok nije pronađena značajna razlika u strategijama učenja ($t=.612, p>.05$). Utvrđena je značajna razlika u strategijama učenja i samoeфикаsnosti s obzirom na dob, stariji učenici procjenjuju da imaju razvijenije strategije učenja ($F=3.698, p=.026$), pokazuju viši nivo samoeфикаsnosti od mlađih ($F=4.171, p=.016$). Postoji značajna povezanost motivacijskih strategija i školskog uspjeha ($r=.146, p=.012$), kao i samoeфикаsnosti sa školskim uspjehom ($r=.202, p=.00$). Na osnovu dobijenih rezultata, uočljivo je da pored posveće-

nosti strategijama učenja, potrebno je posvetiti pažnju i drugim faktorima kao što su: emocionalno stanje učenika, osobine ličnosti, radne navike i drugi faktori, kako bi se adekvatnije sagledao školski uspjeh učenika.

Ključne riječi: motivirajuće strategije, strategije učenja, samoeфикаsnost, školski uspjeh

UVOD

Samoregulaciji učenja se posvećuje nešto više pažnje zadnjih godina u području psihologije obrazovanja. Sposobnost samoregulacije je jedna od važnijih kvaliteta humanih bića. Ističe se da od nje dijelom zavisi sposobnost uspostavljanja i održavanja kvalitete života, psihičkog i mentalnog zdravlja pojedinca. Pintrich i Zimmerman naglašavaju konstruktivnu prirodu samoregulacije i slažu se da nadgledanje, reguliranje i kontroliranje vlastitog učenja uključuje kognitivne, motivacijske, emocionalne i socijalne faktore. Uz akademsko samopoimanje, važnu ulogu u školskom uspjehu imaju i strategije samoregulacije koje učenici primjenjuju tokom učenja (Zimmerman i Kitsantas, 2005). Zimmerman (2000) samoregulaciju smatra cikličkim procesom, jer se povratne informacije prethodne izvedbe ili postignuća koriste u prilagodbi trenutnog rada na zadatku. Samoregulacija se također može definirati kao sistemski proces koji uključuje (1) postavljanje osobnih ciljeva, (2) usmjeravanje ponašanja prema ostvarenju postavljenih ciljeva, (3) korištenje povratnih informacija (za nadgledanje uspjehnosti svojih metoda ili strategija učenja i smanjenje odstupanja između trenutnog i željenog ponašanja), te (4) samoevaluaciju (Lončarić, 2014). Prema Banduri (1986), samoregulacija uključuje tri procesa: (a) samopromatranje ili nadgledanje ponašanja (b) samoevaluaciju napretka ili samoprocjenu i (c) samoreakciju. Ovi procesi su u međusobnoj interakciji i ovise o okolinskim faktorima koji mogu pomoći u razvoju samoregulacije.

Značajna promjena u razmišljanju o motivaciji i kogniciji proizišla je iz Bandurinovog stajališta da kognitivni procesi, kao i motivacija, imaju središnju ulogu u ljudskom učenju (Bandura, 1977). Njegova ideja da potkrepljenja stvaraju očekivanja budućih ishoda i vode ponašanje kroz procese postavljanja ciljeva i samoevaluacije u odnosu na te ciljeve i standarde, predstavlja najznačajniji doprinos perspektivi samoregulacije ljudskog ponašanja. Drugi značajan doprinos socijalno-kognitivne perspektive u istraživanju samoregulacije predstavlja pojam samoeфикаsnosti. Prema Banduri

(1997) ljudi nastoje ostvariti očekivane pozitivne ishode i spriječiti potencijalne negativne ishode. Ovom težnjom k cilju upravljaju vjerovanja pojedinca o samoeфикаsnosti. Ljudi općenito poduzimaju one zadatke u kojima se procjenjuju uspješnima. Vjerovanja o samoeфикаsnosti utječu na razinu i vrstu ciljeva koje pojedinci usvajaju, utječu na standarde izvedbe i strategije za postizanje tih ciljeva, što zatim utječe na djelovanje (Locke i Latham, 2002).

Učenici koji ne postižu svoj potencijal počinju vrednovati ciljeve u učenju nisko, osjećati nisku motivaciju prema akademskom uspjehu, a posljedično može doći i do niske razvijenosti samoregulacije, kao i kognitivnih i metakognitivnih strategija (Clark, 2008). Prema Lončariću (2013), teorija samoreguliranog učenja donosi novu perspektivu stavljanjem učenika u središte pažnje i odgovornosti, radikalno mijenjajući dužnosti, obaveze i odgovornosti učitelja, školske uprave i kreatora obrazovnih politika. Ova teorija može objasniti zašto neki učenici, koji imaju očite prednosti u mentalnim sposobnostima, sociokulturalnom porijeklu i pohađaju škole visokog standarda, mogu podbaciti u učenju i akademskom postignuću.

Kao što je navedeno postoji više teorija i modela samoregulacije: Zimmermanov model (2000, prema Lončarić, 2014), prema kojemu se samoregulirano učenje odvija kroz tri faze - priprema, izvedba i samorefleksija, te Pintrichev model (2004, prema Lončarić, 2014), koji dijeli izvedbu na fazu nadgledanja i fazu kontrole, a opisuje i četiri područja regulacije pri učenju - kognicija, motivacija, ponašanje i kontekst. Lončarić (2014) također navodi i svoj model proaktivne i odbrambene samoregulacije učenja. Samostalno postavljanje ciljeva, osobna inicijativa, ustrajnost, praćenje napretka i prilagodljivost predstavljaju osnovne elemente procesa samoregulacije učenja (Lončarić, 2010).

U psihologiji obrazovanja i gotovo svim modelima samoreguliranog učenja, detaljno su opisane strategije učenja. "Znanja o strategijama predstavljaju svijest o tome da je potrebno koristiti strategije prilikom rješavanja različitih problema, kao i znanje o samim strategijama, od čega se sastoje, kako se primjenjuju, o njihovim vrijednostima i eфикаsnostima" (Zečević, 2015, str. 13). Schulte i Palmer (1987) ističu da "strategije učenja predstavljaju svako ponašanje ili mišljenje koje olakšava kodiranje informacija na način da povećava njegovu integraciju i pronalaženje" (Nikčević-Milković i sar., 2014, str. 378). Oxford (1990) definira strategije učenja kao operacije kojima se učenik koristi da sebi olakša sticanje, pohranu ili dosjećanje informacija, odnosno kao specifične akcije koje učenik poduzima kako bi učenje učinio lakšim, bržim, zabavnijim, učinkovitijim, kontrolabilnijim i transferabilnijim (Vrdoljak, 2016, str. 69). Strategije učenja se također odnose na primjenu kognitivnih operacija (ela-

boracija, pravljenje strukture znanja, ponavljanje, podvlačenje, pravljenje ishoda i zabilješki itd.) na određenom sadržaju.

Dakle, strategije učenja su predstavljene kao ponašanja kojima učenici olakšavaju i samoreguliraju učenje (Garcia i Pintrich, 1994). Nadalje, strategije učenja pod utjecajem su osobnih, motivacijskih i okolinskih faktora, a najčešće su podijeljene na kognitivne i metakognitivne strategije. Metakognitivne vještine (planiranje pristupa učenju, praćenje vlastitog napredovanja i regulacija ponašanja) najčešće se pak određuju kao vještine samoregulacije vlastitog učenja (Vizek Vidović, 2008).

Uglavnom se navode dvije učestale podjele strategija učenja: kognitivne i metakognitivne strategije i podjela na duboki, površinski i strateški pristup učenju. Ta usmjerenja u vezi sa strategijama učenja Pintrich (2004) naziva samoregulacijskom perspektivom motivacije/učenja i perspektivom usmjerenom na pristupe učenju. Treba ipak istaknuti da perspektiva pristupa učenju ne uključuje samo strategije učenja, već holistički obuhvata i druge komponente samoregulacije poput motivacije.

Stojaković (2006) navodi tri vrste kognitivnih strategija, koje pomažu razvoj metakognicije: elaboracija, strategija organizacije materijala i strategija nadgledanja i kontrole napredovanja. Strategija nadgledanja i kontroliranja napredovanja karakteristična je za stariju djecu i podrazumijeva mogućnost uočavanja poteškoća u učenju, te praćenja sopstvenog napredovanja u toku učenja. Metakognitivno znanje i metakognitivne sposobnosti odnose se na to, ne samo da je pojedinac svjestan svojih kognitivnih procesa, već i svojih strategija učenja u smislu da on zna kad i u kojoj situaciji se određene strategije učenja mogu efikasnije primijeniti, koristiti više i bolje nego neke druge strategije učenja, koje će možda biti efikasnije u nekoj drugoj situaciji (Stojaković, 2006).

Potrebno je navesti i Lončarićevu (2014) podjelu strategija učenja na tri područja: metakognitivnu kontrolu učenja, dubinsko kognitivno procesiranje i površinsko kognitivno procesiranje. U ciklus metakognitivne kontrole učenja ubrajaju se ponavljanje i uvježbavanje, te kontrola toka i ishoda učenja. Pri tome navedeni ciklus predstavlja strategije koje su vezane za proces učenja. U dubinsko kognitivno procesiranje ubrajaju se elaboracija, organizacija, primjena i kritičko mišljenje. Pri tome se navedene strategije povezuju uz sadržaj učenja. Usmjerenost na minimalne zahtjeve i memoriranje odnose se na površinsko kognitivno procesiranje. Za razliku od prethodno navedenih strategija, posljednja označava nisku razinu ulaganja kognitivnog napora za vrijeme učenja (Lončarić, 2014).

Garcia i Pintrich (1994) razlikuju kognitivne strategije učenja od metakognitivnih strategija ili strategija samoregulacije u užem smislu. Istražili su strategije koje spo-

minju Weinstein i Mayer (1986), opisujući ponavljanje, elaboraciju i organizaciju kao značajne kognitivne strategije povezane s učenjem i školskim postignućem.

Važan cilj obrazovanja je potaknuti učenike na razumijevanje materijala koji čitaju na relativno dubokoj, konceptualnoj razini, što se može postići upotrebom strategija elaboracije i organizacije (Entwistle i Marton, 1984), koje su korisnije za integraciju i povezivanje novih informacija s prethodnim znanjem. Druga skupina strategija učenja, nazvane su metakognitivne strategije samoregulacije (Garcia i Pintrich, 1994). Ove strategije daju učenicima dodatni set alata i metoda koje mogu koristiti za regulaciju učenja. Dva općenita aspekta metakognicije čine znanje o kogniciji i samoregulacija kognicije (Flavell, 1979). Graham (1997) navodi da metakognitivne strategije, koje učenicima omogućuju planiranje, kontroliranje i evaluaciju učenja, imaju središnju ulogu u poboljšanju učenja (Rasekh i Ranjbar, 2003). Osim toga, razvijanje metakognitivne svijesti može dovesti do boljeg razvoja kognitivnih vještina (Rasekh i Ranjbar, 2003). Jedna od konceptualizacija strategija učenja uzima u obzir razinu procesiranja i trud koji učenici ulažu tijekom učenja novog materijala ili usvajanja novih vještina, uključujući namjeru i predanost učenju.

Samoeфикаsnost je jedan od mnogih konstrukata s kojim se istražuju percepcije učenika o vlastitoj kompetentnosti. Konstrukt samoeфикаsnosti definira se kao procjena ljudi o vlastitim sposobnostima organiziranja i izvršenja akcija potrebnih za ostvarenje određenih pretpostavljenih vrsta aktivnosti (Bandura, 1986). U psihologiji obrazovanja, savremene teorije motivacije naglasak stavljaju na povezanost uvjerenja o kompetentnosti, vrijednosti i ciljeva s ponašanjem u akademskim situacijama (Eccles i Wigfield, 2002).

U okviru Pintrichevog modela samoregulacije (Boekaerts i sur., 2000), proces samoregulacije uključuje motivacijska uvjerenja koja pojedinci imaju o sebi (uvjerenja o samoeфикаsnosti) i zadatku. Mlađim učenicima ispunjavanje školskih obaveza, snalaženje u učenju i dokazivanje vlastite kompetentnosti učenja vrlo su važni. Često uzrok korištenja ovih neefikasnih strategija su kontinuirani neuspjesi u školi, kao i način ispitivanja koji određeni nastavnik primjenjuje (Zečević, 2015).

Korištenje strategija učenja u brojnim se istraživanjima pokazalo pozitivnim za ishode učenja, naprimjer, Pintrich i DeGroot (1990) navode kako studenti koji izvješćuju o samoreguliranom učenju, izvješćuju i o većim razinama unutarnje motivacije za učenje, samoeфикаsnosti i akademskog postignuća.

Savremene teorije motivacije sve češće pokušavaju integrirati spoznaje iz raznih područja istraživanja. Pretpostavka je motivacijskog aspekta samoregulacije da do samoregulacije učenja može doći tek kada učenik osjeti spremnost da upravlja svojim

učenjem (Vizek Vidović i Marušić, 2019). Motivacijske strategije čine motivacijsku komponentu samoreguliranog učenja, a mogu se podijeliti na one koje služe poticanju procesa učenja i one koje služe za zaštitu samopoštovanja (Lončarić, 2014). Poblje, strategije koje potiču učenje obuhvaćaju postavljanje ciljeva učenja, reguliranje truda koji se ulaže u učenje i upravljanje radom, vremenom i okolinom radi optimizacije uvjeta tokom učenja (Lončarić, 2014). S druge strane, u situacijama kada se javljaju teškoće sa samopoticanjem učenja, koriste se strategije za zaštitu samopoštovanja, kao što su samohendikepiranje ili odbrambeni pesimizam (Lončarić, 2014). Kategorija motivacijskih strategija obuhvata većinu strategija koje su podijeljene na proaktivne strategije i odbrambene strategije, operacionalizirane kao motivacijske strategije za poticanje procesa učenja (Postavljanje ciljeva; Reguliranje truda; Upravljanje radom, vremenom i okolinom) i motivacijske strategije za zaštitu samopoštovanja (Samohendikepiranje; Odbrambeni pesimizam).

Motivacijska uvjerenja pod utjecajem su ostalih kognitivnih procesa, kao što su percepcije socijalne okoline i atribucije. Kao doprinos razumijevanju i integraciji kognitivnih i motivacijskih modela Garcia i Pintrich (1994) navode da motivacijski modeli daju uvid u pitanje "zašto" tj. zašto učenici odabiru različite zadatke, ulažu trud i pokazuju ustrajnost u školskim zadacima, dok kognitivni modeli opisuju "kako" tj. kako učenici dolaze do razumijevanja akademskih zadataka kroz upotrebu različitih kognitivnih resursa i strategija.

Kuhl (1992) navodi da se motivacijske strategije mogu koristiti za kontrolu truda, motivacije i afekta. Smatra se da su navedene strategije ključne u samoregulaciji motivacije za učenje. One pomažu u samoregulaciji učenja i zadržavanju pozitivne slike o sebi (Garcia i Pintrich, 1994).

PROBLEM I CILJ

Uspješno učenje i obavljanje nekog zadatka uključuje složeno međudjelovanje motivacijskih, kognitivnih, samoregulacijskih, samoevaluativnih, okolinskih i afektivnih faktora. Važnu ulogu u školskom uspjehu imaju i strategije samoregulacije koje učenici primjenjuju tokom učenja. Stoga, osnovni problem ovog istraživanja je bio ispitati razvijenost navedenih strategija kao i nivo samoefikasnosti učenika, te njihov odnos sa školskim uspjehom. Cilj je bio utvrditi da li su motivacijske strategije, strategije učenja kao i samoefikasnost značajni korelati školskog uspjeha učenika, a sve u funkciji njihovog većeg podsticanja i primjene u školi.

Zadaci

1. Ispitati stepen razvijenosti motivacijskih strategija, strategija učenja i samoefikasnosti kod učenika;
2. Istražiti da li postoje značajne razlike u motivacijskim strategijama, strategijama učenja i samoefikasnosti u odnosu na spol;
3. Utvrditi da li postoji značajna razlika u odnosu na dob u motivacijskim strategijama, strategijama učenja i samoefikasnosti;
4. Ispitati povezanost motivacijskih strategija, strategija učenja i samoefikasnosti sa školskim uspjehom.

Hipoteze

1. Očekuje se da učenici pozitivno procjenjuju motivacijske strategije, strategije učenja i samoefikasnosti
2. Pretpostavlja se da postoji značajna spolna razlika u motivacijskim strategijama, strategijama učenja i samoefikasnosti
3. Očekuje se da postoje značajne razlike u motivacijskim strategijama, strategijama učenja i samoefikasnosti u odnosu na dob učenika
4. Pretpostavlja se da postoji značajna korelacija između motivacijskih strategija, strategija učenja, samoefikasnosti i školskog postignuća

UZORAK ISPITANIKA

Uzorak u ovom istraživanju je činilo 296 učenika sedmog, osmog i devetog razreda osnovne škole s područja Tuzlanskog kantona. Uzorak je formiran po principu prigodnog odabira. Starosna dob ispitanika se kretala od 13 do 15 godina, gdje je u uzorku bilo uključeno 149 (50,33 %) muških i 147 (49,67 %) ženskih ispitanika.

INSTRUMENTI

U ovom istraživanju kako bi se procijenile motivacijske strategije učenika korištena je skala MOST (Lončarić, 2014). Skala motivacijskih strategija (MOST) služi za mjerenje motivacijske komponente samoreguliranog učenja. Sastoji se od dvije komponente: motivacijske strategije za poticanje procesa učenja, motivacijske strategije za zaštitu samopoštovanja. Pouzdanost upitnika u ovom istraživanju je ($\alpha = .72$). Također

je korišten upitnik strategija učenja SSU (Lončarić, 2014). Skala strategija učenja (SSU) predstavlja komponentu samoreguliranog učenja koja se odnosi na (meta)kognitivne strategije. Služi za mjerenje strategija učenja kroz tri komponente: Ciklus (meta)kognitivne kontrole učenja, Duboko kognitivno procesiranje, Površinsko kognitivno procesiranje. Ciklus (meta)kognitivne kontrole učenja predstavlja strategije vezane za proces učenja. Pouzdanost skale iznosi ($\alpha = .877$).

Skala samoefikasnosti (Ivanov i Penezić, 1998) se sastoji od 10 ajtema, i svaka je stavka u rasponu od 1, što označava minimalno slaganje s tvrdnjom do 5, što označava maksimalno slaganje s tvrdnjom. Skala je jednodimenzionalna, sve tvrdnje se odnose na samoefikasnost. Unutarnja pouzdanost skale iznosi ($\alpha = .82$). Kao mjera školskog postignuća bio je korišten opći uspjeh učenika (prosječna ocjena) na kraju godine.

POSTUPAK

Istraživanje je provedeno u osnovnim školama Tuzlanskog kantona na populaciji adolescenata, koju su činili učenici sedmog, osmog i devetog razreda, starosti od 13 do 15 godina. Na početku je pribavljena saglasnost od škola i roditelja, te obavljen razgovor s razrednicima tih odjeljenja, u kojem je također naglašen značaj istraživanja. Tokom prikupljanja podataka zadovoljeni su etički principi i standardi koji se odnose na psihološka istraživanja. Prosječno trajanje popunjavanja upitnika bilo je 25 minuta. Istraživanje je provedeno za vrijeme redovne nastave u osnovnim školama na časovima odjeljenskih zajednica. Ispitanici su učestvovali dobrovoljno i imali su mogućnost odustajanja.

REZULTATI

Na početku je potrebno istaći da vrijednosti rezultata na Kolmogorov Smirnov testu za sve skale korištene u ovom istraživanju su statistički značajne ($p < 0,01$), što govori da distribucija rezultata statistički značajno odstupa od normalne distribucije. Pomoću parametara asimetričnosti i spljoštenosti utvrđeno je kako sve skale i subskale zadovoljavaju Klineove (Kline, 2005) kriterije normaliteta distribucije, prema kojima se zadovoljavajućim smatraju koeficijenti asimetričnosti u rasponu ± 3 i koeficijenti spljoštenosti u rasponu ± 10 . Budući da su koeficijenti asimetričnosti i spljoštenosti za sve skale u ovom istraživanju unutar zadovoljavajućeg raspona i s obzirom na uvid

u oblik distribucije svake od navedenih skala, upotreba parametrijskih postupaka se pokazala opravdanom.

U prvom zadatku je bilo potrebno ispitati kako učenici procjenjuju svoje motivacijske strategije, strategije učenja i samoeфикаsnost. Stoga su u Tabeli 1 prikazani deskriptivni parametri za navedene varijable.

Tabela 1: Deskriptivni statistički parametri za motivacijske strategije, strategije učenja i samoeфикаsnost

	N	Min	Max	Mean	SEM	SD	Skewness	Kurtosis	KS	p
Motivacijske Strategije	296	54	106	83.3885	0.599	10.322	-.018	-.610	.057	.022
Strategije zaštite samopoštovanja	296	9	57	26.959	.411	7.0757	.422	.251	.098	.000
Motivacijske str.usmjerene na proces	296	25	73	56.429	.561	9.663	-.757	.418	.112	.000
Strategije učenja	296	82	191	143.520	1.064	18.308	-0.089	0.484	.058	.016
Metakognitivne strategije	296	17	55	42,621	.4314	7.422	-.815	.339	.132	.000
Dubinske strategije	296	41	102	77,68	.660	11,355	-.054	-.133	.040	.200
Površinske strategije	296	8	40	23.21	.4261	7.330	.046	-.569	.080	.000
Samoeфикаsnost	296	14	49	40.4088	0.32	5.517	-1.125	2.584	.100	.000

Rezultati su pokazali da učenici samoprocjenjuju da su njihove motivacijske strategije razvijene ($M=83,38$, $SD=10,32$, $Sk=-.018$) kao i strategije učenja ($M=143,52$, $SD=18,30$, $Sk=-.089$). Također, pozitivno procjenjuju nivo samoeфикаsnosti ($M=40,40$, $SD=5.51$, $Sk=-1.125$). Podaci o asimetričnosti ukazuju da dobijeni rezultati za sve tri skale se nalaze u zoni većih skorova. Kada su u pitanju subskale motivacijskih strategija, strategije usmjerene na proces, učenici se također procjenjuju pozitivno ($M=56,42$, $SD=9,66$, $Sk=-.757$), kao i na subskali strategija učenja, odnosno metakognitivnih strategija ($M=42,62$, $SD=7,429$, $Sk=-.815$) i u okviru kognitivnih strategija, pozitivne procjene su date i za duboko procesiranje ($M=77,68$, $SD=11,35$, $Sk=-.054$)

Drugi zadatak se odnosio na ispitivanje razlika u motivacijskim strategijama, strategijama učenja i samoefikasnosti s obzirom na spol. Rezultati u Tabeli 2 pokazuju da je utvrđena značajna spolna razlika u motivacijskim strategijama učenja ($t(294)=-3,944, p=.00$), gdje djevojčice bolje procjenjuju razvijenost motivacijskih strategija u odnosu na dječake ($Mm=81,09, SD=10,49; Mž=85,71, SD=9,62$), djevojčice izvještavaju i o većem nivou samoefikasnosti u odnosu na dječake ($Mm=39,44 SD=5,69; Mž=41,38, SD=5,16$), što potvrđuje t-test ($t(294)=-3.075, p=.00$), dok nije pronađena značajna razlika u strategijama učenja s obzirom na spol ($t(294)=.612, p>.05$).

Tabela 2: Spolne razlike u motivacijskim strategijama, strategijama učenja, samoefikasnosti

	SPOL	N	M	SD	SEM	t	p
Strategije učenja	MUŠKI	149	144.16	20.024	1.64	.612	.541
	ŽENSKI	147	142.86	16.430	1.35		
Metakognitivne strategije	MUŠKI	149	43.18	6.867	.562	1.32	.187
	ŽENSKI	147	42.04	7.927	.653		
Duboko procesiranje	MUŠKI	149	77.60	11.311	.926	-1.25	.901
	ŽENSKI	147	77.76	11.437	.943		
Površinsko procesiranje	MUŠKI	149	23.37	7.693	.630	.385	.701
	ŽENSKI	147	23.04	6.966	.574		
Motivacijske strategije	MUŠKI	149	81.09	10.499	.860	-3.94	.000
	ŽENSKI	147	85.71	9.629	.794		
Motivacione strategije procesa	MUŠKI	149	54.84	9.541	.781	-2.87	.004
	ŽENSKI	147	58.03	9.553	.787		
Strategije usmjerene na zaštitu samo-poštovanja	MUŠKI	149	26.24	7.086	.580	-1.74	.082
	ŽENSKI	147	27.68	7.015	.578		
Samoefikasnost	MUŠKI	149	39.44	5.696	.466	-3.075	.002
	ŽENSKI	147	41.38	5.167	.426		

Jedan od zadataka je bio ispitati i dobne razlike u motivacijskim strategijama, strategijama učenja i samoefikasnosti. Rezultati su prikazani u Tabeli 3. Utvrđena je značajna razlika u strategijama učenja i samoefikasnosti s obzirom na dob, stariji učenici procjenjuju da imaju razvijenije strategije učenja ($F(3,292)=3.698, p=.026$), po-

POVEZANOST MOTIVACIJSKIH STRATEGIJA, STRATEGIJA UČENJA I
SAMOEFIKASNOSTI SA ŠKOLSKIM USPJEHOM UČENIKA

Nermin Mulaosmanović, Univerzitet U Tuzli

kazuju viši nivo samoefikasnosti od mlađih ($F(3,292)=4.171, p=.016$). Nije pronađena značajna statistička razlika u motivacijskim strategijama s obzirom na dob ($F(3,292)=2.024, p=.134$).

Tabela 3: Dobne razlike u motivacijskim strategijama, strategijama učenja i samoefikasnosti

	Godine	N	M	SD	SEM	F	p
Strategije učenja	TRINAEST	99	143.45	13.63	1.369	3.698	.026
	ČETRNAEST	110	140.42	17.41	1.660		
	PETNAEST	87	147.50	22.926	2.457		
	UKUPNO	296	143.52	18.308	1.064		
Metakognitivne strategije	TRINAEST	99	43.16	6.678	.671	.394	.675
	ČETRNAEST	110	42.38	7.202	.6867		
	PETNAEST	87	42.31	8.478	.909		
	UKUPNO	296	42.62	7.422	.431		
Duboko procesiranje	TRINAEST	99	76.56	9.279	.932	4.942	.008
	ČETRNAEST	110	76.19	10.631	1.013		
	PETNAEST	87	80.85	13.657	1.464		
	UKUPNO	296	77.68	11.355	.660		
Površinsko procesiranje	TRINAEST	99	23.72	6.966	.700	3.217	.042
	ČETRNAEST	110	21.85	6.84	.652		
	PETNAEST	87	24.34	8.109	.869		
	UKUPNO	296	23.21	7.330	.426		
Motivacione strategije	TRINAEST	99	82.60	8.587	.863	2.0234	.134
	ČETRNAEST	110	82.61	9.780	.932		
	PETNAEST	87	85.25	12.459	1.335		
	UKUPNO	296	83.38	10.322	.599		
Motivacione strategije usmjerene na proces	TRINAEST	99	56.13	8.451	.849	.279	.757
	ČETRNAEST	110	56.18	10.852	1.034		
	PETNAEST	87	57.08	9.437	1.011		
	UKUPNO	296	56.42	9.663	.561		
Strategije usmjerene na zaštitu samo-poštovanja	TRINAEST	99	26.47	6.363	.639	1.821	.164
	ČETRNAEST	110	26.43	6.684	.637		
	PETNAEST	87	28.17	8.175	.876		
	UKUPNO	296	26.95	7.075	.411		

ZBORNİK RADOVA

VII Kongres Psihologa Bosne i Hercegovine s međunarodnim učesćem

Samoefikasnost	TRINAEST	99	39.66	5.436	.546		
	ČETRNAEST	110	39.96	6.147	.586	4.942	.008
	PETNAEST	87	41.81	4.468	.479		
	UKUPNO	296	40.40	5.51	.320		

Utvrđeno je da postoji značajna povezanost motivacijskih strategija i školskog uspjeha ($r=.146$, $p=.012$), kao i samoefikasnosti sa školskim uspjehom ($r=.202$, $p=.00$). Postoji povezanost između motivacijskih strategija i samoefikasnosti ($r=.171$, $p=.003$), te motivacijskih strategija i strategija učenja ($r=.493$, $p=.000$), strategija učenja i samoefikasnost ($r=.140$, $p<.005$). Nije pronađena veza između strategija učenja i školskog uspjeha ($r=.20$, $p>.005$), (Tabela 4).

Tabela 4: Povezanost motivacijskih strategija, strategija učenja i školskog uspjeha

	Motivacijske strategije	Strategije učenja	Samoefikasnost	Školski uspjeh
	1	.493**	.171**	.146*
Motivacijske strategije		.000	.003	.012
		296	296	296
		1	.140*	.020
Strategije učenja			.016	.736
			296	296
			1	.202
Samoefikasnost				.000
				296
Školski uspjeh				1

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

* . Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

DISKUSIJA

Rezultati u ovom istraživanju su pokazali da učenici osnovne škole pozitivno procjenjuju svoje motivacijske strategije, strategije učenja i postižu više skorove na skali samoefikasnosti. Upoređujući dobijene rezultate s drugim istraživanjima možemo uvidjeti da su naši rezultati većim dijelom saglasni sa istraživanjima koja ćemo navesti. Dobijeni rezultati u ovom istraživanju govore o pozitivnoj procjeni korištenja strategija učenja i slažu se sa istraživanjem Lončarić (2014), koje je pokazalo da učenici od petih

do osmih razreda osnovne škole koriste motivacijske strategije za poticanje učenja znatno više od strategija za zaštitu samopoštovanja, iako prvotne pokazuju blagi pad u učestalosti korištenja u starijim razredima. Rezultati istraživanja u području psihologije obrazovanja pokazuju da učenici razvojnog perioda srednjeg djetinjstva koriste efikasnije ili adaptivnije strategije učenja u odnosu na učenike adolescentske dobi (Kostić Bobanović i Ambrosi Randić, 2008; Lončarić, 2010; Nikčević Milković i Perković, 2000). Također se navodi da više koriste strategije: organizaciju učenja, samokontrolu učenja, strukturiranje materijala kojeg uče, samoevaluaciju naučenog gradiva, traženje povratne informacije i dr. Jedno od objašnjenja je da su mlađim učenicima ispunjavanje školskih obaveza, snalaženje u učenju i dokazivanje vlastite kompetentnosti učenja vrlo važni. Dolaskom u formalni sistem obrazovanja (razrednu nastavu), kao i kasnije prelaskom iz razredne u predmetnu nastavu učenici dokazuju doraslost tim sistemima, te im je važno pokazati uspjeh i vlastitu akademsku kompetentnost.

Prema literaturi (Furlan, 1991; Vasta i sur., 1998) poznato je da mlađi učenici imaju izraženu motivaciju za školom i učenjem, da im je jako važno dokazati okolini da su akademski kompetentni (sposobni savladati školske obaveze i pokazati zadovoljavajuće rezultate). Nastavnici i roditelji u toj dobi pomažu djeci u regulaciji svih aspekata učenja što u konačnici rezultira efikasnijim korištenjem strategija učenja i efikasnom regulacijom učenja. Vrkić i Vlahović Štetić (2013) ukazuju da je ispitivanje procjena upotrebe strategija učenja pokazalo kako se strategije upravljanja resursima učenja koriste značajno manje u odnosu na kognitivne i metakognitivne strategije. Istraživanje Nikčević-Milković i saradnika (2014), pokazuje da učenici srednje osnovnoškolske dobi značajno više koriste strategije dubinskog i površinskog procesiranja informacija u odnosu na učenike starije osnovnoškolske dobi, koji značajno više koriste strategije samohendikepiranja. Učenici osnovne škole u našem istraživanju su izvijestili da više koriste strategije motiviranja usmjerenog na proces, a manje strategije zaštite samopoštovanja, gdje je uključena i strategija samohendikepiranja. Jedan od razloga ovim rezultatima mogao bi biti taj što učenici teže pozitivnoj samoprocjeni i da je stoga bilo nešto više socijalno poželjnih odgovora. Također, ostaje dilema da li učenici osnovnoškolskog uzrasta najbolje shvataju razlike između ovih strategija i da li nastavnici rade na tom planu. Korisno bi bilo za dalje istraživanje uključiti i procjenu samih nastavnika u pogledu strategija učenja. Prema Benkoviću (2018) učenici jednako često koriste strategije procesa i sadržaja, ali statistički značajno češće od površinskih strategija učenja. Daroviti učenici ipak statistički značajno češće koriste motivacijske strategije za poticanje učenja od motivacijskih strategija za zaštitu samopoštovanja (Vlahović-Štetić i sur., 1992, prema Vizek Vidović, 2008). U našem istra-

živanju se pokazalo da učenici koriste naizmjenično navedene strategije. Iako smo očekivali da učenici više koriste površinske strategije zbog toga što se u školama najviše ispituje upamćenost podataka, naspram njegove kritičke evaluacije i primjenjive vrijednosti, negoli na strategije dubokog kognitivnog procesiranja, ipak u našem istraživanju nemamo tu potvrdu.

Dalje, rezultati našeg istraživanja u dijelu strategija učenja pokazuju da učenici daju pozitivne procjene metakognitivnih strategija i strategija dubinskog procesiranja, što se dijelom slaže s rezultatima istraživanja Vrkić i Vlahović Štetić (2013), gdje pozitivnija uvjerenja sudionici imaju o metakognitivnim strategijama, a manje pozitivna uvjerenja imaju o kognitivnim strategijama. Objašnjenje za manje pozitivnih uvjerenja o kognitivnim strategijama učenja može biti to, što sudionici možda i sami te strategije smatraju manje uspješnima od metakognitivnih i samoregulacijskih strategija, no i dalje ih u značajnoj mjeri koriste zbog uvriježenog načina učenja radi postizanja uspjeha, što pogoduje upravo korištenju kognitivnih strategija. U prilog tome ide i nalaz koji je u skladu s prethodnim istraživanjima (Rijavec i sur., 1999), da sudionici uz ove strategije vežu pozitivna uvjerenja, no za njihovo korištenje nije dovoljno samo znanje o strategijama nego i dodatna motivacija. Učenici su dali pozitivne procjene na skali smaoefikasnosti, gdje bi neka od objašnjenja išla u smjeru da samoefikasnost varira za različite aktivnosti i za različite okolnosti. Posebno je važna percepcija kompetentnosti u ovom razdoblju. U ovom periodu dolazi do novih zahtjeva, gdje se pored tjelesnih promjena moraju savladati neki novi izazovi, te stvoriti novi osjećaj kompetentnosti. S obzirom na to da se procjena samoefikasnosti odnosi na procjenu, šta neko može uraditi bez obzira na stvarne vještine koje posjeduje, prema Ivanovu (2007) moguće je da sama ambicioznost ukazuje na stupanj efikasnosti koju su pokazali u ovom istraživanju.

Kada su u pitanju spolne razlike pronađeno je da postoje značajne razlike u motivacijskim strategijama i samoefikasnosti, gdje djevojčice prednjače u pozitivnoj procjeni, dok kod strategija učenja nisu pronađene značajne razlike u strategijama učenja. Istraživanja na osnovnoškolskoj populaciji pokazuju prema Lončariću (2010) da postoje rodne razlike u korištenju strategija, na način da učenice postižu više rezultate na korištenju strategija vezanih uz proces i sadržaj, dok učenici imaju više rezultate na površinskom procesiranju. Rodne razlike u samoefikasnosti i korištenju strategija učenja nisu se pokazale značajnim prema Nikčević-Milković et al. (2014). Naši rezultati se slažu s rezultatima istraživanja Lonačarić (2008), gdje se ukazuje da djevojčice uglavnom imaju proaktivan obrazac samoregulacije učenja koji uključuje proaktivna uvjerenja o kontroli, veći osjećaj akademske samoefikasnosti, u većoj mjeri koriste

proaktivne strategije učenja, te motivacijske i organizacijske strategije. Navodi se da su pri učenju dječaci usmjereni na minimalne zahtjeve nastavnika i češće koriste strategije nepovezanog memoriranja, samohendikepiranja, odbrambenog pesimizma i vanjskog atribuiranja školskog neuspjeha (Lončarić, 2008). Naši rezultati se ne slažu s prethodnim istraživanjem u dijelu da su dječaci usmjereniji na odbrambeni obrazac samoregulacije učenja s naglašenim odbrambenim uvjerenjima o kontroli, jer su rezultati pokazali da nema značajne razlike kada su u pitanju strategije za zaštitu samopoštovanja, iako djevojčice i ovdje pokazuju veće rezultate, što nam govori da koriste naizmjenično i motivacijske strategije usmjerene na proces i strategije za zaštitu samopoštovanja. Jedno od objašnjenja rezultata moglo bi biti da djevojčice ovdje pokazuju veću želju za afirmacijom. Težnja da pokažu sposobnosti u tom dijelu govori da se više oslanjaju na svoje strategije, što pokazuje i veći školski uspjeh kod njih.

Rezultati nisu konzistentni kada su u pitanju razlika u strategijama učenja, motivacionim strategijama i samoefiksnosti u odnosu na dob učenika. U našem istraživanju značajna razlika je pronađena u dubinskom, površinskom procesiranju i samoefiksnosti, gdje veće rezultate postižu stariji učenici. Prema Nikčević-Milković (2014) rezultati istraživanja na osnovnoškolcima pokazuju da postoji značajna razlika u samoregulaciji učenja s obzirom na dob učenika. Učenici srednje osnovnoškolske dobi (razvojnog perioda srednjeg djetinjstva) statistički značajno više koriste strategije dubinskog i površinskog procesiranja informacija u odnosu na učenike starije osnovnoškolske dobi (razvojnog perioda rane adolescencije ili puberteta). Dalje se ističe da je socijalna, akademska i emocionalna samoefiksnost značajno veća kod učenika srednje osnovnoškolske dobi u odnosu na učenike starije osnovnoškolske dobi zbog toga što, kako se navodi u ovom istraživanju, akademsku samoefiksnost mladih ljudi stavljaju u drugi plan, dok socijalna samoefiksnost (efikasnost u društvu vršnjaka i odraslih) prije svega, a onda i emocionalna samoefiksnost, izbijaju u prvi plan. U slučaju našeg istraživanja učenici starije dobi postižu veće rezultate na skali samoefiksnosti. Učenicima osnovne škole ispunjavanje školskih obaveza, snalaženje u učenju i dokazivanje vlastite kompetentnosti učenja vrlo su važni. Prema Lončariću (2008) mlađi učenici osnovnoškolske dobi imaju veći potencijal za proaktivnu samoregulaciju učenja u usporedbi sa starijim učenicima osnovnoškolske dobi, jer imaju veći osjećaj samoefiksnosti, pretežno su orijentirani na proaktivne ciljeve usvajanja znanja i vještina, te pri učenju koriste proaktivne strategije.

Neki od razloga neprepoznavanja značajnih razlika kada su u pitanju motivacione strategije može biti taj što opadanjem interesa za školske aktivnosti tokom puberteta i rane adolescencije, istovremeno dolazi do pada motivacije za učenjem. Veći nivo ko-

gnitivne zrelosti, odnosno napredniji kognitivni kapaciteti bi mogli objasniti izraženije korištenje dubinskih strategija učenja kod starijih učenika. Također, mlađi učenici značajno više koriste adaptivne strategije dubokog kognitivnog procesiranja.

Slične rezultate daju istraživanja razvojnog perioda srednjeg djetinjstva (Grgantov, 2010; Lončarić, 2010). U istraživanju Grgantov (2010) samoeфикаsnost je također veća kod učenika razvojnog perioda srednjeg djetinjstva, kao i u našem istraživanju. U istraživanjima sistemski nalazimo da učenici najvećom procjenjuju svoju socijalnu samoeфикаsnost (Propadalo, 2011), bez obzira na dob (Grgantov, 2010). Nikčević-Milković (2019) također navodi da postoje razlike u upotrebi strategija učenja s obzirom na dob učenika. Mlađi učenici pokazuju veći potencijal za proaktivnu samoregulaciju učenja (veći osjećaj samoeфикаsnosti, orijentirani su na proaktivne ciljeve usvajanja znanja i vještina, pri učenju koriste proaktivne strategije) u odnosu na starije, što nije slučaj u ovom istraživanju.

Četvrti zadatak se odnosio na ispitivanje povezanosti motivacijskih strategija, strategija učenja i samoeфикаsnosti sa školskim uspjehom. Značajna pozitivna veza između navedenih varijabli je u većini slučajeva potvrđena, osim između strategija učenja i školskog uspjeha (jedino značajnu negativnu vezu školski uspjeh ostvaruje s površinskim strategijama). Mogući razlog za neutvrđivanje veze strategija učenja i školskog uspjeha je naizmjenična upotreba i površinskih i dubinskih strategija učenika. Nedovoljna informisanost o značaju za uspjeh metakognitivnih strategija učenja je još jedan mogući razlog. Brojna istraživanja potvrđuju vezu između navedenih varijabli. Istraživanja (Lončarić, 2014; Rijavec i sar., 1999) su pokazala da je sklonost školaraca općenito, a posebno učenika boljeg akademskog uspjeha, da češće koriste strategije procesa i sadržaja od površinskih strategija. U nekim situacijama, učenici posjeduju vještine samoregulacije, ali unatoč tome ne uspijevaju samoregulirati aktivnosti učenja. Prema kognitivistima, ključni faktor želje za korištenjem različitih strategija su percepcije učenika o korisnosti tih strategija (Ghatala, Levin, Pressley i Lodico, 1985). S obzirom na niske korelacije moguće je jedno od pitanja da li učenici shvataju korisnost strategija učenja i da li se im posvećuje dovoljno pažnje u nastavi. Učenici mogu zaključiti da sredstvima koja posjeduju ne mogu doći do željenih ishoda. Učenici čak mogu posjedovati potrebne vještine (sredstva) i vjerovati da većina ljudi uspješno koristi te vještine kako bi postigli željene ishode (ciljeve), ali unatoč tome mogu pokazati neuspjeh u samoregulaciji. Površinske strategije učenja vjerovatnije će dovesti do niže kvalitete svih ishoda učenja i uspjeha (Marton i Saljo, 1976a), što je u saglasnosti s rezultatima našeg istraživanja. Vezu kognitivnih strategija (elaboracije ili organizacije) sa uspjehom u školi su pronašli Pintrich, (1999); Sorić, (2014);

Poondej i Lerdpornkulrat (2016). Bolji akademski uspjeh povezuje se s većim korištenjem dubinskih, a manjim korištenjem površinskih strategija učenja (Diseth i Kobbeltvedt, 2010). Nalazi istraživanja Rijavec, Raboteg-Šarić i Franc (1999), pokazuju da su vrlo dobri učenici značajno skloniji koristiti strategije vezane uz sadržaj od dobrih učenika, ali da su vrlo dobri i odlični učenici manje skloni površinskom procesiranju od dobrih učenika. Također, Karner-Hu (2014) je dobila rezultate koji pokazuju negativnu povezanost između akademskog uspjeha i korištenja strategije samohendikepiranja (strategija zaštite samopoštovanja).

Učenici koji imaju veću sposobnost da nadgledaju i kontroliraju ne samo svoje kognitivne procese već i svoje strategije učenja i rješavanja problema, obično postižu i bolje rezultate u učenju (Stojaković, 2006). Nikčević-Milković (2014) pokazuje da kod učenika rane adolescentske dobi (osmi razredi) strategije površinskog procesiranja informacija su pozitivno, umjereno i statistički značajno povezane sa strategijama dubinskog procesiranja informacija, čime su potvrđeni nalazi Lončarića (2010) o povezanosti ovih strategija kod starijih učenika. Strategije samohendikepiranja su negativno i statistički značajno povezane s objektivnim školskim uspjehom i dubinskim procesiranjem informacija. U našem istraživanju je također pronađena veza između strategija učenja i motivacijskih strategija.

Lončarić (2008) nalazi umjerenu povezanost kognitivnih te, u manjoj mjeri, motivacijskih strategija učenja s općim uspjehom učenika osnovne škole. Nikčević-Milković (2019) navodi da cijeli niz istraživanja pokazuje da učenici koji koriste navedene adaptivne komponente samoreguliranog učenja imaju bolji objektivni školski uspjeh (izražen školskim ocjenama) (Lončarić, 2010; Nikčević-Milković i Perković, 2000; Rijavec, Raboteg-Šarić i Franc, 1999). Dosadašnja istraživanja pokazala su da opažanje vlastitih procesa učenja može dovesti do češćeg korištenja drugih samoregulacijskih procesa, ali i do postignuća (Elliot i Dweck, 2005). Međutim, školski zahtjevi i zahtjevi nastavnika često, nažalost, nisu povezani s višim nivoima. Lončarićevo (2014) istraživanje pokazalo je da učenici od petog do osmog razreda osnovne škole koriste motivacijske strategije za poticanje učenja znatno više od strategija za zaštitu samopoštovanja. Vidljivo je da su rezultati uglavnom saglasni s našim istraživanjem kada su u pitanju motivacijske strategije i školski uspjeh. Istraživanja pokazuju da jasni i specifični ciljevi dovode do višeg nivoa postignuća i osobnog zadovoljstva, nego nejasni i udaljeni ciljevi (Schunk, 1990, 1994; Zimmerman, 1989). U našem istraživanju za procjenjivanje motivacijskih strategija su bili važni ciljevi, koje postavljaju učenici, pronađena je pozitivna veza motivacijskih strategija i uspjeha. Razvoj uvjerenja o vlastitim sposobnostima, načinu učenja, te ishodima učenja, utječe na način na koji osoba

oblikuje vlastito učenje. U okviru Pintrichevog modela samoregulacije (Boekaerts i sur., 2000), proces samoregulacije uključuje motivacijska uvjerenja koja pojedinci imaju o sebi (uvjerenja o samoeфикаsnosti) i zadatku. Pojedinaц koji učenje određenog predmeta smatra zanimljivim i vrijednim, te smatra da u njemu može biti uspješан, vjerojatno će tom predmetu posvećivati više vremena u odnosu na ostale predmete. Prema Banduri (1997), postoji i cijeli niz odbrambenih motivacijskih strategija koje uglavnom umanjuju trud i sprečavaju proaktivnu samoregulaciju. Posebno u situacijama neuspjehа ili loše izvedbe, učenici mogu koristiti strategije za vlastitu afirmaciju i zaštitu doživljaja vlastite vrijednosti smanjenjem vrijednosti zadatka. Navodi se da motivacijske strategije pomažu u samoregulaciji učenja i zadržavanju pozitivne slike o sebi (Garcia i Pintrich, 1994). Smatra se da učenici skloni zaštitnim strategijama obično na kraju imaju natprosječne rezultate (Lončarić, 2014). Takvom strategijom služe se učenici koji se žele pripremiti na potencijalan neuspjeh i motivirati se na još veći trud radi izbjegavanja neuspjehа (Garcia i Pintrich, 1994).

Pretpostavka je motivacijskoga aspekta samoregulacije da do samoregulacije učenja može doći tek kada učenik osjeti spremnost da upravlja svojim učenjem (Vizek Vidović i Marušić, 2019). Motivacijski aspekti procesа samoregulacije uključuju učenikova uvjerenja, vrijednosti i ciljeve koji se odnose na neki školski predmet ili područje. Graham (1997) navodi da metakognitivne strategije, koje učenicima omogućuju planiranje, kontroliranje i evaluaciju učenja, imaju središnju ulogu u poboljšanju učenja (prema Rasekh i Ranjbary, 2003). Osim toga, razvijanje metakognitivne svijesti može dovesti do boljeg razvoja kognitivnih vještina (Rasekh i Ranjbary, 2003). Utvrđeno je da korištenje strategija samomotivacije rezultira većim školskim uspjehom (Burić i Sorić, 2011).

Prema Lončariću (2008) kod učenika srednje osnovnoškolske dobi samopoštovanje i samoeфикаsnost su značajni prediktori objektivnog školskog uspjehа i zadovoljstva školom kao kriterija. Teoretičari socijalne kognicije naglašavaju važnost koju ima percepcija samoeфикаsnosti za motivaciju učenika pri korištenju određene strategije samoregulacije učenja (Bandura, 1997), što je uočeno i u ovom istraživanju. Prema Banduri (1982), učenici s visokim procjenama samoeфикаsnosti i očekivanjima poželjnih ishoda uvjereni su i sigurni u svoju izvedbu, ulažu veliku količinu truda, ustraju kada su suočeni s poteškoćama i preprekama i pokazuju visok nivo kognitivnog angažmana u akademskim zadacima. Učenici s niskim procjenama samoeфикаsnosti, koji također ne očekuju pozitivne ishode, skloni su odustajanju, apatiji i mogu pokazati nedostatak volje ili sposobnosti pri ulaganju truda. Obično odustaju od ulaganja truda pri učenju. Uspješno učenje i obavljanje nekog zadatka uključuje složeno međudjelo-

vanje motivacijskih, kognitivnih, samoregulacijskih, samoevaluativnih, okolinskih i afektivnih činitelja (Archer, Cantwell i Bourke, 1999). Istraživanje Verkuytena i Thijsa (2002) pokazuje da je zadovoljstvo školom povezano s objektivnim školskim postignućima, te osjećajem samoeфикаsnosti kod učenika. Samoeфикаsnost objašnjava 8,6% varijance objektivnog školskog uspjeha. Međutim, vrijedi i obrnuto - bolji školski uspjeh dovodi do većeg samopoštovanja učenika i većeg osjećaja akademske samoeфикаsnosti (Baumeister i sur., 2003).

Korištenje strategija učenja u brojnim se istraživanjima pokazalo pozitivnim za ishode učenja, naprimjer, Pintrich i DeGroot (1990., prema Wolters, 1998) izvještavaju o samoreguliranom učenju, izvješćuju i o većim razinama intrinzične motivacije za učenje, samoeфикаsnosti i akademskog postignuća. Naši rezultati također pokazuju značajnu vezu motivacionih strategija i strategija učenja sa školskim uspjehom. Istraživanja u domeni povezanosti ovih triju komponenta samoreguliranog učenja, uglavnom su jednoznačna u pokazivanju postojanja pozitivnog odnosa između ciljeva usmjerenih na sebe, motivacijskih strategija za poticanje učenja, te strategija procesa i sadržaja učenja (Jakšić i Vizek-Vidović, 2008; Lončarić, 2014; Poondej i Lerdpornkulrat, 2016).

ZAKLJUČAK

Na osnovu dobijenih nalaza uočljivo je da učenici pozitivno procjenjuju motivacijske strategije, strategije učenja i pokazuju viši nivo samoeфикаsnosti. Pronađena je značajna razlika u motivacijskim strategijama učenja, samoeфикаsnosti u odnosu na spol, dok značajna razlika nije nađena u strategijama učenja, kada je u pitanju spol. Također, značajna razlika je pronađena u strategijama učenja i samoeфикаsnosti s obzirom na dob, osim u motivacijskim strategijama učenja. Motivacijske strategije i samoeфикаsnost povezani su sa školskim uspjehom, dok nije pronađena značajna veza strategija učenja sa školskim uspjehom. Utvrđena je veza između strategija učenja, motivacijskih strategija i samoeфикаsnosti. Postoji značajna veza motivacijskih strategija i samoeфикаsnosti sa školskim uspjehom. Na osnovu rezultata može se uočiti potreba da se učenicima pruži kvalitetnija podrška, kako bi razvili pozitivnija očekivanja vezana uz vlastito učenje i ovladali proaktivnim strategijama učenja. Učenici koji imaju veću sposobnost da nadgledaju i kontroliraju ne samo svoje kognitivne procese (pamćenje, opažanje, mišljenje), već i svoje strategije učenja i rješavanja problema, obično postižu i bolje rezultate u učenju. Znanje koje učenici dobijaju, memoriranjem, reprodukcijom

i samoprimjenom, može da utječe na njihov razvoj. Takvi viši nivoi znanja, koji traže implementaciju, interpolaciju, operiranje znanjima i vještinama, nužno zahtijevaju samoregulaciju učenja, upotrebu strategija i tehnika učenja i pamćenja, te strategijska, fleksibilna ponašanja. Samoregulaciju učenja je potrebno uključiti u studijske programe, kako bismo mogli poučavati učenike kako učiti, te im modelirati primjenu strategija učenja i pamćenja na sadržajnim cjelinama. Ono što je još važno napomenuti kod strategija jeste njihova raznolikost. Učitelji i nastavnici nikako ne bi trebali da forsiraju pojedinačne strategije, ili da za rješavanje jednog zadatka zahtijevaju korištenje samo jedne strategije, jer to vodi suzbijanju divergentnog mišljenja, koje je osnov kritičkog mišljenja. Praktične implikacije dobijenih rezultata odnose se na ukazivanje potrebe usmjeravanja poučavanja i zahtjeva na poticanje samoregulacije učenja. Također, nastavnici viših razreda osnovne škole i profesori srednjih škola bi trebali u pripremnom periodu nastave razmišljati o metodama i oblicima rada, te oblikovanju sadržaja koji bi učenicima adolescentske dobi bili zanimljiviji i izazovniji. Primarni cilj takvog oblikovanja nastave trebao bi biti povećanje motivacije za učenjem i školom.

LITERATURA

1. Archer, J., Cantwell, R. i Bourke, S. (1999.). Coping at University: an examination of achievement, motivation, self-regulation, confidence, and method of entry. *Higher Education Research and Development*, 18(1), 31-54.
2. Bandura, A. (1977). Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological Review*, 84(2), 191-215.
3. Baumeister, R.F., Campbell, J.D., Krueger, J.I. i Vohs, K.D. (2003). Does high self-esteem cause better performance, interpersonal success, happiness or healthier lifestyles?, *Psychological Science in the Public Interest*, 4(1), 144.
4. Boekaerts, M., Pintrich, P.R., i Zeidner, M. (2000.). *Handbook of Self-regulation*. Academic Press.
5. Burić, I., Macuka, I., Sorić, I. i Vulić Prtorić, A. (2008). Samopoštovanje u ranoj adolescenciji: važnost uloge roditeljskoga ponašanja i školskog dostignuća. *Društvena istraživanja*, 17, 45, 887-906.
6. Clark, B. (2008). *Growing up gifted: Developing the potential of children at home and at school* (7. izd.). New Jersey: Pearson Education.
7. Diseth, A. i Kobbeltvedt, T. (2010.). A mediation analysis of achievement motives, goals, learning strategies, and academic achievement. *British Journal of Educational Psychology*, 80, 671-687.

8. Elliot, A.J. i Dweck, C.S. (2005.). *Handbook of competence and motivation*. New York: The Guilford Press.
9. Furlan, I. (1991). *Čovjekov psihički razvoj*. Zagreb: Školska knjiga.
10. Garcia, T. i Pintrich, P. R. (1994). *Regulating motivation and cognition in the classroom: The role of self-schemas and self-regulatory strategies*. U: D. H. Schunk i B.J
11. Grgantov, A. (2010). *Samopoštovanje i samoeфикаsnost učenika s obzirom na spol, dob i osobine ličnosti (Doktorska disertacija)*. Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu.
12. Jakšić, M. i Vizek Vidović, V. (2008). Ciljevi postignuća, percepcija kompetentnosti, spol i strategije učenja u općem akademskom kontekstu. *Suvremena psihologija*, 11 (1), 7-24.
13. Jurčev, A. i Topolovčan, T. (2019). The Role of Goal Orientations and the Use of Digital Media in the Classroom Quality in the Final Grades of Elementary Education. *Hrvatski časopis za odgoj i obrazovanje*, 21 (1), 29-46.
14. Karner-Hu, A. (2014). Perfectionism and self-handicapping in adult education. *Procedia*, 142, 434-438.
15. Kostić Bobanović, M. i Ambrosi Randić, N. (2008). Language learning strategies in different English as a foreign language education levels. *Društvena istraživanja*, 17 (12), 281-300.
16. Lončarić, D. (2014). *Motivacija i strategije samoregulacije učenja: teorija, mjerenje i primjena*, Rijeka: Učiteljski fakultet u Rijeci.
17. Lončarić, D. (2010). Spol i dob kao odrednice samoreguliranog učenja za cjeloživotno obrazovanje.
18. U R. Bacalja (Ur.), *Zbornik radova s međunarodnog znanstveno-stručnog skupa*. Perspektive cjeloživotnog obrazovanja učitelja i odgojitelja (str. 104-118). Zadar: Sveučilište u Zadru.
19. Lončarić, D. (2008.). *Kognitivni in motivacijski dejavniki procesov samoregulacije pri učenju in soočanju s šolskim neuspěhom* (Neobjavljena doktorska disertacija). Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Ljubljana
20. Nikčević-Milković, A. (2019). Školsko postignuće i zadovoljstvo školom, s obzirom na osobne značajke, strategije učenja i korištenje digitalnih medija, *Suvremena psihologija*, 22(1), 5-26
21. Nikčević-Milković, A., Jerković, A. i Biljan, E. (2014). Povezanost komponenti samoregulacij učenja sa školskim uspjehom i zadovoljstvom školom kod učenika osnovnoškolske dobi. *Napredak: časopis za interdisciplinarna istraživanja u odgoju i obrazovanju*, 154 (4), 375-398.

22. Nikčević Milković, A. i Perković, L. (2000.). Uporaba kognitivnih strategija učenja u djece različitog školskog uzrasta. *Život i škola*, 3, 7693.
23. Kostić Bobanović, M. i Ambrosi Randić, N. (2008.). Language learning strategies in different English as a foreign language education levels. *Društvena istraživanja*, 17, 12 (93-94), 281-300.
24. Pintrich, P. R. (1999.). The role of motivation in promoting and sustaining self-regulated learning. *International Journal of Educational Research*, 31, 459-470.
25. Pintrich, P.R. i De Groot, E. (1990.). Motivational and self-regulation learning components of classroom academic performance. *Journal of Educational Psychology*, 82(, 1), 33- 50.
26. Pintrich, P.R., Smith, D.A.F., Garcia, F. i McKeachie, W.J. (1993.). *A Manual for the Use of Motivated Strategies For Learning Questionnaire (MSLQ)*. Ann Arbor, MI: National Center for Research to Improve Postsecondary Teaching and Learning, University of Michigan
27. Pintrich, P.R. (2000). The Role of Goal Orientation in Self Regulated Learning, U: M. Boekaerts, P.R. Pintrich i M. Zeidner (ur.), *Handbook of Self-Regulation* (451-502). Burlington, MA: Elsevier Academic Press.
28. Poondej, C. i Lerdpornkulrat, T. (2016). Relationship between motivational goal orientations, perceptions of general education classroom learning environment and deep approaches to learning. *Kasetsart Journal of social sciences*, 37,100-103.
29. Propadalo, A. (2011). *Akademski motivacija i samoefikasnost s obzirom na dob i spol* (disertacija). Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu.
30. Rijavec, M., Raboteg Šarić, Z. i Franc, R. (1999). Komponente samoreguliranog učenja i školski uspjeh. *Društvena istraživanja*, 8, 4, 529-541.
31. Rasekh, Z. E. i Ranjbar, R. (2003). Metacognitive Strategy Training for Vocabulary Learning. *The Electronic Journal for English as a Second Language*, 7(2), 1-12.
32. Sorić, I. (2014). *Samoregulacija učenja: možemo li naučiti učiti*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
33. Stojaković, P. (2006). *Višestruke sposobnosti za učenje*. Banja Luka. Filozofski fakultet
34. Tomljenović, Ž. i Nikčević Milković, A. (2005). Samopoštovanje, anksioznost u ispitnim situacijama i školski uspjeh kod djece osnovnoškolske dobi. *Suvremena psihologija*, 8, 1, 51-61.

35. Vasta, R., Haith, M.M. i Miller, S.A. (1998). *Dječija psihologija*. Zagreb: Naklada Slap.
36. Verkuyten, M. i Thijs, J. (2002). School satisfaction of elementary school children: The role of performance, peer relations, ethnicity and gender. *Social Indicators Research*, 59, 203-228.
37. Vizek Vidović, V. i Marušić, I. (2019). *Kompetencija Učiti kako učiti: teorijske osnove i istraživanja u hrvatskom kontekstu*, Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.
38. Vizek Vidović, V. (2008). Osobine darovite djece. U: V. Vlahović-Štetić (ur.), *Daroviti učenici: teorijski pristup i primjena u školi* (Drugo dopunjeno i izmijenjeno izdanje) (str. 18-43). Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.
39. Vrdoljak, G. i Vlahović-Štetić, V. (2018). Odnos ciljeva postignuća, strategija učenja i ocjena u srednjoškolskoj nastavi fizike. *Psihologijske teme*, 27 (2), 141-157.
40. Vrkić, M. i Vlahović-Štetić, V. (2013). Uvjerenja o strategijama učenja, korištenje strategija učenja i uspjeh u studiju. *Napredak: časopis za interdisciplinarna istraživanja u odgoju i obrazovanju*, 154 (4), 511-526.
41. Vulić Prtorić, A. i Sorić, I. (2006.). Uпитnik samoefikasnosti za djecu – SEQC, 41. U: Ćubela Adorić, V. i sur. (Ur.) (2006). *Zbirka psihologijskih skala i upitnika III.*, Odjel za psihologiju Sveučilišta u Zadru
42. Weinstein, C.E., Schulte, A.C. i Palmer, D.R. (1987.). *LASSI: Learning and study strategies inventory*. Clearwater, FL: H. i H. Publishing.
43. Wolters, C.A. (1998.). Self-Regulated Learning and College Students' Regulation of Motivation. *Journal of Educational Psychology*, 90(2), 224-235.
44. Zečević, I. (2015). Metakognitivne vještine i školsko postignuće. Banja Luka: Filozofski fakultet
45. Zimmerman, B.J. (1990.). Selfregulated learning and academic achievement: An overview. *Educational Psychologist*, 25(1), 3-17.
46. Zimmerman, B.J. (1995.). Selfregulation involves more than metacognition: a social cognitive perspective. *Educational Psychologist*, 30(4), 217-221.
47. Zimmerman, B. J. i Kitsantas, A. (2005.). The hidden dimension of personal competence: Self-regulated learning and practice. U: A. J. Elliot, C. S. Dweck i S. Carol (ur.), *Handbook of Competence and Motivation* (str. 509-526). New York: GuilfordPublications.

Abstract

In this day and age, numerous factors are examined in order to find the causes of students' school success and failure. These numerous factors that contribute to student success in school include motivational strategies, learning strategies, and student self-efficacy. Therefore, the main problem of this research was to examine the development of these strategies as well as the students' level of self-efficacy, and their relationship with student achievement. The aim was to determine whether motivational strategies, learning strategies and self-efficacy are important correlates of students' school success, all in the function of their greater encouragement and application in school. 296 seventh, eighth and ninth grade elementary school students from the Tuzla Canton (149 male and 147 female) were included in the study. The following questionnaires were used in this research: motivational strategies (Lončarić, 2014) ($\alpha = .72$), SSU learning strategy questionnaire (Lončarić, 2014) ($\alpha = .877$), and self-efficacy scale (Ivanov and Penezić, 1998) ($\alpha = .82$). The results showed that students self-assess the motivational strategies they use are developed at an above-average level ($M = 83.38$, $SD = 10.32$) as well as learning strategies ($M = 143.52$, $SD = 18.30$), while the level of self-efficacy is also above average ($M = 40.40$, $SD = 5.51$). A significant difference was found between male and female motivational strategies ($t = -3,944$, $p = .00$), self-efficacy ($t = -3,075$, $p = .00$), while no significant difference was found in learning strategies ($t = .612$, $p > .05$). There was a significant difference in learning strategies and self-efficacy with regard to age, older students estimate that they have more developed learning strategies ($F = 3.698$, $p = .026$), show a higher level of self-efficacy than younger ones. ($F = 4.171$, $p = .016$). There is a significant relationship between motivational strategies and school success ($r = .146$, $p = .012$), as well as self-efficacy with school success ($r = .202$, $p = .00$). Based on the obtained results, it is noticeable that in addition to commitment to learning strategies, it is necessary to pay attention to other factors such as: students' emotional state, personality traits, work habits and other factors, in order to better understand students' school success.

Keywords: motivational strategies, learning strategies, self-efficacy, school success

THE EFFECT OF PATRIOTISM AND COLLECTIVE ACTIONS ON SOCIAL ENTREPRENEURSHIP INTENTIONS

Andrej Simić, Univerzitet u Tuzli

Abstract

Social entrepreneurship characterized by the development of innovative business solutions for socio-cultural and environmental issues has attracted the interest of psychologists in recent years. Previous work highlighted the important role of personality and cognitive factors in understanding why individuals become social entrepreneurs. However, less attention was dedicated to how different variables studied in group processes literature affect the formation of intentions towards social entrepreneurship. One possible approach in understanding psychological factors that affect social entrepreneurship intentions is the feeling of attachment to one's national group. Constructive patriotism, defined by the support for the ingroup through constructive criticism, shows stronger relations with progressivism and innovation than blind patriotism. We propose that constructive patriotism positively affects social entrepreneurship intentions by increasing intentions towards collective actions for positive change. This hypothesis was tested in a cross-sectional study on 236 Bosnian participants ($N_{male} = 77$, $N_{female} = 157$, $N_{other} = 2$) with an average age of 27 years ($M = 26.50$, $SD = 11.77$) that filled out the Constructive and Blind Patriotism Scale (Schartz et al., 1999), Collective Action Intentions Scale (Tausch et al., 2011; Lantos et al., 2020), and the Social Entrepreneurship Intentions Scale (Wu et al., 2020). Results revealed that constructive patriotism positively affected social entrepreneurship intentions through collective action intentions, $b = .18$, 95% CI [.092, .299]. The same indirect effect of blind patriotism was not significant, $b = .22$, 95% CI [-.107, .348]. The results suggest that questioning harmful practices of and for the country might increase social entrepreneurship intentions by fostering stronger inclinations for social change actions. The findings are discussed within the Social identity theory.

Keywords: social entrepreneurship, constructive patriotism, blind patriotism, collective action, national identification

INTRODUCTION

Changing society for the better requires knowledge and skills to create something new of value. However, deciding to undertake such a strenuous and often challenging venture is a question more related to the characteristics and motivation behind those skills and goes beyond the level of the decision maker's personality. Such dilemmas become apparent to someone contemplating becoming a social entrepreneur, an individual who seeks innovative (business) solutions to ever-present community and social issues. Social entrepreneurship (SE) encompasses a wide range of activities: non-profit ventures that tackle social problems, for-profit business organizations that try to reconcile their profit and improve society goals, and philanthropism that supports investment portfolios (Mair & Marti, 2006). Although this field is quite broad and often hard to define (Short et al., 2009), all SE activities have one thing in common: furthering and accomplishing goals with important cultural and social agendas. SE acts as a catalyst for societal change and is used as a platform for research, development, and innovation (Gupta et al., 2020). In fact, SE has been recognized as a significant factor in tackling poverty (Ghauri et al., 2014), inequality (Haugh & Talwar, 2016; Lippman et al., 2005), women empowerment (Datta & Gailey, 2012), institutional change (Chandra, 2016), and ecological sustainability (Bansal et al., 2019) issues. By keeping in mind the substantial positive effect of SE activities on society, in recent years, SE has attracted the interest of scholars from different backgrounds (Austin et al., 2006; Gupta et al., 2020; Phillips et al., 2015; Sassmannshausen & Volkmann, 2018). In general, research questions regarding SE are usually multidisciplinary and are interested in different micro and macro processes governing SE and its effect on environmental and societal changes.

In recent years, one venture of research is becoming increasingly popular: studying SE at the level of the individual (Stephan & Drencheva, 2017). This work aims to understand who social entrepreneurs are and what variables on the individual-level separate possible social entrepreneurs from other people. Social entrepreneurs differ from other entrepreneurs because they possess skills to ensure the sustainability of their organization and manage to employ entrepreneurial means in understanding and solving social and environmental problems (Partzsch & Ziegler, 2011). Furthermore, several studies have attempted to describe the social entrepreneurial personality. For example, it was shown that social entrepreneurs give greater importance to prosocial-oriented values (Egri & Hermann, 2000, Diaz & Rodriguez, 2003), are more open to change (Bargsted et al., 2013), and report greater levels of entrepreneurial self-efficacy,

risk-taking, persistence, and optimism (Praszquier et al., 2009). Also, higher SE intentions are predicted by personality traits such as agreeableness and openness to experience (Irengun & Arikboga, 2015; Koe et al., 2010). Finally, a prosocial personality defined mainly by high levels of altruism, empathy, and compassion was positively associated with intentions to engage in SE (Miller et al., 2012; Ruskin et al., 2016; Waddock & Steckler, 2016). While possessing these characteristics is relevant in becoming a social entrepreneur, one needs to understand that the nature of SE is primarily social and context-dependent. Individuals may possess a personality suitable for SE, but if they cannot identify, understand, and feel attached to the problems their community faces, they could be less inclined to pursue a SE opportunity. Stemming from this rationale, we aim to understand how group-identity variables affect the intentions to engage in SE in this paper. Specifically, we aim to study the interplay between patriotism and collective action in predicting SE intentions.

Patriotism and Positive Social Change

National identity, the sense of belonging to one's nation (Tajfel & Turner, 1979), is relevant in developing a healthy society. A strong feeling of national membership positively predicts civil rights support (Williams et al., 2008), engagement in politics (Schatz et al., 1999), voting intentions (Huddy & Khatib, 2007), and positive attitudes towards social change that benefits the in-group (Iyver et al., 2003). It seems that the relationship between national identification, progressivism, and social innovation is dependent on how patriots evaluate their country. In that regard, Staub and colleagues (Staub, 1997; Schatz et al., 1999) conceptualize patriotism as a two-dimensional construct. Specifically, they differentiate between two forms of patriotism based on how uncritically attached one feels to their country. Blind patriotism is thus defined as a biased positive evaluation of the country's practices highlighted by the glorification of the national group (Roccas et al., 2006). The counterpart of this blind national devotion, constructive patriotism, is characterized by a critical loyalty to one's country by questioning and criticizing their country to create positive social change. While both types of patriotism highlight positive emotions related to the country, blind patriots view criticism and social action as a form of national disloyalty (Schatz et al., 1999). For example, a blind Bosnian patriot would support governmental decisions regardless if they would compromise their fellow citizens and would propose that individuals who oppose the Bosnian government should live somewhere else. On the

other hand, constructive Bosnian patriots would recognize that individuals trying to change Bosnia and Herzegovina for the better should be a welcoming addition to Bosnian society.

The difference in attitudes towards social change inherent in these patriotism types has important implications for civic engagement, social innovation, and progressivism. Constructive patriotism seems to be related to a higher perceived discrepancy between the present and ideal representation of the country (Sekerdej & Roccas, 2016, Study 3). The main implication of this finding is that constructive but not blind patriots might be more motivated to engage in activities that could bring the present society closer to its ideal state. Indeed, Richey (2011) found that constructive patriotism increased civic participation intentions while blind national loyalty predicted fewer intentions to tackle societal problems. Rupar and colleagues (2020) extended these findings by demonstrating that constructive patriotism predicted participants' political and social engagement intentions (Studies 1 and 2). Likewise, constructive patriotism seems to be related to a greater tendency to help and contribute to the nation (Marzęcki, 2019; Sekerdej & Roccas, 2016, Study 3). Finally, constructively love for the country might also be an inherent motivator of activism intentions and behavior (Cahitin et al., 2021). As a case in point, heterosexual LGBT activists in the United States are likely to explain their motivations by highlighting that to be better, their society should become more fair and open (Russell, 2011).

By making current issues that plague society more salient, constructive patriotism should strengthen behaviors with an underlying prosocial component. Constructive patriots should strive to make their nation a better place to live in. By following this logic, it is possible to ask oneself if constructive patriotism can be used to foster activities targeting social innovation such as SE?

Constructive Patriotism, Collective Action, and SE

While to our knowledge, previous studies did not attempt to study how national identity affects SE, entrepreneurs with a socially-oriented career identity were shown to focus on activities that have the highest potential for social change (Fauchart & Gruber, 2011). Jones and colleagues (2008) hypothesize that individuals gradually develop their social entrepreneur identities. Potential venture founders decide to focus on SE by strongly identifying with a community, observing its present problems, rejecting conventional institutional and governmental solutions to that problem, and suppressing attempts to underplay the importance of these issues. In other words, SE

intentions might be increased by 1) feeling attached to the country, 2) striving for the country to be better, and 3) feeling strongly responsible for solving its issues.

One possible construct that could explain the relationship between constructive patriotism and SE is collective action intentions. Collective action refers to behaviors aimed at overturning inequality and producing long-term positive change (Leach et al., 2006; Van de Vyver & Abrams, 2017; van Zomeren et al., 2008, Wright et al., 1990). Examples of these actions include participating in political protests, signing petitions for social change, voting for political candidates that aim to produce long-term change, and donating money to social change causes. The Social identity model of collective action (van Zomeren et al., 2008; van Zomeren et al., 2012) proposes that motivations for collective action emerge when individuals become aware that their group is in a disadvantaged position and understand that they have the opportunity to change things in their favor. To engage in collective action, one must become firmly attached to a specific cause. For example, politicized identity, defined as a strong identification with social movement groups (Simon & Klandermans, 2001), was found to be the strongest predictor of social action intentions (van Zomeren et al., 2008; van Zomeren et al., 2012; Stürmer & Simon, 2004a, 2004b).

Furthermore, aside from a strong group identification, one needs to perceive social injustice (Klandermans, 2002; Kelly & Breinlinger, 1996; van Zomeren et al., 2008) and believe that one's group is capable of making positive societal changes (van Zomeren et al., 2008). On the other hand, beliefs that the social system can justify the needs of its citizens might hinder collective action intentions (Jost et al., 2004). In general, this line of research emphasized that social action intentions are determined by a strong relationship towards the in-group and awareness that things should and can change for the better.

Individuals with strongly developed social action intentions might be more motivated to engage in specific ventures related to achieving social change. For example, the tendencies to engage in social action successfully predicted social change action on the behavioral level (e.g., participation in social-political protests; Giguère & Lalonde, 2010; Włodarczyk et al., 2017). Qualitative research complements these findings by suggesting that participants with a strong motivation to change their community usually report being members of different organizations that tackle important issues in their environment (Messinger, 2011; Pachi & Barrett, 2012; Pachi et al., 2014). In other words, one way to achieve positive social change might be to mobilize one's skills and efforts to solve social problems from an organizational level. If individuals are more motivated to solve social problems, they could implement sophisticated solutions to them in their community.

THE PRESENT WORK

This study aims to extend the previous literature on national identification and collective action by identifying mechanisms that might explain how two different types of patriotism affect SE. By highlighting that the nation can change for the better, constructive patriotism should positively affect SE intentions. Our hypothesis is supported by previous findings that emphasized the role of constructive patriotism in increasing intentions to improve the national practices and policies (Cahitin et al., 2019; Marzęcki, 2019; Richey, 2011; Rupar et al., 2020; Sekerdej & Roccas, 2016; Williams et al., 2008). Because blind patriotism lacks the critical relationship towards the nation, it should not increase tendencies to seek positive social change, in this case, SE intentions.

Also, we expect that constructive patriotism affects SE intentions indirectly through collective action intentions. By highlighting the notion that some policies are potentially harmful for the country and its citizens, a "critical" devotion should motivate constructive patriots to seek collective action (Klandermans, 2002; Kelly & Breinlinger, 1996; van Zomeren et al., 2008). Because SE aims to solve fundamental social and community problems, high collective intentions could thus promote the tendency to engage in these behaviors that produce social change (Giguère & Lalonde, 2010; Włodarczyk et al., 2017). In other words, we expect that collective action intentions should mediate the effect of constructive patriotism on SE intentions. We do not expect this mediation effect to hold when considering blind patriotism as a predictor of SE intentions because it lacks the critical component of in-group love.

Our study extends the existing literature in two ways. First, to our knowledge, previous work did not attempt to connect different forms of national identification to SE. By showing how the constructive form of patriotism can increase SE intentions, it could be possible to view national identification as a specific mechanism to increase tendencies to engage in socially-oriented entrepreneurship. Second, successful implementation of SE has important implications for the quality of life in society (Austin et al., 2006; Bansal et al., 2019; Datta & Gailey, 2012; Ghauri et al., 2014; Gupta et al., 2020; Haugh & Talwar, 2016; Lippman et al., 2005). If fostering a strong critical outlook towards one's nations can increase SE, then one can contribute to the active mobilization of citizens in solving social problems and becoming more engaged in the community.

METHOD

Participants

All adult participants fluent in Bosnian/Serbian/Croatian residing in Bosnia and Herzegovina during data collection were eligible for participation. Participants were recruited by sharing the link for the online survey on social media platforms and internet forums. A total of 255 participants completed the online study. After removing careless responses (see below) and univariate outliers ($z \geq |3.00|$) our sample consisted of 236 eligible participants ($N_{\text{male}} = 77$, $N_{\text{female}} = 157$, $N_{\text{other}} = 2$) with an average age of 26 years ($M = 26.49$, $SD = 11.77$). By following Schoemann and colleagues (2017), we ran a sensitivity power analysis for a simple mediation model (Model 4, Hayes, 2018) using the Monte Carlo power analysis approach for indirect effects. With our sample size and assuming weak correlations between the predictor, mediator, and outcome variables ($r = .25$), it was possible to detect a significant indirect effect with power at .85 and $\alpha = .05$.

Materials and Procedure

After giving informed consent, all participants provided their socio-demographic information and filled out the Blind and Constructive Patriotism Scale (Schatz et al., 1999), the Collective Action Intentions Scale (Tausch et al., 2011; Lantos et al., 2020), the SE Intentions Scale (Wu et al., 2020), a measure to detect careless responses, and other measures that go beyond the scope of the present work. The study lasted approximately 10 minutes. A description of the mentioned measures follows.

Patriotism. We measured patriotism with the Blind and Constructive Patriotism Scale (Schatz et al., 1999). The original authors developed this measure based on the constructive and blind patriotism distinction (Staub, 1992, 1997). The scale is composed out of two subscales: the Blind Patriotism (11 items; e.g., "Bosnia and Herzegovina is virtually always right.") and the Constructive Patriotism (6 items; e.g., "If you love Bosnia and Herzegovina, you should notice its problems and work to correct them.") subscale. Participants needed to report their level of agreement/disagreement with all items on a seven-point Likert scale (1 = strongly disagree, 7 = strongly agree).

Collective Action Intentions. By following previous work in measuring collective action intentions (Tausch et al., 2011; Lantos et al., 2020), we constructed a 6-item scale to measure intentions to engage in actions to improve Bosnian society. We inc-

luded the following behaviors: attending lectures about improving the citizens' position in Bosnia and Herzegovina, actively participating in workshops about social issues in Bosnia and Herzegovina, voting for political candidates that aim to improve Bosnian society, participating in demonstrations that aim to improve the position of citizens in Bosnia and Herzegovina, donating money to organizations that aim to improve the Bosnian way of life, and signing petitions to improve the lives of citizens in Bosnia and Herzegovina. Participants answered all items by following a seven-point Likert scale (1 = not likely at all, 7 = very likely).

SE intentions. To measure inclinations to engage in SE, we have used the scale developed by Wu and colleagues (2020), which was based on previous work by Douglas and Sheperd (2002), Thompson (2009), Hockerts (2017), and Liñán and Chen (2009). Participants provided answers to this 4-item measure (e.g. "I expect that at some point in the future, I will be involved in launching an organization that aims to solve social problems"), using a 7-point Likert scale (1 = strongly disagree, 7 = strongly agree).

Careless Responses. We used the Self-Reported Single Item (SRSI; Meade and Craig, 2012) to detect and exclude participants that provided careless responses. In this single-item measure, participants are asked to respond to whether their data should be used in further analyses with a yes/no answer. We included only participants that answered with "yes".

RESULTS

Data analysis was carried out in the R statistical software (R Core Team, 2022). Data cleaning, descriptive analyses, and principal components analysis were carried out using the psych (Revelle, 2019) and GPArotation packages (Bernaards & Jennerich, 2005). Mediation analysis was computed with the help of the lavaan package (Roseel, 2012). Table 1 contains the descriptive statistics and the correlations between the study variables.

Table 1. Descriptive statistics and correlations between the study variables.

Variables	<i>M</i>	<i>SD</i>	1	2	3	4
Constructive patriotism (1)	5.75	1.08	.79	.04	.43*	.02
Blind Patriotism (2)	2.71	1.00		.66	-.05	.12
Collective action intentions (3)	4.89	1.48			.84	.28*
SE intentions (4)	3.26	1.33				.67

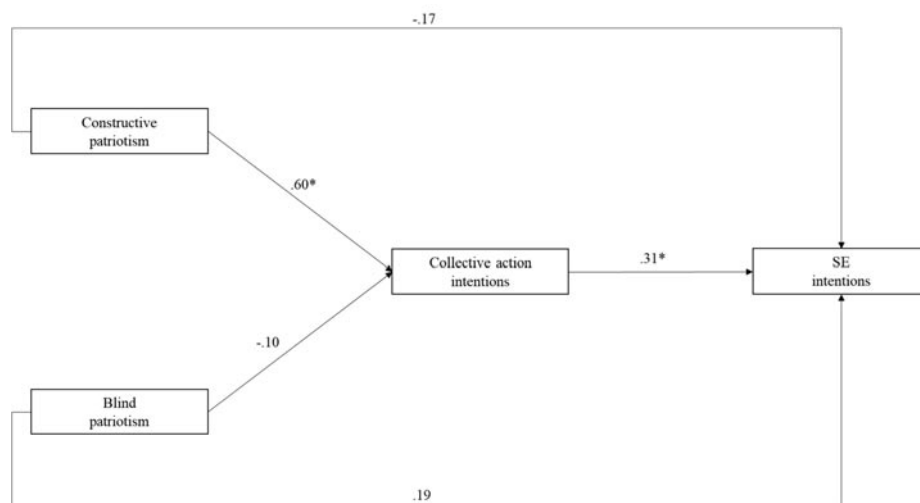
Note. * $p < .001$. *M* and *SD* represent the means and standard deviations of the study variables. Internal consistency coefficients for each variable are displayed on the diagonal

Because all measures were used on a sample of Bosnian participants for the first time, we found it relevant to explore their component structure. We conducted a principal components analysis on all three measures and used parallel analysis (Horn, 1965) to decide the optimal number of components to be extracted. As expected, a two-component version was suggested for the Constructive and Blind Patriotism Scale. The first component explained 18% of variance and corresponded mainly to constructive patriotism. The second component represented blind patriotism and explained 17% of variance. The primary item loadings for both components ranged between .30 and .73. For the Collective Action and SE Intentions scale, a single-component solution seemed most viable, with component loadings ranging between .40 and .88. All measures showed acceptable to very good internal consistencies.

As Table 1 shows, constructive patriotism correlated positively with collective action intentions but not with SE intentions. On the other hand, the correlation between blind patriotism and collective action intentions did not reach significance. Furthermore, collective action intentions correlated positively with SE intentions. Finally, no significant correlational relationship was found between blind and constructive patriotism as theoretically expected.

We developed a mediation model where blind and constructive patriotism served as predictors, collective action intentions as the mediator, and SE intentions as the outcome variable to examine our mediation hypothesis. The significance of indirect effects was tested using the bootstrapping procedure (Hayes, 2018) on 10,000 bootstrapped samples. The mediation model is presented in Figure 1.

Figure 1. Mediation model for the effect of constructive and blind patriotism on SE intentions through collective action intentions. The figure contains unstandardized regression coefficients. $*p < .001$

The indirect effect of constructive patriotism on SE intentions through collective action intentions produced confidence intervals that did not include zero ($b = .18$, 95% CI [.092, .299]), thus indicating statistical significance. This indirect effect was not significant when considering blind patriotism as the predictor variable, $b = -.03$, 95% CI [-.093, .030]. Finally, the indirect effect of constructive patriotism through collective action intentions was stronger than the same indirect effect of blind patriotism, $b = .22$, 95% CI [.107, .348].

DISCUSSION

We conducted this study to examine how different modes of patriotism affect intentions to engage in a SE venture. Our findings extend the existing literature about patriotism and social change seeking (Cahitin et al., 2019; Marzęcki, 2019; Richey, 2011; Rupar et al., 2020; Sekerdej & Roccas, 2016; Williams et al., 2008) as well as collective action intentions (Giguère & Lalonde, 2010; Klandermans, 2002; Kelly & Breinlinger, 1996; van Zomeren et al., 2008; Włodarczyk et al., 2017) to one specific activity related to resolving civic and social problems, namely SE. Although we have not found that constructive patriotism directly affects SE intentions, we found a significant indirect

effect of constructive patriotism through collective action intentions in line with our mediation hypothesis. Specifically, it seems that showing love for the country in an unbiased and critical manner might foster the tendencies to seek positive social change and thus increase the intentions to pursue business ventures that might contribute to these changes actively.

The same effect was not identified when considering blind patriotism, suggesting that to be ready to seek changes, one needs to critically observe the situation in their country and not just showcase blind love to it. In fact, while high levels of positive emotions towards the nation are needed for an individual to be motivated for collective action (Simon & Klandermans, 2001; van Zomeren et al., 2008; van Zomeren et al., 2012), national identification is not the only necessary factor in predicting whether an individual intends to seek social change. By not being able to observe that the situation in their country is far from ideal, the motivation to change things for the better would not develop (Klandermans, 2002; Kelly & Breinlinger, 1996; van Zomeren et al., 2008). By making the discrepancy between the current and present state of the country more salient (Marzęcki, 2019; Sekerdej & Roccas, 2016), constructive patriotism can direct individuals towards collective action tendencies. Because SE can be seen as a specific form of activity aimed at decreasing said discrepancy (Gupta et al., 2020), intentions to carry out a SE venture might result from a strong motivation to produce long-term social change. In other words, individuals that show greater intentions for collective actions could consider these activities worth pursuing because they might perceive SE as a specific framework through which collective action can be achieved. For example, constructive patriots might see SE as a tool to develop their democratic and civic skills (Germak & Robinson, 2013), create something of value for the greater community (Austin et al., 2006), and achieve an informal influence on political leaders to improve the present social situation (Alvord et al., 2004; Defourny & Nyssens, 2010). This pattern should not be evident for individuals with greater levels of blind patriotism. Because that kind of identification is related to biased evaluation and glorification of the national group (Roccas et al., 2006; Staub, 1992, 1997; Schatz et al., 1999), individuals are not able to see that their country needs positive change and do not feel the need to seek collective action through SE ventures.

This study has two important implications. On a theoretical level, the results might explain why some individuals that express great love for their country do not aspire to be social entrepreneurs. Understanding that social changes and reforms are needed and intending to seek them actively might be additional prerequisites in pursuing collective actions. Practically, our results suggest the relevance of critical thin-

king regarding SE. By encouraging different forms and venues to think about the quality of current practices and policies in a country, it is possible to undertake the first step to motivate citizens to seek solutions to issues that plague the community actively. This is particularly relevant in the context of developing nations (such as Bosnia and Herzegovina) that are constantly faced with a plethora of negative socioeconomic processes such as unemployment, negative migration trends, and citizenship passivity (Čičić et al., 2019; Jones et al., 2013). By increasing the intentions to become and work as social entrepreneurs, it is possible to use available human capital in solving social issues and making active efforts to contain negative migrations trends.

Our work is not without limitations. First, by employing a cross-sectional design, we could not make causal conclusions about the reported findings. In other words, experimental work is needed to examine the causal effect of patriotism and collective action intentions on SE. Second, the specific cultural context binds and determines national identification processes (Pehrson et al., 2009), especially in culturally diverse societies and nations like Bosnia and Herzegovina. For example, in Bosnia and Herzegovina, Bosniaks show greater identification with the Bosnian national identity, while Serbs identify with their ethnicity more (see Turjačanin et al., 2017). Because our sample size was not balanced by ethnicity (the majority consisted of Bosniak participants), generalizing these results to other ethnic, national, and cultural contexts should be approached with caution. Third, our study focused on two extreme modes of national identification: constructive and blind patriotism. However, literature on group processes and social identity recognizes a form of patriotism that lies between these extremes. How conventional patriotism, defined as positive emotions and love towards the nation without biased national glorification and a critical attitude towards current national practices (Kosterman & Feshbach, 1989; Roccas et al., 2006; Sekerdej & Roccas, 2016), affects collective action and SE intentions remained an open question in this study. This is specifically relevant since conventional patriotism was related to negative citizenship practices (Rupar et al., 2020) and less intentions to contribute to the nation's wellbeing (Sekerdej & Roccas, 2016, Study 3). In other words, in this study, we were unable to examine whether the effect of conventional patriotism on social action and entrepreneurship intentions is different from the effects of the critical and blind form of national attachment. Future studies should address and expand upon these issues.

To conclude, we have found that constructive, but not blind, patriotism increases SE intentions via higher collective action intentions. It seems that to be willing to tackle critical social problems within society, loving one's nation is not enough. Before deciding to act, we must also become aware that things can and should be changed for the better.

REFERENCES

1. Alvord, S. H., Brown, L. D., & Letts, C. W. (2004). Social Entrepreneurship and Societal Transformation: An Exploratory Study. *The Journal of Applied Behavioral Science*, 40(3), 260–282. <https://doi.org/10.1177/0021886304266847>
2. Austin, J., Stevenson, H., & Wei-Skillern, J. (2006a). Social and Commercial Entrepreneurship: Same, Different, or Both? *Entrepreneurship Theory and Practice*, 30(1), 1–22. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6520.2006.00107.x>
3. Bansal, S., Garg, I., & Sharma, G. D. (2019). Social Entrepreneurship as a Path for Social Change and Driver of Sustainable Development: A Systematic Review and Research Agenda. *Sustainability*, 11(4), 1091. <https://doi.org/10.3390/su11041091>
4. Bargsted, M., Picon, M., Salazar, A., & Rojas, Y. (2013). Psychosocial Characterization of Social Entrepreneurs: A Comparative Study. *Journal of Social Entrepreneurship*, 4(3), 331–346. <https://doi.org/10.1080/19420676.2013.820780>
5. Bernaards, C. A., & Jennrich, R. I. (2005). Gradient Projection Algorithms and Software for Arbitrary Rotation Criteria in Factor Analysis. *Educational and Psychological Measurement*, 65(5), 676–696. <https://doi.org/10.1177/0013164404272507>
6. Chaitin, J., Steinberg, S., & Steinberg, S. (2021). Jewish-Israeli Attitudes toward Human Rights Organizations and Patriotism. *Ethnopolitics*, 20(5), 501–522. <https://doi.org/10.1080/17449057.2019.1679488>
7. Chandra, Y. (2017). Social Entrepreneurship as Institutional-Change Work: A Corpus Linguistics Analysis. *Journal of Social Entrepreneurship*, 8(1), 14–46. <https://doi.org/10.1080/19420676.2016.1233133>
8. Čičić, M., Trifković, M., Husić-Mehmedović, M., Efendić, A., Turulja, L., & Emirhafizović, M. (2019). *Studija o emigracijama—Bosna i Hercegovina*. Akademija nauke i umjetnosti Bosne i Hercegovine. <https://doi.org/10.5644/PI2019.182.00>
9. Datta, P. B., & Gailey, R. (2012). Empowering Women through Social Entrepreneurship: Case Study of a Women's Cooperative in India. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 36(3), 569–587. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6520.2012.00505.x>
10. de Vyver, J. V., & Abrams, D. (2017). Promoting Third-Party Prosocial Behaviour: The Potential of Moral Emotions. In E. van Leeuwen & H. Zagefka

- (Eds.), *Intergroup Helping* (pp. 349–368). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-319-53026-0_17
11. Defourny, J., & Nyssens, M. (2010). Conceptions of Social Enterprise and Social Entrepreneurship in Europe and the United States: Convergences and Divergences. *Journal of Social Entrepreneurship*, 1(1), 32–53. <https://doi.org/10.1080/19420670903442053>
 12. Diaz, F., & Rodriguez, A. (2003). Locus of control, nAch and values of community entrepreneurs. *Social Behavior and Personality*, 31(8), 739. <https://doi.org/10.2224/sbp.2003.31.8.739>
 13. Douglas, E. J., & Shepherd, D. A. (2002). Self-Employment as a Career Choice: Attitudes, Entrepreneurial Intentions, and Utility Maximization. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 26(3), 81–90. <https://doi.org/10.1177/104225870202600305>
 14. Egri, C. P., & Herman, S. (2000). Leadership in the North American Environmental Sector: Values, Leadership Styles, and Contexts of Environmental Leaders and Their Organizations. *The Academy of Management Journal*, 43(4), 571–604. <https://doi.org/10.2307/1556356>
 15. Fauchart, E., & Gruber, M. (2011). Darwinians, Communitarians, and Missionaries: The Role of Founder Identity in Entrepreneurship. *Academy of Management Journal*, 54(5), 935–957. <https://doi.org/10.5465/amj.2009.0211>
 16. Germak, A. J., & Robinson, J. A. (2014). Exploring the Motivation of Nascent Social Entrepreneurs. *Journal of Social Entrepreneurship*, 5(1), 5–21. <https://doi.org/10.1080/19420676.2013.820781>
 17. Ghauri, P., Tasavori, M., & Zaefarian, R. (2014). Internationalisation of service firms through corporate social entrepreneurship and networking. *International Marketing Review*, 31(6), 576–600. <https://doi.org/10.1108/IMR-09-2013-0196>
 18. Giguère, B., & Lalonde, R. N. (2010). Why do students strike? Direct and indirect determinants of collective action participation. *Political Psychology*, 31(2), 227–247. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9221.2009.00750.x>
 18. Gupta, P., Chauhan, S., Paul, J., & Jaiswal, M. P. (2020). Social entrepreneurship research: A review and future research agenda. *Journal of Business Research*, 113, 209–229. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2020.03.032>
 20. Haugh, H. M., & Talwar, A. (2016). Linking social entrepreneurship and social change: The mediating role of empowerment. *Journal of Business Ethics*, 133(4), 643–658. <https://doi.org/10.1007/s10551-014-2449-4>

21. Hayes, A. F. (2018). *Introduction to Mediation, Moderation, and Conditional Process Analysis, Second Edition: A Regression-Based Approach*. Guilford Publications.
22. Hockerts, K. (2017). Determinants of Social Entrepreneurial Intentions. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 41(1), 105–130. <https://doi.org/10.1111/etap.12171>
23. Horn, J. L. (1965). A rationale and test for the number of factors in factor analysis. *Psychometrika*, 30(2), 179–185. <https://doi.org/10.1007/BF02289447>
25. Huddy, L., & Khatib, N. (2007). American Patriotism, National Identity, and Political Involvement. *American Journal of Political Science*, 51(1), 63–77. <https://doi.org/10.1111/j.1540-5907.2007.00237.x>
26. İrengün, O., & Arikboğa, Ş. (2015). The Effect of Personality Traits on Social Entrepreneurship Intentions: A Field Research. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 195, 1186–1195. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.06.172>
27. Iyer, A., Leach, C. W., & Crosby, F. J. (2003). White Guilt and Racial Compensation: The Benefits and Limits of Self-Focus. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 29(1), 117–129. <https://doi.org/10.1177/0146167202238377>
28. Jones, B., Jeffrey, A., & Jakala, M. (2013). The “Transitional Citizen”: Civil Society, Political Agency and Hopes for Transitional Justice in Bosnia–Herzegovina. In O. Simić & Z. Volčič (Eds.), *Transitional Justice and Civil Society in the Balkans* (pp. 87–103). Springer. https://doi.org/10.1007/978-1-4614-5422-9_6
29. Jones, R., Latham, J., & Betta, M. (2008). Narrative construction of the social entrepreneurial identity. *International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research*, 14(5), 330–345. <https://doi.org/10.1108/13552550810897687>
30. Jost, J. T., Banaji, M. R., & Nosek, B. A. (2004). A Decade of System Justification Theory: Accumulated Evidence of Conscious and Unconscious Bolstering of the Status Quo. *Political Psychology*, 25(6), 881–919. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9221.2004.00402.x>
31. Kelly, C., & Breinlinger, S. (1996). *The social psychology of collective action: Identity, injustice and gender*. Taylor & Francis.
32. Klandermans, B. (2002). How group identification helps to overcome the dilemma of collective action. *American Behavioral Scientist*, 45(5), 887–900. <https://doi.org/10.1177/0002764202045005009>
33. Koe Hwee Nga, J., & Shamuganathan, G. (2010). The Influence of Personality Traits and Demographic Factors on Social Entrepreneurship Start Up Inten-

- tions. *Journal of Business Ethics*, 95(2), 259–282. <https://doi.org/10.1007/s10551-009-0358-8>
35. Kosterman, R., & Feshbach, S. (1989). Toward a measure of patriotic and nationalistic attitudes. *Political Psychology*, 10(2), 257–274. <https://doi.org/10.2307/3791647>
36. Lantos, N. A., Kende, A., Becker, J. C., & McGarty, C. (2020). Pity for economically disadvantaged groups motivates donation and ally collective action intentions. *European Journal of Social Psychology*, 50(7), 1478–1499. <https://doi.org/10.1002/ejsp.2705>
37. Leach, C. W., Iyer, A., & Pedersen, A. (2006). Anger and Guilt About Ingroup Advantage Explain the Willingness for Political Action. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 32(9), 1232–1245. <https://doi.org/10.1177/0146167206289729>
38. Liñán, F., & Chen, Y. (2009). Development and Cross-Cultural Application of a Specific Instrument to Measure Entrepreneurial Intentions. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 33(3), 593–617. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6520.2009.00318.x>
39. Lippmann, S., Davis, A., & Aldrich, H. E. (2005). Entrepreneurship and Inequality. In L. A. Keister (Ed.), *Entrepreneurship* (Vol. 15, pp. 3–31). Emerald Group Publishing Limited. [https://doi.org/10.1016/S0277-2833\(05\)15002-X](https://doi.org/10.1016/S0277-2833(05)15002-X)
40. Mair, J., & Martí, I. (2006). Social entrepreneurship research: A source of explanation, prediction, and delight. *Journal of World Business*, 41(1), 36–44. <https://doi.org/10.1016/j.jwb.2005.09.002>
41. Marzęcki, R. (2020). Constructive emotions? Patriotism as a predictor of civic activity in Poland. *Italian Political Science Review / Rivista Italiana Di Scienza Politica*, 50(1), 33–51. <https://doi.org/10.1017/ipo.2019.15>
42. Meade, A. W., & Craig, S. B. (2012). Identifying careless responses in survey data. *Psychological Methods*, 17(3), 437–455. <https://doi.org/10.1037/a0028085>
43. Messinger, L. (2011). A Qualitative Analysis of Faculty Advocacy on LGBT Issues on Campus. *Journal of Homosexuality*, 58(9), 1281–1305. <https://doi.org/10.1080/00918369.2011.605740>
44. Miller, T. L., Grimes, M. G., McMullen, J. S., & Vogus, T. J. (2012). Venturing for Others with Heart and Head: How Compassion Encourages Social Entrepreneurship. *Academy of Management Review*, 37(4), 616–640. <https://doi.org/10.5465/amr.2010.0456>

45. Pachi, D., & Barrett, M. (2012). Perceived effectiveness of conventional, non-conventional and civic forms of participation among minority and majority youth. *Human Affairs*, 22(3), 345–359. <https://doi.org/10.2478/s13374-012-0029-9>
46. Pachi, D., Chrysanthaki, T., & Barrett, M. (2014). Political and Civic Participation among Ethnic Majority and Minority Youth. In P. Nesbitt-Larking, C. Kinnvall, T. Capelos, & H. Dekker (Eds.), *The Palgrave Handbook of Global Political Psychology* (pp. 297–315). Palgrave Macmillan UK. https://doi.org/10.1007/978-1-137-29118-9_17
47. Partzsch, L., & Ziegler, R. (2011). Social entrepreneurs as change agents: A case study on power and authority in the water sector. *International Environmental Agreements: Politics, Law and Economics*, 11(1), 63–83. <https://doi.org/10.1007/s10784-011-9150-1>
48. Pehrson, S., Vignoles, V. L., & Brown, R. (2009). National Identification And Anti-Immigrant Prejudice: Individual And Contextual Effects Of National Definitions. *Social Psychology Quarterly*, 72(1), 24–38. <https://doi.org/10.1177/019027250907200104>
49. Phillips, W., Lee, H., Ghobadian, A., O'Regan, N., & James, P. (2015). Social Innovation and Social Entrepreneurship: A Systematic Review. *Group & Organization Management*, 40(3), 428–461. <https://doi.org/10.1177/1059601114560063>
50. Praszquier, R., Nowak, A., & Zab, A. (2009). Social capital built by social entrepreneurs and the specific personality traits that facilitate the process. *Psychologia Społeczna*, 4(10), 42–54.
51. R Core Team (2021). *R: A language and environment for statistical computing*. R Foundation for Statistical Computing. <https://www.R-project.org/>.
52. Revelle, W. (2019). *psych: Procedures for Psychological, Psychometric, and Personality Research* (version 1.9.12) [Computer software]. <https://CRAN.R-project.org/package=psych>
53. Richey, S. (2011). Civic Engagement and Patriotism. *Social Science Quarterly*, 92(4), 1044–1056. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6237.2011.00803.x>
54. Roccas, S., Klar, Y., & Liviatan, I. (2006). The paradox of group-based guilt: Modes of national identification, conflict vehemence, and reactions to the in-group's moral violations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 91(4), 698–711. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.91.4.698>

55. Rosseel, Y. (2012). lavaan: An R Package for Structural Equation Modeling. *Journal of Statistical Software*, 48, 1–36. <https://doi.org/10.18637/jss.v048.i02>
56. Rupar, M., Jamróz-Dolińska, K., Kołeczek, M., & Sekerdej, M. (2021a). Is patriotism helpful to fight the crisis? The role of constructive patriotism, conventional patriotism, and glorification amid the COVID-19 pandemic. *European Journal of Social Psychology*, 51(6), 862–877. <https://doi.org/10.1002/ejsp.2777>
57. Rupar, M., Jamróz-Dolińska, K., Kołeczek, M., & Sekerdej, M. (2021b). Is patriotism helpful to fight the crisis? The role of constructive patriotism, conventional patriotism, and glorification amid the COVID-19 pandemic. *European Journal of Social Psychology*, 51(6), 862–877. <https://doi.org/10.1002/ejsp.2777>
58. Ruskin, J., Seymour, R. G., & Webster, C. M. (2016). Why Create Value for Others? An Exploration of Social Entrepreneurial Motives. *Journal of Small Business Management*, 54(4), 1015–1037. <https://doi.org/10.1111/jsbm.12229>
59. Russell, G. M. (2011). Motives of Heterosexual Allies in Collective Action for Equality: Motives of Heterosexual Allies. *Journal of Social Issues*, 67(2), 376–393. <https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.2011.01703.x>
60. Russell, G. M. (2011). Motives of heterosexual allies in collective action for equality. *Journal of Social Issues*, 67(2), 376–393. <https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.2011.01703.x>
61. Sassmannshausen, S. P., & Volkmann, C. (2018). The Scientometrics of Social Entrepreneurship and Its Establishment as an Academic Field. *Journal of Small Business Management*, 56(2), 251–273. <https://doi.org/10.1111/jsbm.12254>
62. Schatz, R. T., Staub, E., & Lavine, H. (1999). On the Varieties of National Attachment: Blind versus Constructive Patriotism. *Political Psychology*, 20(1), 151–174.
63. Schoemann, A. M., Boulton, A. J., & Short, S. D. (2017). Determining power and sample size for simple and complex mediation models. *Social Psychological and Personality Science*, 8, 379–386. <https://doi.org/10.1177/1948550617715068>
64. Sekerdej, M., & Roccas, S. (2016). Love versus loving criticism: Disentangling conventional and constructive patriotism. *British Journal of Social Psychology*, 55(3), 499–521. <https://doi.org/10.1111/bjso.12142>

65. Short, J., Moss, T., & Lumpkin, G. (2009). Research in Social Entrepreneurship: Past Contributions and Future Opportunities. *Strategic Entrepreneurship Journal*, 3, 161–194. <https://doi.org/10.1002/sej.69>
66. Simon, B., & Klandermans, B. (2001). Politicized collective identity: A social psychological analysis. *American Psychologist*, 56(4), 319–331. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.56.4.319>
67. Staub, E. (1997). Blind versus constructive patriotism: Moving from embeddedness in the group to critical loyalty and action. In D. Bar-Tal & E. Staub (Eds.), *patriotism in the lives of individuals and nations* (pp. 213–228). Nelson-Hall.
68. Stephan, U., & Drencheva, A. (2017). The person in social entrepreneurship: A systematic review of research on the social entrepreneurial personality. In G. Ahmetoglu, T. Chamorro-Premuzic, B. Klinger, & T. Karcisky (Eds.), *The Wiley Handbook of Entrepreneurship* (pp. 205–229). Wiley. <https://doi.org/10.1002/9781118970812.ch10>
69. Stürmer, S., & Simon, B. (2004a). Collective action: Towards a dual-pathway model. *European Review of Social Psychology*, 15, 59–99. <https://doi.org/10.1080/10463280340000117>
70. Stürmer, S., & Simon, B. (2004b). The Role of Collective Identification in Social Movement Participation: A Panel Study in the Context of the German Gay Movement. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 30(3), 263–277. <https://doi.org/10.1177/0146167203256690>
71. Tajfel, H., & Turner, J. C. (1979). An integrative theory of inter-group conflict. In W. G. Austin & S. Worchel (Eds.), *The social psychology of inter-group relations* (pp. 33–47). Brooks/Cole.
72. Tausch, N., Becker, J. C., Spears, R., Christ, O., Saab, R., Singh, P., & Siddiqui, R. N. (2011). Explaining radical group behavior: Developing emotion and efficacy routes to normative and nonnormative collective action. *Journal of Personality and Social Psychology*, 101(1), 129–148. <https://doi.org/10.1037/a0022728>
73. Thompson, E. R. (2009). Individual Entrepreneurial Intent: Construct Clarification and Development of an Internationally Reliable Metric. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 33(3), 669–694. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6520.2009.00321.x>
74. Turjačanin, V., Dušanić, S., Lakić, S., Čehajić-Clancy, S., & de Sanctis, M. P. (2017). Ethnic, Religious, and National Identities among Young Bosniaks and

- Serbs in Minority and Majority Contexts in Bosnia and Herzegovina. In F. Pratto, I. Žeželj, E. Maloku, V. Turjačanin, & M. Branković (Eds.), *Shaping Social Identities After Violent Conflict: Youth in the Western Balkans* (pp. 69–88). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-319-62021-3_4
75. Van Zomeren, M., Leach, C. W., & Spears, R. (2012). Protesters as “Passionate Economists”: A Dynamic Dual Pathway Model of Approach Coping With Collective Disadvantage. *Personality and Social Psychology Review*, 16(2), 180–199. <https://doi.org/10.1177/1088868311430835>
76. Van Zomeren, M., Postmes, T., & Spears, R. (2008). Toward an integrative social identity model of collective action: A quantitative research synthesis of three socio-psychological perspectives. *Psychological Bulletin*, 134(4), 504–535. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.134.4.504>
77. Waddock, S., & Steckler, E. (2016). Visionaries and Wayfinders: Deliberate and Emergent Pathways to Vision in Social Entrepreneurship. *Journal of Business Ethics*, 133(4), 719–734. <https://doi.org/10.1007/s10551-014-2451-x>
78. Williams, R. L., Foster, L. N., & Krohn, K. R. (2008). Relationship of Patriotism Measures to Critical Thinking and Emphasis on Civil Liberties versus National Security. *Analyses of Social Issues and Public Policy*, 8(1), 139–156. <https://doi.org/10.1111/j.1530-2415.2008.00165.x>
79. Włodarczyk, A., Basabe, N., Páez, D., & Zumeta, L. (2017). Hope and anger as mediators between collective action frames and participation in collective mobilization: The case of 15-M. *Journal of Social and Political Psychology*, 5(1), 200–223. <https://doi.org/10.5964/jspp.v5i1.471>
80. Wright, S. C., Taylor, D. M., & Moghaddam, F. M. (1990). Responding to membership in a disadvantaged group: From acceptance to collective protest. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58(6), 994–1003. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.58.6.994>
81. Wu, W., Su, Y., Huang, X., Liu, W., & Jiang, X. (2020). The Dark Triad, Moral Disengagement, and Social Entrepreneurial Intention: Moderating Roles of Empathic Concern and Perspective Taking. *Frontiers in Psychology*, 11. <https://www.frontiersin.org/article/10.3389/fpsyg.2020.01520>

OSObine LIČNOSTI I PONAŠANJE MLADIH VOZAČA U SAOBRAĆAJU

Šuajb Solaković, Univerzitet u Istočnom Sarajevu
Lea Ćirić, Ipsos doo Sarajevo

Sažetak

Svake godine više od 1,2 miliona ljudi širom svijeta pogine u saobraćajnim nesrećama, a milioni ljudi dožive ozbiljne povrede s dugoročnim posljedicama po zdravlje. Adekvatno snalaženje u saobraćajnoj situaciji zahtijeva odgovarajući nivo kognitivnog i emocionalnog funkcionisanja, čije narušavanje može izložiti vozača i njegovo okruženje riziku za nastajanje saobraćajne nezgode.

Cilj ovog istraživanja je bio ispitati odnos crta ličnosti, sociodemografskih varijabli (spola, godina vozačkog iskustva, učestalosti vožnje, sudjelovanja u saobraćajnim nesrećama) i ponašanja mladih vozača u saobraćaju. Osim toga, ispitana je uloga spola u odnosu na ponašanja u saobraćaju i osobine ličnosti. Drugim riječima, cilj je bio ispitati da li je moguće na osnovu bazičnih dimenzija ličnosti, analiziranih pomoću Zakerman-Kalman upitnika ličnosti (ZKPQ) i Upitnika o ponašanju u saobraćaju (UPS), predviđati asertivno interpersonalno ponašanje.

Istraživanje je sprovedeno na 190 ispitanika, od čega 112 žena i 78 muškaraca, u dobi od 18 do 24 godina ($M=22.46$; $SD=1.62$). U istraživanju je korišten već postojeći upitnik ličnosti (ZKPQ), kao i konstruisani instrument za potrebe rada (UPS). UPS mjeri kršenje propisa, impulsivnu vožnju, bezbjednu vožnju i razdražljivost u vožnji. Jedan od dijelova obrade uključivao je primjenu postupka za utvrđivanje statistički značajnih razlika između ispitanika u odnosu na ispitivane varijable. Za te potrebe primijenjen je Pearsons chi-square test (hi kvadrat test). Kako bismo ispitali povezanost varijabli i smjer njihove povezanosti korištena je korelacija, kao i hijerarhijska regresijska analiza. Hijerarhijskom regresijskom analizom je dobijeno da 8% varijanse u ponašanju u saobraćaju objašnjavaju sociodemografske varijable, da je 10% varijanse objašnjeno kada su dodane i osobine ličnosti, i da je 12% varijanse objašnjeno uključivanjem faktora ponašanja u saobraćaju.

Rezultati su pokazali da je impulsivna vožnja pozitivno povezana s aktivitetom ($r=.1$), agresivnosti ($r=.24$) i impulsivnim traženjem senzacija ($r=.35$). Povezanosti kršenja propisa, razdražljivosti u vožnji, učestalosti vožnje i godinama vozačkog iskustva su pozitivne i srednje jačine ($r=.37$; $r=.45$; $r=.30$). Kod žena postoji pozitivna povezanost bezbjedne vožnje i neuroticizma-anksioznosti ($r=.31$), dok je kod muškaraca pozitivna povezanost agresivnosti-neprijateljstva, impulsivnog traženja senzacija s razdražljivosti u vožnji ($r=.51$; $r=.40$). Rezultati ukazuju na značaj proučavanja povezanosti osobina ličnosti i ponašanja u saobraćaju koje može povećati rizik za nastajanje saobraćajnih nesreća.

Ključne riječi: osobine ličnosti, Alternativni petofaktorski model ličnosti, ponašanje u saobraćaju, mladi vozači

UVOD

Finansijski i ljudski gubici koji se javljaju kao posljedica saobraćajnih nesreća su vrlo visoki te je mogućnost uspješnog predviđanja mogućih nesreća u saobraćaju veoma važna (National Safety Council, 1991; prema Arthur i Graziano, 1996). Saobraćajne nesreće, nažalost, odnose veliki broj života, kako u svijetu tako i u Bosni i Hercegovini. Prema Federalnom zavodu za statistiku, u 2020. godini dogodilo se 20 378 saobraćajnih nesreća, a 138 osoba je poginulo. Na području Republike Srpske, u 2019. godini se desilo 10 220 saobraćajnih nesreća, dok su 104 osobe poginule (Statistički godišnjak Republike Srpske, 2020). Bosna i Hercegovina bilježi jednu od najvećih stopa smrtnosti u saobraćajnim nesrećama u Europi. Prošle godine bila je veća za gotovo 61% u odnosu na Europsku uniju (Al Jazeera Balkans, 2021). Upravo iz ovih razloga je veoma bitno predvidjeti moguće saobraćajne nesreće.

Mnogo faktora utiče na pojavu saobraćajnih nesreća: vozači, pješaci, vozila, stanje na putevima, klimatski faktori i mnogi drugi (Veselinović i Kišić, 1982). Istraživanja saobraćaja su pokazala da je oko 90% nesreća na cestama uzrokovano uglavnom ljudskim faktorom (Zagorac i Perotić, 2004). Preticanje, brzina i umor su najčešći uzroci saobraćajnih nesreća (MUP ZDK, 2021). Upravljanje motornim vozilom se smatra rizičnim ukoliko postoji mogućnost uzrokovanja sudara i motivisana je nestrpljivošću, iritiranošću, agresijom-hostilnošću i pokušajem da se uštedi vrijeme (Anić, 2013).

Vožnja predstavlja proces koji je izrazito kompleksan. Vozač neprekidno opaža, obrađuje i odgovara na različite i dinamične informacije iz saobraćajnog okruženja. Adekvatan odgovor u saobraćajnoj situaciji zahtijeva odgovarajući nivo kognitivnog i emocionalnog funkcionisanja. Narušavanje ovog odgovora može izložiti vozača i njegovu okolinu većem riziku za nastajanje saobraćajne nesreće (Taylor, 2001).

Mladi vozači su, prema Zakonu o saobraćaju (2018), vozači do 24 godine starosti. Zakon mlade vozače definiše isključivo kao vozače mlađe od 24 godine starosti, ne uzimajući u obzir njihovo vozačko iskustvo, što je po nekim stručnjacima pogrešno.

Dosadašnja istraživanja pokazuju da su muškarci češći sudionici saobraćajnih nesreća (Taubman-Ben-Ari i sur., 2004), te da je rizična vožnja i vjerovatnost učestvovanja u nesrećama veća kod mlađih vozača (Glendon, Dorn, Davies, Matthews i Taylor, 1996). Osobine ličnosti kao što su impulsivno traženje senzacija, impulsivnost i ekstraverzija su značajni prediktori rizične vožnje i učestvovanja u nesrećama (Matthews i sur., 1991; Renner i Anderle, 2000).

Muškarci daju znatno više procjene svojih vozačkih sposobnosti i vještina od žena. Mlađi muškarci najčešće učestvuju u saobraćajnim nesrećama (Reason i sur., 1990). Storie je (prema Reason i sur., 1990) pronašao razliku u uzroku saobraćajnih nesreća kod muškaraca i žena. Dok su se žene češće žalile na perceptualne greške i greške u procjeni tokom vožnje, muškarci su bili skloniji brzom vožnji, vožnji u alkoholiziranom stanju i rizičnom ponašanju. Iako se ovi nalazi mogu pripisati razlikama u vizuospacijalnoj svjesnosti, mogu se objasniti i razlikom u stepenu uključenosti u proces vožnje, što znači da žene češće razmišljaju o drugim stvarima dok voze i to im smanjuje kapacitet pažnje. Muškarci svih uzrasta su počinili više prekršaja od žena. Muškarci obično percipiraju sve vrste ponašanja manje rizičnima nego što to stvarno jesu (Vivoda i Eby, 2000). U jednom istraživanju vozače koji voze sigurnije su ispitanici smatrali boljim vozačima. Muškarci i žene su ženske vozače procijenili sigurnijim vozačima. Oba spola su muške vozače procijenili boljima u perceptivno-motoričkim vještinama (Žitko, 2007).

Mnoga istraživanja su pokušala da utvrde povezanost osobina ličnosti i ponašanja u vožnji (Kim, 1995; Norris, 2000). Crte ličnosti, kao što su anksioznost, depresivnost, agresija-neprijateljstvo i psihoticizam doprinose rizičnom stilu vožnje, utičući tako na veću sklonost za nastajanje saobraćajne nesreće (Sumer, 2003). Poredeći rezultate kroskulturalne studije sprovedene u 34 zemlje, Lajunen je utvrdio da se u zemljama u kojima je veći skor na skali ekstraverzije dešava veći broj fatalnih saobraćajnih nesreća, dok je utvrđena negativna povezanost neuroticizma-anksioznosti i broja saobraćajnih nesreća (Lajunen, 2001).

Kod mladih vozača postoji veći rizik učestvovanja u saobraćajnim nesrećama za razliku od vozača iz ostalih dobnih grupa. To predstavlja socijalni problem jer su prometne nesreće glavni uzrok smrti i invaliditeta kod mladih ljudi u cijelom svijetu. Mladi vozači kod kojih su izraženije crte ličnosti kao što su impulsivno traženje senzacija i agresivnost, predstavljaju veći rizik za saobraćaj (Rimmö i Åberg, 1999). Traženje senzacija je povezano s rizičnom i agresivnom vožnjom, dok je impulsivnost povezana sa smanjenom sposobnosti opažanja saobraćajnih znakova i sklonosti ka udesima (Dahlen i White, 2005).

Fenomen povezanosti stilova vožnje i crta ličnosti nije u velikoj mjeri zastupljen na našim prostorima, te zbog toga predstavlja plodno tlo za istraživanje.

Bezbjednost učesnika u saobraćaju

Bezbjednost učešća u saobraćaju označava primjenu pravila u saobraćaju, a poštovanje tih pravila zahtijeva modificiranje ponašanja učesnika u saobraćaju. Ponašanje učesnika u saobraćaju zavisi od strukture ličnosti koja obuhvata: temperament, karakter, psihomotorne sposobnosti, senzorne sposobnosti, inteligenciju, tjelesne karakteristike, motive, stavove, predrasude, navike i emocije. Emocionalna stabilnost je veoma bitan faktor koji utiče na sigurnost u saobraćaju, kako vozača, tako i drugih učesnika u saobraćaju. Emocionalna stabilnost podrazumijeva adekvatno reagovanje osobe na prepreke koje onemogućavaju zadovoljenje određenih potreba. Te potrebe mogu biti trajne ili trenutne. Vozač koji nema visok stepen tolerancije na frustracije neće imati adekvatan odgovor na saobraćajne situacije koje su često složene i stresne. Emocionalno nestabilne ličnosti su veoma ranjive i osjetljive na vanjske podražaje i često ispoljavaju agresivnost u vožnji, pogotovo ako im vozilo kojim upravljaju to i omogućava. Emocionalno nestabilne ličnosti u vožnji često neadekvatno reaguju (upotreba sirene, ljutnja, psovanje, ubrzavanje, preticanje i slično). Teškoće u privatnom životu ili na poslu mogu dovesti vozače nestabilne ličnosti do pretjerane pobuđenosti organizma (napetosti) i samim time, neadekvatna ponašanja su češća. To su prenesena nepovoljna emocionalna stanja iz svakodnevnih životnih uslova u proces vožnje koji ga može ugroziti (Vukadinović, 1979).

Po temperamentu, a samim time i po načinu vožnje, ljudi se razlikuju na dva načina (Vukadinović, 1979): I način – brza, agresivna, neobuzdana, netolerantna, impulsivna i nervozna vožnja; II način – spora, hladnokrvna, promišljena, tolerantna i smirena vožnja.

Vozače koji ispoljavaju kolerični temperament karakterišu veoma nagle, jake i česte reakcije. U vožnji, reaguju burno na sitnice, teško se adaptiraju, reaguju prebrzo

i veoma se lako uzbuđuju. Vozači sangviničnog temperamenta imaju lake promjene raspoloženja i veoma brzo prelaze iz negativnog u pozitivno raspoloženje. Vozače flegmatičnog temperamenta karakterišu veoma spore reakcije i slaba osjećanja i u vožnji su mirni, staloženi i sporo reaguju. Vozači melanholičnog temperamenta su okarakterizovani kao osobe koje imaju intenzivna osjećanja koja dugo traju. U vožnji, vozači sa ovakvim temperamentom djeluju bezvoljno, zabrinuto i njihove reakcije su usporene i beživotne (Vukadinović, 1979).

Alternativni petofaktorski model ličnosti

Zakerman i kolege su razvili Alternativni model s pet faktora kao model strukture ličnosti (Zuckerman, Kuhlman i Camac, 1988). Model je predložen da pruži odgovor na zbunjujuće i sporno pitanje u vezi s identifikacijom osnovnih dimenzija ličnosti ili temperamenta izvan ekstraverzije i neuroticizma.

Faktorskom analizom identifikovane su sljedeće dimenzije:

Impulsivno traženje senzacija, s česticama koje opisuju nedostatak planiranja, sklonost djelovanju bez razmišljanja, traženja novih iskustava, spremnost na preuzimanje rizika zbog uzbuđenja ili novosti itd;

Neuroticizam-anksioznost (N-anksioznost), s česticama koje opisuju napetost, brigu, nedostatak samopouzdanja, emocionalnu uznemirenost itd;

Društvenost, s česticama koje opisuju odlazak na zabave, prednost u odnosu s drugima u odnosu na osamljene aktivnosti, broj prijatelja itd;

Agresija-neprijateljstvo, s česticama koje se tiču spremnosti za izražavanje verbalne agresije, antisocijalnog ponašanja, zlobnosti, osvetoljubivosti itd;

Aktivnost, s česticama koje se odnose na sklonost aktivnom užurbanom životu i za izazovne poslove, nesposobnost za opuštanje itd.

HIPOTEZE I PODHIPOTEZE ISTRAŽIVANJA

H1a: Procjena impulsivnosti u vožnji bit će pozitivno povezana s agresivnosti-neprijateljstvom, impulsivnim traženjem senzacija i aktivnosti, a negativno s neuroticizmom-anksioznosti i društvenosti

Upravljanje motornim vozilom se smatra rizičnim ukoliko postoji mogućnost uzrokovanja sudara i motivisana je nestrpljivošću, iritiranošću, agresijom-hostilnošću i pokušajem da se uštedi vrijeme (Anić, 2013). Osobine ličnosti kao što su impulsivno traženje senzacija, impulsivnost i ekstraverzija su značajni prediktori rizične vožnje i učestvovanja u nesrećama (Matthews i sur., 1991; Renner i Anderle, 2000). Crte lič-

nosti, kao što su anksioznost, depresivnost, agresija-neprijateljstvo i psihoticizam doprinose rizičnom stilu vožnje, utičući tako na veću sklonost za nastajanje saobraćajne nesreće (Sumer, 2003).

H1b: Postoji značajna pozitivna povezanost kršenja saobraćajnih propisa i procjene razdražljivosti u vožnji, učestalosti vožnje i godina vozačkog iskustva

Prethodna istraživanja nisu pridavala značaj ispitivanju povezanosti između kršenja saobraćajnih propisa i samoprocjene razdražljivosti u vožnji, učestalosti vožnje i godina vozačkog iskustva, pa je upravo iz tog razloga interesantno provjeriti ovu povezanost. Hipoteza je zadana na osnovu indukovane pretpostavke autora na osnovu postavki iz svakodnevnog života.

H2: Kod žena postoji pozitivna povezanost bezbjedne vožnje i neuroticizma-anksioznosti, a kod muškaraca postoji pozitivna povezanost agresivnosti-neprijateljstva, impulsivnog traženja senzacija sa samoprocjenom razdražljivosti u vožnji

Storie je (prema Reasion i sur., 1990) pronašao razliku u uzroku saobraćajnih nesreća kod muškaraca i žena. Muškarci su bili skloniji brzom vožnji, vožnji u alkoholiziranom stanju i rizičnom ponašanju. Žene češće razmišljaju o drugim stvarima dok voze i to im smanjuje kapacitet pažnje. U jednom istraživanju vozače koji voze sigurnije su ispitanici smatrali boljim vozačima, te su i muškarci i žene ženske vozače procijenili sigurnijim vozačima (Žitko, 2007). Vozači melanholičnog temperamenta su okarakterizovani kao osobe koje imaju intenzivna osjećanja koja dugo traju. U vožnji, vozači s ovakvim temperamentom djeluju bezvoljno, zabrinuto i njihove reakcije su usporene i beživotne (Vukadinović, 1979). Budući da su žene te koje se procjenjuje da su sigurniji vozači, ali i da su sklonije melanholičnom temperamentu i anksioznosti, pretpostavka je da žene koje su anksioznije i bezbjednije voze upravo zbog toga što u većoj mjeri paze na način na koji voze.

METODA

U istraživanju su korištene metoda teorijske analize i metoda sistemskog neeksperimentalnog istraživanja, uz upotrebu već postojećeg instrumenta (Zuckerman-Kuhlman Personality Questionnaire) i konstruisanog instrumenta za potrebe rada (UPS).

Instrumenti

Upitnik o karakteristikama ispitanika

Ispitanici su popunjavali pitanja o spolu, dobi, godinama vozačkog iskustva, učestalosti vožnje, učestvovanju u saobraćajnim nesrećama i o izazivanju saobraćajne nesreće. Također, odgovarali su na pitanja o tome da li im je oduzeta vozačka dozvola, i ukoliko jeste koliko puta i za koji prekršaj.

Zakerman-Kalman upitnik ličnosti (ZKPQ)

Crte ličnosti su mjerene na prijevodu Zakerman-Kalman upitnika ličnosti (urađena je dvostruka provjera jezika), koji je 1991. godine konstruisao Marvin Zakerman i Mihael Kalman (Zuckerman i sur., 1991). Originalna skala ZKPQ se sastoji od 99 čestica u obliku kratkih fraza na koje se odgovara sa *da* i *ne*. Upitnik ličnosti Zakerman-Kalman (ZKPQ) oslanja se na pet faktora kojima se pristupa iz biološke i temperamentalne perspektive (Zuckerman i sur., 1991):

- *Neuroticizam-anksioznost* (npr. "Osjećam se nesigurno u sebe.");
- *Društvenost* (npr. "Provodim više vremena nego što bi trebalo družeći se s prijateljima.");
- *Agresija-neprijateljstvo* (npr. "Normalno mi je da psujem kada sam ljut/a.");
- *Impulsivno traženje senzacija* (npr. "Volim nova i uzbudljiva iskustva.");
- *Aktivnost* (npr. "Vodim veoma aktivan život.");

Ovaj je instrument uspješno testiran na nekoliko jezika. Ukupni rezultat za svaku skalu dobija se sabiranjem procjena na česticama koje sadrži pojedini faktor. Manji ukupni skor na svakoj pojedinačnoj skali označava povišenje na toj specifičnoj skali. Valjanost upitnika je provjerena Kaiser-Meyer-Olkin testom i Bartlett testom. Vrijednosti su prikazane u Tabeli 1.

Tabela 1. KMO i Bartlett test valjanosti za ZKPQ

Subskala	KMO	Bartlett
Agresivnost - neprijateljstvo	.63	.000
Impulsivno traženje senzacija	.72	.000
Aktivitet	.68	.000
Društvenost	.74	.000
Anksioznost	.80	.000

Jačina korelacije među promjenjivima, odnosno valjanost provjeravamo KMO i Bartlettovim testom sferičnosti. Bartlettov test treba da je značajan ($p < .05$) kako bi primjena daljnjih testova, odnosno faktorska analiza bila opravdana (Pallant, 2007). Tabachnick i Fidell (2007) smatraju da je vrijednost KMO .50 najmanja prihvatljiva vrijednost za proglašenje mjerne skale valjanom (Prema Pallant, 2007).

Valjanost ZKPQ upitnika je zadovoljavajuća, budući da su vrijednosti subskala KMO veće od .50, kao i da je značajnost Bartlettovog testa manja od .05 (Pallant, 2007).

Zakerman-Kalman upitnik ličnosti prema autorima Zuckermann i suradnici (1991) ima dobru unutrašnju pouzdanost, Krombahova alfa koeficijent $\alpha = .78$ (Zuckermann i sur., 1991). U ovom istraživanju, pouzdanost upitnika, izračunata Krombahovom alfa se kreće od $\alpha = .70 - .84$, što je dovoljno da se test smatra pouzdanim.

Tabela 2. Pouzdanost po skalama ZKPQ

Subskala	α
Agresija - neprijateljstvo	.70
Impulsivno traženje senzacija	.79
Aktivitet	.70
Društvenost	.72
Anksioznost	.84

U Tabeli 2 možemo vidjeti da su sve subskale upitnika ZKPQ pouzdane budući da sve prelaze alfa vrijednost od .70. Skale agresija - neprijateljstvo i aktivitet su na donjoj granici pouzdanosti, međutim, provjerom izbacivanja čestica kako bismo povećali Krombahovu alfu ustanovili smo da se izbacivanjem bilo koje od čestica iz svake subskale vrijednosti ne bi značajno povećale.

Upitnik o ponašanju u saobraćaju (UPS)

Upitnik o ponašanju u saobraćaju je konstruisan na osnovu prethodnih istraživanja ponašanja u saobraćaju, a za potrebe ovog istraživanja. Sastoji se od četverostepene Likertove skale, pri čemu je 1-nikada, 2-rijetko, 3-povremeno i 4-često. Faktorskom analizom smo dobili 4 subskale: kršenje propisa, impulsivna vožnja, bezbjedna vožnja i razdražljivost u vožnji. Analizom glavnih komponenti na osnovu Scree kriterijuma izolovane su 4 glavne komponente upitnika koje su postavljene u Varimax rotaciju.

Prvu glavnu komponentu određuju čestice kao što su: "Vršim radnju preticanja vozila ispred sebe preko pune linije.", "Desi mi se prođem kroz crveno svjetlo na semaforu.", "Razgovaram mobilnim telefonom dok vozim (držeci telefon u ruci)." Budući da su ovo čestice koje ukazuju na nepoštivanje propisa u saobraćaju, ovaj faktor je imenovan kao *Kršenje propisa*.

Drugu glavnu komponentu određuju čestice kao što su: "Vozim brže od većine ljudi.", "Dovodim sebe u rizične situacije u saobraćaju.", "Kada neko stane na semaforu pored mene i počne "turirati", želim da se trkamo." Budući da ove čestice ukazuju na nepromišljenu, impulsivnu vožnju ovaj faktor je imenovan kao *Impulsivna vožnja*.

Treću glavnu komponentu određuju čestice kao što su: "Poštujem saobraćajna pravila.", "Smatram da vozim bezbjedno.", "Koristim sigurnosni pojas tokom vožnje." Budući da su ovo čestice koje ukazuju na poštovanje propisa, promišljenost u vožnji, pažljivost, ovaj faktor je imenovan kao *Bezbjedna vožnja*.

Četvrtu glavnu komponentu čine čestice kao što su: "Nervozan/na sam dok vozim.", "Psujem dok vozim.", "Koristim zvučne signale (sirenu) kako bih iskazao/la svoju ljutnju." Budući da ove čestice ukazuju na agresivnost, razdražljivost i nagle promjene raspoloženja prilikom vožnje, ovaj faktor je imenovan kao *Razdražljivost u vožnji*.

Vrijednost koeficijenta unutarnje pouzdanosti (Krombahova alfa) je $\alpha = .86$ što znači da je test pouzdan (Pallant, 2007).

Tabela 3. Pouzdanost po skalama UPS

Subskala	α
Kršenje propisa	.72
Impulsivna vožnja	.76
Bezbjedna vožnja	.71
Razdražljivost u vožnji	.75

U Tabeli 3 možemo vidjeti da su sve subskale upitnika UPS pouzdane budući da sve prelaze alfa vrijednost od .70. Skale bezbjedna vožnja i kršenje propisa su na donjoj granici pouzdanosti, međutim, provjerom izbacivanja čestica kako bismo povećali Krombahovu alfu ustanovili smo da se izbacivanjem bilo koje od čestica iz svake subskale vrijednosti ne bi značajno povećale, čak bi bile i smanjene.

Ispitanici

Istraživanje je provedeno na prigodnom uzorku ispitanika s prostora Bosne i Hercegovine. U istraživanju je učestvovalo 190 ispitanika, od čega 78 muškaraca (41.1%) i 112 žena (58.9%) u dobi od 18 do 24 godine ($M=22.46$; $SD=1.62$).

U Tabeli 3 su prikazani deskriptivni podaci ispitanika. Uzorak je heterogen po pitanju dužine vozačkog staža i učestalosti vožnje.

Tabela 4. Socio-demografski presjek uzorka

	Cijeli uzorak N=190		Muškarci N=78		Žene N=112	
DOB	M=22.46 SD=1.62		M=22.47 SD=1.90		M=22.45 SD=1.45	
GODINE VOZAČKOG ISKUSTVA	f	%	f	%	% f	
Manje od 1 godine	31	16%	10	13%	21	19%
1-2 godine	28	15%	12	15%	16	14%
2-3 godine	29	15%	13	17%	16	14%
3-4 godine	24	13%	10	13%	14	13%
Više od 4 godine	78	41%	33	42%	45	40%
UČESTALOST VOŽNJE	f	%	f	%	% f	
Ne vozim nikako	25	13%	3	4%	22	20%
Rjeđe od jednom sedmično	29	15%	8	10%	21	19%
Jednom sedmično	14	7%	3	4%	11	10%
Više puta sedmično	47	25%	23	30%	24	21%
Svakodneвно	75	40%	41	53%	34	30%

Kao što možemo vidjeti iz Tabele 3, dvije petine ispitanika imaju više od 4 godine vozačkog iskustva i kod muškaraca i kod žena je zabilježena ista zastupljenost navedene kategorije. Najviše ispitanika vozi svakodnevno (40%), dok je i kod muškaraca i kod žena također svakodnevna vožnja najzastupljenija.

Trećina ispitanika je učestvovala u saobraćajnim nesrećama, dok je 13% ispitanika izazvalo saobraćajnu nesreću. U saobraćajnim nesrećama je učestvovalo 41.17% ispitanika i 23.83% ispitanica.

Kada govorimo o početnicima u vožnji (osobe koje imaju manje od 2 godine vozačkog iskustva) i njihovom učestvovanju u saobraćajnim nesrećama, chi-square iznosi $\chi^2(1)=16.35$; $p<.05$. Utvrđena je značajna razlika između godina vozačkog iskustva i učestvovanja u saobraćajnim nesrećama i to u smjeru da početnici statistički značajno manje učestvuju u saobraćajnim nesrećama, što nije u skladu s prethodnim istraživanjem Glendon i suradnika (1996) ali predstavlja prostor za daljnja istraživanja ponašanja mladih vozača u saobraćaju (Glendon, Dorn, Davies, Matthews i Taylor, 1996).

REZULTATI

Prije testiranja hipoteza, Kolmogorov-Smirnov testom provjerena je normalnost distribucije kontinuiranih varijabli. Vrijednost Kolmogorov-Smirnov testa i indeksa skju-nisa i kurtozisa je prikazana u Tabeli 4.

Tabela 5. Deskriptivna statistika za ispitane varijable

	A	Kolmogorov-Smirnov	Skjunis	Kurtozis	
	.86	.08*			
UPS			Kršenje propisa	1.04	.61
			Impulsivna vožnja	.32	.02
			Bezbjedna vožnja	-1.50	4.57
			Razdražljivost u vožnji	.62	.22
ZKPQ	.81	.06**	Neuroticizam-anksioznost	-.76	.36
			Društvenost	.28	-.68
			Agresija-neprijateljstvo	-.16	-.55
			Impulsivno traženje senzacija	-.03	-.63
			Aktivnost	.19	-.73

* $p<.05$

** $p>.05$

KS UPS (190) = .08, $p<.05$

KS ZKPQ (190) = .06, $p>.05$

Kao što se može vidjeti u Tabeli 4, upitnik o ponašanju u saobraćaju (UPS) odstupa značajno od normalne raspodjele, dok Zakerman-Kalman upitnik ličnosti (ZKPQ) ne odstupa značajno od normalne raspodjele. Field (2009) navodi kako veliki broj autora smatra da je Kolmogorov-Smirnov test stroga mjera normaliteta, treba uzeti u obzir skjunis i kurtozis (Field, 2009). Kline (2005) smatra da je distribucija normalna ako je koeficijent simetričnosti (skjunis) u rasponu od +/- 3, a koeficijent spljoštenosti (kurtozis) u rasponu +/- 10 (Kline, 2005). Ukoliko su ova dva uslova zadovoljena, korištenje parametrijskih postupaka i testova je opravdano. **Budući da su oba uslova u našem slučaju zadovoljena, dopušteno je koristiti parametrijske testove.** Histogramima ćemo grafički prikazati raspodjelu po ZKPQ i UPS skalama.

Povezanost impulsivne vožnje s crtama ličnosti

Interkorelacije između impulsivne vožnje i različitih crta ličnosti je prikazana u Tabeli 5.

Tabela 6. Interkorelacije impusivne vožnje i crta ličnosti (ZKPQ), Pearsonova korelacija

	1	2	3	4	5	6
Impulsivna vožnja	-	-.20*	-.02	.09	.24*	.35*
Anksioznost		-	-.01	-.03	-.17*	.10
Društenost	-.02	-.01	-	-.36*	-.13	-.39*
Aktivitet				-	-.11	-.28*
Agresivnost	.024*	-.017*	-.013	-.011	-	-.32*
Impulsivno traženje senzacija						-

* $p < .01$

Kao što možemo vidjeti u Tabeli 5, impulsivna vožnja je pozitivno povezana s aktivitetom, agresivnosti i impulsivnim traženjem senzacija. Jačina povezanosti impulsivne vožnje s agresivnosti-neprijateljstvom je slaba ($r = .24$), a s impulsivnim traženjem senzacija je srednja ($r = .35$). Impulsivna vožnja je negativno povezana s anksioznošću i društenosti. Jačina povezanosti impulsivne vožnje i anksioznosti je slaba.

Rezultati pokazuju da aktivitet, agresivnost i impulsivno traženje senzacija kao osobine ličnosti jesu pozitivno povezane s impulsivnom vožnjom, odnosno da skorovi na svim ovim dimenzijama rastu simultano. Praktično, to bi značilo da će osoba koja je agresivnija, aktivnija i koja traži uzbuđenja i voziti impulsivno, što u krajnjem slučaju može dovesti do nenadanih reakcija prilikom vožnje i potencijalnim izazivanjem saobraćajnih nesreća. S druge strane, osobe koje impulsivno voze generalno su manje anksiozne i društvene.

Tabela 7. Interkorelacije kršenja propisa s razdražljivosti u vožnji, učestalosti vožnje i godinama vozačkog iskustva

	1	2	3	4
Kršenje propisa	-	.37*	.45*	.30*
Razdražljivost u vožnji		-	.36*	.14
Učestalost vožnje	0,45*	0,34*	-	.29*
Vozačko iskustvo				-

$p < .01$

Kao što vidimo u Tabeli 6, kršenje propisa je pozitivno povezano s razdražljivosti u vožnji, učestalosti vožnje i s godinama vozačkog iskustva. Povezanosti kršenja propisa, razdražljivosti u vožnji, učestalosti vožnje i godine vozačkog iskustva su srednje jačine.

Generalno, to bi značilo da su osobe koje su razdražljive u vožnji, osobe koje češće voze, kao i osobe koje imaju duže vozačko iskustvo sklonije kršenju saobraćajnih propisa, čime ugrožavaju i vlastitu sigurnost, ali i sigurnost drugih učesnika u saobraćaju.

Dimenzije ličnosti i ponašanje u saobraćaju - razlike u spolu

Hijerarhijskom regresijskom analizom smo ispitali koliko ispitanе varijable objašnjavaju varijanse u ponašanju u vožnji.

Tabela 8. Hijerarhijska regresijska analiza ponašanja u vožnji

Prediktor	B	R	R ²	ΔR ²	F
1. korak		.29	.08	.08	4.26*
Spol	-.23*				
Dob	-.14*				
Vozački staž	.05				
Učestalost vožnje	.02				
2. korak		.32	.10	.10	2.26*
Spol	-.26*				
Dob	-.12*				
Vozački staž	-.07				
Učestalost vožnje	.04				
Anksioznost	-.07				
Aktivitet	-.07				
Društvenost	-.08				
Agresivnost	-.02				
Impulsivno traženje senzacija	.03				
3. korak		.35	.12	.12	1.90*
Spol	-.29*				
Dob	-.11*				
Vozački staž	-.08				
Učestalost vožnje	.09				
Anksioznost	-.07				
Aktivitet	-.07				
Društvenost	-.06				
Agresivnost	-.01				
Impulsivno traženje senzacija	-.02				
Kršenje propisa	.01				
Impulsivna vožnja	-.19				
Bezbjedna vožnja	.07				
Razdražljivost u vožnji	.05				

Kao što možemo vidjeti u Tabeli 7, sociodemografske varijable spol, dob, vozački staž i učestalost vožnje objašnjavaju 8% varijanse ponašanja u vožnji. Pri tome su spol i dob negativni, a godine vozačkog iskustva i učestalost vožnje pozitivni faktori. U drugom koraku analize, uvođenjem crta ličnosti po ZKPQ, objašnjeno je dodatnih 10% varijanse. Pri tome je traženje impulsa pozitivan prediktor ponašanja u vožnji, dok su anksioznost, aktivitet, društvenost i agresivnost negativni prediktori ponašanja u vožnji. Treći korak analize je uključivao faktore ponašanja u saobraćaju i time je objašnjeno dodatnih 12% varijanse. Pozitivni prediktori ponašanja u vožnji su kršenje

propisa, bezbjedna vožnja i razdražljivost u vožnji, dok je negativni prediktor impulsivna vožnja.

Kod žena postoji pozitivna povezanost bezbjedne vožnje i neuroticizma-anksioznosti, $r=.31$; $p<.01$. Povezanost između bezbjedne vožnje i neuroticizma-anksioznosti je srednje jaka, čime je naša hipoteza potvrđena. To bi značilo da su žene generalno anksioznije, ali i da bezbjednije voze.

Kada govorimo o muškarcima i pozitivnoj povezanosti agresivnosti-neprijateljstva, impulsivnog traženja senzacija s razdražljivosti u vožnji, vrijednosti su sljedeće: povezanost agresivnosti-neprijateljstva i razdražljivosti u vožnji iznosi $r=.51$; $p<.01$, što pokazuje jaku povezanost, dok je povezanost impulsivnog traženja senzacija i razdražljivosti u vožnji srednje jačine, $r=.40$; $p<.01$. To bi značilo da su muškarci generalno agresivniji, impulsivnije traže senzacije, a razdražljiviji su u vožnji.

Tabela 9. Korelacije između spola, stila vožnje i crta ličnosti

	R	R ²
Žene*bezbjedna vožnja*anksioznost	.31*	.09
Muškarci*razdražljivost u vožnji*agresivnost	.51*	.26
Muškarci*razdražljivost u vožnji*impulsivnost	.40*	.16

* $p<.01$

Kao što možemo vidjeti u Tabeli 8, anksioznost objašnjava 9% varijanse u odgovorima ispitanica na bezbjedne vožnje. Agresivnost objašnjava 26% varijanse odgovora muških ispitanika na razdražljivosti u vožnji, dok impulsivno traženje senzacija objašnjava 16% odgovora muških ispitanika na razdražljivosti u vožnji. Generalno, to bi značilo da ostalih 91% objašnjenja bezbjedne vožnje otpada na neke druge faktore, koje bi bilo interesantno uzeti u obzir u nekim budućim istraživanjima. Što se tiče muškaraca, osim na agresivnost, 74% varijabilnosti u razdražljivosti u vožnji otpada na neke druge faktore. Faktori koji nisu bili kontrolisani u ovom istraživanju objašnjavaju 84% razdražljivosti u vožnji kod muškaraca.

DISKUSIJA

Cilj ovog istraživanja je bio ispitati odnos crta ličnosti, sociodemografskih varijabli (spola, godina vozačkog iskustva, učestalosti vožnje, sudjelovanja u saobraćajnim

nesrećama) i ponašanja mladih vozača u saobraćaju. Osim toga, ispitana je uloga spola u odnosu na ponašanja u saobraćaju i osobine ličnosti.

Impulsivna vožnja je pozitivno povezana s aktivitetom, agresivnosti i impulsivnim traženjem senzacija. Jačina povezanosti impulsivne vožnje s agresivnosti-neprijateljstvom je slaba ($r=.24$), a s impulsivnim traženjem senzacija je srednja ($r=.35$). To bi značilo da vozači koji su generalno agresivni i imaju potrebu za traženjem senzacija će i voziti impulsivnije i time potencijalno ugrožavati druge sudionike u saobraćaju. Impulsivna vožnja je negativno povezana s anksioznošću i društvenosti. Jačina povezanosti impulsivne vožnje i anksioznosti je slaba.

Mladi vozači kod kojih su izraženije crte ličnosti, kao što su impulsivno traženje senzacija i agresivnost, predstavljaju veći rizik za saobraćaj (Rimmö i Åberg, 1999). Naše istraživanje je potvrdilo ove nalaze, te je u praksi potrebno usmjeriti dodatne napore kako bi programi prevencije saobraćajnih nesreća bili fokusirani upravo na mlade vozače i obratiti pažnju na to da se mladim vozačima posebno istaknu posljedice koje ovakvo ponašanje u saobraćaju može nositi. Dalen i Vajt su utvrdili da je traženje senzacija povezano s rizičnom i agresivnom vožnjom, dok je impulsivnost povezana sa smanjenom sposobnosti opažanja saobraćajnih znakova i sklonosti ka udesima (Dahlen i White, 2005). Naše istraživanje je također dobilo slične rezultate, što bi značilo da impulsivna vožnja koja zaista ugrožava sve učesnike u saobraćaju jeste povezana s crtama ličnosti kao što su aktivitet, agresivnost i impulsivno traženje senzacija.

U istraživanju smo dobili da su povezanosti kršenja propisa, razdražljivosti u vožnji, učestalosti vožnje i godina vozačkog iskustva pozitivne i srednje jačine. Vozači koji imaju više godina iskustva i koji češće voze će prije kršiti propise. To možemo objasniti opuštenošću u vožnji i time da su osobe koje češće i duže voze sigurnije u svoje umijeće vožnje nego vozači početnici. Osobe koje karakteriše razdražljivost u vožnji kao stil vožnje će češće kršiti propise nego osobe drugih stilova vožnje.

Budući da prethodna istraživanja nisu pridavala značaj ispitivanju povezanosti između kršenja saobraćajnih propisa i samoprocjene razdražljivosti u vožnji, učestalosti vožnje i godina vozačkog iskustva, bilo je interesantno provjeriti ovu povezanost. Rezultati koji su dobijeni, mogu služiti kao polazna tačka za buduća istraživanja faktora koji imaju udio u kršenju saobraćajnih propisa. Ovakvi rezultati se mogu iskoristiti kako bi se organizovale radionice i predavanja koja bi imala za cilj prevenciju kršenja saobraćajnih propisa, a samim tim i prevenciju saobraćajnih nesreća i potencijalno smanjivanje smrtnosti izazvane saobraćajnim nesrećama.

Značajnim pozitivnim prediktorima ponašanja u vožnji pokazali su se agresivnost-neprijateljstvo, impulsivnost i aktivitet. Suprotno tome, neuroticizam-anksioz-

nost i društvenost su bili negativni prediktori ponašanja u vožnji. Drugim riječima, osobe koje svoju vožnju procjenjuju agresivnijom procjenjuju se agresivnijima i impulsivnijima. Osim toga, osobe koje svoju vožnju procjenjuju agresivnijom imaju u prosjeku i niže rezultate na skalama neuroticizma-anksioznosti i društvenosti. Dobi-jeni rezultati su u skladu s prethodnim istraživanjima koja su ispitivala odnose nave-đenih osobina s rizičnim ponašanjima u kontekstu vožnje (Curran, Fuertes, Alfonso i Henness, 2010; Poó i Ledesma, 2013; Archer i Haigh, 1997; Barratt, Stanford, Dowdy, Liebman i Kent, 1999; prema Smith, Waterman i Ward, 2006; Vukobrat i Mitrović, 2008).

Kada govorimo o razlikama u spolu, kod žena postoji pozitivna povezanost bezbjedne vožnje i neuroticizma-anksioznosti, $r=.31$; $p<.01$, dok kod muškaraca postoji pozitivna povezanost agresivnosti-neprijateljstva, impulsivnog traženja senzacija s razdražljivosti u vožnji, vrijednosti su slijedeće: povezanost agresivnosti-neprijateljstva i razdražljivosti u vožnji iznosi $r=.51$; $p<.01$, što pokazuje jaku povezanost, dok je po-vezanost impulsivnog traženja senzacija i razdražljivosti u vožnji srednje jačine, $r=.40$; $p<.01$. Povezanost između bezbjedne vožnje i neuroticizma-anksioznosti kod žena je srednje jaka i statistički značajna, dok je pozitivna povezanost razdražljivosti u vožnji s agresivnošću-neprijateljstvom i impulsivnim traženjem senzacija kod muškaraca ta-kođer značajna, čime je potvrđena treća hipoteza. Anksioznost objašnjava 9% vari-janse u odgovorima ispitanica na samoprocjeni bezbjedne vožnje. Agresivnost objašnjava 26% varijanse odgovora muških ispitanika na razdražljivosti u vožnji, dok impulsivno traženje senzacija objašnjava 16% odgovora muških ispitanika na razdra-žljivosti u vožnji.

Storie je (prema Reasion i sur., 1990) pronašao razliku u uzroku saobraćajnih nesreća kod muškaraca i žena. Muškarci su bili skloniji brzom vožnji, vožnji u alkoholi-ziranom stanju i rizičnom ponašanju. Žene češće razmišljaju o drugim stvarima dok voze i to im smanjuje kapacitet pažnje. U jednom istraživanju vozače koji voze sigurnije su ispitanici smatrali boljim vozačima, te su i muškarci i žene ženske vozače procijenili sigurnijim vozačima (Žitko, 2007). Prema literaturi ugodnost je općenito veća kod žena (Chapman, Duberstein, Sörensen i Lyness, 2007), a nalazi istraživanja po-tvrđuju da je impulsivno traženje senzacija izraženije kod muškaraca (Cross, Copping, Campbell, 2011), što je u skladu i s evolucijskim teorijama, kao i u skladu s teorijama o uticaju povećane razine testosterona. Nalazi koji su dobijeni u našem istraživanju zaista pokazuju razlike između muškaraca i žena i to u smjeru da žene koje bezbjednije voze, su i više anksiozne, dok su muškarci koji su razdražljiviji u vožnji, agresivniji i češće traže senzacije.

Navedeni rezultati ukazuju na značaj proučavanja povezanosti osobina ličnosti i rizičnog ponašanja u saobraćaju koje može povećati rizik za nastajanje saobraćajnih nesreća. Ovo istraživanje, kao i svako, ima svojih ograničenja koja daju prostor za daljnja istraživanja. Pri obradi podataka je zaključeno da varijabla učestvovanja u saobraćajnim nesrećama nije dovoljno ispitana (koliko nesreća, u kojem vremenskom odmaku) što je onemogućilo poređenje s podacima iz statistike koji predstavljaju ukupan broj saobraćajnih nesreća na određeni broj vozača. Također, postavlja se pitanje valjanosti pamćenja sudionika jer je moguće da su zaboravili na neke situacije koje se mogu smatrati saobraćajnim nesrećama, a dovele su do manje materijalne štete. Također, u istraživanju nisu proučavane subskele. Istraživanje je provedeno sa željom obuhvatnog pregleda samog problema, ali je moguće da neke povezanosti ili nepovezanosti iz tog razloga nisu pogledane sa aspekta povezanosti s nekim konkretnijim problemom.

LITERATURA

1. Anić, I. (2013). Povezanost stavova prema agresivnom ponašanju i načina vožnje motornog vozila. Diplomski rad. Osijek: Filozofski fakultet - odsjek za psihologiju.
2. ALJazeera Balkans. (2021). Saobraćajne nesreće u BiH: Smrtnost veća za 61 posto nego u EU. Balkans.aljazeera.net. Preuzeto: august 2021, sa <https://balkans.aljazeera.net/videos/2021/8/6/saobracajne-nesrece-u-bih-smrtnost-veca-za-61-posto-nego-u-eu>
3. Arthur, W., Graziano, W.G. (1996). The Five-Factor Model, Conscientiousness, and Driving Accident Involvement. *Journal of Personality*, 64 (3), 593-618.
4. Dahlen, E.R. i White, R.P. (2006). The Big Five factors, sensation seeking and driving anger in the prediction of unsafe driving. *Personality and Individual Differences*, 41, 903– 915.
5. Federalni zavod za statistiku. (2021). Godišnji izvještaj o prometnim nesrećama na cestama, 2020. Priopćenje za javnost. ISSN 1840-3478
6. Glendon, A. I., Dorn, L., Davies, D. R., Matthews, G. i Taylor, R. G. (1996). Age and gender differences in perceived accident likelihood and driver competences. *Risk Analysis: An Official Publication of the Society for Risk Analysis*, 16(6), 755-762.
7. Kim K, Nitz L, Richardson J, Li L. (1995). Personal and behavioural predictors of automobile crash and injury severity. *Accid Annual Preview 1995*;27:469–81.

8. Lajunen T. (2001). Personality and accident liability: are extraversion, neuroticism and psychoticism related to traffic and occupational fatalities? *Personality and Individual Differences*;31: 1365–73.
9. Matthews, G., Dorn, L. i Glendon, A. I. (1991). Personality correlates of driver stress. *Personality and Individual Differences*, 12(6), 535-549.
10. MUP Zeničko-dobojskog kantona. (2021). Saopćenje za javnost. Preuzeto, august 2021, sa: <https://www.mupzdk.gov.ba/index.php/vijesti/saopcenja-za-javnost>
11. Norris FH, Matthews BA, Riad JK. (2000). Characterological, situational, and behavioral risk factors for motor vehicle accidents: A prospective examination. *Accid Anal Prev* 2000; 32:505–15.
12. Reason, J., Manstead, A., Stradling, S., Baxter, J. i Cambell, K. (1990). Errors and violations on the roads: a real distinction? *Ergonomics*, 33 (10/11), 1315-1332.
13. Renner, W. i Anderle, F. G. (2000). Venturesomeness and extraversion as correlates of juvenile drivers' traffic violations. *Accident: Analysis and Prevention*, 32(5), 673-678.
14. Republički Zavod za Statistiku. (2020). Saobraćaj i veze. Statistički godišnjak Republike Srpske. ISSN 2490–3175
15. Rimmö, P.A. i Åberg, L. (1999). On the distinction between violations and errors: sensation seeking associations. *Transportation Research Part F: Traffic Psychology Behaviour*. 2, 151–166.
16. Sumer N. (2003). Personality and behavioral predictors of traffic accidents: Testing a contextual mediated model. *Accid Annual Preview* 2003;35:949–64.
17. Taubman-Ben-Ari, O., Mikulincer, M. i Gillath, O. (2004). The multidimensional driving style inventory-scale construct and validation. *Accident: Analysis and Prevention*, 36(3), 323-332.
18. Taubman-Ben-Ari, Yehiel, D. (2012). Driving styles and their associations with personality and motivation. *Accident: Analysis and Prevention*, 45(3), 416-422.
19. Taylor J.E. (2001). Mental Health and Driving. In: Porter BE, editors. *Handbook of Traffic Psychology*. San Diego: Elsevier; 2001. p. 165–73.
20. Veselinović, M., Kišić, T. (1982). *Prometna kultura s osnovama psihologije*. Školska knjiga: Zagreb.
21. Vivoda, J. M. i Ebby, D.W. (2000). Factors influencing safety belt use. U: Porter, B.E. (2001). *Handbook of traffic psychology*. Oxford: Elsevier.

22. Vukadinović, V. (1979). Osnovi saobraćajne psihologije. Beograd: Autosaobraćajni obrazovni centar.
23. Zagorac, J., Perotić, V. (2004). Prometna psihologija i kultura. Zagreb: Škola za cestovni promet.
24. Zuckerman, M. Kuhlman, D. M., & Camac, C. (1988). What lies beyond E and N? Factor analyses of scales believed to measure basic dimensions of personality. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54, 96-107.
25. Zuckerman, M., Kuhlman, D.M., Joireman, J., Teta, P., & Kraft, M. (1993). A comparison of three structural models for personality the Big Three, the Big Five, and the Alternative Five. *Journal of Personality and Social Psychology*, 65, 757-768.
26. Zuckerman, M., Kuhlman, D.M., Thornquist, M., & Kiers, H. (1991). Five (or three) robust questionnaire scale factors of personality without culture. *Personality and Individual Differences*, 12, 929-941.
27. Žitko, N. (2007). Spolne razlike u uvjerenjima i atribucijama za muške i ženske vozače. Diplomski rad. Zagreb: Filozofski fakultet.

Abstract

Every year, more than 1.2 million people worldwide die in road accidents, and one million people experience serious injuries with long-term health consequences. Adequate coping in a traffic situation requires an appropriate level of cognitive and emotional functioning, the disruption of which can expose the driver and his environment to the risk of accidents.

The aim of this study was to examine the relationship between personality traits, sociodemographic variants (gender, years of driving experience, frequency of driving, participation in traffic accidents) and the behavior of young drivers in traffic. In addition, the role of gender in relation to traffic behavior and personality traits was examined. In other words, the aim was to examine the possibility of predicting assertive interpersonal behavior based on basic personality dimensions, analyzed using the Zakerman-Kalman Personality Questionnaire (ZKPQ) and the Traffic Behavior Questionnaire (UPS).

The study was conducted on 190 respondents, of which 112 women and 78 men, aged 18 to 24 years ($M = 22.46$; $SD = 1.62$). The research used the already existing personality questionnaire (ZKPQ), as well as the constructed instrument for work needs (UPS). UPS measures violations, impulsive driving, safe driving and driving irritability. One of the parts of the processing included the application of a procedure for determining statistically significant differences between respondents in relation to the examined variables. For these purposes, the Pearsons chi-square test was applied. Correlation as well as hierarchical regression analysis were used to examine the correlation of variables and the direction of their correlation. Hierarchical regression analysis showed that 8% of the variance in traffic behavior is explained by sociodemographic variables, that 10% of the variance is explained when personality traits are added, and that 12% of the variance is explained by the inclusion of traffic behavior factors.

The results showed that impulsive driving was positively associated with activity ($r = .1$), aggression ($r = .24$) and impulsive sensation seeking ($r = .35$). The correlations between offenses, driving irritability, driving frequency and years of driving experience are positive and moderate ($r = .37$; $r = .45$; $r = .30$). In women, there is a positive relationship between safe driving and neuroticism-anxiety ($r = .31$), while in men there is a positive relationship between aggression-hostility, impulsive sensation seeking with driving irritability ($r =$

.51; $r = .40$). The results indicate the importance of studying the relationship between personality traits and behavior in traffic that may increase the risk of accidents.

Keywords: personality traits, Alternative five-factor personality model, traffic behavior, young drivers

POVEZANOST OSOBINA LIČNOSTI SA SEKSUALNIM DISFUNKCIJAMA ŽENA U BIH

Darjana Sredić ¹, Univerzitet PIM Banja Luka
Mitra Mirković Hajduković, UKC Tuzla; Klinika za psihijatriju ^{1,2}

SAŽETAK

UVOD: Seksualna disfunkcija uključuje probleme koji se javljaju tokom seksualnog čina i sprečavaju pojedinca da doživi seksualno zadovoljstvo. Veoma je zastupljen problem u opštoj populaciji. Prema istraživanjima stranih autora, prevalenca seksualnih disfunkcija kod žena se kreće u rasponu od 25% do 63%.

CILJ: Ispitivanje povezanosti između dimenzija ličnosti i prisustva seksualnih disfunkcija žena s područja Bosne i Hercegovine.

METODE: Uzorak je činilo 95 žena starosti od 20 do 56 godina. Korišten je standardizovani upitnik osobina ličnosti Velikih 5+2, kao i Sociodemografski upitnik i Upitnik seksualnih disfunkcija žena koji su konstruisani za potrebe ovog istraživanja.

REZULTATI: Za obradu rezultata korištene su deskriptivne statističke metode, provjera pouzdanosti skala uz pomoć Cronbach alfa koeficijenta, te računanje korelacije (Spearmanov koeficijent). Vrijednost Cronbach alfa koeficijenta ukazuje da su sve skale korištene u istraživanju pouzdane ($\alpha > 0,8$). Kod 71,5% ispitanica utvrđeno je postojanje određenih aspekata seksualnih disfunkcija u manjoj ili većoj mjeri, dok je 28,5% ispitanica seksualno funkcionalno. Rezultati ukazuju na postojanje pozitivne korelacije dimenzije ličnosti Neuroticizam ($Rho=0,4$, $Sig.=,002$), te negativne korelacije dimenzije Pozitivna valenca s konstruktom seksualnih disfunkcija žena ($Rho=0,3$, $Sig=,02$). Navedene osobine ličnosti najviše koreliraju s ajtemima o želji za seksualnim aktivnostima i seksualnim sadržajem, te iniciranjem i reagovanjem na iniciranje seksualnih aktivnosti. Neuroticizam je u korelaciji i sa izostankom orgazma.

ZAKLJUČAK: Seksualne disfunkcije kod učesnica istraživanja u velikoj mjeri povezane su s njihovim osobinama ličnosti, od kojih su Neuroticizam i Pozitivna valenca osobine s najvećim doprinosom. Dobijeni rezultati daju značajan doprinos u saznanjima i smjernicama za buduća istraživanja seksualnih disfunkcija kod žena, kao i za unapređenje terapijskog rada sa ženama koje se suočavaju s ovim problemom.

Ključne riječi: osobine ličnosti, seksualne disfunkcije, žene, neuroticizam, pozitivna valenca.

UVOD

Seksualne disfunkcije su teškoće koje može iskusiti pojedinac ili par u bilo kojoj fazi seksualne aktivnosti, bilo kao bol ili teškoću u ostvarenju seksualnog nagona. Najvažniji oblici su poremećaji seksualne želje/interesa - nedostatak polne želje ili interesa, poremećaji seksualnog uzbuđenja - nesposobnost fizičkog uzbuđenja koja je kod žena vidljiva kao nedostatak lubrikacije, a kod muškaraca kao erektilna disfunkcija, poremećaji orgazma - odgađanje ili odsutnost orgazma kod žena poznata kao anorgazmija, a kod muškaraca kao preuranjena ejakulacija, te bol tokom odnosa nazvana dispareunija i vaginizam koja je češća kod žena iako može biti prisutna kod oba pola. Seksualne disfunkcije vrlo su raširene. Pogađaju oko 43% žena i 31% muškaraca (Menjak, 2018). Prema dijagnostičkoj klasifikaciji DSM 5 u poremećaj seksualnog funkcionisanja kod žena spadaju četiri kategorije simptoma: poremećaj seksualne želje, smanjeno seksualno uzbuđenje, otežano doživljavanje orgazma i bol prilikom seksualnog odnosa (American Psychiatric Association [APA], 2013). Dodatni dijagnostički kriterijum jeste da navedeni poremećaji izazivaju teškoće u funkcionisanju i stres. Iako je odrednica o teškoćama u odnosima među partnerima (*interpersonal difficulty*) isključena kao dijagnostički kriterijum iz klasifikacije DSM 4, kako bi se uvažila mogućnost da i osobe bez partnera mogu patiti od poremećaja seksualnog funkcionisanja, neophodno je imati u vidu da u seksualnom ponašanju žena, pa i disfunkcijama, značajnu ulogu igraju psihosocijalne varijable, kao što su zadovoljstvo partnerskim odnosom, slika o sebi, prethodna seksualna iskustva i slično (Menjak, 2018).

Seksualni poremećaji mogu biti uzrokovani nizom psihičkih ili fizičkih činilaca. Psihički činioci koji mogu uticati na seksualnu reakciju i uzrokovati različite smetnje

i poremećaje su brojni: negativni osjećaji prema seksu ili njegovim posljedicama među kojima su najčešći strahovi, krivica i gađenje, zabrinutost vezana za izvođenje, depresija, pogrešna očekivanja i vjerovanja, nedostatak informacija o seksu, nisko samopoštovanje i negativni osjećaji prema sebi i svome tijelu; teškoće u odnosu i konflikti s partnerom; neprikladne okolnosti poput nedostatka privatnosti, umor ili preokupiranost nečim drugim; rigidno religiozno vaspitanje, konfliktne religijske ili porodične vrijednosti, razni mitovi o seksualnosti te prethodno traumatsko seksualno iskustvo. U fizičke uzroke spadaju tjelesne abnormalnosti genitalno-urinarnog trakta, hormonske promjene, razne bolesti, hirurški zahvati te lijekovi, alkohol ili droge. Seksualne disfunkcije rijetko su posljedica jednog uzroka. Čak i kada je prisutan neki organski činitelj kao vodeći, potrebno je liječiti onaj psihološki koji može komplikovati organsku bolest ili je mogao nastati kao rezultat organske bolesti. Depresija i anksioznost su najčešći individualni psihološki faktori koji utiču na pojavu seksualnih disfunkcija. Nisko samopouzdanje, krivica, hipohondrija, nerealistična očekivanja ili perfekcionizam te intrapsihički konflikt, poput neriješene seksualne orijentacije, također mogu biti u podlozi (Halvorsen, & Metz, 1992).

Brojna istraživanja pokazuju da su seksualne smetnje i poremećaji vrlo prisutni u opštoj populaciji. Čak i u slučajevima kada je uzrok organske disfunkcije, prateći psihički činioci dodatno komplikuju situaciju, što ukazuje da u tretmanu različitih seksualnih smetnji veliko značenje imaju psihološki tretmani (Jelenić Herega, 2015). Prevalencija u istraživanjima stranih autora pokazuje da se kod žena javlja u rasponu od 25% do 63% (Bancroft, Loftus, & Long, 2003; Heiman, 2002; Laumann, Paik, & Rosen, 1999). Seksualni poremećaji obilježeni su teškoćama unutar ciklusa polnog odgovora ili pojavom boli tokom spolnog odnosa. Seksualna funkcija kod žena obuhvata promjenjiva i raznolika stanja koja uključuju kompleksne interakcije fizioloških, psiholoških i interpersonalnih komponenti. Pored napretka u razumijevanju neurobiologije seksualne reakcije, definicija normalne seksualne reakcije kod žena ostaje nerazjašnjena. Normalna seksualna funkcija kod žena razlikuje se od osobe do osobe i zavisi od kulture, ideologije, uvjerenja i drugih činitelja (Starc, 2019). Kod brojnih osoba sa seksualnim disfunkcijama vrijeme početka može upućivati na različite uzroke i intervencije. Cjeloživotni se odnosi na onaj seksualni problem koji je prisutan od prvog seksualnog iskustva, a stečeni na seksualni poremećaj koji se razvije nakon određenog razdoblja normalnog seksualnog funkcionisanja. Generalizovani seksualni poremećaj se odnosi na one seksualne teškoće koje nisu ograničene na određenu vrstu stimulacije, situacije ili partnera, dok se situacijski odnosi na seksualne teškoće koje se pojavljuju isključivo uz određenu vrstu stimulacije, situacije ili partnera (APA,

2013). Seksualna disfunkcija uključuje probleme koji se javljaju tokom seksualnog čina i sprečavaju pojedinca da doživi seksualno zadovoljstvo. Relativno je teško procijeniti kolika je prevalencija ženske seksualne disfunkcije jer su definicije i dijagnostički kriterijumi u fazi razvoja, te simptomi i znaci nisu tako jasno definisani kao kod muške seksualne disfunkcije (Starc, 2019).

Osobine ličnosti dvostruko utiču na seksualno ponašanje, mogu da povećaju šansu da se pojedinac upusti u rizična seksualna ponašanja ili mogu da zaštite pojedinca od negativnih uticaja i utiču na izbjegavanje rizičnih seksualnih ponašanja (Obradović i Dinić, 2010). Neke od ključnih poteškoća pri istraživanju seksualnosti su nepostojanje objedinjavajućeg teorijskog pristupa, kao i nepostojanje jedinstvene taksonomije s jasnijim konceptualnim razlikovanjem različitih aspekata seksualnosti. U dosadašnjim istraživanjima koristile su se vrlo različite teorijske i empirijske konceptualizacije seksualnosti, što znatno otežava integraciju dobijenih nalaza. Postoje brojni aspekti seksualnosti koji su nezavisni od seksualnog nagona, koji je dugo bio najistraživaniji aspekt seksualnosti, kao što su seksualni (orgazmički) kapacitet, uživanje u seksu, ekstrinzično motivisan seks (Baumeister, Catanese i Vochs, 2001; prema Kardum, Gračanin i Hundek-Knežević, 2006), osjećaj krivice povezan sa seksom, seksualna sramežljivost (Andersen, Cyranowski i Espindle, 1999; prema Kardum i sar., 2006).

U istraživanjima nekoliko autora, koja su se bavila ulogom osobina ličnosti velikih pet u procjeni seksualnog ponašanja i seksualnog zadovoljstva, nalaz o negativnoj povezanosti neuroticizma i seksualnog zadovoljstva je najkonzistentniji. Prema nalazima Heavena i saradnika, neuroticizam i ekstraverzija su najvažniji prediktori odnosa prema seksualnom ponašanju, dok savjesnost i otvorenost ka iskustvu imaju manju prediktorsku moć. Neuroticizam je takođe povezan s većom seksualnom anksioznošću i krivicom, te nižom seksualnom motivacijom (Heaven, Fitzpatrick, Craig, Kelly, & Sebar, 2000). U longitudinalnom istraživanju o neuroticizmu i zadovoljstvu u braku, autori Fisher i McNulty ukazuju na štetnost neuroticizma na seksualne komponente u braku. Prema rezultatima autora neuroticizam predviđa niže nivoe istovremenog bračnog i seksualnog zadovoljstva među bračnim partnerima (Fisher, & McNulty, 2008). Birbaum, Reis, Mikulincer i Gillath, (2006) navode kako su nemogućnost uživanja u seksualnim aktivnostima, frustracija, dosada ili ravnodušnost tokom samog odnosa pozitivno povezani s neuroticizmom. Rezultati novijeg istraživanja autora Hosseini, Beygi, Yazdanpanahi i Akbarzadeh (2021) takođe pokazuju povezanost ekstraverzije i neuroticizma sa seksualnim disfunkcijama. Skor ekstraverzije bio je viši kod osoba bez seksualne disfunkcije, dok je skor neuroticizma bio viši kod osoba sa seksualnom disfunkcijom.

VARIJABLE ISTRAŽIVANJA

Varijable koje su korištene u ovom radu operacionalizovane su na osnovu DSM-5 klasifikacije koji kategorije seksualne disfunkcije žena na sljedeći način: poremećaj postizanja orgazma kod žena (302.73), poremećaji seksualne želje i uzbuđenja kod žena (302.72), poremećaji penetracije i bolovi u zdjelici i genitalnom području (302.76).

Poremećaji doživljavanja orgazma kod žena

Frigidnost u užem smislu, anorgazmija ili inhibirani orgazam, označava značajno kašnjenje, smanjenu učestalost ili izostanak postizanja orgazma u 75-100% slučajeva seksualne aktivnosti. Neke žene normalno postižu orgazam direktnom stimulacijom klitorisa, dok je za vrijeme seksualnog odnosa to gotovo nemoguće, iako mogućnost postizanja orgazma raste sa seksualnim iskustvom. Takve žene nisu u potpunosti anorgazmične, već govorimo o obliku seksualne inhibicije. Procjenjuje se da je učestalost ovog poremećaja između 10 i 42%, iako veliki dio žena ne prijavljuje pojavu disfunkcije (Stern, Rosenbaum, Fava, Biederman, & Rauch, 2008). U podlozi nastanka ovog poremećaja mogu biti psihosocijalni faktori (manjak seksualne edukacije, vjerski razlozi, negativni stavovi prema seksu), psihološki (anksioznost, depresija, negativan stav prema vlastitom izgledu), problemi s partnerom ili neka prethodna neugodna iskustva (razni oblici zlostavljanja), ili uzroci organske prirode. Vrlo često navodi se preuranjena ejakulacija, odnosno smetnja funkcije orgazma kod muškarca, kao razlog izostanka orgazma kod žene (Stern et al., 2008).

Poremećaji seksualnog uzbuđenja kod žena

Radi se o poremećaju koji uključuje perzistentne ili povremene teškoće postizanja ili zadržavanja dovoljno jake reakcije uzbuđenja na seksualni podražaj, što uključuje vlažnost rodnice i oticanje spolnih organa kao posljedica vazokongestije. Mogu nastati kao posljedica neurovaskularne ili neuroendokrine disfunkcije ili kao posljedica poremećene regulacije centralnog nervnog sistema. Žene mogu doživjeti nesklad između subjektivnog i objektivnog seksualnog uzbuđenja, odnosno, jedan oblik može biti prisutan, a drugi ne, ili su oba poremećena (Faubion, & Parish, 2017). Subjektivni oblik poremećaja seksualnog uzbuđenja je odsutnost ili značajno smanjenje subjektivnog osjećaja uzbuđenja i zadovoljstva na bilo kakvu seksualnu stimulaciju, dok su objektivni tj. fiziološki znakovi, kao što je vlaženje rodnice, prisutni. Objektivni oblik poremećaja manifestuje se obrnuto, tj. odsutno je vlaženje rodnice, oticanje vulve i ostali oblici fiziološkog odgovora na seksualni podražaj, a subjektivni osjećaj uzbuđenja i

dalje je prisutan. Perzistentni poremećaj seksualnog uzbuđenja je pojava spontanih i neželjenih osjećaja peckanja i probadanja u genitalnoj regiji u odsustvu seksualne želje i uzbuđenja, a subjektivno praćena najčešće neugodnim osjećajem. Uzbuđenje ne završava orgazmom, a može trajati satima ili danima. Prema istraživanjima, učestalost poremećaja seksualnog uzbuđenja je 5-51%, smetnje lubrikacije prijavljuje 8-60% žena, a učestalost perzistentnog poremećaja seksualnog uzbuđenja otprilike je 1% (Ferri, 2017).

Vaginizam

Radi se o perzistentnom ili povremenom nevoljnom spazmu mišića koji okružuju ulaz u rodnicu i donju trećinu rodnice što otežava penetraciju za vrijeme seksualnog odnosa i uzrok je značajnog personalnog distresa za par. Spomenuti spazam može dovesti i do drugih teškoća, kao što je nemogućnost umetanja tampona ili spekuluma prilikom ginekološkog pregleda. Međutim, te žene mogu doživjeti sve faze seksualnog ciklusa, uključujući uzbuđenje i orgazam. Može se javiti kod žena svih starosnih grupa, a nešto češće pogađa visokoobrazovane žene i one višeg socioekonomskog statusa s učestalošću od otprilike 6% (Rao, & Nagaraj, 2015). Kao i svaki oblik seksualne disfunkcije, uzrok može biti organski ili psihološki. Od organskih uzroka navode se abnormalnosti himena, genitalni herpes, opstetrička trauma ili atrofični vaginitis, ali oni se vrlo rijetko nađu. Najčešće se radi o strahu od penetracije koji se manifestuje tjelesnim simptomima, zbog čega se kod pacijentica nalaze znakovi psihosomatskog poremećaja, fobija i konverzivnog poremećaja. Strah dodatno pospješuje vjerovanje da se penetracija teško može postići i da će rezultirati bolovima i neugodnošću. U podlozi su često psihosocijalni činioci: strogo vjersko vaspitanje koje predstavlja seks kao nešto prljavo i nešto čega se treba sramiti, strah od trudnoće, odbojnost prema genitalijama ili homoseksualna orijentacija (Menjak, 2018).

Dispareunija

Definiše se kao perzistentna ili povremena bol u genitalnom području prije, za vrijeme ili poslije seksualne aktivnosti. Može se podijeliti na superfcijalnu, koja se javi nakon pokušaja penetracije, najčešće kao posljedica nekog anatomskog ili upalnog problema, vaginalnu, koja je posljedica trenja i duboku, vezanu uz utiskivanje, uz prisutnost neke zdjelične bolesti. Učestalost poremećaja je dosta visoka, između 4 i 55%, za šta se vjeruje da nije rezultat stvarne situacije, već teškoća u dijagnostifikovanju dispareunije, jer je kod žena ponekad teško raščlaniti dispareuniju od vaginizma, ali ako je u podlozi manjak lubrikacije ili vaginizam, dispareunija se ne dijagnostifikuje.

Za razliku od vaginizma, i muškarci mogu iskusiti dispareuniju, iako je ona češća kod žena. Uzroci mogu biti organski (najčešće posljedica patoloških stanja ili operativnih zahvata organa polnog sistema), a oni psihološki su posljedica nesvjesnog intrapsihičkog konflikta, prethodne traume, strogog vaspitanja ili lošeg odnosa s partnerom/partnericom.

Varijable korištene za operacionalizaciju osobina ličnosti

Trenutno dominantan model taksonomije osobina ličnosti predlaže da je individualne razlike u ličnosti najbolje opisati kroz pet širokih faktora. Taj pristup poznat je pod nazivom model "Velikih pet" (Big Five Model). Riječ je o modelu koji je nastao na temelju leksičkog pristupa u psihologiji ličnosti. Osnovna ideja leksičkog pristupa jeste da će ljudi individualne razlike koje su važne za ličnost pokušati verbalizovati kako bi lakše komunicirali. Svi mi koristimo riječi kako bismo opisali svoje karakteristike, kao i osobine drugih ljudi. Budući da se jezik razvija tako da omogućuje efikasnu komunikaciju, prema leksičkoj hipotezi, ljudi će za označavanje važnih individualnih razlika (ili osobina ličnosti) izmisliti odgovarajući termin. Goldberg je najbolje opisao ideju ovog pristupa: "One individualne razlike koje su najvažnije u svakodnevnim transakcijama ljudi biće kodirane u njihovom jeziku. Što su važnije individualne razlike, ljudi će ih više primjećivati, više će željeti pričati o njima i na kraju će izmisliti riječi za njihovo označavanje" (Goldberg, 1990; prema Bakić, 2021). Za razliku od psihobiološkog modela ličnosti koji, prije svega, traga za biološkom osnovom individualnih razlika, pod pretpostavkom da je jasna biološka osnova prvi predušlov identifikovanja neke osobine ličnosti kao osnovne, leksički pristup bazira se na ideji da se one osobine po kojima se ljudi razlikuju, a koje su se kroz svakodnevno ljudsko isustvo pokazale kao značajne, kodiraju u jezik (Smederevac, Mitrović i Čolović, 2010). Prvu autentičnu psiholeksičku studiju u srpskom jeziku izvršila je Snežana Smederevac (Smederevac, 2000; prema Smederevac, Mitrović i Čolović, 2007) koja je primijenila metodologiju Telegena i Volera. Ona je iz Rječnika srpskohrvatskog jezika Matice srpske sa svake desete strane birala prvi termin koji se odnosi na ličnost. Tako je došla do 292 termina. Nakon ove, Smederevac i saradnici su 2007. godine (Smederevac, Mitrović i Čolović, 2007) sproveli još jednu leksičku studiju kako bi provjerili stabilnost ovakve strukture leksičkih opisa ličnosti u srpskom jeziku i došli su do 264 opisa ličnosti. Ovi opisi poslužili su za sastavljanje upitnika Leksi, a konačan rezultat ovog napora predstavlja upitnik Velikih pet plus dva čije su osnovne dimenzije: Neuroticizam, Ekstraverzija, Savjesnost, Otvorenost ka iskustvu, Agresivnost, Pozitivna valenca i Negativna valenca (Čolović, Smederevac i Mitrović, 2014).

Ekstraverzija

Ekstraverzija je dimenzija individualnih razlika u stepenu reaktivnosti na okruženje i razlike se mogu kretati od visoke reaktivnosti, karakteristične za introverte, do niske reaktivnosti karakteristične za ekstraverte. U upitniku Velikih pet plus dva skala Ekstraverzija obuhvata socijalne aspekte i indikatore pozitivnog afektiviteta. Skalu Ekstraverzije čine tri subskale: Srdačnost, Pozitivan afekat i Društvenost. Srdačnost ili dobrodušnost je dimenzija koja ukazuje na pozitivan stav prema ljudima i aktivne napore koje osoba čini da bi ostvarila harmonične interpersonalne odnose. Pozitivan afekat opisuje tendenciju da se optimistički gleda na budućnost, da se aktivno reaguje na zahtjeve sredine i da se doživljavaju pozitivne emocije. Društvenost podrazumijeva lako uspostavljanje interpersonalnih kontakata, mogućnost komunikacije s velikim brojem ljudi, veliki broj poznanstava i uživanje u prisustvu drugih (Smederevac i sar., 2010). Ekstraverzija se odnosi na stepen jednostavnosti s kojim osoba stupa u odnos s drugima. Ekstraverti su usmjereni na vanjski svijet koji ih okružuje, dok su introverti usredsređeni i usmjereni na svoj unutrašnji svijet. Ekstraverti često zauzimaju položaj vođe u društvu zbog svog velikog uticaja na okolinu i društvo kojim su okruženi. Upravo je element društvenosti ključno svojstvo ekstraverzije, a tu spadaju i asertivnost, razgovorljivost i aktivnost. Ekstravertne osobe su eksperti za podizanje atmosfere zbog pozitivne energije kojom zrače. Ekstraverzija ima i negativne strane. Osobe s visokim stepenom ekstraverzije su emotivnije i impulsivnije (Gohary, & Hanzae, 2014; prema Velagić, 2018).

Agresivnost

Agresivnost je dimenzija koja podrazumijeva individualne razlike u učestalosti i intenzitetu agresivnih impulsa, kao i razlike u kontroli i intenzitetu same agresivne reakcije. Skala za procjenu agresivnosti obuhvata neke latentne oblike agresivnosti – one koji mogu predstavljati kognitivno-afektivnu predispoziciju za agresivno ponašanje i ne moraju nužno da se ispolje u ponašanju, kao što je hostilnost – i neke manifestne oblike, koji obično uključuju vidove verbalne, pa i fizičke agresivnosti. Dimenzija Agresivnost obuhvata tri subskale: Bijes, Nepopustljivost i Teška narav. Bijes je dimenzija koja se odnosi na emocionalnu predispoziciju za agresivno reagovanje i lošu kontrolu agresivnih impulsa. Nepopustljivost se odnosi na stepen izražene težnje ka održavanju harmoničnih odnosa s drugim ljudima, odnosno voljno suzbijanje agresivne ekspresije u cilju održavanja skladnih odnosa s drugim ljudima, kao i pozitivne slike o sebi. Teška narav se odnosi na tendenciju da se dominira u većini interpersonalnih odnosa. U osnovi ovakvog ponašanja se nalazi potreba za ekspozicijom i javnim manifestovanjem vlastitih uvjerenja (Smederevac i sar., 2010).

Savjesnost

Savjesnost je dimenzija individualnih razlika koja se odnosi na stav prema obavezama. Razlike na ovoj dimenziji mogu da se kreću od pretjerane aktivnosti i posvećenosti obavezama, karakteristične za radoholičare, do izrazite neaktivnosti karakteristične za inertne, pasivne i lijene ljude. Savjesnost čine tri subskale: Samodisciplina, Istrajnost i Promišljenost. Samodisciplina pretežno obuhvata indikatore stava prema obavezama, koje su shvaćene kao spoljašnji pritisak. Istrajnost podrazumijeva ambiciju da se sopstvenim zalaganjem postignu visoki ciljevi, odnosno upornost, snažna volja, organizovanost i izdržljivost. Promišljenost podrazumijeva opreznost prilikom donošenja odluka, sklonost planiranju i uvažavanju pravila ponašanja (Smederevac i sar., 2010). Savjesnost opisuje osobe čije je ponašanje orijentisano na zadatak, planiranje i organizovanje prilikom čega slijede pravila i norme. Te osobe su dobro organizovane, tačne, pouzdane, samodisciplinovane te svrhovite. Osobe koje se nalaze nisko na ljestvici savjesnosti su nepouzdana, neodgovorne, neorganizovane i lijene. Ekstremi teže postati perfekcionista. Ove osobe su također sposobne kontrolisati svoje impulsivne osjećaje, te poštuju svoje obaveze i dogovore. Njihovo ponašanje je racionalno. Znaju šta žele, a svoje planove razrađuju u detalje i uspješno ih provode. Okvir djelovanja za njih predstavljaju pravila i norme. Savjesne pojedince često karakteriše upornost na putu do ostvarenja cilja. Koriste svoje znanje, sposobnost i vještine za napredak u karijeri te stalno uče i napreduju kako bi bili najbolji. Savjesne osobe rijetko iznenadi ishod neke situacije zbog njihovog analitičkog pristupa problemu i njegovim ishodima te unaprijed imaju spremnu reakciju, kao i odgovor. Manje savjesne osobe smatraju kako je dozvoljeno odstupanje od pravila i njihovo preoblikovanje, hedonistički su orijentisane i sklone rizičnom i iracionalnom ponašanju. Ova dimenzija ličnosti ima i negativne strane. Najčešće dolazi do razvoja opsesije. Opsesija je često rezultat radoholičarskog ponašanja i prekomjerne predanosti poslu (Varvodić, 2016; prema Velagić, 2018).

Neuroticizam

Emocionalna stabilnost je odlika koju posjeduju uravnoteženi i stabilni pojedinci. Emocije im ne utiču na ponašanje te se mogu oduprijeti vlastitim nagonima, kao i nerazumnim postupcima. Prilikom donošenja odluka vođeni su razumom. Izostanak emocionalne stabilnosti vodi neuroticizmu. Neuroticizam označava broj i intenzitet stimulusa koji su potrebni za poticanje negativnih emocija kod pojedinca. Što je osoba više neurotična, ona teže kontroliše svoje osjećaje i teško se nosi sa stresom te je emocionalno ranjivija (Chang, & Tsao, 2010; prema Velagić, 2018). Neuroticizam je di-

menzija individualnih razlika u stepenu reaktivnosti na potencijalno ugrožavajuće stimulse. Razlike na ovoj dimenziji mogu da se kreću od pretjerane reaktivnosti, čak i na bezazlene stimulse, pa do izražene nereaktivnosti, koju karakteriše hladnokrvnost i stabilnost i u uznemirujućim situacijama. Skala Neuroticizma u upitniku Velikih pet plus dva obuhvata indikatore anksioznosti, osjećanja krivice, depresivnog raspoloženja, ogorčenosti, otuđenosti i osjećanja manje vrijednosti. Skala Neuroticizma sastavljena je od tri subskale: Anksioznost, Depresivnost i Negativni Afekat. Anksioznost kao osobinu karakteriše često doživljavanje napetosti, čak i u situacijama koje prosječna osoba procjenjuje kao bezazlene. Osnovni pokazatelji anksioznosti su podrhtavanje glasa, uznemirenost u nepoznatim situacijama, osjećanje krivice i kajanja. Depresivnost se odnosi na pesimističan stav prema budućnosti, samookrivljavanje i negativnu samoprocjenu. Negativni afekat odnosi se na opšte nezadovoljstvo, samozaljenje, ogorčenost i doživljaj nepravde (Smederevac i sar., 2010).

Otvorenost ka iskustvu

Otvorenost prema iskustvu predstavlja osobinu koja obuhvata težnju ka napretku i usavršavanju, intelektualnu radoznalost, širok krug interesovanja i otvorenost za promjene. Otvorenost prema iskustvu obuhvata dvije dimenzije nižeg reda: Intelpekt i Traženje novina. Intelpekt je dimenzija koja se odnosi na tendenciju da se kreira podsticajno okruženje u kome će se zadovoljiti potreba za intelektualnom stimulacijom. U pitanju je aktivna potraga za infomacijama koje su predmet interesovanja, koju prati radoznalost i težnja ka intelektualnom napretku. Traženje novina obuhvata indikatore potrebe za doživljavanjem novih iskustava i spremnosti za isprobavanjem novih stvari (Smederevac i sar., 2010). Otvorenost je dimenzija ličnosti koja obuhvata umjetnički interes, kreativnost, intelekt, nekonvencionalne vrijednosti i potrebu za promjenama. Pojedinci koje karakteriše visok stepen intelekta su znatiželjni, maštoviti, nekonvencionalni te okrenuti novim idejama. Suprotnost im predstavljaju pojedinci koje karakteriše konzervativnost, uski interesi te konvencionalno ponašanje. Osobe koje su otvorene novim iskustvima su pojedinci osjetljivi na umjetnost i ljepotu, maštoviti su te imaju bogat i složen emocionalni život. Nisu konvencionalni u svojim idejama, vrijednostima i vjerovanjima. Liberalni su i razumiju drugačije poglede na svijet. Uvijek su otvoreni za nova iskustva te željni znanja i učenja (Chang, & Tsao, 2010; prema Velagić, 2018).

Pozitivna valenca

Pozitivna valenca čini jednu od dvije dimenzije samoevaluacije. Razlike na ovoj dimenziji se mogu kretati od izrazitog doživljaja superiornosti, egocentričnosti i narcizma

do nedostatka samopoštovanja, snishodljivosti i samoumanjivanja. Pozitivna valenca obuhvata dve subskale i to: Superiornost i Pozitivnu sliku o sebi. Superiornost je dimenzija koja obuhvata indikatore potrebe za potenciranjem vlastite važnosti, koju često mogu pratiti ideje veličine i narcističke tendencije. Pozitivna slika o sebi se odnosi na svijest o vlastitim vrijednostima, pa će se osoba i ponašati u skladu s tim, postavljajući više ciljeve čije ostvarenje povratno podstiče pozitivan stav (Smederevac i sar., 2010).

Negativna valenca

Negativna valenca predstavlja drugu dimenziju samoevaluacije. Pored negativne samoevaluacije karakteristične za depresivni kognitivni stil, ova dimenzija obuhvata i spremnost da se sebi pripiše uloga opasne osobe, koje drugi imaju razloga da se plaše. Negativna valenca obuhvata dvije subskale: Manipulativnost i Negativna slika o sebi. Manipulativnost se odnosi na procjenu sebe kao vješte osobe koja uspijeva da ostvari ciljeve nametljivošću, spletkarenjem ili iskorištavanjem drugih pri čemu se zanemaruju neki osnovni kodeksi ponašanja i stava prema drugima. Negativna slika o sebi odnosi se na intenzivnu svijest o vlastitim nepoželjnim osobinama i nedostatku pozitivnih osobina (Smederevac i sar., 2010).

METOD

Cilj i zadaci rada

Cilj ovog rada je adekvatna operacionalizacija seksualnih disfunkcija žena putem konstrukcije upitnika koji će zadovoljiti neophodne psihometrijske karakteristike, kao i upotreba tog upitnika da bi se provjerile postavljene hipoteze. Zadaci istraživanja su da se, adekvatnom analizom prikupljenih podataka, pruže odgovori o vrsti povezanosti seksualnih disfunkcija žena i osobina ličnosti.

Problem rada

Problem istraživanja je ispitivanje vrste relacija između dimenzija ličnosti, operacionalizovanih standardizovanim upitnikom Velikih 5+2, i prisutnosti seksualnih disfunkcija, koje su operacionalizovane Upitnikom seksualnih disfunkcija žena koji je konstruisan za potrebe ovog istraživanja. Na osnovu postojećih rezultata istraživanja o seksualnim disfunkcijama, očekuje se da će dimenzije Ekstraverzije i Neuroticizma imati najznačajniju vezu sa seksualnim disfunkcijama žena, dok veliku ulogu u objašnjenju seksualnih disfunkcija ima i samopoimanje i slika koju pojedinac ima o sebi. S obzirom na rezultate istraživanja o povezanosti Pozitivne valence s Ekstraverzijom,

Otvorenošću, Savjesnošću i Neuroticizmom, i Negativne valence sa Savjesnošću i Saradljivošću i Neuroticizmom, očekuje se određena povezanost ove dvije dimenzije sa ispitivanim konstruktom (Simms, 2007; McCrae, & Costa, 1995).

Hipoteze istraživanja

H1: Dimeznija ličnosti Ekstraverzija je u negativnoj korelaciji sa seksualnim disfunkcijama

H2: Dimenzija ličnosti Neuroticizam je u pozitivnoj korelaciji sa seksualnim disfunkcijama

H3: Dimenzije ličnosti Pozitivna valenca i Negativna valenca su povezane sa seksualnim disfunkcijama

Uzorak istraživanja

Istraživanje je sprovedeno na uzorku koji su činile 95 ispitanica, uzrasta od 20 do 56 godina, iz Bosne i Hercegovine. Učestvovanje u istraživanju je bilo na dobrovoljnoj osnovi i potpuno anonimno.

Mjerni instrumenti

U istraživanju je konstruisan i korišten upitnik za prikupljanje podataka o odabranim sociodemografskim karakteristikama ispitanica. Upitnikom su prikupljeni podaci o varijablama kao što su: godine starosti ispitanica, obrazovanje, zaposlenost, mjesto stanovanja, partnerski status, odnos prema religiji i nacionalna pripadnost. Upitnik je obuhvatao i pitanja o konzumiranju alkohola i cigareta, kao i o učestalosti seksualnih odnosa.

Kao rezultat psiholeksičkih istraživanja ličnosti u Srbiji nastao je instrument Velikih pet plus dva (VP+2; Smederevac, Mitrović i Čolović, 2014), koji je namijenjen procjeni sedam dimenzija ličnosti najvišeg nivoa hijerarhije, od kojih svaka obuhvata dvije ili tri dimenzije užeg obima. Osnovne dimenzije ličnosti dobijene upitnikom Velikih pet plus dva (VP+2) su: Neuroticizam, Ekstraverzija, Savjesnost, Agresivnost, Otvorenost prema iskustvu, Negativna valenca i Pozitivna valenca. Neuroticizam je dimenzija individualnih razlika u stepenu reaktivnosti na potencijalno ugrožavajuće stimulse i predstavlja sklonost da se doživljavaju neprijatne i uznemirujuće emocije, sklonost uznemirenosti u mislima i akcijama. Ekstraverzija određuje broj međuljudskih odnosa s kojima se osoba osjeća lagodno. Savjesnost je dimenzija individualnih razlika koja se odnosi na stav prema obavezama, odnosno broj ciljeva na koje je neko usmjeren kao i samokontrolu, sistematičnost i istrajnost u njihovom ostvarivanju.

Agresivnost je dimenzija koja podrazumijeva individualne razlike u učestalosti i intenzitetu agresivnih impulsa, kao i razlike u kontroli i intenzitetu same agresivne reakcije. Otvorenost prema iskustvu se odnosi na prihvatanje novih ideja, pristupa i iskustava. Ova dimenzija predstavlja osobinu koja obuhvata intelektualnu radoznalost, širok krug interesovanja i otvorenost za promjene. Pozitivna valenca je dimenzija samoevaluacije koja podrazumijeva pozitivan stav prema sebi i pozitivnu procjenu sebe. Negativna valenca je dimenzija samoevaluacije koja podrazumijeva negativan stav prema sebi i negativnu procjenu sebe (Smederevac i sar., 2010). McCrae & Costa (1995) u rezultatima svog istraživanja pokazuju da su deskriptori ekstraverzije i otvorenosti prema iskustvu zasićeni pozitivnom valencom, dok su indikatori prijatnosti, neuroticizma, ekstraverzije i savjesnosti zasićeni faktorom negativne valence. Primjenom ovog instrumenta proširuje se mogućnost interpretacije rezultata zbog dodatnih dimenzija pozitivne i negativne valence. Upitnik ličnosti Velikih 5+2, koji se sastoji od 70 ajtema i opisuje sedam dimenzija ličnosti najvišeg nivoa hijerarhije: Neuroticizam, Ekstraverzija, Savjesnost, Agresivnost, Otvorenost prema iskustvu, Negativna valenca i Pozitivna valenca. (Smederevac, Mitrović, i Čolović, 2010).

Za potrebe ovog istraživanja posebno je dizajniran upitnik seksualnih disfunkcija žena. Upitnik se sastoji od 12 ajtema koji operacionalizuju svaki od simptoma ženske seksualne disfunkcije, definisanih u petom izdanju dijagnostičkog i statističkog priručnika za mentalne poremećaje (DSM-5) (Prilog 1).

Postupak istraživanja

Učešće u istraživanju je bilo dobrovoljno. Upitnici su popunjavani online (pomoću Google Forms upitnika), a procedurom je obezbijeđena anonimnost. Pristupanjem popunjavanju upitnika ispitanice su dale saglasnost za učešće u istraživanju. Prikupljeni podaci su analizirani odgovarajućim statističkim metodama u programu SPSS for Windows.

REZULTATI

Deskriptivni pokazatelji uzorka istraživanja prikazani su u Tabeli 1. Rezultati statističke obrade su procentualno izraženi. Najveći broj ispitanica pripada starosnoj grupi od 20 do 29 godina (44,2%), dok je najmanji broj u grupi 50 do 56 godina (4,2%). Najveći postotak ispitanica ima završen drugi ili treći ciklus visokog obrazovanja, odnosno imaju diplomu magistra/mastera i doktora nauka (47,4%), i najveći broj njih je u stalnom radnom odnosu (60,2%). 57,3% ispitanica živi u velikom gradu (kategorija definisana kao

naseljeno mjesto s više od 50 000 ispitanika). Odnos prema religiji je formulisan u tri kategorije koje indukuju *gnostičke teiste* (vjerujem da Bog postoji), *agnostike* (nisam siguran/na da li Bog postoji ili ne) i *gnostičke ateiste* (vjerujem da Bog ne postoji), te se najveći broj ispitanica svrstava u kategoriju gnostičkih teista (61,0%). Prema nacionalnoj strukturi najviše ispitanica se nalazi u grupama srpske (48,4%) i bošnjačke nacionalnosti (43,2%), dok najveći broj ispitanica živi u bračnoj zajednici (44,2%).

Pouzdanost skala korištenih u istraživanju provjerena je uz pomoć Cronbach alfa koeficijenta. Koeficijent pouzdanosti za Upitnik Velikih 5+2 iznosi $\alpha = 0,83$, što govori da je skup ajtema u upitniku donosi dosljedne rezultate u ovom istraživanju. Koeficijent pouzdanosti za Upitnik seksualnih disfunkcija iznosi $\alpha = 0,93$ što ukazuje da je primijenjeni instrument veoma pouzdan (premašuje preporučenu vrijednost 0,80). Kada je riječ o odgovorima ispitanica na Upitniku seksualnih disfunkcija, najmanji skor bio je 11 dok je najveći skor 54, od ukupnog maksimalnog skora 60. Na osnovu ovog podatka može se zaključiti da kod 13 ispitanica s ukupnim skorom 11 i 12 (28,5%) nema seksualne disfunkcije. Sve ostale ispitanice koje su učestvovalе u istraživanju u određenoj mjeri su se susretale s nekim od aspekata seksualne disfunkcije u posljednjih 6 mjeseci (71,5%).

Tabela 1. Deskriptivni pokazatelji sociodemografskih karakteristika ispitanica izraženih u procentima.

Ajtemi		Pozitivna valenca	Neuroticizam
U posljednjih 6 mjeseci u toku seksualnog odnosa dešava mi se problem s postizanjem orgazma, te je on značajno odgođen.	Rho	-,182	,129
	Sig.	,130	,285
U posljednjih 6 mjeseci imala sam smanjen intenzitet orgazmičkih osjećaja.	Rho	-,125	,041
	Sig.	,291	,729
U posljednjih 6 mjeseci u toku seksualnog odnosa dešava mi se da orgazam potpuno izostane.	Rho	-,228	,305**
	Sig.	,052	,009
U posljednjih 6 mjeseci imam smanjenu želju za seksualnim aktivnostima i smanjen nivo erotskih misli/fantazija.	Rho	-,350**	,271*
	Sig.	,002	,019
U posljednjih 6 mjeseci nemam nikakvu želju za seksualnim aktivnostima i erotskim mislima/fantazijama.	Rho	-,367**	,306**
	Sig.	,001	,008

U prethodnim istraživanjima koja su se bavila temom seksualnih disfunkcija kod žena, većina rezultata ukazuje na to da je Neuroticizam u najvećoj mjeri povezan s disfunkcijama. Ovaj rezultat potvrđuje se i u ovom istraživanju, što potvrđuje Spearman koeficijent korelacije (*Rho*) čija je vrijednost 0,4 i vrijednost statističke značajnosti ,002, što ukazuje na srednju jačinu veze koja je statistički značajna na nivou 0.01 (Tabela 2). Pozitivan stav prema sebi, koji je u upitniku Velikih 5+2 operacionalizovan kao Pozitivna valenca, u negativnoj je korelaciji sa seksualnim disfunkcijama, te vrijednost korelacije od -,291 ukazuje na malu ali statistički značajnu povezanost (Sig.= ,020). Povezanost sa ostalim osobinama ličnosti (Agresivnost, Ekstraverzija, Negativna valenca, Otvorenost i Savjesnost) nije statistički značajna.

Tabela 2. Koeficijenti korelacije dimenzija ličnosti Velikih 5+2 i seksualnih disfunkcija kod žena.

	Agresivnost	Ekstraverzija	Neuroticizam	Negativna valenca	Otvorenost	Pozitivna valenca	Savjesnost
Rho	-,016	,003	,386**	-,063	,012	-,291*	,033
Sig.	,901	,983	,002	,624	,925	,020	,800

**Korelacija je značajna na nivou 0.01.

* Korelacija je značajna na nivou 0.05.

U Tabeli 3. nalaze se korelacije svakog ajtema u Upitniku seksualnih disfunkcija s dimenzijama Neuroticizam i Pozitivna valenca. Ajtem iz grupe ajtema koja operacionalizuje probleme s orgazmom korelira s neuroticizmom umjerenom jačinom veze (Rho= ,305; Sig.= ,009). Pozitivna valenca je u negativnoj korelaciji srednje jačine s ajtemima koji se odnose na smanjenje ili odsustvo želje za seksualnim aktivnostima i erotskim mislima, kao i odsustvo reagovanja na iniciranje seksualnog odnosa od strane partnera (Rho= -,350; -,367; -,338; Sig.= ,002; ,001; ,004). Navedeni ajtemi takođe koreliraju i s Neuroticizmom (Rho= ,306; ,406; Sig.= ,008; ,000), te se najjača korelacija s najvećom statističkom značajnošću može evidentirati za ajtem "U posljednjih 6 mjeseci ne iniciram seksualne odnose i ne reagujem kada ih partner inicira". Neuroticizam je u korelaciji srednje jačine s ajtemom o odsustvu reakcije na erotske podsticaje (Rho= ,308; Sig.= ,008), i s ajtemom o anksioznosti zbog očekivanja genitalne boli (Rho= ,238; Sig.= ,043). Jačina ostalih korelacija je niska i nije statistički značajna da bi se interpretirala u diskusiji.

Tabela 3. Korelacije ajtema iz Upitnika seksualnih disfunkcija s Pozitivnom valencom i neuroticizmom.

Ajtemi		Pozitivna valenca	Neuroticizam
U posljednjih 6 mjeseci u toku seksualnog odnosa dešava mi se problem s postizanjem orgazma, te je on značajno odgođen.	Rho	-,182	,129
	Sig.	,130	,285
U posljednjih 6 mjeseci imala sam smanjen intenzitet orgazmičkih osjećaja.	Rho	-,125	,041
	Sig.	,291	,729
U posljednjih 6 mjeseci u toku seksualnog odnosa dešava mi se da orgazam potpuno izostane.	Rho	-,228	,305**
	Sig.	,052	,009
U posljednjih 6 mjeseci imam smanjenu želju za seksulanim aktivnostima i smanjen nivo erotskih misli/fantazija.	Rho	-,350**	,271*
	Sig.		,019
U posljednjih 6 mjeseci nemam nikakvu želju za seksulanim aktivnostima i erotskim mislima/fantazijama.	Rho		,306**
	Sig.		,008
U posljednjih 6 mjeseci ne iniciram seksualne odnose i ne reagujem kada ih partner inicira.	Rho		,406**
	Sig.		,000
U posljednjih 6 mjeseci ne osjećam seksualno uzbuđenje i nije mi prijatno u toku seksualnog odnosa.	Rho		,270*
	Sig.		,021
U posljednjih 6 mjeseci ne reagujem uzbuđeno na erotske poticaje (npr. pisane, izrečene, vidne).	Rho		,308**
	Sig.		,008
U posljednjih 6 mjeseci imam smanjen genitalni ili negenitalni osjećaj tokom seksualne aktivnosti.	Rho		,201
	Sig.		,089
U posljednjih 6 mjeseci osjećam značajnu genitalnu bol prilikom pokušaja penetracije.	Rho		,188
	Sig.		,114
U posljednjih 6 mjeseci osjećam strah i anksioznost zbog očekivanja genitalne boli usljed penetracije.	Rho		,238*
	Sig.		,043

Ajtemi		Pozitivna valenca	Neuroticizam
U posljednjih 6 mjeseci osjećam napetost i stezanje mišića dna zdjelice tokom pokušaja penetracije.	Rho	-,184	,202
	Sig.	,122	,089

**Korelacija je značajna na nivou 0.01.

* Korelacija je značajna na nivou 0.05.

DISKUSIJA

Uzorak od 95 ispitanica starosti od 20 do 56 godina, podijeljen je u četiri starosne grupe, te se na osnovu rezultata može zaključiti da najveći broj ispitanica pripada starosnoj grupi od 20 do 29 godina (44,2%), dok je najmanji broj u grupi 50 do 56 godina (4,2%). Uzorak su većinom činile visokoobrazovane žene, u kojem 47,4% ima diplomu magistra/mastera i doktora nauka (47,4%), koje žive u velikom gradu (57,3%). Kada je riječ o religiji, najveći broj ispitanica svrstava se u kategoriju gnostičkih teista (61,0%). Prema nacionalnoj strukturi najviše ispitanica se nalazi u grupama srpske (48,4%) i bošnjačke nacionalnosti (43,2%), dok najveći broj ispitanica živi u bračnoj zajednici (44,2%). Na osnovu podataka o socijalnim i demografskim karakteristikama ispitanica, može se zaključiti da su uzorak ovog istraživanja činile ženske osobe različitih starosnih, obrazovnih, vjerskih i etničkih karakteristika.

U cilju provjere psihometrijskih karakteristika korištenih instrumenata, primijenjen je koeficijent pouzdanosti, Crnobach alfa, koji je pokazao da su oba korištena upitnika pouzdana ($\alpha=0,83$, $\alpha=0,93$). Veoma je značajan podatak o visokoj pouzdanosti Upitnika seksualnih disfunkcija žena ($\alpha=0,93$), koji je posebno konstruisan za potrebe ovog istraživanja, te se može smatrati posebnim doprinosom istraživanja. Od ukupnog skora ispitanica na svih 12 ajtema Upitnika seksualnih disfunkcija žena, najmanji skorovi kod 28,5% ispitanica upućuju da kod njih nema seksualnih disfunkcija (skor 11 i 12). Kod preostalog procenta ispitanica (71,5%) ukupan skor ukazuje na postojanje disfunkcija u određenoj mjeri u posljednjih 6 mjeseci. Ovaj rezultat je veći u poređenju s podacima o prevalenciji drugih istraživanja koji pokazuju da se seksualne disfunkcije kod žena javljaju u rasponu od 25 % do 63 % (Bancroft, Loftus, & Long, 2003; Heiman, 2002; Laumann, Paik, & Rosen, 1999). Veliki procenat seksualnih disfunkcija žena u ovom istraživanju može se objasniti manjim uzorkom (95 ispitanica), kao i specifičnim područjem kojeg odlikuje patrijar-

halni mentalitet koji je u vezi s povećanim nivoom disfunkcija u seksualnom ponašanju žena (Jakšić, 2020).

Izračunati skorovi korelacije ukupnog skora Upitnika seksualnih disfunkcija žena i svake od dimenzija ličnosti iz VP+2 (Smederevac, Mitrović i Čolović, 2010), ukazuju na to da su Neuroticizam i Pozitivna valenca dimenzije s najvećom korelacijom i statističkom značajnošću ($Rho=0,4$; $Sig.=,002$; $Rho=-0,291$; $Sig.=,020$). Ovaj rezultat je u skladu s najkonzistentnijim rezultatima postojećih istraživanja o povezanosti neuroticizma i seksualnog zadovoljstva (Heaven, Fitzpatrick, Craig, Kelly, & Sebar, 2000). Nalaz o negativnoj povezanosti Pozitivne valence i seksualnih disfunkcija ne može se pronaći u ranijim istraživanjima, zbog toga što je ta dimenzija dio upitnika VP+2 koji je nastao kao rezultat psiholeksičkih istraživanja ličnosti u Srbiji. Upitnik VP+2 se prvi put koristio u ovom istraživanju, u svrhu ispitivanja veze ličnosti i seksualnih disfunkcija, te se ovaj nalaz može smatrati korisnim za buduća istraživanja.

Takođe, rezultati istraživanja ukazuju na to da je skor ekstraverzije viši kod osoba bez seksualne disfunkcije, dok je skor neuroticizma viši kod osoba sa seksualnom disfunkcijom (Beygi et al., 2021; Fisher, & McNulty, 2008). Na osnovu navedenih rezultata postavljene su hipoteze koje su u ovom istraživanju djelimično potvrđene. Prva hipoteza o postojanju negativne korelacije između dimenzije Ekstraverzija i seksualnih disfunkcija je odbačena. Ovaj nalaz upućuje na to da ne postoji tendencija za dominaciju Ekstraverzije kod ispitivanih žena koje su ostvarile nizak skor na Upitniku seksualnih disfunkcija. U rezultatima se dobija zanemariv koeficijent korelacije koji nije statistički značajan ($Rho=0,003$; $Sig.=,983$). Odbacivanje zadane hipoteze moglo bi se objasniti malim uzorkom ($N=95$), kao i velikim procentom postojanja seksualnih disfunkcija (71,5%), što umanjuje mogućnost ukazivanja na očekivanu vrstu povezanosti ova dva konstrukta.

U cilju konkretizovanja relacija konstruktata primijenjena je detaljna korelaciona analiza svakog ajtema iz Upitnika seksualnih disfunkcija s dimenzijama Neuroticizam i Pozitivna valenca. Neuroticizam je dimeznija koja, u odnosu na Pozitivnu valencu, prednjači u veličini i broju korelacija s ajtemima ili grupama ajtema iz Upitnika seksualnih disfunkcija. Najjača korelacija se može evidentirati između Neuroticizma i ajtema "U posljednjih 6 mjeseci ne iniciram seksualne odnose i ne reagujem kada ih partner inicira" ($Rho=,406$; $Sig.=,000$). Neuroticizam je takođe povezan i sa ostalim ajtemima iz grupe koja se odnosi na smanjenje ili odsustvo želje za seksualnim aktivnostima. Ajtem koji operacionalizuje probleme s orgazmom korelira s neuroticizmom umjerenom jačinom veze ($Rho=,305$; $Sig.=,009$), kao i ajtem o odsustvu reakcije na erotske podsticaje ($Rho=,308$; $Sig.=,008$), i ajtemom o

anksioznosti zbog očekivanja genitalne boli ($Rho = ,238$; $Sig. = ,043$). Sve navedene korelacije su pozitivnog predznaka što je u potpunosti u skladu s drugom postavljenom hipotezom. Dimenzija Neuroticizma obuhvata indikatore poput depresivnog raspoloženja, anksioznosti, osjećaja krivice i manje vrijednosti kao i otuđenosti. Žene u čijoj je strukturi ličnosti Neuroticizam visokokotirana dimenzija su često napete, uznemirene, ogorčene, imaju osjećaj krivice i kajanja, samookrivljuju se ili imaju intenzivan doživljaj nepravde. Zbog prevladavanja navedenih karakteristika, ove žene su sklone doživljavanju seksualno disfunkcionalnih obrazaca ponašanja i reagovanja u vidu nezainteresovanosti za seksualne aktivnosti i sadržaje, problema s postizanjem orgazma ili njegov izostanak, kao i anksioznosti povodom seksualnog čina. Dobijeni rezultati vezani za Neuroticizam su u skladu i sa istraživanjima o povećanju anksioznosti i krivice u vezi sa seksualnosti, te nižom seksualnom motivacijom kod neurotičnih osoba (Heaven, Fitzpatrick, Craig, Kelly, & Sebar, 2000).

Treća hipoteza o postojanju određene vrste veze između dimenzija Pozitivna i Negativna valenca i osobina ličnosti je potvrđena za dimenziju Pozitivna valenca, dok je za dimenziju Negativna valenca odbačena. Koeficijent korelacije seksualnih disfunkcija i Pozitivne valence iznosi $-0,291$ koja je statistički značajna na nivou 0.05. Navedena korelacija upućuje da pozitivan stav prema samom sebi u umjerenom intenzitetu determiniše niži nivo seksualnih disfunkcija kod učesnica ovog istraživanja. Pozitivna valenca se definiše kao dimenzija pozitivne samoevaluacije, osobe s višim skorom na ovoj skali imaju svijest o vlastitim vrijednostima, pozitivno se samovrednuju, postavljaju sebi visoke ciljeve, ali kod njih takođe može postojati i tendencija ka narcizmu praćena idejama veličine. Visoke skorove na toj dimenziji postižu osobe koje imaju ideje o precijenjenoj vlastitoj važnosti, koje uživaju u poziciji moći i mogućnosti da se predstave boljim od drugih (Smederevac i sar., 2010). Rezultati pokazuju da Pozitivna valenca negativno korelira s ajtemima o smanjenju ili odsustvovanju želje i reagovanja na seksualne aktivnosti i sadržaje, kao i na iniciranje odnosa od strane partnera ($Rho = -,350$; $-,367$; $-,338$; $Sig. = ,002$; $,001$; $,004$). Rezultat o povezanosti Pozitivne valence i seksualnih disfunkcija, može se objasniti činjenicom da sama dimenzija Pozitivna valenca u velikoj mjeri korelira s dimenzijom Neuroticizam, koja je najkonzistentniji prediktor seksualnih disfunkcija, što je potvrđeno i u ovom istraživanju. Takođe, obzirom na prethodna istraživanja o zasićenosti dimenzija Ekstraverzija, Prijatnost, Savjesnost, Otvorenost i Neuroticizam faktorom Pozitivna valenca i dimenzija Savjesnost, Neuroticizam i Prijatnost faktorom Negativna valenca očekivala se određena povezanost ovih faktora i u ovom istraživanju (McCrae, & Costa, 1995; Simms, 2007). Međutim, korelacija seksualnih disfunk-

cija i Negativne valence u ovom istraživanju nije bila na značajnom nivou, te je navedena hipoteza odbačena. Negativna valenca, pored negativne samoevaluacije karakteristične za depresivni kognitivni stil, obuhvata i spremnost da se sebi pripiše uloga opasne i okrutne osobe, odnosno ta dimenzija podrazumijeva spremnost osobe da sebe procijeni na društveno neprihvatljiv način (Smederevac i sar., 2010).

VRIJEDNOSTI, NEDOSTACI I OGRANIČENJA ISTRAŽIVANJA

Pokušaj boljeg razumijevanja složenih relacija ispitivanih konstrukata ima, razumije se, i teorijski značaj. Rezultati ovog istraživanja mogli bi biti od koristi i stručnjacima koji se u svojoj praksi bave različitim problemima seksualnih disfunkcija kod žena s područja Bosne i Hercegovine, gdje ne postoji dovoljan broj istraživanja o temama seksualnosti. Provođenjem ovakvih i sličnih istraživanja iz oblasti seksualnosti, te objavljivanjem njihovih rezultata, podiže se svijest zajednice i javnosti o seksualnosti. Takođe, s obzirom na rezultate, za stručnjake u praksi, koristan je i uvid u činjenicu da se veliki broj žena suočava s većim ili manjim aspektima seksualne disfunkcije. Dobijeni rezultati mogu biti od koristi za buduća istraživanja, kao i za unapređenje terapijskog rada s klijenticama koje se suočavaju s problemom seksualnih disfunkcija.

Pored teorijskog i praktičnog značaja, ovo istraživanje posjeduje i ograničenja. Prvo ograničenje se ogleda u činjenici da ovo istraživanje nije izbalansirano u pogledu starosti i obrazovanja uzorka. Nedostaci ovog istraživanja su povezani sa osjetljivošću teme i teškoćama u sakupljanju dovoljnog broja ispitanica. Takođe, teme seksualnosti na području Bosne i Hercegovine još uvijek nisu dovoljno otvorene za diskusiju i istraživanje, te ne postoji dovoljan broj istraživanja koja bi se mogla koristiti za poređenje rezultata.

ZAKLJUČAK

Na osnovu rezultata dobijenih u ovom istraživanju može se zaključiti da kod većine učesnica u određenoj mjeri postoji prisustvo seksualnih disfunkcija, dok je manji broj učesnica seksualno funkcionalno. Neuroticizam je osobina ličnosti koja ima najveću vrijednost korelacije i u vezi je s velikim brojem ajtema iz Upitnika seksualne disfunkcije. Smjer korelacije je pozitivan, što upućuje na zaključak da viši skorovi na Neuroticizmu prate više skorove na Seksualnim disfunkcijama. Pozitivna valenca je dimenzija koja poslije Neuroticizma ima značajnu povezanost sa seksualnim disfunk-

cijama, ali u negativnom smjeru. Obje dimenzije su korelirane s ajetemima koji govore o smanjenju želje za učestvovanjem u seksualnim aktivnostima i seksualnim sadržajima, i s iniciranjem i reagovanjem na iniciranje seksualnih aktivnosti. Neuroticizam je u pozitivnoj korelaciji i sa izostankom orgazma.

Osobe koje se u stresnim situacijama destabilišu i reaguju anksiozno, depresivno, razdražljivo, impulsivno, čak i agresivno, imaju veću tendenciju ka pojavi seksualnih disfunkcija od osoba s niskim neuroticizmom. Iako se ranije smatralo da je na neuroticizam nemoguće djelovati jer je to crta ličnosti i kao takva nije podložna promjeni, danas postoji gledište da je moguće u izvjesnom, ograničenom stepenu promijeniti ovu tendenciju. Ovo je važno kako bi se pozitivno uticalo i na ishode liječenja samih seksualnih disfunkcija koji su u velikoj mjeri određeni ovom crtom (Menjak, 2018).

LITERATURA

1. American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (5th ed.). Washington, DC: Author.
2. Bakić, Z. (2021). Veliki podaci u psihologiji ličnosti. *Psychē: Časopis studenata psihologije*, 4(1), 288-298.
3. Bancroft, J., Loftus, J., & Long, J. S. (2003). Distress about sex: A national survey of women in heterosexual relationships. *Archives of sexual behavior*, 32(3), 193-208.
4. Birnbaum, G. E., Reis, H. T., Mikulincer, M., Gillath, O., & Orpaz, A. (2006). When sex is more than just sex: Attachment orientations, sexual experience, and relationship quality. *Journal of personality and social psychology*, 91(5), 929.
5. Faubion, S. S., & Parish, S. J. (2017). Sexual dysfunction in women: Can we talk about it?. *Cleveland Clinic journal of medicine*, 84(5), 367-376.
6. Ferri, F. (2017). Ferri's clinical advisor. U: Anthony A.(ur.) Sexual dysfunction in women.
7. Fisher, T. D., & McNulty, J. K. (2008). Neuroticism and marital satisfaction: The mediating role played by the sexual relationship. *Journal of family psychology*, 22(1), 112.
8. Halvorsen, J. G., & Metz, M. E. (1992). Sexual dysfunction, Part I: Classification, etiology, and pathogenesis. *The Journal of the American Board of Family Practice*, 5(1), 51-61.
9. Heiman, J. R. (2002). Sexual dysfunction: Overview of prevalence, etiological factors, and treatments.

10. Heaven, P. C., Fitzpatrick, J., Craig, F. L., Kelly, P., & Sebar, G. (2000). Five personality factors and sex: Preliminary findings. *Personality and Individual Differences*, 28(6), 1133-1141.
11. Hosseini, F., Beygi, Z., Yazdanpanahi, Z., & Akbarzadeh, M. (2021). The Relationship Between Personality Types and Sexual Dysfunction. *Current Women's Health Reviews*, 17(2), 128-135.
12. Laumann, E. O., Paik, A., & Rosen, R. C. (1999). Sexual dysfunction in the United States: prevalence and predictors. *Jama*, 281(6), 537-544. *Journal of sex research*, 39(1), 73-78.
13. Jakšić, T. (2020). Žena kao seksualni objekat. *saZnanje*, 2(2), 277-287.
14. Jelenić Herega, N. (2015). Kognitivno-bihevioralni pristup seksualnim poremećajima kod žena. *Socijalna psihijatrija*, 43(4), 0-242.
15. Kardum, I., Gračanin, A., & Hudek-Knežević, J. (2006). Odnos crta ličnosti i stilova privrženosti s različitim aspektima seksualnosti kod žena i muškaraca. *Psihološki teme*, 15(1), 101-128.
16. Menjak, I. (2018). *Liječenje seksualne disfunkcije*. Diplomski rad. Sveučilište u Zagrebu, Medicinski fakultet.
17. Obradović, B. i Dinić, B. (2010). Osobine ličnosti, pol i starost kao prediktori zdravstveno-rizičnih ponašanja. *Primenjena psihologija*, 3(2), 137-153.
18. Rao, T. S., & Nagaraj, A. K. M. (2015). Female sexuality. *Indian journal of psychiatry*, 57(Suppl 2), S296.
19. Smederevac, S., Mitrović, D., & Čolović, P. (2007). The structure of the lexical personality descriptors in Serbian language. *Psihologija*, 40(4), 485-508.
20. Smederevac, S., Mitrović, D. i Čolović, P. (2010). Velikih pet plus dva: Primena i interpretacija [Big Five Plus Two: Manual for administration and interpretation]. *Beograd, Srbija: Centar za primenjenu psihologiju*.
21. Čolović, P., Smederevac, S., i Mitrović, D. (2014). Velikih pet plus dva: validacija skraćene verzije. *Primenjena psihologija*, 7(3), 227-254.
22. Simms, L. J. (2007). The Big Seven model of personality and its relevance to personality pathology. *Journal of Personality*, 75(1), 65-94.
23. Starc, A. (2019). Klinička hipnoza i ženska seksualna disfunkcija: prikaz slučaja. *Časopis za primijenjene zdravstvene znanosti*, 5(1), 105-111.
24. Stern, T. A., Rosenbaum, J. F., Fava, M., Biederman, J., & Rauch, S. L. (2008). *Massachusetts general hospital comprehensive clinical psychiatry*. Elsevier Health Sciences.

25. Velagić, E. (2018). Teorija velikih pet čimbenika osobnosti u kontekstu online kupovnog ponašanja potrošača. Doktorska disertacija. Ekonomski fakultet. Univerzitet u Splitu.

PRILOG

Prilog 1. Ajtemi u upitniku seksualnih disfunkcija žena

1. U posljednjih 6 mjeseci u toku seksualnog odnosa dešava mi se problem s postizanjem orgazma, te je on značajno odgođen.	1	2	3	4	5
2. U posljednjih 6 mjeseci u toku seksualnog odnosa dešava mi se da orgazam potpuno izostane.	1	2	3	4	5
3. U posljednjih 6 mjeseci imala sam smanjen intenzitet orgazmičkih osjećaja.	1	2	3	4	5
4. U posljednjih 6 mjeseci imam smanjenu želju za seksualnim aktivnostima i smanjen nivo erotskih misli/fantazija.	1	2	3	4	5
5. U posljednjih 6 mjeseci nemam nikakvu želju za seksualnim aktivnostima i erotskim mislima/fantazijama.	1	2	3	4	5
6. U posljednjih 6 mjeseci ne iniciram seksualne odnose i ne reagujem kada ih partner inicira.	1	2	3	4	5
7. U posljednjih 6 mjeseci ne osjećam seksualno uzbuđenje i nije mi prijatno u toku seksualnog odnosa.	1	2	3	4	5
8. U posljednjih 6 mjeseci ne reagujem uzbuđeno na erotske poticaje (npr. pisane, izrečene, vidne).	1	2	3	4	5
9. U posljednjih 6 mjeseci imam smanjen genitalni ili negenitalni osjećaj tokom seksualne aktivnosti.	1	2	3	4	5
10. U posljednjih 6 mjeseci osjećam značajnu genitalnu bol prilikom pokušaja penetracije.	1	2	3	4	5
11. U posljednjih 6 mjeseci osjećam strah i anksioznost zbog očekivanja genitalne boli usljed penetracije.	1	2	3	4	5
12. U posljednjih 6 mjeseci osjećam napetost i stezanje mišića dna zdjelice tokom pokušaja penetracije.	1	2	3	4	5

Abstract

Sexual dysfunction includes problems that occur during sexual intercourse and inhibit an individual from experiencing sexual pleasure. The problem is very common in the general population. According to research by many authors, the prevalence of sexual dysfunction in women ranges from 25% to 63%. The aim of this research is to examine the relationship between personality dimensions and the presence of sexual dysfunctions of women from Bosnia and Herzegovina. The sample consisted of 95 women aged 20 to 56 years. A standardized questionnaire of personality traits (Big Five + 2) was used, as well as the Sociodemographic Questionnaire and the Women's Sexual Dysfunction Questionnaire, which were constructed for the purposes of this research. Descriptive statistical methods, verification of scale reliability using the Cronbach's alpha coefficient, and correlation calculation (Spearman's coefficient) were used to process the results. The value of the Cronbach's alpha coefficient indicates that all scales used in the study are reliable ($\alpha > 0.8$). In 71.5% of respondents, the existence of certain aspects of sexual dysfunction was determined to some extent, while 28.5% of the respondents were sexually functional. The results indicate the existence of a positive correlation of the personality dimension neuroticism (Rho = 0.4, Sig. = .002), and a negative correlation of the positive valence dimension with the women's sexual dysfunction construct (Rho = 0.3, Sig. = .02). These personality traits are most correlated with items about the desire for sexual activities and sexual content, as well as initiating and reacting to initiating sexual activities. Neuroticism is correlated with the absence of orgasm. It can be concluded that the sexual dysfunctions of the participants in the research are largely related to their personality traits, of which neuroticism and positive valence are the traits with the greatest contribution. The obtained results make a significant contribution to the knowledge and guidelines for future research on sexual dysfunctions in women, and for the improvement of therapeutic work with women who face this problem.

Keywords: personality traits, sexual dysfunctions, women, neuroticism, positive valence.

STRESNI ŽIVOTNI DOGAĐAJI U PERIODU DJETINJSTVA I ADOLESCENCIJE I ANKSIOZNI POREMEĆAJI

Klementina Nuk-Vuković⁹,
Centar za mentalno zdravlje JU Dom zdravlja Vitez

Sažetak

Različite teorijske postavke pokušavaju objasniti nastanak, razvoj i održavanje anksioznih poremećaja. Kliničko iskustvo ukazuje da kod klijenata s anksioznim poremećajima postoje različiti životni događaji najčešće negativni za osobu, koje su klijenti doživjeli tijekom svog života.

U ovom radu istraživano je da li postoji razlika između osoba s anksioznim poremećajem i komparativne skupine, s obzirom na broj doživljenih stresnih događaja u periodu do osamnaeste godine života.

Istraživanje s uzorkom klijenata s anksioznim poremećajima je provedeno u periodu od početka 2014. godine do rujna 2014. godine u JU Dom zdravlja (Centrima za mentalno zdravlje Kantona Sarajevo, Kakanj, Visoko, Zenica, Tešanj, Vitez), bolnici u Novoj Biloj i bolnici u Travniku uz suradnju sa psiholozima i neuropsihijatrima navedenih ustanova.

Za komparativni uzorak ispitanika ispitivanje je provedeno od početka 2014. do svibnja 2014. u Vitezu i Sarajevu u domovima zdravlja, obrazovnim ustanovama, firmama.

U istraživanju je primijenjen polustrukturirani intervju o ranim traumama ETISR (J. Douglas Bremner, 2000) koji ispituje traume iz djetinjstva, uključujući fizičke, emocionalne i seksualne traume.

Rezultati ukazuju da postoji statistički značajna razlika između osoba s anksioznim poremećajem i osoba iz komparativne grupe. Osobe s anksioznim poremećajem navode statistički značajno veći broj stresnih događaja iz djetinjstva i adolescencije u odnosu na osobe iz komparativne grupe. Događaji iz djetinjstva i adolescencije koji se mogu dovesti u vezu s anksioznim poremećajem su: fizičko zlostavljanje, sudionici ozbiljne nezgode, teške ozljede ili bolesti, svjedočenje nasilju uključujući i članove obitelji, bolesti ovisnosti roditelja ili skrbnika, ozbiljna bolest roditelja ili skrbnika, smrt brata ili sestre, smrt ili ozbiljna bolest prijatelja, emocionalno zlostavljanje, seksualne traume.

Na osnovu dobivenih rezultata u ovom istraživanju možemo zaključiti da stresni životni događaji u djetinjstvu i adolescenciji igraju ulogu kao predisponirajući čimbenici u nastanku anksioznih poremećaja.

Ključne riječi: anksiozni poremećaji, stresni događaji, djetinjstvo i dolescencija

UVOD

Različite teorijske postavke pokušavaju objasniti nastanak, razvoj i održavanje anksioznih poremećaja. Međutim, niti jedna od njih zasebno uzeta nije dovoljna za objašnjenje etiologije anksioznih poremećaja. Možemo reći da je etiologija multifaktorijalna a udio različitih faktora varira od osobe do osobe. Kliničko iskustvo ukazuje da kod klijenata s anksioznim poremećajima postoje različiti životni događaji, najčešće negativni za osobu, koje su klijenti doživjeli tijekom svog života.

Zbog toga se pretpostavilo da ovi događaji mogu imati značajan utjecaj na etiologiju poremećaja. Različite studije su ukazale na značaj stresnih događaja prije pojave simptoma anksioznih poremećaja, kao i značaj stresora iz perioda djetinjstva i adolescencije kao rizičnih faktora mentalnog zdravlja.

U najširem smislu, stresni se podražaj može shvatiti kao bilo koji podražaj koji prekida uobičajenu aktivnost organizma, odnosno kao bilo koji izazov ili prijetnja njegovim normalnim procesima ili integriranim funkcijama (Hudek Knežević-Kardum, 2005). Većini stresora koji pogađaju odrasle izložena su i djeca na direktan ili indirektan način. Također su izložena i drugim događajima koji mogu biti stresni kao npr. kronične bolesti, lišavanja i gubici, raspad obitelji i sl. Opasnost za dječji razvoj i prilagodbu nalazi se u činjenici da su mnogi od nabrojanih stresora vrlo često udruženi, rijetko je izoliran jedan stresor. Neka su djeca ranjivija od druge zato što posjeduju neke urođene ili ranostečene fiziološke i psihološke dispozicije. Druga djeca i adolescenti ranjiviji su zato što su ih nepovoljne okolnosti zadesile u nekom od razvojno-osjetljivih perioda života (npr. pri polasku u školu, u pubertetu). Djeca su ranjivija i zato što nisu postigla onaj stupanj razvoja osobnih kompetencija koje bi im mogle olakšati kontrolu nad okolinom i ako nemaju adekvatnu socijalnu podršku u nepovoljnim situacijama. Ranjivost se, dakle, odnosi na relativno trajne karakteristike djeteta, obitelji i šire okoline koje mogu dovesti do negativnih ishoda stresne transakcije. Djeca čije djetinjstvo je stresno ili loše imaju veću vjerovatnoću da usvoje ponašanja štetna po zdravlje tijekom adolescencije, koja sama po sebi mogu da dovedu do

mentalnih oboljenja. Osobe koje iskuse ACE (ACE — Adverse Childhood Experience) češće imaju loše rezultate tijekom školovanja, češće su uključeni u kriminalne aktivnosti i, napokon, manja je vjerovatnoća da postanu produktivni članovi društva (Jaffee et al. 2018; Reavis, Looman, Franco & Rojas, 2013).

Rezultati ACE studije (UNICEF, 2019) rađene u Srbiji, ukazali su da na svakih 100 odraslih osoba, njih oko 70 je više puta iskusilo barem jedan od oblika ACE-a tokom djetinjstva, a njih oko 20 je iskusilo 4 ili više. Viši broj ACE-a je također bio značajno povezan s većim intenzitetom različitih problema mentalnog zdravlja povezanih s traumom, kao što su disocijacija, poremećaji sna i seksualni problem.

Jedan od značajnih rizičnih faktora za psihopatološka ispoljavanja kod djece su različiti oblici psihopatologije roditelja. Međutim, usprkos genetskim opterećenjima i nepovoljnim uvjetima odrastanja, većina djece ove grupe roditelja razvije odgovarajuće strategije, koje su pretežno orijentirane na rješavanje problema te uz podršku i pomoć zdravih članova porodice izrastu bez značajnih razvojnih odstupanja (Letić, 2012). I naravno, osim u obiteljskom kontekstu, niz poteškoća socijalnog i emocionalnog funkcioniranja može nastati i u drugim dijelovima mikrosustava (obrazovni sustav, vršnjačke grupe).

Pokazalo se da intenzivni i dugotrajni strahovi u vrijeme adolescencije predstavljaju najsnažniji faktor ranjivosti za anksiozne poremećaje u odrasloj dobi (Poulton, Trainor, Stanton, McGee, Davies i Silva, 1997).

Prema Castelo (1989) i Orvashal (1988), anksiozni poremećaj je najčešći poremećaj u djetinjstvu, procjenjuje se da 6-8% djece i adolescenata ima anksiozni poremećaj. Ishodi stresnih događaja bit će različiti i u odnosu na strategije suočavanja koje koriste djeca i adolescenti. Stupanj emocionalnog, kognitivnog i socijalnog razvoja djeteta utjecat će na to koju će situaciju dijete doživljavati kao stresnu, kao i na izbor strategija suočavanja. Strategije suočavanja su zasigurno multidimenzionalni i konceptualno složeni procesi, čija ispitivanja bi trebala sadržavati i varijable poput osobina ličnosti, obiteljskih karakteristika. (Vulić, Prtolić, 1997). U ovom istraživanju kategoriju anksioznih poremećaja činili su ispitanici s dijagnozom generaliziranog anksioznog poremećaja, paničnog poremećaja i PTSP-a.

U posljednjem izdanju DSM V (2014), PTSP ne svrstava se u grupu anksioznih poremećaja, nego kao zasebni poremećaj, u tijesnoj vezi s anksioznim poremećajima, unutar novog poglavlja “Poremećaji vezani uz traumu i stresor”.

Kao potencijalni stresori u dobi djetinjstva i adolescencije promatrane su čestice navedene u upitniku ranih trauma (Douglas, Bremner, 2014). Ispitivana je razlika u broju doživljenih stresora u dobi djetinjstva i adolescencije između skupine osoba s

anksioznim poremećajem i komparativnog uzorka ispitanika s ciljem unaprjeđenja znanja o predisponirajućim i zaštitnim faktorima mentalnog zdravlja.

METOD

Ispitanici

Ukupan uzorak čini: 390 osoba, od toga je žena N=269, muškaraca N=121.

Uzorak osoba s anksioznim poremećajima sačinjavalo je 135 osoba (muškaraca N=62, žena=73, srednja dob - 42.4 godine, SD - 11.8 godina, raspon dobi od 19 do 71 godine) koje imaju dg. anksioznih poremećaja prema MKB 10 šiframa (PTSP N=43, GAP N=49, panični poremećaj N=43). Za osobe koje u medicinskim kartonima imaju postavljenu dijagnozu F41.0 F41.1 F43.1 (prema MKB 10 šiframa) od strane dr. ne-uropsihijatra se smatralo da imaju anksiozni poremećaj. Na cijelom uzorku ispitanika primijenio se i Upitnik anksioznosti kao stanja i osobine ličnosti – STAI Charles D. Spielberger (1968), Naklada Slap (2000), koji je koristio isključivo kao dodatni psihodijagnostički podatak (pored dg. postavljene od strane dr. NPS-a) o anksioznosti kao stanju i osobini kod oba uzorka ispitanika.

Ispitanici s dijagnozom anksioznih poremećaja su pacijenti JU Dom zdravlja (Centara za mentalno zdravlje Sarajevo, Kakanj, Visoko, Tešanj, Zenica, Vitez), bolnice u Novoj Biljoj, bolnice u Travniku. U komparativnom uzorku ispitano je 255 ispitanika bez dijagnoze anksioznih poremećaja. Od toga, žena je bilo N=196, a muških ispitanika N=59, srednja dob 38.5 godina, SD - 10.6 godina, raspon dobi od 19 do 69 godina. Za komparativni uzorak ispitanika ispitivanje je provedeno u Vitezu i Sarajevu u domovima zdravlja, obrazovnim ustanovama, firmama.

Komparativni uzorak su najvećim dijelom činili klijenti domova zdravlja koji rade sistematske preglede potrebne pri zapošljavanju, kao i redovite sistematske preglede zaposlenih.

Navedeni broj ispitanika ne uključuje nepotpune ili neadekvatno popunjene upitnike, odnosno ispitanike čiji upitnici/dijelovi upitnika nisu popunjeni ili su neadekvatno popunjeni.

Instrumentarij

- Upitnik o ranim traumama ETI-SR J. Douglas Bremner (2000)

ETI-SR je polustrukturirani intervju koji ispituje traume iz djetinjstva, uključujući fizičke, emocionalne i seksualne traume. Kratka forma upitnika ETISR-SF koja je pri-

mijenjena u ovom istraživanju ima 11 čestica koje se odnose na opće traume, 5 čestica koje se odnose na fizičko zlostavljanje, 5 čestica koje se odnose na emocionalno zlostavljanje i 6 čestica koje se odnose na seksualno zlostavljanje. Upitnik je prvi put korišten kod nas. Cronbach α na uzorku ovog istraživanja iznosi 0,914.

Koeficijent pouzdanosti (Bremner, Vermetten i dr. 2012) iznosi za svaku pojedinu česticu iz upitnika od 0,70 do 0,87. Na korejskom uzorku potvrđena je pouzdanost instrumenta (Cronbach α = 0,869). Za ETI-SR utvrđeno je i da je vremenski stabilna, pokazuje umjerenu do visoku korelaciju (0,844) (Ju-Ri Jeon; Eun-Ho Lee i dr. 2012). U radu Plaza i sur. (2011) ETI-SR i ETI-SF su se pokazali validnim i pouzdanim instrumentima za procjenu trauma iz djetinjstva na uzorku žena u postporođajnom periodu. Navedene su vrijednosti valjanosti za ETISR-SF (r = 0,72-0,85) i interne konzistentnosti (Cronbach α 0,72-0,79).

U uputama za ETISR (obje forme) izdanim na Emory University (Douglas J. Bremner, M.D., 2014) za ETISR-SF navodi se interna konzistentnost (Cronbach α 0,78 do 0,90) i valjanost (r = 0,39-0,47).

Postupak

Istraživanje s uzorkom klijenata s anksioznim poremećajima je provedeno u periodu od početka 2014. godine do rujna 2014. godine u JU Dom zdravlja (Centrima za mentalno zdravlje Kantona Sarajevo, Kakanj, Visoko, Zenica, Tešanj, Vitez), bolnici u Novoj Biloj i bolnici u Travniku uz suradnju sa psiholozima i neuropsihijatrima navedenih ustanova.

Osoblje navedenih ustanova informirano je o planiranom istraživanju u septembru 2012. god.

Tada su organizirani sastanci autorice rada i neuropsihijatarata i psihologa navedenih zdravstvenih ustanova u BiH s ciljem utvrđivanja dostupnosti, odnosno broja pacijenata/klijenata s određenim vrstama poremećaja unutar skupine anksioznih poremećaja i dobivanja uvida koji su to najčešći anksiozni poremećaji u evidencijama pojedinih zdravstvenih ustanova. Dobiveni podaci su koristili za daljnje planiranje ovog istraživanja. U tom periodu (kolovoz 2012.) su također upućeni i pismeni zahtjevi ustanovama s ciljem suradnje tijekom provođenja istraživanja, odnosno zahtjev za odobrenjem za dobivanje informacija o pacijentima/klijentima, kao i pisana forma upita za pacijenta o pristajanju ili odbijanju zahtjeva za sudjelovanjem u istraživanju.

Za komparativni uzorak ispitanika ispitivanje je provedeno od početka 2014. do svibnja 2014. u Vitezu i Sarajevu u domovima zdravlja, obrazovnim ustanovama, firmama.

U uzorku ispitanika s anksioznim poremećajima ispitano je 135 ispitanika, a u komparativnom uzorku 260 ispitanika.

Ispitanici komparativnog uzorka su ispunjavali upitnike u grupama do 15 ispitanika i individualno, a ispitanici iz uzorka osoba s anksioznim poremećajem upitnike su ispunjavali individualno. Upitnike su uvijek popunjavali uz prisustvo psihologa.

U svakom trenutku ispitanici su imali mogućnost odustati od popunjavanja upitnika, ostavljeni su im i kontakt podaci ako su željeli dodatne informacije o istraživanju, kao i ako su procijenili da ih je istraživanje na bilo koji način ugrozilo.

Pri provedbi istraživanja autori su se pridržavali etičkih standarda struke.

Rezultati

U ovom istraživanju pokušalo se utvrditi postoji li razlika između osoba s anksioznim poremećajem i komparativne skupine, s obzirom na broj doživljenih stresnih događaja u periodu do osamnaeste godine starosti.

Kolmogorov-Smirnov i Shapiro-Wilk testovi pokazuju da distribucija stresnih događaja u obje skupine statistički značajno odstupaju od normalne, što znači da se u nastavku analize koristila neparametrijska statistika.

Vrijednost Mann-Whitney testa ($U=10609,000$ s razinom značajnosti $p<0,001$, Tabela 1) ukazuje da postoji statistički značajna razlika između osoba s anksioznim poremećajem i osoba iz komparativne grupe. Osobe s anksioznim poremećajem navode statistički značajno veći broj stresnih događaja iz djetinjstva i adolescencije u odnosu na osobe iz komparativne grupe. Da bi se provjerila statistička značajnost razlika na svakoj pojedinoj čestici upitnika, odnosno stresoru u periodu djetinjstva i adolescencije između osoba s anksioznim poremećajem i komparativnog uzorka provedeni su X^2 testovi prikazani u Tabeli 3. Kako je vidljivo iz Tabele 3. u prilogu, osobe s anksioznim poremećajem imaju statistički značajno više doživljenih stresora na 18 od 27 čestica Upitnika ranih trauma. Razlika je statistički značajna na sljedećim česticama: sudionik ozbiljne nezgode, teške ozljede ili bolesti, svjedoci nasilja prema drugima uključujući i članove obitelji, neko od obitelji pati od mentalne ili psihijatrijske bolesti, roditelji ili skrbnici imaju problema s alkoholizmom ili drogama, udarac po licu otvorenim dlanom, povrede ili opekline toplom vodom, cigaretom ili slično, udareni rukom ili nogom, često omalovažavani ili ismijavani, ignorirani ili činjeno da se osjećaju nebitnima, govoreno da su beskorisni, tretirani hladno ili nebržno ili tako da se osjećaju nevoljeno, nerazumijevanje njih i njihovih potreba, doticanje u intimnom dijelu tijela tako da se osjećaju neugodno, trljanje genitalija od njih, primo-

ravanje da dodiruju druge osobe po njihovim intimnim dijelovima tijela. Za tri čestice dijela skale koje se odnose na seksualne trauma-zlostavljanje (genitalni i oralni seks protiv volje i prisiljavanje na seksualni poljubac) ima mali broj slučajeva da bi se radila statistička analiza. Na navedenim česticama

osobe s anksioznim poremećajem također imaju više frekvencije, odnosno veći broj doživljenih navedenih stresora. Na čestici upitnika prisiljavanje na oralni seks potvrdno je odgovorilo 3,91% ispitanika iz uzorka s anksioznim poremećajem i 0,39% ispitanika iz komparativnog uzorka (Tabela 2). Na čestici upitnika genitalni seks mimo vlastite volje 6,25% ispitanika iz uzorka s anksioznim poremećajem odgovorilo je potvrdno, dok je iz komparativnog uzorka 0,39% ispitanika odgovorilo potvrdno (Tabela 4). Na čestici seksualni poljubac 10,94% ispitanika je odgovorilo potvrdno iz uzorka osoba s anksioznim poremećajem i niti jedan ispitanik iz komparativnog uzorka (Tabela 4). Prosječna vrijednost frekvencija na Upitniku ranih trauma kod osoba s anksioznim poremećajem je 8,27 dok je kod osoba komparativnog uzorka ta vrijednost upola manja i iznosi 4,12 (Tabela 2). Navedene vrijednosti zajedno s prosječnim vrijednostima četiri dijela upitnika (podijeljena po vrsti stresora kojima su osobe bile izložene do osamnaeste godine starosti), za uzorak osoba s anksioznim poremećajem i komparativni uzorak navedeni su u Tabeli 2.

DISKUSIJA

Vrijednost Mann-Whitney testa ukazuje da postoji statistički značajna razlika između osoba s anksioznim poremećajem i osoba iz komparativne grupe. Osobe s anksioznim poremećajem navode statistički značajno veći broj stresnih događaja iz djetinjstva i adolescencije u odnosu na osobe iz komparativne grupe.

Kako je vidljivo iz prethodno navedene tablice 1, osobe s anksioznim poremećajem imaju statistički značajno više doživljenih stresora na 18 od 27 čestica Upitnika ranih trauma. Dobiveni rezultati u skladu su s dostupnim navodima iz literature o ranijim istraživanjima.

Istraživanje Bandelowa i sur. ukazalo je da kod pacijenata s paničnim poremećajem postoji niz specifičnih negativnih životnih iskustava: smrt roditelja u razvojnom periodu, odrastanje uz osobe koje nisu roditelji, dugotrajne bolesti u djetinjstvu, alkoholizam roditelja (Bandelow, 2002). Razvod, odvajanje od svojih roditelja doživjelo je 29 (22,65%) ispitanika iz grupe osoba s anksioznim poremećajem, a 42 (16,22%) osobe iz komparativne grupe ispitanika. Ranije se smatralo da nas gubitak osobe kojoj

smo privrženi čini ranjivima. Danas izgleda da za to nije odgovoran sam gubitak, već da negativan učinak ima nedostatak roditeljske brige koja obično prati takav gubitak (Brown i Harris, 1978). Objašnjenje dobivenih rezultata vjerojatno je u navedenoj činjenici, da adekvatna supstitucija roditelja i zadovoljenje potreba djeteta umanjuju vjerojatnost negativnih posljedica odrastanja uz osobe koji nisu roditelji. Važno je razdvojiti partnersku od roditeljske uloge te bez obzira na svoje osjećaje prema bivšem partneru, poticati da dijete ima oba roditelja koja može slobodno voljeti, bez osjećaja krivnje i konflikta lojalnosti (Buljan-Flander, 2018).

Kvalitativna analiza frekvencije odgovora na pojedine čestice upitnika ukazuje da su najfrekventniji odgovori kod obje grupe ispitanika (statistički značajno više vrijednosti kod uzorka osoba s anksioznim poremećajem) dobiveni na česticama udarac po licu otvorenim dlanom, udarac rukom ili nogom, gurnuti, smrt ili ozbiljna bolest roditelja ili skrbnika, smrt ili ozbiljna bolest prijatelja. Dodatne čestice s najfrekventnijim odgovorima kod osoba s anksioznim poremećajima su ponašanja koja dovode do osjećaja ignoriranja, nerazumijevanja njih i njihovih potreba, omalovažavanje i ismijavanje, tretiranje hladno i nebržno, prisustvo nasilju i doživljene emocije intenzivnog straha, užasa i bespomoćnosti.

U istraživanju Jaenicke i sur, 1987 (prema Garber i sur. 1997), nađena je značajna povezanost između stalnog majčinog kritiziranja djece i tendencije djece ka samoopuštajućim atribucijama negativnih životnih događaja. Loše roditeljsko postupanje (zanemarivanje, pretjerano kažnjavanje i zahtijevanje kao i kritiziranje) događaju se najčešće svakodnevno pa se može pretpostaviti da oni ne utječu samo na razvoj samopoštovanja već i na razvoj dječjih strategija suočavanja sa svakodnevnim teškoćama (Lacković-Grgin, 2000). Socijalna podrška koju osoba dobiva od značajnih drugih kao i emocionalna podrška roditelja je važan protektivni faktor i trebalo bi je u ovom kontekstu anksioznog poremećaja bolje istražiti na populaciji osoba s anksioznim poremećajem.

U ACE studiji (UNICEF, 2019) utvrdilo se da su simptomi povezani s traumom bili najmanje teški kod onih s niskim ACE-ima i visokim BCE-ima (pozitivna iskustva u djetinjstvu), bili su teži kod onih s niskim i ACE-ima i BCE-ima, još teži kod onih s visokim ACE-ima i visokim BCE-ima, a najteži kod onih s visokim ACE-ima i niskim BCE-ima. Nezavisni efekti BCE-a nisu u potpunosti kompenzirali negativni utjecaj ACE-a na simptome povezane s traumom. Kvalitativnom analizom uočljiv je i značajan broj seksualnih trauma/zlostavljanja doživljenih kod osoba s anksioznim poremećajem u usporedbi s komparativnom grupom ispitanika. Problem seksualnog zlostavljanja i povezanosti sa psihološkim poremećajima, ispitala je C. Fering i sur.

1999, (Lacković-Grgin, 2000). Analize rezultata pokazale su da grupa adolescenata ima značajno više poremećaja, odnosno niže samopoštovanje, više simptoma depresivnosti, manje socijalne podrške. U istom istraživanju nađeno je da se djevojčice više stide i da češće od dječaka imaju samoopužujuće atribucije. One također imaju više internaliziranih problema u vidu veće seksualne anksioznosti, više intruzivnih misli i doživljaja svijeta kao opasnog. U relativno malom broju proučavanih slučajeva utvrđeno je da dječaci iskazuju više eksternaliziranih problema od djevojčica koje imaju više internaliziranih problema. Kod djevojčica su u vezi sa seksualnim zlostavljanjem češće registrirani i posttraumatski simptomi, prema Wolfe i sur. (1994), Lacković-Grgin (2000).

Prema značajnom broju autora, stid je primarni mehanizam zbog kojeg se kod žrtava seksualnog zlostavljanja razvijaju različiti poremećaji. Lewis (1992), prema Lacković-Grgin, (2006) ističe da stid kao fenomenološko iskustvo čine želja za skrivanjem, želja za nestankom pa i smrću. U istraživanju Feiringa i sur. (1998), prema Lacković-Grgin (2006), pokazalo se da je stid (kod žrtava zlostavljanja) povezan s porastom psiholoških poremećaja uključujući više depresivnih i posttraumatskih stresnih poremećaja, kao i s nižim samopoštovanjem. U istome istraživanju autori su došli do zaključka da i samookrivljujuće atribucije doprinose porastu poremećaja, što je sukladno s nizom ranijih istraživanja u drugim područjima. Stresni događaji mogu prethoditi različitim poremećajima, mogu povećati rizik za njihovo javljanje a mogu se javiti i kao posljedica tih poremećaja.

Osnovna karakteristika koja značajno utječe na proučavanje njihove uloge u razvoju psihopatologije, je da se stresni životni događaji rijetko javljaju pojedinačno. Obično su međusobno povezani ili jedan povlači drugi (nezaposlenost, alkoholizam, bolest u obitelji, bračni konflikti, loš socioekonomski status).

U potrazi za mehanizmima koji igraju ulogu medijatora i posreduju između stresnih događaja i javljanja simptoma dobiveni su višestruki odgovori. Pokazalo se da veći broj varijabli: dob djeteta, spol, vrsta stresnog događaja, reakcije roditelja i obitelji, strategije suočavanja i dr. nudi odgovor na pitanje zašto neka djeca u određenim stresnim situacijama reagiraju različitim simptomima psihopatologije, a druga ne (Vulić, Galić, 2004). U tom smislu posebno se značajnim pokazao način na koji dijete procjenjuje neki događaj. Tu informaciju nemamo u našem istraživanju, a i sadašnja retrospektivna procjena bi svakako bila metodološki upitna.

Dvije zasebne čestice upitnika uključivale su subjektivnu procjenu doživljaja emocija straha, užasa i bespomoćnosti i procjenu subjektivnog doživljaja osjećaja "kao da su van svog tijela ili kao da su u snu". Na čestici emocija intenzivnog straha, užasa i

bespomoćnosti potvrdno je odgovorilo 56,03% ispitanika iz uzorka s anksioznim poremećajem i 22,89% ispitanika iz komparativnog uzorka (Tabela 1). Na drugoj navedenoj čestici "osjećaj kao da su van svog tijela ili kao da su u snu" potvrdno je odgovorilo 39,66% ispitanika iz uzorka osoba s anksioznim poremećajem i 12,5% ispitanika iz komparativnog uzorka (Tabela 1). Subjektivna procjena stresa predstavlja procjenu stupnja prijetnje koju dijete doživljava u nekom potencijalno stresnom događaju, tj. mjeru u kojoj je neki događaj za njega uznemirujući. Subjektivna procjena stresa se obično tretira kao zasebna varijabla koja odražava djetetov osjećaj osobne vulnerabilnosti za pojedini događaj (Perkins, 1982). Način na koji dijete procjenjuje neku stresnu situaciju, te vlastite sposobnosti udovoljavanja okolinskim i osobnim zahtjevima vezanim za tu situaciju, određuje i izbor strategija suočavanja s tom situacijom i posljedice koje će ta situacija imati na njegov život (Vulić-Prtorić, 1997). U tom smislu se značenje stresnog događaja, subjektivna procjena ili percepcija određenog događaja pokazala kritičnim pokazateljem reakcija na stresni događaj. Posebice kada se radi o djeci, individualna procjena nekog događaja je klinički i statistički značajnija od samog stresnog događaja (Sorensen, 1993). Odnosi između stresnih događaja i različitih emocionalnih poremećaja do danas su najbolje razrađeni u kognitivnim dijeteza-stres modelima (Hilsman i Garber, 1995). Prema teorijama opisanim u okviru ovih modela životni događaji ne izazivaju nužno emocionalne probleme kod sve djece, nego samo kod onih kod kojih već postoji ranjivost.

Povećana ranjivost može biti rezultat različitih osobnih i okolinskih faktora: nezrelih oblika suočavanja sa stresom, niskog samopoštovanja, konflikata u obitelji, bolesti u obitelji i sl. Specifični oblik ranjivosti u kognitivnim dijeteza-stres modelima odnosi se na kognitivnu ranjivost koja se opisuje u obliku različitih iracionalnih i disfunkcionalnih misli i interpretacija. Pri tome je važno uočiti interakcijski odnos između stresnih životnih događaja i kognitivne ranjivosti: u mlađoj dobi događaji u kojima dijete ima iskustva gubitka kontrole mogu potaći stvaranje određenog kognitivnog stila koji pridonosi ranjivosti, a u kasnijoj dobi ova ranjivost može pojačati negativno djelovanje nekog stresnog događaja (Turner i Cole, 1994). Događaji iz djetinjstva i adolescencije koji se u ovom istraživanju mogu dovesti u vezu s anksioznim poremećajem su: tjelesno zlostavljanje, opće traume, emocionalno zlostavljanje, seksualne traume.

Važna kritika metodološke prirode odnosi se na retrospektivni karakter istraživanja koji traži povezanost između doživljenih stresora i bolesti. Od ispitanika se traži da izvijeste o događajima koji su prethodili pojavi tegoba. Utvrđeno je da su osobe koje imaju zdravstvenih poteškoća sklonije prisjećanju na veći broj stresora, a podatak da zdravi subjekti ne navode više životnih događaja može da znači ili da ih nisu iskusili

ili da imaju slabiju memoriju ili nižu motivaciju da se prisjete stresora. Iako navođenje većeg broja velikih životnih događaja također može biti posljedica grešaka u prisjećanju, mnogi smatraju da tendencija onih koji pate od neke ozbiljne bolesti da navode veću količinu stresnih događaja nastaje iz njihove želje da daju smisao svojim tegobama, pa vrlo rado prihvaćaju, a onda i pronalaze uzroke za svoje oboljenje. Ova iskrivljena memorije, kognitivnog rezoniranja i/ili percepcije povećavaju korelaciju između životnih dešavanja i bolesti na vještački način. Većina novijih autora preporučuje korištenje prospektivnog pristupa istraživanju.

Kako bi se dobili što pouzdaniji rezultati trebalo bi se točnije utvrditi vrijeme javljanja prvih simptoma, a podatke o životnim promjenama trebalo bi prikupljati tehnikom intervjua (ili polustrukturiranim upitnicima) koja omogućuje, naime, pored određivanja značenja pojedine životne promjene za pojedinca i preciznije utvrđivanje posljedica koje je ta promjena za njega imala. Ovo istraživanje ukazalo je na životne događaje koji mogu biti povezani s pojavom anksioznih poremećaja u našoj populaciji, odnosno pokazalo je da postoji veza između stresnih događaja u periodu djetinjstva i adolescencije i anksioznih poremećaja u dijelu bosanskohercegovačke populacije.

Na osnovu dobivenih rezultata u ovom istraživanju možemo zaključiti da stresori doživljeni u periodu djetinjstva i adolescencije igraju ulogu kao predisponirajući čimbenici u nastanku anksioznih poremećaja. Unatoč metodološkim ograničenjima, ovo istraživanje nudi argumente koji potpomažu ideju etioloških povezanosti stresora doživljenih u periodu djetinjstva i adolescencije i anksioznih poremećaja.

ZAKLJUČCI

Utvrđeno je da u grupi osoba s anksioznim poremećajem postoji veći broj stresnih događaja tijekom djetinjstva i adolescencije u odnosu na komparativnu grupu ispitanika. Događaji iz djetinjstva i adolescencije koji se mogu dovesti u vezu s anksioznim poremećajem su: fizičko zlostavljanje, sudionici ozbiljne nezgode, teške ozljede ili bolesti, svjedočenje nasilju uključujući i članove obitelji, bolesti ovisnosti roditelja ili skrbnika, smrt, ozbiljna bolest roditelja ili skrbnika, smrt brata ili sestre, smrt ili ozbiljna bolest prijatelja, emocionalno zlostavljanje, seksualne traume.

Na osnovu dobivenih rezultata možemo zaključiti da stresori doživljeni u periodu djetinjstva i adolescencije igraju ulogu kao predisponirajući čimbenici u nastanku anksioznih poremećaja.

Ovo istraživanje je također unaprijedilo znanja o predisponirajućim i zaštitnim faktorima u nastanku i manifestiranju anksioznih poremećaja koji bi bila od osobite

koristi pri stvaranju programa za njihovu prevenciju. Dodatne informacije o mogućoj etiologiji, rizičnim ili zaštitnim faktorima, također bi mogle utjecati i na sam pristup u tretmanu anksioznih poremećaja.

LITERATURA

1. Američka psihijatrijska udruga (1996). *Dijagnostički i statistički priručnik za duševne poremećaje*, četvrto izdanje, Međunarodna verzija. Jastrebarsko: Naklada Slap.
2. Američka psihijatrijska udruga (2014). *Dijagnostički i statistički priručnik za duševne poremećaje*, peto izdanje, Jastrebarsko: Naklada Slap.
3. Bandelow B, Spath C, Tichauer G A, Brooks A, Hayak G, Ruther E (2002). Early traumatic life events, parental attitudes family history and birth risk factors in patients with panic disorder, *Comprehensive Psychiatry* 43, 268-273.
4. Buljan-Flander G. i sur (2018), Znanost i umjetnost odgoja, Geromar, Sveta Nedelja.
5. Bremner JD, Vermetten E, Mazure CM. (2000). Development and preliminary psychometric properties of an instrument for the measurement of childhood trauma: The Early Trauma Inventory. *Depress Anxiety*; 12, 1-12.
6. Douglas J. Bremner, M.D. (2014), Early Trauma Inventory (ETI) Instructions, Emory University. Diehl, M., N., Labouvie Vief, C. (1996). Age and sex differences in strategies of coping and defense across the life span. *Psychology and Aging*, 1, 127-139.
7. Garber, J., Robinson, N.S. Valentiner, D. (1977). The Relation Between Parenting and Adolescent Depression, *Journal of adolescent Research*, 12, 1, 12-33.
8. Hudek-Knežević, J. i Kardumm I. (2006). *Stres i tjelesno zdravlje*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
9. Jaffee, S. R., Ambler, A., Merrick, M., Goldman-Mellor, S., Odgers, C. L., Fisher, H. L. & Arseneault, L. (2018). Childhood maltreatment predicts poor economic and educational outcomes in the transition to adulthood. *American Journal of Public Health*, 108(9), 1142-1147
10. Ju-Ri Jeon¹, Eun-Ho Lee¹, Sun-Woo Lee² i sur. (2012). *The Early Trauma Inventory Self Report-Short Form: Psychometric Properties of the Korean Version* Department of Psychiatry

11. Lacković-Grgin K. (2004). *Stres u djece i adolescenata*, Jastrebarsko: Naklada Slap.
12. Letić, N. (2012). *Psihopatologija djece i adolescenata*-udžbenik. Banja Luka: Filozofski fakultet Univerziteta u Banja Luci.
13. Perkins D.V. (1982) The assessment of stress using life events scales, u knjizi Goldberg L., Breznitz S. (ur.) *Handbook of Stress: Theoretical and Clinical Aspect*, NY, London: The Free Press.
14. Poulton, R., Trainor, P., Stanton, W., McGee, R., Davies, S., Silva, P. (1997). The(in)stability of adolescent fears, *Behavior Research and Therapy*, 35, 159-163.
15. Plaza A. (1) ; Torres A. (1) ; Martin-Santos R. (2 3) i sur. (2011). Validation and Test-Retest Reliability of Early Trauma Inventory in Spanish Postpartum Women. *The Journal of nervous and mental disease*, 199, 4, 280-285.
16. Sorensen E. S. (1993). *Children's Stress and Coping. A Family Perspective*, New York: The Guilford Press.
17. Turner, J. E., Cole, D. A. (1994). Developmental differences in cognitive diatheses in child depression. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 22, 15-32.
18. UNICEF (2019). Adverse Childhood Experiences (ACE) study. Preuzeto sa: https://www.unicef.org/serbia/sites/unicef.org.serbia/files/201905/Adverse_Childhood%20Experiences_study.pdf
20. Vulić-Prtorić, A. (1997). Koncept suočavanja sa stresom kod djece i adolescenata i načini njegova mjerenja. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 36(13), 135-146.
21. Vulić-Prtorić A. (2001). Suočavanje sa stresom i depresivnost u djece i adolescenata, *Suvremena psihologija*. 4, 1-2, 25-39.
22. Vulić-Prtorić A., Galić S. (2004). Stres i tjelesni simptomi u djece i adolescenata, *II Medica Jadertina*. 33,1-2.

Prilozi

Tabela 1. Rezultati testiranja značajnosti razlike Mann-Whitney testom, dobivenih rezultata na Upitniku ranih trauma između uzorka s anksioznim poremećajem i komparativnog uzorka ispitanika

Broj stresnih događaja u periodu djetinjstva i adolescencije	
Mann-Whitney U	10609,000
Wilcoxon W	44539,000
Z	-6,472
Asymp. Sig. (2-tailed)	,000

Tabela 2. Prosječne vrijednosti (frekvencija) odgovora na Upitniku ranih trauma (URT) kod uzorka osoba s anksioznim poremećajem i komparativnog uzorka ispitanika, na cijelom upitniku, kao i na četiri dijela upitnika podijeljena po vrsti stresora (URT 1: opće traume, URT 2: tjelesno zlostavljanje, URT 3: emocionalno zlostavljanje, URT 4: seksualne traume)

Stanje ispitanika u vezi s anksioznošću		
	osoba s anksioznim poremećajem	osoba bez anksioznog poremećaja
	Mean	Mean
URT SUM	8,27	4,12
URT 01	2,66	1,59
URT 02	2,94	1,90
URT 03	1,96	,50
URT 04	,71	,14

Tabela 3. Rezultati testiranja značajnosti razlike hi kvadrat testom na svakoj čestici Upitnika ranih trauma između uzorka s anksioznim poremećajem i komparativnog uzorka ispitanika

	Stanje ispitanika u vezi s anksioznošću		
Jeste li ikad bili izloženi životnoj opasnosti usljed prirodne katastrofe?	Chi-square	3,054	
	Df	1	
	Sig.	,081	
Jeste li bili sudionik ozbiljne nezgode?	Chi-square	6,787	Osobe s ank. poremećajem imaju veći skor
	Df	1	
	Sig.	,009*	
Jeste li ikad pretrpjeli teške ozljede ili bolesti?	Chi-square	22,266	Osobe s ank. poremećajem imaju veći skor
	Df	1	
	Sig.	,000*	
Jeste li ikada doživjeli smrt ili ozbiljnu bolest roditelja ili skrbnika?	Chi-square	,018	
	Df	1	
	Sig.	,894	
Jeste li doživjeli razvod ili odvajanje od svojih roditelja?	Chi-square	1,951	
	Df	1	
	Sig.	,163	
Jeste li doživjeli smrt ili ozbiljnu ozljedu brata ili sestre?	Chi-square	,515	
	Df	1	
	Sig.	,473	
Jeste li ikada doživjeli smrt ili ozbiljnu ozljedu prijatelja?	Chi-square	,932	
	Df	1	
	Sig.	,334	
Jeste li ikada bili svjedoci nasilja prema drugima, uključujući i članove obitelji?	Chi-square	20,468	Osobe s ank. poremećajem imaju veći skor
	Df	1	
	Sig.	,000*	
Je li netko u vašoj obitelji pati od mentalne ili psihijatrijske bolesti?	Chi-square	40,806	Osobe s ank. poremećajem imaju veći skor
	Df	1	
	Sig.	,000*	
Jesu li vaši roditelji ili skrbnici imali problema s alkoholizmom ili drogama?	Chi-square	42,072	Osobe s ank. poremećajem imaju veći skor
	Df	1	
	Sig.	,000*	
Jeste li ikada vidjeli da je netko nekoga ubio?	Chi-square	,286	
	Df	1	
	Sig.	,593	
Jeste li ikada ošamareni (udarac po licu otvorenim dlanom)?	Chi-square	21,997	Osobe s ank. poremećajem imaju veći skor
	Df	1	
	Sig.	,000*	

ZBORNİK RADOVA

VII Kongres Psihologa Bosne i Hercegovine s međunarodnim učesćem

Jesu li vas ikada povrijedili/opekli toplom vodom, cigaretom ili nešto slično?	Chi-square	17,094	Osobe s ank. poremećajem imaju veći skor
	Df	1	
	Sig.	,000	
Jeste li ikada udareni, rukom ili nogom?	Chi-square	13,797	Osobe s ank. poremećajem imaju veći skor
	Df	1	
	Sig.	,000*	
Jeste li ikada pogođeni predmetom koji je bačen na vas?	Chi-square	30,043	Osobe s ank. poremećajem imaju veći skor
	Df	1	
	Sig.	,000*	
Jesu li vas ikada gurnuli?	Chi-square	14,610	Osobe s ank. poremećajem imaju veći skor
	Df	1	
	Sig.	,000*	
Jesu li vas često omalovažavali ili ismijavali?	Chi-square	47,578	Osobe s ank. poremećajem imaju veći skor
	Df	1	
	Sig.	,000*	
Jesu li vas često ignorirali ili činili da se osjećate nebitnim?	Chi-square	44,566	Osobe s ank. poremećajem imaju veći skor
	Df	1	
	Sig.	,000*	
Jesu li vam često govorili da ste beskorisni?	Chi-square	55,542	Osobe s ank. poremećajem imaju veći skor
	Df	1	
	Sig.	,000*	
Većinu vremena ste bili tretirani hladno i nebrizno, ili na način da se osjećate nevoljeno?	Chi-square	49,239	Osobe s ank. poremećajem imaju veći skor
	Df	1	
	Sig.	,000*	
Jesu li vaši roditelji ili odgajatelji često iskazivali nerazumijevanje vas ili vaših potreba?	Chi-square	46,659	Osobe s ank. poremećajem imaju veći skor
	Df	1	
	Sig.	,000*	
Jesu li vas ikada dotaknuli u intimnom dijelu tijela (npr. prsa, bedra, genitalije) na način da vas iznenadi ili da se osjećate neugodno?	Chi-square	19,643	Osobe s ank. poremećajem imaju veći skor
	Df	1	
	Sig.	,000*	
Jeste li ikada doživjeli da netko trlja svoje genitalije o vas?	Chi-square	18,352	Osobe s ank. poremećajem imaju veći skor
	Df	1	
	Sig.	,000*	
Jeste li ikada primoravani da dodirujete druge osobe po njihovim intimnim dijelovima tijela?	Chi-square	18,755	Osobe s ank. poremećajem imaju veći skor
	Df	1	
	Sig.	,000*	
Je li netko imao genitalni seks s vama protiv vaše volje?	Chi-square	12,253	Mali broj slučajeva
	Df	1	
	Sig.	,000 ^b	

STRESNI ŽIVOTNI DOGAĐAJI U PERIODU DJETINJSTVA I
ADOLESCENCIJE I ANKSIOZNI POREMEĆAJI
Klementina Nuk-Vuković, Centar za mentalno zdravlje JU Dom zdravlja Vitez

Jesu li vas ikada prisilili ili prisiljavali na oralni seks protiv vaše volje?	Chi-square	6,449	Mali broj slučajeva
	Df	1	
	Sig.	,011 ^{*b}	
Jesu li vas ikada prisilili da poljubite nekoga seksualno umjesto na ljubazan način?	Chi-square	27,849	Mali broj slučajeva
	Df	1	
	Sig.	,000 ^{*b}	

Tabela 4. Frekvencija odgovora na svim česticama iz Upitnika ranih trauma za uzorak osoba s anksioznim poremećajem i komparativni uzorak ispitanika

Upitnik ranih trauma	Stanje ispitanika u vezi s anksioznošću			
	osoba s anksioznim poremećajem		osoba bez anksioznog poremećaja	
	Ne	Da	Ne	Da
	Count	Count	Count	Count
1. Jeste li ikad bili izloženi životnoj opasnosti usljed prirodne katastrofe?	109	19	234	23
2. Jeste li bili sudionik ozbiljne nezgode?	86	43	205	55
3. Jeste li ikad pretrpjeli teške ozljede ili bolesti?	81	48	218	41
4. Jeste li ikada doživjeli smrt ili ozbiljnu bolest roditelja ili skrbnika?	85	47	165	94
5. Jeste li doživjeli razvod ili odvajanje od svojih roditelja?	101	29	213	42
6. Jeste li doživjeli smrt ili ozbiljnu ozljedu brata ili sestre?	101	27	209	46
7. Jeste li ikada doživjeli smrt ili ozbiljnu ozljedu prijatelja?	85	44	157	101
8. Jeste li ikada bili svjedoci nasilja prema drugima, uključujući i članove obitelji?	74	57	204	56
9. Je li netko u vašoj obitelji pati od mentalne ili psihijatrijske bolesti?	97	37	247	13
10. Je li vaši roditelji ili skrbnici imaju problema s alkoholizmom ili drogama?	87	45	238	21
11. Jeste li ikada vidjeli da je netko nekoga ubio?	122	10	244	16
12. Jeste li ikada ošamareni (udarac po licu otvorenim dlanom)?	29	106	118	141
13. Jesu li vas ikada povrijedili/opekli toplom vodom, cigaretom ili nešto slično?	104	31	238	21
14. Jeste li ikada udareni, rukom ili nogom?	41	93	130	129
15. Jeste li ikada pogođeni predmetom koji je bačen na vas?	69	64	204	55

ZBORNİK RADOVA

VII Kongres Psihologa Bosne i Hercegovine s međunarodnim učešćem

16.	Jesu li vas ikada gurnuli?	32	103	112	147
17.	Jesu li vas često omalovažavali ili ismijavali?	87	47	236	19
18.	Jesu li vas često ignorirali ili činili da se osjećate nebitnim?	75	57	222	33
19.	Jesu li vam često govorili da ste beskorisni?	88	47	241	15
20.	Većinu vremena ste bili tretirani hladno i nebržno, ili na način da se osjećate nevoljeno?	90	45	240	16
21.	Jesu li vaši roditelji ili odgajatelji često iskazivali nerazumijevanje vas ili vaših potreba?	66	68	213	46
22.	Jesu li vas ikada dotaknuli u intimnom dijelu tijela (npr. prsa, bedra, genitalije) na način da vas iznenadi ili da se osjećate neugodno?	103	32	238	20
23.	Jeste li ikada doživjeli da netko trlja svoje genitalije o vas?	111	24	246	12
24.	Jeste li ikada primoravani da dodirujete druge osobe po njihovim intimnim dijelovima tijela?	121	13	252	2
25.	Je li netko imao genitalni seks s vama protiv vaše volje?	126	8	257	1
26.	Jesu li vas ikada prisilili ili prisiljavali na oralni seks protiv vaše volje?	129	5	254	1
27.	Jesu li vas ikada prisilili da poljubite nekoga seksualno umjesto na ljubazan način?	121	14	259	0
28.	Jeste li doživjeli emocije intenzivnog straha, užasa ili bespomoćnosti?	51	65	165	49
29.	Jeste li osjetili da ste van svog tijela ili kao da ste u snu?	70	46	185	26

Abstract

Different theoretical assumptions try to explain the emergence, development and sustention of anxiety disorders. Clinical experiences suggest that patients with anxiety disorders have experienced different life events which are usually negative for a person, which clients have experienced in their life time.

In this study, it was investigated whether there is a difference between people with anxiety disorder and the comparative group, given the number of stressful events experienced in the period up to eighteen years of age.

The research on a sample of clients with anxiety disorders was conducted in the period from the beginning of 2014 to September 2014 in the Public Health Center (Mental Health Centers of Sarajevo Canton, Kakanj, Visoko, Zenica, Tešanj, Vitez), Nova Bila Hospital and Travnik Hospital in cooperation with psychologists and psychiatrists in these institutions.

For the comparative sample of respondents, the survey was conducted from the beginning of 2014 to May 2014 in Vitez and Sarajevo in health centers, educational institutions, companies.

The study used a semi-structured interview on early ETI-SR trauma (J. Douglas Bremner, 2000) that examines childhood trauma, including physical, emotional, and sexual trauma. The results indicate that there is a statistically significant difference between people with anxiety disorder and people from the comparative group.

It was found that in a group of people with anxiety disorder, there is higher number of stressful events during childhood and adolescence. The events in childhood and adolescence that may be associated with anxiety disorder include: physical punishment, participants in a serious accident, serious injury or illness, witnessing violence including family members, addiction of a parent or a guardian, death or serious illness of a parent or guardian, death of a sibling, death or serious illness of a friends, emotional abuses, sexual trauma.

Based on the results obtained in this study, we can conclude that stressful life events in childhood and adolescence play a role as predisposing factors in the development of anxiety disorders.

Keywords: anxiety disorders, stressful life events, childhood and adolescence

ZNAČAJ SADRŽAJA INFORMACIJE ZA FORMIRANJE IMPRESIJE U KONTEKSTU OSOBINA VAŽNIH ZA ODNOS PREMA POSLU I LJUDIMA

Nataša Kostić¹⁰, Univerzitet u Istočnom Sarajevu

Sažetak

Aš ((Asch), 1946) je objavio rad u kome je opisan niz eksperimenata značajnih za formiranje impresije, a oni su se sastojali od zadavanja stimulusne liste osobina kojima je opisana zamišljena osoba na osnovu koje su ispitanici formirali impresiju. Neki od eksperimenata su se odnosili na ispitivanje značaja osobina “srdačan” i “hladan”, (variranje centralne crte) kao i izostavljanje istih, te značaja smanjivanja broja informacija za formiranje impresije. Oslanjajući se na navedeno sprovedeno je istraživanje čiji se problem odnosi na ispitivanje variranja sadržaja informacije o osobi u cilju sagledavanja ukupne impresije o njoj u kontekstu osobina važnih za odnos prema poslu i odnos prema ljudima. Lista osobina koja je zadavana ispitanicima je identična onim koje je koristio Aš ((Asch), 1946), ali je ispitivanje impresije sagledavano kroz petostepenu skalu koju čine dvije subskale: impresija u odnosu prema poslu i impresija u odnosu prema ljudima. Skala je konstruisana u saradnji sa studentima Filozofskog fakulteta Univerziteta u Istočnom Sarajevu (Goločevac, Koprivica, Mandić, Matić, Matović, Sorak, Vujović 2016). Uzorak ispitanika čini 213 studenta Univerziteta u Istočnom Sarajevu starosti 19-24 godine (AS=21.50). Ispitanicima su davani različiti opisi osoba: 1) inteligentan, efikasan, marljiv, odlučan, praktičan, obazriv (N=53), 2) inteligentan, efikasan, marljiv, hladan, odlučan, praktičan, obazriv (N=52), 3) inteligentan, efikasan, marljiv, srdačan, odlučan, praktičan, obazriv (N=55) i 4) inteligentan, efikasan, srdačan (N=53). U istraživanju je očekivano da će biti utvrđene razlike u impresiji o opisanoj osobi i kada je riječ o odnosu prema poslu i kada je riječ o odnosu prema ljudima i to u smislu da će osobina srdačan doprinijeti pozitivnijoj impresiji. Rezultati istraživanja pokazuju da ne postoji statistički značajna razlika između grupa ispitanika u impresiji o opisanoj osobi u odnosu prema poslu ($\chi^2(3)=2.13, p>.05$). Statistički značajna razlika je utvrđena između grupa ispitanika u impresiji o opisanoj osobi u odnosu

prema ljudima ($\chi^2(3)=15.85, p<.01$). Osobina srdačan doprinijela je formiranju pozitivnije impresije u odnosu prema ljudima. Rezultati istraživanja ukazuju na to da je formiranje impresije o osobi determinisano ne samo kontekstom njenog opisa, već i kontekstom uloga koje pojedinac obavlja (odnos prema ljudima i odnos prema poslu).

Ključne riječi: sadržaj informacija, formiranje impresije, odnos prema poslu, odnos prema ljudima

UVOD

Pojam impresija potiče od latinske riječi *impressio* s doslovnim značenjem *utiskivanje* (Trebješanin, 2001). Ovaj pojam je definisan u dva smisla: "1. Hipotetički neurološki efekat dejstva nadražaja na receptor. 2. Subjektivni, nerazloženi doživljaj, opažaj, sud ili utisak o nečemu ili nekome." (Trebješanin, 2001, str. 185). Smit, Kolins ((Smith, Collins), 2009) definišu impresiju u smislu tendencije pojedinca ka formiranju utiska na osnovu prvobitno dobijene informacije a ne na osnovu informacija dobijenih kasnije. Navedeno ukazuje na to da su ljudi osjetljiviji na prvobitno dobijene informacije nego na one kasnije. Rot, Radonjić (2000) ovaj pojam definišu u smislu cjelovite predstave o nekom sadržaju, koja je proizvod i opažaja i procesa saznanja i koja podrazumijeva učešće emocija i nekih drugih faktora. Može se reći da se formiranje impresije odnosi na proces stvaranja opisne i evaluativne slike ili procjene o drugima (Zebrowic (Zebrowitz) 1995/1999, prema Huma (Huma), 2010).

Na osnovu prethodno navedenog pojam impresije se može definisati u smislu prvog utiska o nečemu ili nekome, odnosno subjektivnog doživljaja nečega ili nekoga na osnovu ispoljenosti određenih draži koje će djelovati na pojedinca. U prilog navedenom određenju pojma impresije ide činjenica da određeni stereotip o nekom imenu može imati uticaj o osobi koja se zove na određeni način Bolin, Viks ((Bolin, Weeks), 2005).

Aš ((Asch), 1946) ističe da se prilikom samog pogleda na nekog čovjeka formira impresija o njemu. Navedeno ukazuje na to da se impresija formira brzo i na osnovu malog broja podataka. Tome u prilog govori činjenica da je za svaku osobu karakteristično posjedovanje sposobnosti za formiranje impresije o drugoj osobi u smislu određenog neposrednog odgovora na veoma mali obim informacija (Aš (Asch), 1952, prema Havelka, 2001). Formirane impresije o drugoj osobi su stabilne

i ljudi se oslanjaju na njih bez obzira na to da li su one tačne ili ne, te predstavljaju značajan aspekt društvenog života i društvenog funkcionisanja (Smit, Kolins (Smith, Collins), 2009).

Kada je riječ o istraživanju impresije o drugoj osobi jedan od prvih istraživača navedenog problema je Solomon Aš ((Solomon Asch), 1946). On je sproveo čitav niz eksperimenata kako bi ispitao na koji način se formira impresija o drugoj osobi. Osnovni eksperimenti se odnose na: 1) ispitivanje centralnih i perifernih crta, 2) značaj redoslijeda pristizanja informacija za formiranje impresije (faktor direkcije), 3) ispitivanje minimuma podataka koji mogu biti osnova za formiranje impresije (krajnje uprošćene impresije), 4) ispitivanje sličnosti i razlika u značenju osobina prilikom različitih impresija. Svaki od eksperimenata je sadržao i niz podeksperimenata ili oglada.

Sam istraživački proces se sastojao iz nekoliko koraka (Aš (Asch), 1946): 1) ispitanicima se pročita lista pridjeva za koje im se navede da predstavljaju opis jedne osobe, 2) ispitanici se zamole da svojim riječima opišu sliku koju su formirali o predstavljenoj osobi, 3) ispitanicima je zadavano da na listi od 18 opozitnih pridjevskih parova procijene koji od njih se bolje uklapa u formiranu impresiju o opisanoj osobi, 4) ispitanicima je zadavan i post-eksperimentalni upitnik kako bi istraživač utvrdio kako su razumjeli zadatak i na koji način su razmišljali o njemu.

S obzirom na cilj istraživanja ovog rada biće predstavljeni samo rezultati istraživanja koja je navedeni autor vršio u smislu ispitivanja centralnih i perifernih crta, kao i ispitivanja minimuma podataka koji mogu biti osnova za formiranje impresije (krajnje uprošćene impresije).

Ispitivanje centralnih i perifernih svojstava je podrazumijevalo da ispitanici na osnovu opisa zamišljene osobe formiraju impresiju o njoj. Ispitanicima je zadavana lista osobina na osnovu koje su formirali impresiju o opisanoj zamišljenoj osobi, s tim što je u određenim situacijama, uz identičnu primarnu listu osobina, dodavana svojstvo *srdačan* ili *hladan* ili izostavljano navedno svojstvo. Nalazi istraživanja su pokazali da su ispitanici koji su prilikom opisa zamišljene osobe imali svojstvo *srdačan* ispoljavali pozitivniju impresiju nego ispitanici kojima je prilikom opisa osobe davano svojstvo *hladan* ili je izostavljeno navedeno svojstvo. Takođe rezultati istraživanja ukazuju na negativniju impresiju u situacijama opisa osoba koja je sadržala svojstvo *hladan*. Aš ((Asch), 1946) navodi da su dodata svojstva (*srdačan* i *hladan*) transformisala ostala svojstva koja su navedena prilikom opisa osobe.

Kada je riječ o ispitivanju minimuma podataka koji mogu biti osnova za formiranje impresije (krajnje uprošćene impresije), opisana je zamišljena osoba tako

što su izabrana dva svojstva, od ukupnog broja svojstava koja sadrži primarna lista u prvom eksperimentu, uz dodavanje svojstva *srdacan* ili *hladan*. Nalazi istraživanja su pokazali da je impresija o drugoj osobi bila pozitivnija, odnosno, negativnija u situaciji minimuma podataka (krajnje uprošćena impresija) nego u situaciji ukupne liste svojstava koja je korišćena u prethodnom eksperimentu.

Samo istraživanje Aš ((Asch), 1946) je zasnovao na tri hipoteze: 1) sumativna hipoteza, 2) hipoteza o halo efektu i 3) geštaltistička hipoteza. Sumativna hipoteza se odnosila na to da ukupna impresija o drugoj osobi predstavlja zbir nekoliko nezavisnih utisaka. Hipoteza o halo efektu podrazumijeva da na proces formiranja impresije djeluje i opšta impresija koja se odnosi na afektivne tendencije pojedinca ka vrednovanju određenih osobina na pozitivan ili negativan način. Geštaltistička hipoteza podrazumijeva da osobine koje pojedinac opaža kod druge osobe stupaju u interakciju te da se na taj način formira jedinstvena impresija, odnosno da se bilo koji čovjek ne zadovoljava viđenjem osobe u smislu zbira osobina (sumativna hipoteza) ili modifikovanih osobina (hipoteza o halo efektu) već da pokušava da vidi drugu osobu kao jedinstvenu cjelinu (impresija o drugoj osobi se odnosi na osobu u cjelini).

Sve navedene hipoteze istraživanja su potvrđene, a sam autor izvodi nekoliko zaključaka: 1) ljudi teže potpunoj impresiji, teže da u potpunosti opišu osobu, čak i kada imaju veoma mali broj podataka o njoj, odnosno, ljudi teže da u potpunosti opišu osobu na osnovu jedne ili nekoliko osobina, 2) onog momenta kada pojedinac opazi da dvije ili više osobina karakterišu određenu osobu, te osobine prestaju da budu izolovane i formiraju određenu strukturu koja se odnosi na impresiju o toj osobi, 3) od početka nastanka impresije o drugoj osobi, ona ima određenu strukturu u smislu da različita svojstva osobe nemaju istu težinu (npr. neka svojstva su centralna, a neka periferna) i sistem relacija između svojstava osobe utiče na to koje će svojstvo imati višu težinu (koje svojstvo će postati centralno), 4) svako svojstvo karakteriše to da je dio cjeline, te njegovo izostavljanje utiče na ukupnu impresiju o drugoj osobi, 5) svako svojstvo funkcioniše u smislu reprezenta osobe kao cjeline, odnosno, osoba se u višoj ili manjoj mjeri ispoljava kroz svako svojstvo, 6) ranije formirana impresija predstavlja osnovu, odnosno, kontekst za novo svojstvo, tj. prethodno formirana impresija utiče na tumačenje informacija o novima svojstvima, 7) proces formiranja impresija karakteriše tendencija dosljednosti ili suprotstavljanja u smislu da su određena svojstva osobe usklađena, a druga nisu (Aš (Asch), 1946).

Na osnovu nalaza prethodno navedenog istraživanja vršena su dalja istraživanja formiranja impresije o drugoj osobi, a jedno od njih su izvršili MekKarti, Skovronski ((McCharti, Skowronski), 2011). Oni su na osnovu iste liste svojstava koju je koristio

Aš u svom istraživanju, uz dodavanje svojstava *srdačan* ili *hladan*, ispitivali formiranje impresije o zamišljenoj osobi koja se odnosila na studenta koji studira u istom mjestu (blizina) ili u inostranstvu (daljina ili distanca). Rezultati istraživanja su pokazali da su ispitanici u situacijama dodavanja svojstva *srdačan* ispoljavali pozitivniju impresiju nego ispitanici koji su prilikom opisa osobe imali dodato svojstvo *hladan*, a svojstvo *srdačan* je imalo viši efekat za proces formiranje impresije u situaciji udaljenosti, odnosno distance, nego u situaciji blizine.

Replikacija Ašovog istraživanja vršena je na način da se, osim liste svojstava koje je davao navedeni autor prilikom opisa zamišljene osobe (inteligentan, efikasan, marljiv, odlučan, praktičan, obazriv uz dodavanje svojstava *srdačan* i *hladan*), ispitanicima da i sljedeća lista svojstava: poslušan, slab, plitak, ambiciozan, sujetan (Nats, Langner, Hjudžismen, Vonk, Vigboldus (Nauts, Langner, Hujisman, Vonk, Wigboldus), 2014). Istraživači su, osim navedenog, davali opis zamišljene osobe koristeći svojstva *ljubazan* i *neljubazan* umjesto svojstava *srdačan* i *hladan*. Nalazi istraživanja su pokazali da je inteligencija (plitak) bila centralnija od svojstva *srdačan*, kao i to da su svojstva *srdačan* i *hladan* centralnija od svojstava *ljubazan* i *neljubazan*.

Kostić, Bogdanović (2017) su ispitivali formiranje impresije s obzirom na prisustvo svojstva *srdačan* i *hladan* prilikom opisa osobe u kombinaciji sa ispoljavanjem, odnosno neispoljavanjem agresivnog ponašanja. Rezultati istraživanja su pokazali da je svojstvo *srdačan* doprinijelo pozitivnijoj impresiji o zamišljenoj osobi nego svojstvo *hladan* u situaciji opisa neispoljavanja agresivnog ponašanja, a da u situaciji opisa osobe koja ispoljava agresivno ponašanje nije utvrđena statistički značajna razlika između grupe ispitanika koja je imala navedeno svojstvo *srdačan* i grupe ispitanika koja je imala navedeno svojstvo *hladan* prilikom opisa osobe. Navedeni rezultati ukazuju na to da je ispoljeno agresivno ponašanje centralnije, odnosno da u višoj mjeri doprinosi impresiji o osobi nego svojstva *srdačan* i *hladan*.

Osim navedenih istraživanja vršena su istraživanja koja su sagledavala odnos osobina ličnosti sa impresijom o drugoj osobi prilikom zadavanje opisa osoba koji sadrže svojstvo *srdačan* ili *hladan*. Nije utvrđeno da su osobine ličnosti značajne za formiranje impresije o drugoj osobi. Na to ukazuju istraživanja koja su posmatrala značaj sljedećih osobina za formiranje impresije: anksioznost i osjetljivost (Goločevac, 2016), perfekcionizam i napetost (Koprivica, 2016), toplina i svijest o pravilima (Mandić, 2016), toplina i rasuđivanje (Matić, 2016), rezervisanost i samodovoljnost (Matović, 2016), emocionalna stabilnost i dominacija (Sorak, 2016), društvenost i aktivitet (Vujović, 2016).

Većina predstavljenih istraživanja, osim onih koja su u prethodnom tekstu navedena kao istraživanja koja su ispitivala odnos osobina ličnosti za formiranje impresije,

nisu vršena u smislu ispitivanja impresije u kontekstu osobina važnih za odnos prema poslu i odnos prema ljudima. Stoga je u ovom istraživanju definisan problem koji se odnosi na ispitivanje variranja sadržaja informacije o osobi u cilju sagledavanja ukupne impresije o njoj u kontekstu osobina važnih za odnos prema poslu i odnos prema ljudima.

Cilj istraživanja

Cilj istraživanja se odnosi na ispitivanje razlika u impresiji o osobi u kontekstu osobina važnih za odnos prema poslu i odnos prema ljudima s obzirom na variranje sadržaja informacija. Sadržaj informacija se odnosi na različite opise zamišljenih osoba koji su dati različitim grupama ispitanika. Informacije koje su imali ispitanici, odnosno, opisi zamišljenih osoba koji su davani četiri različite grupe ispitanika su sljedeće: 1) inteligentan, efikasan, marljiv, odlučan, praktičan, obazriv, 2) inteligentan, efikasan, marljiv, hladan, odlučan, praktičan, obazriv, 3) inteligentan, efikasan, marljiv, srdačan, odlučan, praktičan, obazriv i 4) inteligentan, efikasan, srdačan. Navedeni opisi osoba su identični onim opisima osoba koje je Aš ((Asch), 1946) davao prilikom ispitivanja značaja centralnih i perifernih svojstava, kao i ispitivanja minimuma podataka koji mogu biti osnova za formiranje impresije (krajnje uprošćene impresije).

METOD

Ispitanici

Uzorak istraživanja čini populacija studenata Filozofskog fakulteta Univerziteta u Istočnom Sarajevu. Ukupan broj ispitanika obuhvaćen istraživanjem je 213. Godine starosti ispitanika se kreću u rasponu od 19 do 24 godine, a prosječna starost ispitanika je 21.50 godina. Uzorak istraživanja u većem procentu čine ispitanici ženskog pola nego muškog. Ukupan broj ispitanika ženskog pola je 151 (70.89%), a muškog 62 (29.11%). Broj ispitanika prema godini studija je sljedeći: prva – 35 (16.43%), druga – 58 (27.23%), treća – 76 (35.68%) i četvrta – 44 (20.66%).

S obzirom na to da su različitim grupama ispitanika davani različiti opisi osoba, u daljem tekstu biće predstavljena stuktura uzorka ispitanika s obzirom na dati opis osobe.

Prvoj grupi ispitanika je dat sljedeći opis osobe: inteligentan, efikasan, marljiv, odlučan, praktičan, obazriv. Ukupan broj ispitanika koji je dobio navedeni opis je 53. Broj ispitanika ženskog pola je 42 (79.25%), a muškog 11 (20.75%). Prosječna starost

ispitanika je 21.47 godina. Prema godini studija struktura uzorka ispitanika je sljedeća: prva – 8 (15.09%), druga – 10 (18.87%), treća – 28 (52.83%) i četvrta – 7 (13.21%).

Drugoj grupi ispitanika dat je sljedeći opis osobe: inteligentan, efikasan, marljiv, hladan, odlučan, praktičan, obazriv. Navedeni opis je dobilo ukupno 52 ispitanika prosječne starosti od 21.38 godina. Broj ispitanika ženskog pola je 38 (73.08%), a muškog 14 (26.92%). Struktura uzorka prema godini studija je sljedeća: prva – 6 (11.54%), druga – 21 (40.38%), treća – 18 (34.62%) i četvrta – 7 (13.46%).

Trećoj grupi ispitanika dat je sljedeći opis osobe: inteligentan, efikasan, marljiv, srdačan, odlučan, praktičan, obazriv. Ukupan broj ispitanika koji je dobio navedeni opis iznosi 55. Od tog broja njih 34 (61.82%) je ženskog pola, a 21 (38.18%) muškog pola. Prosječne godine starosti ispitanika iznose 21.38, a prema godini studija struktura uzorka je sljedeća: prva – 12 (21.82%), druga – 14 (25.45%), treća – 16 (29.09%) i četvrta – 13 (23.64%).

Četvrtoj grupi ispitanika je dat sljedeći opis osobe: inteligentan, efikasan, srdačan. Ukupan broj ispitanika koji je dobio navedeni opis je 53, a prosječna starost ispitanika je 21.77. Broj ispitanika ženskog pola je 37 (69.81%), a muškog 16 (30.19%). Struktura uzorka s obzirom na godinu studija je sljedeća: prva – 9 (16.98%), druga – 13 (24.53%), treća – 14 (26.42%) i četvrta – 17 (32.08%).

Mjerni instrumenti

Mjerni instrument koji je korišćen u istraživanju je skala za ispitivanje impresije u odnosu prema poslu i impresije u odnosu prema ljudima. Skala je konstruisana u saradnji sa studentima Filozofskog fakulteta Univerziteta u Istočnom Sarajevu (Golčevac, Koprivica, Mandić, Matić, Matović, Sorak, Vujović 2016). Prilikom konstrukcije autori skale su bili usmjereni na mogućnost ispitivanja formiranja impresije upotrebom skale Likertovog tipa, a ne samo opozitnih osobina kao što je radio Aš ((Asch), 1946), kao i na obuhvatanje većeg broja osobina. U procesu konstruisanja skale za odabir osobina koje će je činiti vršeno je ispitivanje na uzorku studentske populacije na način da su im čitani opisi zamišljenih osoba i davan zadatak da navedu što veći broj osobina za koje smatraju da odgovaraju datom opisu. Nakon prikupljanja podataka izdvojeno je 45 osobina koje su uvrštene u skalu. Postupkom faktorske analize uz Direct oblimin rotaciju autori su utvrdili da skala sadrži dvije komponente koje su imenovane na sljedeći način: impresija u kontekstu osobina važnih za odnos prema poslu i impresija u kontekstu osobina važnih za odnos prema ljudima. Subskala impresije u kontekstu osobina važnih za odnos prema poslu sadržala je 17 osobina, a za odnos prema ljudima 21 osobinu. Cijela skala, nakon ispitivanja metrijskih karakte-

ristika, sadržala je ukupno 39 osobina. Skala je petostepena Likertovog tipa na kojoj su ispitanici ocjenjivali koliko je tačno da se navedene osobine odnose na opisanu osobu (od 1–potpuno netačno do 5–potpuno tačno). U ovom istraživanju je korišteno 17 osobina koje su sadržane u dimenziji odnosa prema poslu i 16 u dimenziji odnosa prema ljudima. Prilikom obrade podataka nisu uzete u obzir osobine za koje je utvrđen negativan predznak za zasićenost izdvojenom dimenzijom odnosa prema ljudima. Ukupan broj osobina obuhvaćen ovim istraživanjem je 33. Osobine koje sadrži subskala impresije u kontekstu osobina važnih za odnos prema poslu su: odgovorna na poslu, precizna, profesionalna, informisana, samostalna, istrajna, ozbiljna, pedantna, snalažljiva, kreativna, ambiciozna, emocionalno stabilna, izdržljiva, dosljedna, perfekcionista, optimistična i fleksibilna. Osobine koje sadrži subskala impresije u kontekstu osobina važnih za odnos prema ljudima su: komunikativna, iskrena, odgovorna prema drugim ljudima, odana, prijatna, društvena, otvorena, spremna pomoći drugima, harizmatična, humana, ljubazna, velikodušna, dopadljiva, saosjećajna, tolerantna, duhovita.

Pouzdanost subskala koja je utvrđena u ranijim istraživanjima je bila zadovoljavajuća: pouzdanost subskale impresije u kontekstu osobina važnih za odnos prema poslu je bila visoka ($\alpha=.91$), kao i za odnos prema ljudima ($\alpha=.92$). U ovom istraživanju, upotrebom skale koja sadrži 33 osobine, pouzdanost subskala je takođe na zadovoljavajućem nivou: pouzdanost subskale impresije u kontekstu osobina važnih za odnos prema poslu je visoka ($\alpha=.95$), kao i za odnos prema ljudima ($\alpha=.95$).

Osim navedenog instrumenta korišten je i upitnik za prikupljanje podataka o socijalno-statusnim karakteristikama ispitanika koji je sadržao pitanja koja se odnose na godine starosti ispitanika, pol i godinu studija.

Postupak

Postupak istraživanja je tekao na način da su unaprijed pripremljeni upitnici koji su sadržali identične upitnike za prikupljanje podataka o socijalno-statusnim karakteristikama ispitanika (godine starosti, pol, godina studija) i skala za ispitivanje impresije u kontekstu osobina važnih za odnos prema poslu i u kontekstu osobina važnih za odnos prema ljudima. Upitnici su sadržali različite opise osoba: 1) inteligentan, efikasan, marljiv, odlučan, praktičan, obazriv, 2) inteligentan, efikasan, marljiv, hladan, odlučan, praktičan, obazriv, 3) inteligentan, efikasan, marljiv, srdačan, odlučan, praktičan, obazriv i 4) inteligentan, efikasan, srdačan. Opisi osoba su bili identični onima koje je Aš ((Asch), 1946) koristio u svom istraživanju, s tim što je izvršen prevod na jezik kojim govore ispitanici. Istraživanje je sprovedeno u direktnom kontaktu sa ispi-

tanicima (studentska populacija) i to na način da su upitnici sa jednim opisom osobe dijeljeni svim ispitanicima koji sjede u istom redu. Ispitanici su informisani o svrsi istraživanja i data im je mogućnost odluke da ne učestvuju u istom. Dobili su uputstva da prvo odgovore na pitanja koja se odnose na njihove socijalno-statusne karakteristike (godine starosti, pol, godina studija), a zatim im je dato uputstvo da pažljivo pročitaju opis jedne zamišljene osobe, te da zaokruživanjem broja u skali odgovore u kojoj mjeri smatraju da je tačno da se osobine navedene u skali odnose na opisanu osobu. Zamoljeni su da daju vlastitu ocjenu za sve osobine i dato im je vrijeme da provjere da li su dali odgovor za sve aspekte u upitniku. Ispitanicima je bilo potrebno manje od 15 minuta da popune cijeli upitnik.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Prije nego je pristupljeno ispitivanju razlika u impresiji u kontekstu osobina važnih za odnos prema poslu i u kontekstu osobina važnih za odnos s ljudima, sagledane su distribucije odgovora ispitanika u sve četiri grupe formirane na osnovu datih opisa zamišljene osobe: 1) inteligentan, efikasan, marljiv, odlučan, praktičan, obazriv, 2) inteligentan, efikasan, marljiv, hladan, odlučan, praktičan, obazriv, 3) inteligentan, efikasan, marljiv, srdačan, odlučan, praktičan, obazriv i 4) inteligentan, efikasan, srdačan. U narednom tekstu, kao i prilikom predstavljanja rezultata koristiće se jednostavniji termini koji ukazuju na navedene opise, a koje je koristio i Aš ((Asch), 1946) na identičan ili sličan način u svom istraživanju: grupa 1-izostavljanje centralnog svojstva, grupa 2-dodavanje svojstva *hladan*, grupa 3-dodavanje svojstva *srdačan*, grupa 4-uprošćena impresija. Upotrebom Šapiro-Vilkovog testa ispitano je da li distribucije odgovora ispitanika u sve četiri navedene grupe odgovaraju normalnoj raspodjeli.

U Tabeli 1, koja je data u Prilogu, predstavljene su vrijednosti distribucija impresije o drugoj osobi u kontekstu osobina važnih za odnos prema poslu za sve 4 grupe ispitanika.

Pregledom vrijednosti dobijenih upotrebom Šapiro-Vilkovog testa, prezentovanih u Tabeli 1, utvrđeno je da tri distribucije ispitivane impresije u kontekstu osobina važnih za odnos prema poslu statistički značajno odstupaju od normalne raspodjele: grupa 1-izostavljanje centralnog svojstva (st.(53)=.95, $p<.05$), grupa 3-dodavanje svojstva *srdačan* (st.(55)=.83, $p<.01$) i grupa 4-uprošćena impresija (st.(53)=.83, $p<.01$). Jedna distribucija odgovara normalnoj raspodjeli i to za grupu 2-dodavanje svojstva *hladan* (st.(52)=.96, $p=.05$). Utvrđena vrijednost Šapiro-Vilkovog testa je statistički

značajna na samoj granici vrijednosti koja ukazuje na to da je distribuciju podataka moguće okarakterisati na navedeni način ($p < .05$ distribucija statistički značajno odstupa od normalne raspodjele).

Vrijednosti aritmetičkih sredina prikazane za navedene grupe se kreću u rasponu od 66.06, za grupu 4-uprošćena impresija, do 73.67, za grupu 3-dodavanje svojstva *srdacan*. Sve vrijednosti aritmetičkih sredina su bliže najvišim postignutim skorovima na subskali odnosa prema poslu te je moguće zaključiti da su impresije o opisanoj osobi bile u višoj mjeri pozitivnije. Na ispoljavanje viših vrijednosti na subskali, odnosno na pozitivniju impresiju ukazuju i vrijednosti skjunita koje ukazuju na negativnu asimetričnost distribucija za sve četiri grupe. Vrijednost aritmetičke sredine za grupu 4-krajnje uprošćena impresija je najniža što ukazuje na to da je na osnovu opisa osobe formirana impresija koja je u manjoj mjeri pozitivna nego prilikom opisa osobe date u preostale tri grupe. Na to ukazuje i najniža vrijednost utvrđenih rezultata koja za ovu grupu iznosi 17, a za ostale je 45 i više.

U Tabeli 2, koja je data u Prilogu, predstavljene su vrijednosti distribucija impresije o drugoj osobi u kontekstu osobina važnih za odnos prema ljudima za sve 4 grupe ispitanika. Prema podacima, prezentovanim u Tabeli 2, koji se odnose na vrijednosti Šapiro-Vilkovog testa, utvrđeno je da tri distribucije impresije u kontekstu osobina važnih za odnos prema ljudima statistički značajno odstupaju od normalne raspodjele: grupa 1-izostavljanje centralnog svojstva ($st.(53)=.95, p < .05$), grupa 3-dodavanje svojstva *srdacan* ($st.(55)=.83, p < .01$) i grupa 4-uprošćena impresija ($st.(53)=.53, p < .01$). Kada je riječ o impresiji o opisanoj osobi za grupu 2-dodavanje svojstva *hladan*, utvrđeno je da distribucija odgovara normalnoj raspodjeli ($st.(52)=.97, p > .05$).

I kada je riječ o impresiji u kontekstu osobina važnih za odnos prema ljudima utvrđeno je da su one pozitivnije na šta ukazuje vrijednost skjunita na osnovu koje se zaključuje da je distribucija negativno asimetrična, odnosno da se podaci grupišu oko viših vrijednosti. Najviša vrijednost aritmetičke sredine je utvrđena za grupu 3-dodavanje svojstva *srdacan* ($M=70.15$), dok su aritmetičke sredine približnih vrijednosti za preostale tri grupe: grupa 1-izostavljanje centralnog svojstva ($M=63.60$), grupa 2-dodavanje svojstva *hladan* ($M=61.63$) i grupa 4-uprošćena impresija ($M=62.53$). Najniži minimalni skor od strane ispitanika je utvrđen u grupi 4-uprošćena impresija ($min=16$), a najviši za grupu 3-dodavanje svojstva *srdacan* ($min=46$). U svim grupama su ostvarene najviše moguće vrijednosti odgovora ispitanika.

S obzirom na utvrđene deskriptivne pokazatelje distribucija odgovora ispitanika u svim grupama, odlučeno je da se u daljem procesu obrade podataka koriste neparametrijske tehnike.

U Tabeli 3, koja je data u Prilogu, prikazane su vrijednosti Kruskal-Willisonovog testa koji je korišćen za ispitivanje razlika u impresiji u kontekstu osobina važnih za odnos prema poslu između četiri grupe ispitanika. Vrijednosti Kruskal-Willisonovog testa ukazuju na to da ne postoji statistički značajna razlika u impresiji u kontekstu osobina važnih za odnos prema poslu između četiri grupe ispitanika ($\chi^2(3)=2.13$, $p>.05$). Vrijednosti medijana ukazuju da je nešto pozitivnija, ali ne i statistički značajna u odnosu na impresiju formiranu na osnovu opisa datih u preostale tri grupe, impresija koja je formirana na osnovu opisa osobe u grupi 3-dodavanje svojstva *srdačan* (Md=77.00). Vrijednosti medijana za preostale tri grupe su prilično ujednačene: grupa 1-izostavljanje centralnog svojstva (Md=72.00), grupa 2- dodavanje svojstva *hladan* (Md=73.00) i grupa 4-uprošćena impresija (Md=73.00).

U Tabeli 4, koja je data u Prilogu, prikazane su vrijednosti Kruskal-Willisonovog testa koji je korišćen za ispitivanje razlika u impresiji u kontekstu osobina važnih za odnos prema ljudima između četiri grupe ispitanika. Podaci ukazuju na to da postoji statistički značajna razlika u impresiji u kontekstu osobina važnih za odnos prema ljudima između četiri grupe ispitanika ($\chi^2(3)=15.85$, $p<.01$). Vrijednosti medijana ukazuju na to da je najpozitivnija impresija ispoljena u grupi 3-dodavanje svojstva *srdačan* (Md=73.00), a najmanje pozitivna u grupi 2-dodavanje svojstva *hladan* (Md=62.00). Za preostale dvije grupe ispitanika utvrđene su sljedeće vrijednosti medijane: Md=64.00 za grupu 1-izostavljanje centralnog svojstva i Md=68.00 za grupu 4-uprošćena impresija.

S obzirom na utvrđenu statistički značajnu razliku u impresiji u kontekstu osobina važnih za odnos prema ljudima između četiri grupe ispitanika vršena je naknadna analiza kako bi se utvrdilo koje grupe se međusobno razlikuju. Za navedeno je korišten Man-Vitnijev U test, a podaci su prikazani u Tabeli 5, koja je data u Prilogu. Dobijeni podaci ukazuju na to u većini slučajeva nije utvrđena statistički značajna razlika između parova grupa ispitanika u impresiji u kontekstu osobina važnih za odnos prema ljudima: grupa 1-izostavljanje centralnog svojstva i grupa 2-dodavanje svojstva *hladan* ($U=1219.50$, $p>.05$), grupa 1-izostavljanje centralnog svojstva i grupa 4-impresija ($U=1261.00$, $p>.05$), grupa 2-dodavanje svojstva *hladan* i grupa 4-uprošćena impresija ($U=1188.00$, $p>.05$), grupa 3-dodavanje svojstva *srdačan* i grupa 4-uprošćena impresija ($U=1188.00$, $p>.05$). Utvrđena je statistički značajna razlika u impresiji u kontekstu osobina važnih za odnos prema ljudima između grupe 1-izostavljanje centralnog svojstva i grupa 3-dodavanje svojstva *srdačan* ($U=893.00$, $p<.01$), kao i grupe 2-dodavanje svojstva *hladan* i grupe 3-dodavanje svojstva *srdačan* ($U=834.00$, $p<.01$). Prema podacima prikazanih u Tabeli 3, a koji se odnose na utvr-

đene vrijednosti medijana moguće je zaključiti da je ispoljena pozitivnija impresija u grupi 3-dodavanje svojstva *srdačan* ($Md=73.00$) nego u grupi 1-izostavljanje centralnog svojstva ($Md=64.00$) i grupi 2-dodavanje svojstva *hladan* ($Md=62.00$).

DISKUSIJA I ZAKLJUČCI

Problem istraživanja predstavljenog u radu se odnosio na ispitivanje variranja sadržaja informacije o osobi u cilju sagledavanja ukupne impresije o njoj u kontekstu osobina važnih za odnos prema poslu i odnos prema ljudima. Cilj istraživanja se odnosio na ispitivanje razlika u impresiji o osobi u kontekstu osobina važnih za odnos prema poslu i odnos prema ljudima s obzirom na variranje sadržaja informacija. Sadržaji informacija, odnosno opisi zamišljenih osoba, su se odnosili na sljedeće: 1) inteligentan, efikasan, marljiv, odlučan, praktičan, obazriv, 2) inteligentan, efikasan, marljiv, hladan, odlučan, praktičan, obazriv, 3) inteligentan, efikasan, marljiv, srdačan, odlučan, praktičan, obazriv i 4) inteligentan, efikasan, srdačan. Navedeni opisi osoba su identični onim opisima osoba koje je Aš ((Asch), 1946) davao prilikom ispitivanja značaja centralnih i perifernih svojstava, kao i ispitivanja minimuma podataka koji mogu biti osnova za formiranje impresije (krajnje uprošćene impresije).

Instrument istraživanja koji je korišćen prilikom ispitivanja nije istovjetan originalnom pristupu istraživanja impresije koju je vršio Aš ((Asch), 1946), već je korišćena petostepena skala Likertovog tipa koja sadrži dvije subskale: impresija u kontekstu osobina važnih za odnos prema poslu i impresija u kontekstu osobina važnih za odnos prema ljudima.

Rezultati istraživanja pokazuju da nije utvđena statistički značajna razlika u impresiji u kontekstu osobina važnih za odnos prema poslu između četiri grupe ispitanika kojima su dati različiti opisi osoba. S druge strane, prisustvo svojstva *srdačan* je doprinijelo pozitivnijoj impresiji u kontekstu osobina važnih za odnos prema ljudima u situaciji izostavljanja svojstva *srdačan* ili *hladan* prilikom opisa osobe, kao i u situaciji dodavanja svojstva *hladan*. Neophodno je napomenuti da je svojstvo *srdačan* bilo prisutno u grupi koja je imala minimum podataka koji mogu biti osnova za formiranje impresije, odnosno, krajnje uprošćena impresija (inteligentan, efikasan, srdačan), te da nije utvđena statistički značajna razlika u impresiji koju je ispoljila navedena grupa i grupa koja je imala više navedenih svojstava zajedno sa svojstvom *srdačan* (inteligentan, efikasan, marljiv, srdačan, odlučan, praktičan, obazriv).

Dobijeni rezultati sugerišu da je svojstvo *srdačan* značajno za formiranje impresije ukoliko je riječ o istovjetnoj grupi ostalih svojstava kojima je opisana osoba bilo da je

riječ o izostavljanju centralnog svojstva kao što je naveo Aš ((Asch), 1946) ili dodavanja svojstva *hladan*. Minimum podataka (krajnje uprošćena impresija) nije doprinio formiranju pozitivnije impresije, kao što je utvrdio Aš ((Asch), 1946) u odnosu na ostale grupe ispitanika koji su dobile preostale opise osoba.

Dobijeni rezultati sugerišu da za formiranje impresije o drugoj osobe nije značajan samo sadržaj informacija, odnosno, sam opis osobe ili stimulusna svojstva osobe, već i kontekst u kome se formira impresija: kontekst osobina važnih za odnos prema poslu i kontekst osobina važnih za odnos prema ljudima, kao i na to da određeno svojstvo osobe može biti centralno ili periferno u navedenim kontekstima. Svojstvo *srdačan* je najvjerovatnije uticalo na ukupnu impresiju u kontekstu osobina važnih za odnos prema ljudima iako su ostala svojstva koja su navedena prilikom opisa osobe u višoj mjeri značajne za posao: inteligentan, efikasan, marljiv, odlučan, praktičan, obazriv. Sam termin *srdačan* podrazumijeva odnos prema ljudima i vjerovatno je da je navedeno svojstvo doprinijelo pozitivnijoj impresiji u kontekstu osobina važnih za odnos prema ljudima u kontekstu istovjetnih osobina (izostavljanje centralnog svojstva, dodavanje svojstva *hladan*, uprošćena impresija), dok su u formiranju impresije u kontekstu osobina važnih za odnos prema poslu bile za ispitanike značajnije osobine koje mogu doprinijeti pozitivnijim efektima u poslu (ostale navedene osobine prilikom opisa osoba). S obzirom na to da nije utvđena statistički značajna razlika između grupa ispitanika koja je prilikom opisa osobe imala osobine inteligentan, efikasan, marljiv, srdačan, odlučan, praktičan, obazriv, i grupe ispitanika koja je prilikom opisa osobe imala osobine inteligentan, efikasan, srdačan, moguće je da su izdvojene osobine u drugom slučaju od strane ispitanika percipirane u podjednako značajnoj mjeri za odnos prema ljudima kao i svojstvo *srdačan*.

S obzirom na navedene nalaze istraživanja moguće je zaključiti da je formiranje impresije determinisano i kontekstom opisa osobe (stimulusna svojstva osobe), kao i kontekstom uloga koje pojedinac obavlja (kontest osobina važnih za odnos prema poslu i odnos prema ljudima). Navedeno ukazuje na potrebe daljih istraživanja koja se odnose na impresiju o drugoj osobi u smislu variranja opisa osoba, kao i konteksta u kojem se formira impresija, npr. u kojoj mjeri se na osnovu određenog opisa osobe procjenjuje da će se neke druge osobine koje nisu sadržane prilikom opisa pripisati osobi u situaciji zapošljavanja ili vršenja nekih aktivnosti koje podrazumijevaju rad i posao, a koliko u situaciji druženja i aktivnosti koje nisu vezane za posao.

S obzirom na to da je utvrđeno da je svojstvo *srdačan* doprinijelo pozitivnijoj impresiji u kontekstu osobina važnih za odnos prema ljudima, ali ne i pozitivnijoj impresiji u kontekstu osobina važnih za odnos prema poslu, nameće se potreba za

ispitivanjem značaja navedenog svojstva za određene vrste poslova koje podrazumijevaju direktan rad s ljudima (npr. psiholog, pedagog, socijalni radnik, nastavnik, predavač, konobar itd.). S obzirom na navedeno moguće je da navedeno svojstvo može da bude značajno u selekcijskom procesu u zapošljavanju na pozicije koje podrazumijevaju rad s ljudima, te se nameće potreba za istraživanjima koja bi uzela u obzir dodavanje opisa zamišljenoj osobi koji su dati u ovom istraživanju i navođenja cilja zapošljavanja te osobe na poziciju koja podrazumijeva direktan rad s ljudima. Navedeno bi omogućilo adekvatnije razumijevanje formiranja impresije u interakciji konteksta svojstava osobe i konteksta uloga koje ona obavlja. S druge strane, dobijeni rezultati ukazuju na potrebu za sticanjem uvida u to koliko je svojstvo *srdačan*, u kontekstu svojstava značajnih za uspješno obavljanje određenog posla, značajno za populaciju sa kojom osoba direktno radi kako bi bili ostvareni optimalni rezultati. Osim navedenog, nalazi istraživanja sugerišu pitanje: "Da li svojstvo *srdačan* značajno doprinosi izboru članova tima prilikom obavljanja određenih radnih zadataka?" Rad u timu ili grupi podrazumijeva i kontekst odnosa prema ljudima i prema poslu, te je značajno dobiti saznanja o tome da li bi svojstvo *srdačan* bilo centralno prilikom izbora članova tima što bi omogućilo adekvatnije razumijevanje grupnih procesa.

S obzirom na prethodno navedeno, zaključak je da je formiranje impresije determinisano i kontekstom opisa osobe (stimulusna svojstva osobe), kao i kontekstom uloga koje pojedinac obavlja (kontest osobina važnih za odnos prema poslu i odnos prema ljudima), te da su potrebna dalja istraživanja koja bi omogućila više uvida i bolje razumijevanje formiranja impresije.

LITERATURA

1. Asch S. E. (1946). Forming impressions of personality. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 41, 258-290.
2. Bolin, A., U., Weeks, N. (2005). The effects of first name stereotypes on ratings of job applicants: Is there a difference between Bill and William?. *American Journal of Psychological Research*, 1, 11-20.
3. Goločevac, S. (2016). Odnos anksioznosti i osjetljivosti sa formiranjem impresije o drugoj osobi (Neobjavljeni završni rad). Pale: Filozofski fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu.
4. Havelka, N. (2001). *Socijalna percepcija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

5. Huma, B. (2010). Gender differences in impression formation. *Journal of Comparative Research in Anthropology and Sociology*, 1(1), 57–72.
6. Koprivica, M. (2016). Odnos perfekcionizma i napetosti sa formiranjem impresije o drugoj osobi (Neobjavljeni završni rad). Pale: Filozofski fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu.
7. Kostić, N., Bogdanović, L. (2017). Impresija o drugoj osobi s obzirom na prisustvo stimulisanog svojstva „srdačan“ i „hladan“ i agresivnog ponašanja. *Radovi Filozofskog fakulteta, Filozofske nauke*, 19, 23-39.
8. Mandić, M. (2016). Odnos topline i svijesti o pravilima sa formiranjem impresije o drugoj osobi (Neobjavljeni završni rad). Pale: Filozofski fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu.
9. Matić, M. (2016). Odnos topline i rasuđivanja sa formiranjem impresije o drugoj osobi (Neobjavljeni završni rad). Pale: Filozofski fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu.
10. Matović, B. (2016). Odnos rezervisanosti i samodovoljnosti sa formiranjem impresije o drugoj osobi (Neobjavljeni završni rad). Pale: Filozofski fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu.
11. McCarthy, P., J., Skowronski, J., J. (2011). You're getting warmer: Level of construal affects the impact of central traits on impression formation. *Journal of Experimental Social Psychology*, 47, 1403 – 1307.
12. Nauts, S., Langner, O., Huijismans, I., Vonk, R., Wigboldus, D. H. J. (2014). Forming impressions of personality: A replication and review of Asch's (1946) evidence for a primacy-of-warmth effect in impression formation. *Social Psychology*, 45(3), 153-163.
13. Rot, N., Radonjić, S. (2000). *Psihologija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
14. Smith, E. R., Collins, E., C. (2009). Contextualizing person perception: Distributed social cognition. *Psychological Review*, 116(2), 343-364.
15. Sorak, D. (2016). Odnos emocionalne stabilnosti i dominacije sa formiranjem impresije o drugoj osobi (Neobjavljeni završni rad). Pale: Filozofski fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu.
16. Trebješanin, Ž. (2001). *Rečnik psihologije*. Beograd: Stubovi kulture.
17. Vujović, D. (2016). Odnos društvenosti i aktiviteta sa formiranjem impresije o drugoj osobi (Neobjavljeni završni rad). Pale: Filozofski fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu.

Prilog

Tabela 1. Deskriptivni pokazatelji distribucije impresije u kontekstu osobina važnih za odnos prema poslu za grupe ispitanika

Subskala odnos prema poslu	M	SD	Min	Max	Raspon	Sk	Ku	Shapiro-Wilk		
								St.	Df	p
grupa 1	72.17	8.21	45	85	40	-.67	.77	.95	53	.04
grupa 2	72.88	7.95	46	85	39	-.66	1.08	.96	52	.05
grupa 3	73.67	8.77	48	84	36	-1.45	1.37	.83	55	.00
grupa 4	66.06	19.96	17	85	68	-1.24	-.49	.83	53	.00

Tabela 2. Deskriptivni pokazatelji distribucije impresije u kontekstu osobina važnih za odnos prema ljudima

Subskala odnos prema ljudima	M	SD	Min	Max	Rang	Sk	Ku	Shapiro-Wilk		
								St.	Df	p
grupa 1	63.60	10.62	27	80	53	-.72	1.41	.95	53	.03
grupa 2	61.63	11.92	37	80	43	-.16	-.76	.97	52	.13
grupa 3	70.15	8.04	46	80	34	-1.52	1.78	.83	55	.00
grupa 4	62.53	17.43	16	80	64	-1.01	-.03	.53	53	.00

Tabela 3. Vrijednosti Kruskal-Willisonovog testa ispitivanih razlika u impresiji u kontekstu osobina važnih za odnos prema poslu između četiri grupe ispitanika

Grupa	N	Md	Kruskal-Wallis test		
			χ^2	df	P
grupa 1	53	72.00	2.13	3	.55
grupa 2	52	73.00			
grupa 3	55	77.00			
grupa 4	53	73.00			

Tabela 4. Vrijednosti Kruskal-Willisonovog testa ispitivanih razlika u impresiji u kontekstu osobina važnih za odnos prema ljudima između četiri grupe ispitanika

Grupa	N	Md	Kruskal-Wallis test		
			χ^2	df	P
grupa 1	53	64.00	15.85	3	.00
grupa 2	52	62.00			
grupa 3	55	73.00			
grupa 4	53	68.00			

Tabela 5. Vrijednosti Man-Vitnijeovog U testa ispitivanih razlika između parova grupa ispitanika u impresiji u kontekstu osobina važnih za odnos prema ljudima

Grupe koje se porede	Mann-Whitney U		
	U	z	P
grupe 1 i 2	1219.50	-1.02	.31
grupe 1 i 3	893.00	-3.47	.00
grupe 1 i 4	1261.00	-.91	.36
grupe 2 i 3	834.00	-3.72	.00
grupe 2 i 4	1188.00	-1.22	.22
grupe 3 i 4	1188.00	-1.66	.09

Abstract

Asch (1946) published a paper describing a series of experiments important for the formation of the impression, and they consisted of giving a stimulating list of traits that described the imaginary person on the basis of which the subjects formed the impression. Some of the experiments were related to examining the importance of the traits “warm” and “cold” (variation of the central trait) as well as omitting the same, and the importance of reducing the amount of information to form an impression. Based on the above, we conducted a study whose problem was to examine the variation in the content of information about a person in order to assess the overall impression of him/ her in the context of work and interpersonal qualities. The list of characteristics given to the respondents is identical to that used by Asch (1946), but the examination of impression was viewed through a five-point scale consisting of two subscales: impression related to work qualities and impression related to interpersonal qualities. The scale was constructed in cooperation with students of the Faculty of Philosophy, University of East Sarajevo (Goločevac, Koprivica, Mandić, Matić, Matović, Sorak, Vujović 2016). The sample of respondents consists of 213 students of the University of East Sarajevo aged 19-24 ($AS=21.50$). Respondents were given different descriptions of persons: 1) intelligent, efficient, diligent, determined, practical, considerate ($N = 53$), 2) intelligent, efficient, diligent, cool, determined, practical, considerate ($N=52$), 3) intelligent, efficient, diligent, warm, determined, practical, considerate ($N=55$) and 4) intelligent, efficient, warm ($N=53$). The research expected that differences in the impression of the described person will be determined when it comes to the relation to both work and interpersonal qualities, in the sense that the characteristic warm will contribute to a more positive impression. The results of the research show that there is no statistically significant difference between the groups of respondents in the impression of the described person related to work qualities ($\chi^2(3)=2.13, p>.05$). A statistically significant difference was found between the groups of respondents in the impression of the described person related to interpersonal qualities ($\chi^2(3)=15.85, p<.01$). The warm trait contributed to the formation of a more positive impression related to interpersonal qualities. The results of the research indicate that the formation of the impression about a

person is determined not only by the context of his description, but also by the context of the roles that the individual performs (interpersonal and work qualities).

Keywords: information content, impression formation, work qualities, interpersonal qualities

PSIHOLOŠKA ISKUSTVA OSOBA KOJE SU PREBOLJELE KOVID-19 U ODNOSU NA TALAS U KOJEM SU ZARAŽENI I TEŽINU KLINIČKE SLIKE

Dijana Đurić, Zavod za fizikalnu medicinu i rehabilitacij u
"Dr. Miroslav Zotović", Banja Luka
Biljana Mirković, Univerzitet u Banja Luci

Sažetak

Pandemija koronavirusa predstavlja značajnu prijetnju za mentalno zdravlje stanovništva svih država. Postoje brojna istraživanja koja su ispitala uticaj pandemije i primijenjenih mjera na mentalno zdravlje stanovništva. No, mali je broj istraživanja koja se bave psihološkim posljedicama kod osoba koje su preboljele COVID-19. U literaturi su opisane posljedice kao što su problemi sa kratkoročnim pamćenjem, koncentracijom te fenomen "maglovite glave". Međutim, može se pretpostaviti da takvo iskustvo koje je, pored same bolesti koja može biti različite težine, opterećeno prethodnim uvjerenjima, strahovima, informacijskom haosu o karakteristikama bolesti i ishodima liječenja može imati posljedice na psihičko funkcionisanje osobe. Za potrebe istraživanja namjenski je pripremljen upitnik "Uticaj COVID-19 na stavove o životu i zdravlju". Ispitano je 213 osoba koje su preboljele COVID-19 i većina je bila u procesu postkovid pulmološke rehabilitacije. Od toga 78 (36,6%) muškaraca i 135 (63,4%) žena, starosti 20-70 godina, najveći broj ispitanika (40,8%) je spadao u kategoriju 40-49 godina. Cilj je da se ispita odnos između talasa epidemije u kojem je osoba oboljela i težine kliničke slike, sa osjećanjima koja su dominirala u toku liječenja, eventualnih promjena u odnosu životne prioritete. U analizi je korišten Hi kvadrat test. Rezultati pokazuju statistički značajne razlike u broju i kvalitetu osjećanja tokom liječenja, razmišljanjima o iskustvu bolesti nakon oporavka i promjenama životnih prioriteta s obzirom na talas u kome je osoba bolovala. Te da postoje statistički značajne razlike u osjećaju bespomoćnosti i kasnijom brigom o zdravlju s obzirom na težinu kliničke slike. Ovi nalazi mogu biti značajni u praktičnom radu u cilju boljeg razumijevanja i unapređenja psihološkog tretmana/pomoći osobama koje su preboljele COVID-19.

Ključne riječi: COVID-19, talas epidemije, klinička slika, iskustvo bolesti, psihičke posljedice

UVOD

Koronavirus (SARS-CoV-2), koji uzrokuje bolest COVID-19, (Corona Virus Disease) pojavio se krajem 2019. godine u Kini da bi se ubrzo proširio širom svijeta tako da je Svjetska zdravstvena organizacija 11. marta 2020. proglasila pandemiju (WHO, 2020). Prvi slučaj zaraze koronavirusom u Bosni i Hercegovini, registrovan je 5. marta 2020.

Svaku pandemiju karakteriše iznenadnost, snažan osjećaj životne ugroženosti, nemogućnost kontrole, sveubuhvatnost, što može imati negativne posljedice na mentalno zdravlje stanovništva, što se pokazalo i u ovom slučaju. Npr. Jackson i Jutte (2016), Horesh i Brown (2020), navode da visoka stopa oboljelih i smrtnih ishoda dovodi do ekonomskih problema, neizvjesnosti oko budućnosti, značajne traume i gubitaka od kojih se teško oporaviti. Pored toga, neizvjesnost i konfuziju je povećavalo prisustvo različitih i netačnih dezinformacija koje se rekonfiguriraju s tačnim informacijama (Brennen, Simon, Howard i Nielsen, 2020) što je bilo prisutno u svim zemljama (Memon i Carley, 2020; Alimardani i Elswah, 2020). Zaključavanje i druge mjere provedene u cilju prevencije širenja bolesti su također uticale na psihološku i socijalnu dobrobit (APA, 2020). Virus je prouzrokovao veliku smrtnost, a strah od zaraze i smrti bliskog člana su dodatno pogoršali mentalno zdravlje pojedinaca (Ahmed, 2020).

Navedeni faktori koje predstavljaju prijetnju mentalnom zdravlju se bili pristuni kod pojedinca i prije samog obolijevanja što je pored težine zdravstvenog stanja, moglo uticati kako na odnos prema bolesti tako i na sam proces liječenja. Kod osoba koje su preboljele teže oblike COVID-19 evidentiran je visoki nivo psihičkih tegoba, stresne reakcije, depresivnost i anksioznost (Cai, Hu, Otte, Wang, An i Yuan, 2020). Također, fizičke tegobe nakon infekcije i pojava infekcije kod bliskog člana, zabrinutost za zdravstveno stanje porodice, dovode do narušavanja opšteg raspoloženja i pospješuju pojavu simptoma stresa i depresije. Cai i sar., (2020) navode da je značajan prediktor anksioznosti upravo ta postzarazna fizička nelagoda.

Istraživanja su pokazala da osobe koje su preživjele teške bolesti često doživljavaju širok raspon kognitivnih, mentalnih i fizičkih poremećaja koji mogu trajati mjesecima i do godinu dana nakon otpusta iz bolnice (Hopkins i Jackson, 2006.; Needham, Dale, Davidson at all., 2012) i mogu značajno narušiti kvalitet života (Dettling-Ihnenfeldt, de Graaff, Beelen, Nollet i van der Schaaf, 2016). Pandharipande, Girard, Jackson at all. (2013) su našli da jedna od dvije osobe koje su liječene na odjelima intenzivne njegu steknu kognitivno oštećenje koje može trajati mjesecima pa i godinama. Pored toga, nalazi više od 25 studija pokazuju simptome depresije, opšte anksioznosti i post-traumatskog stresnog poremećaja kod izliječenih (Davydow, Desai, Needham i Bien-

venu, 2008; Parker, Sricharoenchai, Raparla et al., 2015). McGiffin, Galatzer-Levy i Bonanno (2016) ističu različite stresore povezane s hospitalizacijom u intenzivnoj njezi koji mogu dovesti do simptoma akutnog i posttraumatskog stresa. Elliott, McKinley, Fien i Elliott, (2016) smatraju da postoje individualne razlike u reakcijama, kod nekih nema promjena, kod nekih su prisutne negativne a kod nekih pozitivne promjene. Negativne promjene mogu imati simptome posttraumatskog stresnog poremećaja kao što su ponovno preživljavanje traumatskih događaja, izbjegavanje podržaja vezanih za događaj ili otupljivanje reaktivnosti, simptomi pojačane pobuđenosti, otupjelost opšte reaktivnosti. Dok pozitivne promjene možemo opisati u terminima posttraumatskog rasta.

Posttraumatski rast je definisan kao "pozitivna psihološka promjena doživljena kao rezultat borbe s vrlo izazovnim životnim okolnostima" (Tedeschi i Calhoun, 2004) i predstavlja duboko lično iskustvo, raspon promjena može biti veliki, obuhvata emocionalne, intelektualne i promjene u ponašanju. Posttraumatski rast se može vidjeti u različiti domenima; odnosi s drugima, lična snaga, otkrivanje novih mogućnosti, poštovanje života kao i spiritualni rast.

Kad govorio o COVID-19, sama bolest te proces liječenja su bili veoma teški, kako individualno iskustvo tako i liječenje na intenzivnoj njezi na COVID odjeljenjima. Što potvrđuje neke izjave pacijenata:

- "Za mene je Covid-19 najneprijatnije iskustvo u životu. Teški simptomi, neizvjestan tok bolesti, nedovoljno povjerenje u zdravstveni sistem i profesionalce jer je bolest nova i liječenje je različito od doktora do doktora, od bolnice do bolnice, od države do države..."
- "Mnogo strašan period sveukupno, sama izolacija i odvojenosti od najbližih u periodu kada ti se dešavaju mnogo teške stvari kako fizički tako i psihički. Strah da ćeš nekoga zaraziti da se možda virus još podmuklo krije u tebi... Povlačenje... većina ljudi te gleda kao svemirca... sreća pa su mi radne kolege zdravstveni radnici pa imaju drugačiji pristup."
- "Osjećaj da i uz blagu kliničku sliku nakon preležane korone ostaje strepnja i strah u svakodnevnom životu, strah da se ne ponovi u gorem obliku..."
- "Smatram da virus sam od sebe izaziva ozbiljne psihičke posljedice, s jedne strane, a s druge strane, neizvjesnost, strah od smrti, nesigurnost u medicinu koja ovome nije dorasla, anksioznost, depresivnost, nedostatak zraka su razlog ozbiljne traume koju kovid pacijenti prođu."

Jackson i Jutte (2016) navode da je liječenje, proučavanje i razumijevanje nijansi i jedinstvenih stanja pacijenata koji prolaze kroz kritičnu bolest ili se oporavljaju od

nje još u začetku, te je ovo istraživanje osmišljeno u cilju boljeg razumijevanja emocionalnih stanja koje pacijenti doživljavaju, te posljedica u vidu posttraumatske simptomatologije i mogućeg posttraumatskog rasta u u specifičnim uslovima kovid pandemije.

CILJ ISTRAŽIVANJA

Ispitati razlike u osjećanjima koja su dominirala u toku liječenja od COVID-19, prisustvu PTSP simptomatologije, promjenama u životnim prioritetima i kasnijoj brizi o zdravlju s obzirom na talas epidemije u kojem su osobe oboljele i težinu kliničke slike.

METODA RADA

Uzorak je činilo 213 osoba (36,6% muškaraci) starosti 20 do 70 godina (40,8% starosti 40-49 godina) koje su preboljele COVID-19, a većina su prošli proces postkovid pulmološke rehabilitacije. Od ispitanih, oko 66 % je izjavilo da osjeća fizičke posljedice nakon bolesti, najčešće umor, opštu slabost i probleme s disanjem, a u manjoj mjeri prisutni su oštećenje čula, nesanice, bolovi, tahikardije i preznojavanja.

U istraživanju je korišten upitnik Uticaj COVID-19 na stavove o životu i zdravlju, napravljen za potrebe ovog istraživanja. Upitnik je baziran na izjavama pacijenata koje su za obradu rezultata kategorisane. Težina kliničke slike je podijeljena u pet kategorija: bez simptoma, blaga, umjerena, teška, izrazito teška i bio/la sam na respiratoru. Što se tiče talasa pandemije u istraživanje su uključene osobe koje su preboljele COVID-19 u prva četiri talasa.

U obradi podatka korišten je Hi kvadrat test.

REZULTATI

Tabela br. 1: Broj ispitanika s obzirom na težinu kliničke slike talas pandemije

Težina kliničke slike	Bez simptoma	Blaga	Umjerena	Teška	Izrazito teška	Bio/la na respiratoru
Broj ispitanika	4	44	75	73	14	3
% ispitanika	1,9	20,6	35,2	34,3	6,6	1,4

Rezultati pokazuju da je najveći broj ispitanika svoju kliničku sliku opisao kao umjerenu ili tešku.

Tabela br. 2: Broj ispitanika s obzirom na težinu kliničke slike i talas pandemije

Talas pandemije	I	II	III	IV
Broj ispitanika	16	100	72	25
Procenat ispitanika	7,5	47,0	33,8	11,7

Najveći broj ispitanika su preboljeli COVID-19 u drugom i trećem talasu pandemije.

Tabela br. 3: Emocije koje su pacijenti doživljavali u toku lijećenja u odnosu na talas pandemije i težinu kliničke slike

Emocije	Talas pandemije				Težina kliničke slike		
	% ispitanika	Pearson Chi-Square	df	Asymptotic Significance (2-sided)	Pearson Chi-Square	df	Asymptotic Significance (2-sided)
Navedene emocije		31.877 ^a	15	.007	1065.000 ^a	25	.000
Depresija	11.3%	3.959	3	.266	6.104 ^a	5	.296
Anksioznost	14.6%	13.574 ^a	3	.004	7.729 ^a	5	.817
Strah, panika	32.1%	14.847 ^a	6	.021	6.297 ^a	10	.790
Ljutnja	5.2%	13.870 ^a	3	.003	6.065 ^a	5	.300
Bespomoćnost	10.9%	.853 ^a	3	.837	12.904 ^a	5	.024
Krivica	0.5%	13.208	3	.006	3.729	5	.589
Stigma	0.5%	12.308 ^a	3	.006	3.729 ^a	5	.589
Nervoza	0.5%	1.968 ^a	3	.579	1.968	3	.579
Optimizam	1.9%	16.214 ^a	3	.001	3.497 ^a	5	.624
Očaj	4.2%	3.796 ^a	3	.284	7.553 ^a	5	.183
Osjećaj lične odgovornosti zbog zaraze	10.8%	4.543 ^a	9	.872	11.676 ^a	15	.703

Razultati pokazuju da postoje statistički značajne razlike u broju i kvalitetu i osjećanja koja su pacijenti iznosili tokom lijećenja u odnosu na talas pandemije i težinu kliničke slike.

Tabela br. 4: Posljedice u odnosu na talas pandemije i težinu kliničke slike

	Talas pandemije			Težina kliničke slike		
	Pearson Chi-Square	Df	Asymptotic Significance (2-sided)	Pearson Chi-Square	df	Asymptotic Significance (2-sided)
Fizičke posljedice	13.687 ^a	12	.321	5.877 ^a	5	.318
Razmišljanje o proživljenom iskustvu	22.374 ^a	12	.034	21.417 ^a	20	.373
Briga za zdravlje	15.689 ^a	12	.206	73.917 ^a	20	.000
Briga za zdravlje ukućana	11.064 ^a	12	.523	5.877 ^a	5	.318
Izbjegavanje razgovora o proživljenom	15.806 ^a	12	.200	15.973 ^a	20	.718
Problemi sa spavanjem	12.476 ^a	12	.408	34.926 ^a	20	.020
Izbjegavanje socijalnih kontakata	17.946 ^a		.117	22.138 ^a	20	.333
Promjene raspoloženja	8.437 ^a	12	.750	33.420 ^a	20	.030
Promjene u pogledu na život	3.866 ^a	12	.695	22.391 ^a	10	.013
Promjena životnih prioriteta	12.644 ^a	6	.049	10.788 ^a	10	.374

Rezultati pokazuju da postoje razlike u razmišljanjima o iskustvu bolesti nakon oporavka i promjenama životnih prioriteta s obzirom na talas u kome je osoba bolovala.

DISKUSIJA

Rezultati pokazuju da je većina ispitanika imala umjerenu ili tešku kliničku sliku COVID-19. Što se tiče talasa pandemije, u analizi su uzeta prva četiri talasa jer su kasnije kliničke slike bile blažeg oblika, ali i sam odnos prema bolesti se u javnosti mijenjao. Naprimjer, prvi oboljeli su bili izloženi stigmatizaciji, a težina i zaraznost bolesti, nedostatak znanja o mogućnostima liječenja te panika koja je vladala u cijelom svijetu su uticali na odnos prema bolesti koje se vremenom mijenjao. Težine kliničke slike su bile različite, najteže kliničke slike su imali ispitanici koji su bili bolesni u drugom i trećem talasu.

U odnosu na talase mijenjao se broj i kvalitet emocija kod pacijenata. Naprimjer, strah je bio najizraženiji u drugom i četvrtom talasu, depresija u prvom i drugom talasu, krivica i stigma u prvom, optimizam u trećem i četvrtom. Do promjena u raspoloženju nakon bolesti i razmišljanje o proživljenom su bile najpristunije kod oboljelih u prvom i drugom talasu, a životne prioritete su najčešće mijenjali oni koji su preboljeli COVID-19 u drugom i trećem talasu.

Što se tiče težine kliničke slike, teža klinička slika je dovela do prisutva većeg broja emocija. Međutim, statistički značajna je bila povezanost osjećaja bespomoćnosti i težine kliničke slike. Pored toga, teža klinička slika je dovela i do veće kasnije brige o zdravlju, problema sa spavanjem, nestabilnijih raspoloženja te promjena u pogledu na život.

Ove nalaze bismo mogli razmatrati u kontekstu istraživanja koja pokazuju da fizičke traume mogu uzrokovati PTSP. Pacijenti (i članovi porodica) mogu doživjeti simptome posttraumatskog stresa kao posljedicu "traume" doživljene tokom hospitalizacije na intenzivnoj njezi (npr. "zamišljena" iskustva i zablude povezane s delirijem ili "traumatizirajuće" procedure na intenzivnoj njezi (Jones Bäckman, Capuzzo at all., 2007; Jones, Griffiths, Humphris i Skirrow, 2001), o čemu su izvještavali i neki od naših pacijenata. Jackson, Jutte, Hunter at all. (2016) opisuju jedinstvenu konstelaciju posttraumatskih simptoma koje pojedinci doživljavaju u kontekstu kritične bolesti, s prevladavanjem izbjegavanja i ponovnog proživljavanja. Nadalje, Elliott i sar. (2016) su našli povezanost između simptoma posttraumatskog stresa kod bivših pacijenata intenzivne njege i depresije i lošije kvalitete sna 6 mjeseci nakon otpusta, što može biti primjenjivo i na neke od pacijenata koji su preboljeli COVID-19. Problemi sa spavanjem mogu predstavljati dio kliničke slike postkovid sindroma. Naime, u kolokvijalnom govoru se zna reći da je COVID "bolest nespavanja", međutim, u obzir se može uzeti i da je kod nekih pacijenata posljedica stresa.

Određeni broj ispitanika je rekao da su tokom pandemijskih mjera kao i same

bolesti bili u prilici da dublje promišljaju o svrsi i smislu te su promijenili odnos prema životu. Počeli su više cijeniti zdravlje i drugačije su poredali životne prioritete. Kod većine je posao i postizanje materijalnih dobara bio prioritet i smatraju da će ubuduće više vremena posvetiti članovima porodice, prijateljima i sebi što bi se moglo smatrati pokazateljima posttraumatskog rasta.

Ova tema zahtijeva složenije razmatranje, jer kako navode Wilson i Cleary (1995), način na koji je kvalitet povezan sa zdravljem općenito je određen interakcijom nekoliko faktora, uključujući događaje iz ličnog života, životnog stila, sociodemografskih faktora, ekonomskog statusa, ličnih i psiholoških karakteristika te mehanizme za suočavanje sa stresom.

ZAKLJUČAK

Rezultati pokazuju da postoje statistički značajne razlike u broju i kvalitetu osjećanja tokom liječenja, razmišljanjima o iskustvu bolesti nakon oporavka i promjenama životnih prioriteta s obzirom na talas u kome je osoba bolovala. Te da postoje statistički značajne razlike u osjećaju bespomoćnosti i kasnijoj brizi o zdravlju s obzirom na težinu kliničke slike. Ovi nalazi mogu biti značajni u praktičnom radu u cilju boljeg razumijevanja i unapređenja psihološkog tretmana/pomoći osobama koje su preboljele COVID-19 ali i u slučajevima drugih teških bolesti.

LITERATURA

1. Ahmed H. (2020). Outbreak of novel Corona Virus (2019-nCoV). *Travel Medicine and Infectious Disease*, 34, 101-571.
2. Alimardani, M., & Elswah, M. (2020). Online Temptations: COVID-19 and Religious Misinformation in the MENA Region. *Social Media and Society*, 6(3), 4–7. <https://doi.org/10.1177/2056305120948251>
3. American Psychological Association. (2020b). How Americans with disabilities can cope with the COVID-19 crisis. Retrieved from <https://www.apa.org/topics/covid-19/disability-tip-sheet>
4. Brennen, J. S., Simon, F. M., Howard, P. N., & Nielsen, R. K. (2020). Types, Sources, and Claims of COVID-19 Misinformation. Oxford University Press, (April), 1–13.
5. Cai X., Hu X., Otte E.I., Wang J., An Y., Li Z. & Yuan B. (2020). Psychological Distress and Its Correlates Among COVID-19 Survivors During Early

- Convalescence Across Age Groups. *The American journal of geriatric psychiatry*, 28(10), 1030–1039.
6. Davydow, D. S., Desai, S. V., Needham, D. M., & Bienvenu, O. J. (2008). Psychiatric morbidity in survivors of the acute respiratory distress syndrome: A systematic review. *Psychosomatic Medicine*, 70, 512–519. <http://dx.doi.org/10.1097/PSY.0b013e31816aa0dd>
 7. Dettling-Ihnenfeldt, D. S., de Graaff, A. E., Beelen, A., Nollet, F., & van der Schaaf, M. (2016). Coping style and quality of life in Dutch intensive care unit survivors. *Rehabilitation Psychology*, 61(2), 165–172. <https://doi.org/10.1037/rep0000084>
 8. Elliott, R., McKinley, S., Fien, M., & Elliott, D. (2016). Posttraumatic stress symptoms in intensive care patients: An exploration of associated factors. *Rehabilitation Psychology*, 61(2), 141–150. <https://doi.org/10.1037/rep0000074>
 9. Hopkins, R. O., & Jackson, J. C. (2006). Long-term neurocognitive function after critical illness. *Chest*, 130, 869 – 878. <http://dx.doi.org/10.1378/chest.130.3.869>
 10. Horesh, D., & Brown, A. D. (2020). Traumatic stress in the age of COVID-19: A call to close critical gaps and adapt to new realities. *Psychological trauma: theory, research, practice and policy*, 12, 331– 335. <http://dx.doi.org/10.1037/tra0000592>
 11. Jackson, J. C., & Jutte, J. E. (2016). Rehabilitating a missed opportunity: Integration of rehabilitation psychology into the care of critically ill patients, survivors, and caregivers. *Rehabilitation Psychology*, 61(2), 115-119. <http://dx.doi.org/10.1037/rep0000091>
 12. Jackson, J. C., Jutte, J. E., Hunter, C. H., Ciccolella, N., Warrington, H., Sevin, C., & Bienvenu, O. J. (2016). Posttraumatic Stress Disorder (PTSD) after critical illness: A conceptual review of distinct clinical issues and their implications. *Rehabilitation Psychology*, 61, 132–140. <http://dx.doi.org/10.1037/rep0000085>
 13. Jones, C., Bäckman, C., Capuzzo, M., Flaatten, H., Rylander, C., & Griffiths, R. D. (2007). Precipitants of post-traumatic stress disorder following intensive care: A hypothesis generating study of diversity in care. *Intensive Care Medicine*, 33, 978 –985. <http://dx.doi.org/10.1007/s00134-007-0600-8>
 14. Jones, C., Griffiths, R. D., Humphris, G., & Skirrow, P. M. (2001). Memory, delusions, and the development of acute posttraumatic stress disorder-related

- symptoms after intensive care. *Critical Care Medicine*, 29, 573–580. <http://dx.doi.org/10.1097/00003246-200103000-00019>
15. McGiffin, J. N., Galatzer-Levy, I. R., & Bonanno, G. A. (2016). Is the intensive care unit traumatic? What we know and don't know about the intensive care unit and posttraumatic stress responses. *Rehabilitation Psychology*, 61, 120–131. <http://dx.doi.org/10.1037/rep0000073>
 16. Memon, S. A., & Carley, K. M. (2020). Characterizing COVID-19 misinformation communities using a novel twitter dataset. *ArXiv*
 17. Needham, Dale M. MD, PhD; Davidson, Judy DNP, RN; Cohen, Henry PharmD; Hopkins, Ramona O. PhD; Weinert, Craig MD, MPH; Wunsch, Hannah MD, MSc; Zawistowski, Christine MD; Bemis-Dougherty, Anita PT, DPT; Berney, Susan C. PT, PhD; Bienvenu, O. Joseph MD, PhD; Brady, Susan L. MS; Brodsky, Martin B. PhD; Denehy, Linda PT, PhD; Elliott, Doug RN, PhD; Flatley, Carl DDS; Harabin, Andrea L. PhD; Jones, Christina RN, PhD; Louis, Deborah RN; Meltzer, Wendy JD; Muldoon, Sean R. MD, MPH, MS; Palmer, Jeffrey B. MD; Perme, Christiane PT, CCS; Robinson, Marla OTR/L, MSc, BCPR; Schmidt, David M. MD, PhD; Scruth, Elizabeth RN; Spill, Gayle R. MD; Storey, C. Porter MD; Render, Marta MD; Votto, John DO; Harvey, Maurene A. RN, MPH, FCCM. Improving long-term outcomes after discharge from intensive care unit: Report from a stakeholders' conference*. *Critical Care Medicine* 40(2):p 502-509, February 2012. | DOI: 10.1097/CCM.0b013e318232da75
 18. Pandharipande, P. P., Girard, T. D., Jackson, J. C., Morandi, A., Thompson, J. L., Pun, B. T., . . . the BRAIN-ICU Study Investigators. (2013). Long-term cognitive impairment after critical illness. *The New England Journal of Medicine*, 369, 1306–1316. <http://dx.doi.org/10.1056/NEJMoa1301372>
 19. Parker AM, Sricharoenchai T, Raparla S, Schneck KW, Bienvenu OJ, Needham DM. Posttraumatic stress disorder in critical illness survivors: a metaanalysis. *Crit Care Med*. 2015;43(5):1121–1129. [PubMed: 25654178]
 20. Tedeschi RG, Calhoun LG. Posttraumatic Growth: Conceptual Foundations and Empirical Evidence. *Psychological Inquiry*. 2004;15(1):1–18.
 21. Wilson, I. B., & Cleary, P. D. (1995). Linking clinical variables with health-related quality of life. A conceptual model of patient outcomes. *JAMA: Journal of the American Medical Association*, 273, 59 – 65. [p://dx.doi.org/10.1001/jama.1995.03520250075037](http://dx.doi.org/10.1001/jama.1995.03520250075037)

Abstract

Corona virus pandemic represents a significant threat to the mental health for the population of all countries. There are numerous studies that examined the impact of the pandemic and the applied measures on the mental health of the population. However, there is a small number of studies dealing with the psychological consequences of people who have recovered from COVID-19. In the literature, consequences, as problems with short-term memory, concentration and the phenomenon of “foggy head” are described. However, it can be assumed that such an experience, which, in addition to the disease itself, which can be of varying severity, is burdened with transitory beliefs, fears, informational chaos about the characteristics of the disease and the outcomes of treatment, can have consequences on a person’s psychological functioning. The aim of this research was to examine the differences in the feelings that dominated during the treatment, changes in life priorities and subsequent care for health, considering the wave of the epidemic in which the persons became ill and the severity of the clinical picture. The sample consisted of 213 people (36.6% men) aged 20 to 70 years (40.8% aged 40-49 years) who had recovered from COVID-19 and had undergone post-covid pulmonary rehabilitation. The questionnaire Impact of COVID-19 on attitudes about life and health, created for the purposes of this research, was used. The Chi square test was used in data processing. The results show that there are statistically significant differences in the number and quality of feelings during treatment, reflections on the experience of the disease after recovery and changes in life priorities with regard to the wave in which the person was ill. And that there are statistically significant differences in the feeling of helplessness and subsequent concern about health with regard to the severity of the clinical picture. These findings can be significant in practical work in order to better understand and improve psychological treatment/help for people who have recovered from COVID-19.

Keywords: COVID-19, epidemic wave, clinical picture, experience of the disease, psychological consequences

POTENCIJALNI RIZICI LEGALIZACIJE UPOTREBE KANABISA NA MENTALNO ZDRAVLJE

Nera Žigić^{1,2,3},
Mevludin Hasanović^{1,2,3}
Izet Pajević^{1,2,3}

Sažetak

Indijska konoplja (lat. *Cannabis sativa* subsp. *indica*) se koristi kao izvor industrijskih vlakana, sjemenskog ulja, hrane, u tretmanu određenih somatskih bolesti, a najčešće kao psihoaktivna supstanca. Kanabis se može koristiti pušenjem, isparavanjem, kao sastojak hrane ili kao ekstrakt. Pokazalo se da je akutna i hronična upotreba kanabisa štetna za nekoliko aspekata psihičkog i fizičkog zdravlja, a mnoge eksperimentalne studije rađene na zdravim ljudima ukazuju na potencijal koji delta-9-tetrahidrokanabinoid (THC) ima u izazivanju prolaznih psihotičnih simptoma ovisnih o dozi, ali i javljanju afektivnih, bihevioralnih, kognitivnih, neurovegetativnih i psihofizičkih simptoma. Kanabis je najčešće korištena ilegalna droga u svijetu. U mnogim zajednicama doživljava se kao droga niskog rizika, što dovodi do političkog lobiranja za dekriminalizaciju njegove upotrebe. Val zakona i inicijativa za liberalizaciju upotrebe kanabisa nastavlja se širiti Sjedinjenim Američkim Državama i ostatkom svijeta, a čini se da se u pozadini vodi politička debata o potencijalnim rizicima i prednostima upotrebe. Cilj rada je predstaviti moguće posljedice koje bi legalizacija kanabisa imala sa aspekta mentalnog zdravlja i mentalnih poremećaja.

Metode: Autori su pregledali literaturu upotrebom PubMed resursa o efektima upotrebe kanabisa koristeći ključne riječi: upotreba kanabisa, upotreba kanabisa i psihoticizam, upotreba kanabisa i depresija, upotreba i anksioznost kanabisa, upotreba i spoznaja kanabisa, upotreba kanabisa i nesаница, legalizacija kanabisa.

Rezultati: Autori su istražili koje efekte kanabis može imati na psihijatrijske poremećaje, a napravljen je i pregled pravnog statusa upotrebe kanabisa u svi-

1 Klinika za psihijatriju, Univerzitetski klinički centar Tuzla, Tuzla, Bosna i Hercegovina

2 Medicinski fakultet u Tuzli, Tuzla, Bosna i Hercegovina

3 Podunavska psihijatrijska asocijacija

jetu. Razmotrene su i moguće posljedice legalizacije kanabisa na zdravstveni sistem, a na osnovu iskustava zemalja u kojima je legalizacija već izvršena. Dokazi navedeni u ovom članku sugerišu da su jake tvrdnje o potrebi legalizacije kanabisa i dalje upitne, i da mogu, čak i na duge staze, ostati nejasne, neuvjerljive ili čak kontradiktorne. Političko uplitanje u ovo pitanje može izazvati širok spektar nenamjernih, ali dubokih i trajnih posljedica po zdravstveni sistem i zdravlje pojedinca.

Zaključak: Preporučujemo dalja istraživanja na ovu temu i prikupljanje podataka s naglaskom na efekte i posljedice upotrebe kanabisa na mentalno zdravlje.

UVOD

Indijska konoplja (lat. *Cannabis sativa* subsp. *indica*) je podvrsta biljke konoplje (lat. *Cannabis sativa*). Porijeclom je s azijskog kontinenta i ima kosmopolitsku rasprostranjenost. Uzgajala se od davnina i koristila se kao izvor industrijskih vlakana, sjemenskog ulja, hrane i lijekova. Sadrži preko 480 poznatih aktivnih supstanci, od kojih je 65 kanabinoida. Može se upotrebljavati pušenjem, isparavanjem, kao sastojak hrane ili kao ekstrakt. Tokom pušenja kanabisa stvara se više od 2000 spojeva koji su predstavljeni različitim klasama hemikalija, uključujući azotne spojeve, aminokiseline, ugljikovodike, šećere, terpene i jednostavne masne kiseline. Kanabinoidi imaju različita fiziološka dejstva kroz interakciju sa specifičnim kanabinoidnim receptorima (CB receptori) prisutnima u mozgu i na periferiji ljudskog organizma u sklopu ljudskog endokanabinoidnog sistema (Munro i sar.1993). Pokazalo se da je akutna i hronična upotreba kanabisa štetna za nekoliko aspekata psihološkog i fizičkog zdravlja (Ford i sar. 2017). Glavna psihoaktivna supstanca koja doprinosi toksičnosti kanabisa je delta 9-tetrahidrokanabinol ($\Delta 9$ -THC). Količina THC-a koja se nalazi u kanabisu kontinuirano raste u posljednjih nekoliko decenija (Mehmedic i sar. 2010). Mnoga eksperimentalna istraživanja rađena na zdravim ljudima ukazuju na potencijal koji $\Delta 9$ -THC ima u izazivanju tranzijentnih, dozno-ovisnih psihotičnih simptoma, ali i afektivnih, bihevioralnih, kognitivnih, neurovegetativnih i psihofizičkih simptoma (Oladni i Gracini 2018). Međutim, kanabis je i dalje najčešće korištena ilegalna droga u svijetu (Conrod i sar. 2019). U mnogim zajednicama se doživljava kao droga niskog rizika, što dovodi do političkog lobiranja za dekriminalizaciju njegove upotrebe. Val zakona i inicijativa za liberalizaciju upotrebe kanabisa i dalje se širi Sjedinjenim Američkim Državama i ostatkom svijeta.

Neurobiologija endokanabinoidnog sistema

Endokanabinoidni sistem je skup enzima, receptora i lipidnih molekula koji igraju važnu ulogu u fiziologiji čovjeka i učestvuju u održavanju homeostatske uloge u našem organizmu. Najvažniji takav proces je modulacija neurotransmitera. Osnovni dijelovi endokanabinoidnog sistema su kanabinoidni (CB) receptori i endogeni kanabinoidi. Kanabinoidni receptori se dijele na CB1 i CB2 receptore. CB1 receptori su najvećim dijelom zastupljeni u mozgu, u području prefrontalnog korteksa i limbičkog sistema. CB1 receptore se u obilju nalazi u dopaminergičkim putevima. CB2 receptori su zastupljeni u unutrašnjim organima (jetra, slezena, gušterača, reproduktivni organi) i u kostima, a i dijelom su imunološkog sistema. Proces vezivanja kanabinoida (endogenih i/ili egzogenih) na CB1 receptore se naziva signalizacija CB1 receptora. CB1 receptori vežu endogene kanabinoide, od kojih su najvažniji: anandamid i 2-arahidonilglicerol (2-AG). Signalizacija CB1 receptora učestvuje u moduliranju neurotransmitera: glutamata, gama-aminobuterne kieseline (GABA), dopamina, serotonina i acetilholina. $\Delta 9$ -THC je potentni parcijalni agonista kanabinoidnih receptora, koji pokazuje poseban afinitet za vezivanje na CB1 receptore na glutaminergičkim i GABA-ergičkim neuronima. $\Delta 9$ -THC se veže za CB1 receptore na mjestu vezivanja anandamida remeteći normalnu retrogradnu signalizaciju od dopaminergičkih neurona, čime ostvaruje svoje psihoaktivne efekte. Ovakav proces signalizacije CB1 receptora utiče na aktivaciju i inhibiciju neurotransmitera i dovodi do narušavanja homeostatske uloge endokanabinoidnog sistema u kontroli prekomjerne pobuđenosti (Bloomfield i sar. 2016). Adolescencija je izrazito vulnerabilno doba za razvoj mozga i predstavlja kritično razdoblje u kojem se uspostavljaju regulatorne veze između korteksa mozga i dubljih moždanih krugova, naročito onih vezanih za obradu emocija, što sveukupno čini adolescente vrlo ranjivim za razvoj poremećaje povezanih s upotrebom psihoaktivnih supstanci (Conrod i sar. 2019). Fiziološki proces sazrijevanja prefrontalnog korteksa, koji je najizraženiji tokom adolescencije, praćen je smanjenjem funkcije CB1 receptora. Fiziološki, dolazi do funkcionalnog pada signalizacije CB1 receptora u ekscitatornoj sinaptičkoj transmisiji. Međutim, ponavljano izlaganje $\Delta 9$ -THC-u dovodi do pretjerane aktivacije CB1 receptora, koja rezultira smanjenjem kortikalne GABA-ergičke funkcije i povećanjem ekscitabilnosti piramidnih neurona. Rezultat je dezinhibicija, disregulacija i narušavanje fino podešenih neuronskih krugova prefrontalnog korteksa. (Heng i sar. 2011; Mackie 2008; Caballero & Tseng 2012; D'Souza i sar. 2005). Poremećaji signalizacije CB1 receptora u prefrontalnom korteksu su prisutni u shizofreniji, a upotreba $\Delta 9$ -THC-a izrazito pogoršava simptome, zaključuju brojni autori (Caballero i Tseng, 2012; D'Souza i sar. 2005).

Upotreba kanabisa i razvoj psihotičnosti

Sve je veći broj naučnih dokaza koji podupiru hipotezu da je konzumiranje kanabisa faktor rizika za razvoj psihotičnih simptoma. Patološki mehanizmi nastanka su fokusirani na djelovanje $\Delta 9$ -THC u interakciji s genetskom predispozicijom i drugim faktorima okoline (Sideli i sar. 2019). Studije ukazuju da upotreba kanabisa kod zdravih ljudi može dovesti do razvoja psihotičnih simptoma nalik onima u shizofreniji (D'Souza i sar. 2004), dok kod bolesnika s već razvijenim psihotičnim poremećajima može dovesti do pogoršanja produktivnih psihotičnih simptoma (D'Souza i sar. 2005). Novije studije potvrđuju da primjena $\Delta 9$ -THC inducira prolazne simptome slične psihozi kod inače zdravih osoba (Collizi i sar. 2020). Upotreba kanabisa tokom rane faze psihotičnosti povezana je s porastom i težinom psihotičnih simptoma (Seddon i sar. 2016), što je dokazano kohortnom studijom rađenoj u Velikoj Britaniji na uzorku od 1027 pacijenata u sklopu prve psihotične epizode. U adolescenciji je upotreba kanabisa posebno opasna, jer je povezana s povećanim rizikom za razvoj psihijatrijskih oboljenja i bolesti ovisnosti u mlađoj odrasloj dobi (Arseneault i sar. 2002, Arseneault i sar. 2004; Zammit i sar. 2002; Caspi i sar. 2005; Moore i sar. 2007). Konkretno, postoji zabrinutost da upotreba kanabisa tokom adolescencije rezultira povećanim rizikom za razvoj shizofrenog spektra poremećaja (Sewell i sar. 2010). Utemeljen je stav da se rizik za razvoj psihotičnosti povećava s porastom upotrebe i ranom upotrebom kanabisa, kao i upotrebom visokopotentnih sorti i sintetičkih kanabinoida.

U svijetu je u porastu broj hospitalizacija zbog razvoja kanabisom inducirane psihotičnosti i postavljanja dualnih psihijatrijskih dijagnoza psihotičnih poremećaja i poremećaja zbog upotrebe supstanci. U Danskoj se incidenca kanabisom uzrokovanih psihoza neprestano povećavala sa 2,8/100 000 osoba u 2006. godini na 6,1/100 000 osoba u 2016. godini. Došlo je i do odgovarajućeg porasta u postavljanju dualnih dijagnoza shizofrenije i poremećaja upotrebe kanabisa. Ovakav trend porasta nije zabilježen kod ostalih supstancama izazvanih psihoza. Povećanje incidence kanabisom uzrokovanih psihoza prati ne samo porast upotrebe kanabisa, već i porast koncentracije $\Delta 9$ -THC u pripravcima (Hjorthøj i sar. 2019). Epidemiološki podaci dobiveni retrospektivnom studijom, rađenom u Portugalu u periodu od 2000. do 2015. godine, o broju hospitalizacija učinjenih zbog psihotičnih poremećaja povezanih sa zloupotrebom ili ovisnošću o kanabisu prikazuju da je broj hospitalizacija zbog razvoja kliničke slike psihotičnog poremećaja i shizofrenije povezane s upotrebom kanabisa porastao 29,4 puta tokom razdoblja trajanja studije, tj. sa 20 na 588 hospitalizacija godišnje. Broj postavljenih dualnih dijagnoza psihotičnog poremećaja i shizofrenije

je porastao sa 0,87% u 2000. na 10,60% u 2015. godini. Dobiveni podaci o porastu broja hospitalizacija bi se mogli dovesti u vezu s promjenom u obrascu konzumiranja kanabisa među portugalskom populacijom sa sve većom učestalošću konzumiranja umjerenih/velikih doza kanabisa (Gonçalves-Pinho i sar. 2019). Podaci dobiveni longitudinalnom studijom o povezanosti upotrebe kanabisa i razvoja psihotičnosti, rađenom u periodu 2010. do 2015. godina u 11 velikih evropskih gradova, uključujući 901 pacijenta u sklopu prve psihotične epizode koreliraju s podacima dobivenim iz drugih sličnih studija. Pa tako, 29,5% pacijenata (266/901) je prijavljivalo svakodnevnu upotrebu kanabisa, a 37,1% (334/901) upotrebu kanabisa s visokom koncentracijom $\Delta 9$ -THC. Dokazano je da je 1 od 5 novih slučajeva psihoza (20,4%) povezan sa svakodnevnom upotrebom kanabisa, odnosno 5 od 10 novih slučajeva u Amsterdamu (50,3%) i 3 od 10 novih slučajeva u Londonu (30,3%). Također je 1 od 10 (12,2%) novih slučajeva psihotičnosti bio povezan s upotrebom kanabisa sa izrazito visokom koncentracijom $\Delta 9$ -THC (Di Forti i sar. 2019). Na kraju, nedavno objavljenim sistemskim preglednim člankom u kojem je uključeno 56 studija o povezanosti upotrebe kanabisa i razvoja psihotičnosti objavljenih u periodu od 2009. do 2019. Van der Steur i saradnici su potvrdili da česta upotreba kanabisa i konzumacija visokopotentnih sorti kanabisa povećavaju rizik od razvoja psihotičnosti. Novo važno saznanje je da upotreba kanabisa smanjuje dob pojave psihotičnih simptoma za 3 godine i povećava rizik od tranzicije kod osoba koji su u klinički visokom riziku za razvoj psihotičnog poremećaja (Van der Steur i sar. 2020).

Upotreba kanabisa i razvoj kognitivnih smetnji

Kognitivne promjene se dovode u vezu s konzumiranjem kanabisa, iako su njihov uzrok i dugotrajnost predmeti debata (Curran i sar. 2016). Empirijska istraživanja rađena na temu akutnih i hroničnih efekata upotrebe kanabisa na kognitivno funkcionisanje u periodu od januara 2004. do februara 2015. godine su sumirana u revijalnom članku iz 2016. godine. Kognitivna oštećenja su prisutna tokom akutne intoksikacije kanabisa, ali i u neintoksiciranim stanjima prilikom dugotrajne upotrebe. Pri akutnoj i hroničnoj upotrebi kanabisa najdosljednije su oslabljeni verbalno učenje, pamćenje i pažnja, dok su psihomotorne funkcije oslabljene uglavnom pri akutnoj intoksikaciji. Međutim, postoje dokazi o perzistiranju ovakvih oštećenja pri hroničnoj upotrebi i poslije prekida uzimanja. Oštećenja pamćenja, pažnje i nekih egzekutivnih funkcija mogu biti prisutna i nakon prolongirane apstinencije, ali trajanje oštećenja ili oporavak svih kognitivnih domena ostaju nedovoljno istraženi. Rani početak konzumiranja kanabisa je učestalo povezan sa slabijim kognitivnim performansama (Broyd i sar. 2016).

Bitno je naglasiti da je upotreba kanabisa kod pacijenata sa psihotičnim poremećajima povezana sa slabijim ishodom bolesti i psihosocijalnim funkcionisanjem, što su i potvrdili Seddon i saradnici u svojoj kohortnoj studiji na preko hiljadu pacijenata tokom prve psihotične epizode, a koji su u vremenskom periodu od godinu dana koristili kanabis. Rezultati studije se ne mogu bolje objasniti godinama ili spolom pacijenata, dužinom trajanja netretirane psihotičnosti, dobi početka razvoja psihotičnosti, etničkim karakteristikama ili upotrebom drugih psihoaktivnih supstanci (Seddon i sar. 2016).

Poseban se značaj daje u istraživanjima o upotrebi kanabisa i kognitivnim smetanjama kod adolescenata. Studija rađena u Montrealu je za uzorak imala 3.826 učenika sedmih razreda osnovnih škola tokom 2013. i 2014. godine, koji su svake godine 4 godine bili ispitivani o upotrebi alkohola i kanabisa, te su im procjenjivane kognitivne funkcije. Istraživači su otkrili da je upotreba supstanci povezana sa slabim kognitivnim funkcionisanjem, a upotreba kanabisa bila je povezana sa oštećenjem radne memorije i inhibicijske kontrole, kao i oštećenjem pamćenja i percepcijskog rasuđivanja. Preliminarni podaci govore da je upotreba kanabisa imala jači učinak na oštećenje memorije kod muškog spola, ali da nije bilo razlike među spolovima kada je riječ o inhicijskoj kontroli. Upotreba alkohola nije bila povezana sa oštećenjem ovih kognitivnih funkcija, što sugerije da kanabis može imati dugoročnije štetne efekte od alkohola (Morin i sar. 2019).

Pravni status i pitanje legalizacije upotrebe kanabisa

Pitanje legalizacije upotrebe kanabisa se razlikuje u zemljama svijeta u pogledu posjedovanja, distribucije i uzgoja, kao i u pogledu upotrebe kanabisa u medicinske svrhe. Ove politike u većini zemalja regulisane su Jedinstvenom konvencijom Ujedinjenih nacija o opojnim drogama koja je ratificirana 1961. godine, zajedno s Konvencijom o psihotropnim supstancama iz 1971. godine i Konvencijom o nezakonitom prometu opojnih droga i psihotropnih supstanci iz 1988. godine (Habibi i Hoffman 2018; Bewley-Taylor i sar. 2016). Upotreba kanabisa u rekreativne svrhe zabranjena je u većini zemalja. Međutim, mnogi su usvojili politiku dekriminalizacije kako bi posjedovanje supstance učinili nekrivičnim djelom. Druge zemlje imaju mnogo strožije kazne, npr. zemlje Bliskog Istoka gdje se posjedovanje čak i malih iznosa kažnjava zatvorom na nekoliko godina (Powell 2018). Od 2012. godine, jedanaest država u sklopu SAD-a, te Kanada i Urugvaj usvojili su zakon koji dozvoljava proizvodnju, preradu i upotrebu kanabisa za odrasle. Devet američkih država, Urugvaj i Kanada sada dozvoljavaju i legalnu maloprodaju kanabisa. U Washingtonu DC i Ver-

montu, odraslima je legalno uzgajati kanabis za ličnu upotrebu, ali je njegova prodaja i dalje nezakonita (Caulkins i sar. 2015).

Postavlja se pitanja kakve efekte na javno zdravlje legalizacija upotrebe kanabisa može imati. Američki naučnici, Hall i Lynskey, su opisali nekoliko događaja od značaja za javno zdravlje koji su se dogodili u Sjedinjenim Američkim Državama nakon legalizacije upotrebe kanabisa u pojedinim državama. Navode da su proizvodi od kanabisa sada snažniji, jeftiniji i pristupačniji odraslima. Odrasli sve više koriste kanabis, a i svakodnevna upotreba kanabisa je u porastu. U porastu je broj pregleda i hospitalizacija odraslih, ali i adolescenata i djece vezanih za konzumaciju kanabisa u hitnim službama. Rizike po javno zdravlje autori su podijelili na kratkoročne i dugoročne. Kratkoročni rizici legalizacije kanabisa u SAD-u uključuju (ali nisu ograničeni na) oštećenje pamćenja i psihomotoričkih performansi, te rizična ponašanja poput vožnje i rada u pijanom stanju, što može rezultirati automobilskim nesrećama i nesrećama na poslu. Dugoročni rizici uključuju štetne ishode fizičkog zdravlja (npr. respiratorni problemi, rak testisa i abnormalni razvoj fetusa), narušene kognitivne performanse i akademska postignuća, promjene u integritetu mozga, mentalne poremećaje (npr. razvoj psihoze, depresije, anksioznih poremećaja, i bipolarni poremećaj), poremećaji upotrebe kanabisa (razvoj ovisnosti). Pojavljuju se dokazi da upotreba veoma moćnih sorti kanabisa s visokim koncentracijama $\Delta 9$ -THC-a, svakodnevna ili skoro svakodnevna upotreba, te mlađa dob na početku upotrebe kanabisa pogoršavaju negativne zdravstvene ishode kod korisnika (Hall i Lynskey 2020).

Izdvojena su i dva ključna argumenta za legalizaciju, a to su smanjenje pristupa adolescentima i sigurnost dostupnog kanabisa, koji je manje potentan zbog strogo određenog nivoa $\Delta 9$ -THC-a, koji kontroliše i određuje država. Međutim, šta pokazuju epidemiološke studije? Američka uprava za zloupotrebu supstanci i mentalno zdravlje (SAMHSA) je u decembru 2019. godine objavila podatke iz nacionalnog istraživanja o Upotrebi droga i zdravlju za 2017-2018. godinu. Broj mladih ljudi koji koriste kanabis u državama u kojima je rekreativna upotreba kanabisa legalizovana u odnosu na državu gdje je upotreba i dalje ilegalna je u stalnom porastu, i to za 30% više nego protekle godine i za 40% više u odnosu na protekli mjesec. U ovim državama SAD-a u porastu je i broj mladih ljudi koji prvi put koriste kanabis za 30% u odnosu na države koje još uvijek nisu legalizovale upotrebu. Dostupni su visokopotentni jestivi tipovi kanabisa, kojima je cijena pala. Autori navode da je u državi Washington u porastu upotreba potentnijih sorti kanabisa među adolescentima, u kojima sadržaj THC-a prelazi 70% ili više (Smart i sar. 2017).

ZAKLJUČAK

U ovom radu predstavili smo osnovne mehanizme neurobiološkog djelovanja kanabisa na ljudski organizam, te efekte upotrebe na razvoj psihotičnosti i kognitivnih smetnji. Napravljen je i pregled pravnog statusa upotrebe kanabisa u svijetu. Razmotrene su i moguće posljedice legalizacije kanabisa na zdravstveni sistem, a naročito na mentalno zdravlje, na osnovu iskustava zemalja u kojima je legalizacija već izvršena. Dokazi navedeni u ovom članku sugerišu da su tvrdnje o potrebi legalizacije kanabisa i dalje upitne i da mogu, čak i na duge staze, ostati neuvjerljive ili čak kontradiktorne. Preporučujemo dalja istraživanja na ovu temu i prikupljanje podataka s naglaskom na efekte i posljedice upotrebe kanabisa na mentalno zdravlje.

LITERATURA

1. Arseneault L, Cannon M, Poulton R, Murray R, Caspi A & Moffitt TE: Cannabis use in adolescence and risk for adult psychosis: longitudinal prospective study. *BMJ* 2002; 325:1212-11.
2. Arseneault L, Cannon M, Witton J & Murray R: Causal association between cannabis and psychosis: examination of the evidence. *The British Journal of Psychiatry* 2004
3. Bewley-Taylor D, Jelsma M, Rolles S et al.: "Cannabis regulation and the UN drug treaties" 2016
4. Bloomfield MA, Ashok AH, Volkow ND, Howes OD. The effects of Δ^9 -tetrahydrocannabinol on the dopamine system. *Nature*. 2016 Nov 17;539(7629): 369-377. doi: 10.1038/nature20153. PMID: 27853201; PMCID: PMC5123717.
5. Broyd SJ, van Hell HH, Beale C, Yücel M, Solowij N. Acute and Chronic Effects of Cannabinoids on Human Cognition-A Systematic Review. *Biol Psychiatry*. 2016 Apr 1;79(7):557-67. doi: 10.1016/j.biopsych.2015.12.002. Epub 2015 Dec 8. PMID: 26858214.
6. Caballero A & Tseng KY: Association of cannabis use during adolescence, prefrontal CB1 receptor signaling and schizophrenia. *Frontiers in Pharmacology* 2012
7. Caspi A, Moffitt TE, Cannon M, McClay J, Murray R, Harrington H et al.: Moderation of the effect of adolescent-onset cannabis use on adult psychosis by a functional polymorphism in the catechol-O-methyltransferase gene:

- longitudinal evidence of a gene X environment interaction. *Biol. Psychiatry* 2005, 57
8. Caulkins JP, Kilmer B, Kleiman M, MacCoun RJ, Midgette G, Oglesby P, Pacula RL, Reuter PH. Considering marijuana legalization: Insights for Vermont and other jurisdictions. Rand Corporation; 2015 Jan 16.
 9. Colizzi M, Ruggeri M & Bhattacharyya S: Unraveling the Intoxicating and Therapeutic Effects of Cannabis Ingredients on Psychosis and Cognition. *Front Psychol* 2020; 11: 833
 10. Conrod P, Laviolette S & Balodis I: Cannabis affects male teenagers' memory more than females'. *The Canadian Association for Neuroscience* 2019.
 11. Curran HV, Freeman TP, Mokrysz C, Lewis DA, Morgan CJ & Parsons LH: Keep off the grass? Cannabis, cognition and addiction. *Nat Rev Neurosci* 2016; 17:293-306
 12. Di Forti M, Quattrone D, Freeman TP, Tripoli G, Gayer-Anderson C, Quigley H, Rodriguez V, Jongsma HE, Ferraro L, La Cascia C, La Barbera D, Tarricone I, Berardi D, Szöke A, Arango C, Tortelli A, Velthorst E, Bernardo M, Del-Ben CM, Menezes PR, Selten JP, Jones PB, Kirkbride JB, Rutten BP, de Haan L, Sham PC, van Os J, Lewis CM, Lynskey M, Morgan C, Murray RM; EU-GEI WP2 Group. The contribution of cannabis use to variation in the incidence of psychotic disorder across Europe (EU-GEI): a multicentre case-control study. *Lancet Psychiatry*. 2019 May;6(5):427-436. doi: 10.1016/S2215-0366(19)30048-3. Epub 2019 Mar 19. PMID: 30902669; PMCID: PMC7646282.
 13. D'Souza DC, Abi-Saab WM, Madonick S, Forselius-Bielen K, Doersch A, Braley G et al.: Delta-9-tetrahydrocannabinol effects in schizophrenia: implications for cognition, psychosis, and addiction. *Biol. Psychiatry* 2005; 57:594-608
 14. D'Souza DC, Perry E, MacDougall L, Ammerman Y, Cooper T, Wu Y-T et al.: The psychotomimetic effects of intravenous delta-9-tetrahydrocannabinol in healthy individuals: implications for psychosis. *Neuropsychopharmacology* 2004; 29:1558-72 40.
 15. Ford TC, Hayley AC, Downey LA & Parrott AC: Cannabis: An Overview of its Adverse Acute and Chronic Effects and its Implications. *Curr Drug Abuse Rev* 2017; 10:6-18
 16. Gonçalves-Pinho M, Bragança M, Freitas A. Psychotic disorders hospitalizations associated with cannabis abuse or dependence: A nationwide big data

- analysis. *Int J Methods Psychiatr Res.* 2020 Mar;29(1):e1813. doi: 10.1002/mpr.1813. Epub 2019 Dec 5. PMID: 31808250; PMCID: PMC7051837.
17. Habibi R & Hoffman S: Legalizing Cannabis Violates the UN Drug Control Treaties, But Progressive Countries Like Canada Have Options. *Ottawa Law Review*, Forthcoming, 2018
 18. Hall W & Lynskey M: Assessing the public health impacts of legalizing recreational cannabis use: the US experience. *World Psychiatry* 2020; 19:179-186. doi:10.1002/wps.20735. PMID:32394566, PMCID: PMC7215066
 19. Heng L, Beverley JA, Steiner H & Tseng KY: Differential developmental trajectories for CB1 cannabinoid receptor expression in limbic/associative and sensorimotor cortical areas. *Synapse* 2011; 65:278-286
 20. Hjorthøj C, Larsen MO, Starzer MSK, Nordentoft M. Annual incidence of cannabis-induced psychosis, other substance-induced psychoses and dually diagnosed schizophrenia and cannabis use disorder in Denmark from 1994 to 2016. *Psychol Med.* 2021 Mar;51(4):617-622. doi: 10.1017/S0033291719003532. Epub 2019 Dec 16. PMID: 31839011.
 21. Mackie K: Cannabinoid Receptors: Where They are and What They do. *Journal of Neuroendocrinology* 2008; 20(Suppl 1):10-4. doi: 10.1111/j.1365-2826.2008.01671.x. PMID: 18426493
 22. Mehmedic Z, Chandra S, Slade D et al.: Potency trends of Δ^9 -THC and other cannabinoids in confiscated cannabis preparations from 1993 to 2008. *J Forensic Sci* 2010; 55:1209-1217
 23. Moore TH, Zammit S, Lingford-Hughes A, Barnes TR, Jones PB, Burke M et al.: Cannabis use and risk of psychotic or affective mental health outcomes: a systematic review. *Lancet* 2007; 370:319-328
 24. Morin J-FG, Afzali MH, Bourque J, Stewart SH, 6pJXLQ JR, O'Leary-Barrett M et al.: A Population-Based Analysis of the Relationship Between Substance Use and Adolescent Cognitive Development. *Am J Psychiatry* 2019; 176:98-106
 25. Munro S, Thomas KL & Abu-Shaar M: Molecular characterization of a peripheral receptor for cannabinoids. *Nature* 1993; 365:61-65
 26. Oldani L & Grancini B: Cannabis-Induced Psychosis. *Clinical Cases in Psychiatry: Integrating Translational Neuroscience Aporoaches.* Cham: Springer 2018; 115-135
 27. Powell B: "The 7 Countries with the Strictest Weed Laws". *High Times* 2018
 28. Seddon JL, Birchwood M, Copello A, Everard L, Jones PB, Fowler D et al.: Cannabis Use Is Associated With Increased Psychotic Symptoms and Poorer

- Psychosocial Functioning in First-Episode Psychosis: A Report From the UK National EDEN Study. *Schizophr Bull* 2016, 42:619-25
29. Sewell AR, Poling J & Sofuoglu M: The Effect of Cannabis Compared with Alcohol on Driving. *The American Journal of Addiction* 2010
30. Sideli L, Quigley H, la cascia C & Murray R: Cannabis Use and the Risk of Psychosis and Affective Disorders. *Journal of Dual Diagnosis* 2019; 16:1-21
31. Smart R, Caulkins JP, Kilmer B, Davenport S, Midgette G. Variation in cannabis potency and prices in a newly legal market: evidence from 30 million cannabis sales in Washington state. *Addiction*. 2017 Dec;112(12):2167-2177. doi: 10.1111/add.13886. Epub 2017 Jul 4. PMID: 28556310; PMCID: PMC5673542.
32. van der Steur SJ, Batalla A & Bossong MG: Factors Moderating the Association between Cannabis Use and Psychosis Risk: A Systematic Review. *Brain Sci* 2020; 10:97
33. Zammit S, Allebeck P, Andreasson S, Lundberg I & Lewis G: Self-reported cannabis use as a risk factor for schizophrenia in Swedish conscripts of 1969: historical cohort study. *BMJ* 2002; 325:1199. doi:10.1136/bmj.325.7374.1199. PMID:12446534; PMCID: PMC135490

Abstract

Introduction: Indian hemp (lat. *Cannabis sativa* subsp. *indica*) is used as a source of industrial fibers, seed oil, food, in the treatment of certain somatic diseases, and most often as a psychoactive substance. Cannabis can be used by smoking, vaping, as a food ingredient or as an extract. Acute and chronic use of cannabis has been shown to be detrimental to several aspects of mental and physical health, and many experimental studies conducted on healthy humans indicate the potential that delta-9-tetrahydrocannabinoid (THC) has in causing dose-dependent transient psychotic symptoms, but also occurrence of affective, behavioral, cognitive, neurovegetative and psychophysical symptoms. Cannabis is the most widely used illegal drug in the world. It is perceived as a low-risk drug in many communities, leading to political lobbying to decriminalize its use. The wave of laws and initiatives to liberalize the use of cannabis continues to spread in the United States and the rest of the world. In the background there seems to be a political debate about the potential risks and benefits of use. The aim of the paper is to present the possible consequences that the legalization of cannabis would have in terms of mental health and mental disorders.

Methods: The authors reviewed literature using PubMed resources on the effects of cannabis use using keywords: cannabis use, cannabis use and psychosis, cannabis use and depression, cannabis use and anxiety, cannabis use and cognition, cannabis use and insomnia, cannabis legalization.

Results: The authors investigated what effects cannabis can have on psychiatric disorders, and an overview of the legal status of cannabis use in the world was made. The possible consequences of cannabis legalization on the health system were also considered, based on the experiences of countries where legalization has already been carried out. The evidence presented in this article suggests that strong claims about need to legalize cannabis remain questionable, and may, even in the long run, remain vague, inconclusive, or even contradictory. Political interference in this issue can cause a wide range of unintended, but profound and lasting consequences for the health system and the health of the individual.

Conclusion: We recommend further research on this topic and data collection with an emphasis on the effects and consequences of cannabis use on mental health.

STRUKTURA ORGANIZACIJE VREMENA REKREATIVNIH SPORTISTA U SPORTOVIMA IZDRŽLJIVOSTI - EKSPLOLATIVNO ISTRAŽIVANJE

Šuajb Solaković¹¹, *Katedra za psihologiju, Filozofski fakultet,
Univerzitet u Istočnom Sarajevu*
Elvis Vardo¹², *Filozofski fakultet, Univerzitet u Tuzli*
Erko Solaković¹³, *Fakultet za tjelesni odgoj i sport, Univerzitet u Tuzli*

Sažetak

Organizacija vremena koje pojedinac ima na raspolaganju je jedna od važnijih vještina u svim sferama života. Sportovi izdržljivosti su sve popularniji kod rekreativaca gdje organizacija vremena ima važnu ulogu kada je u pitanju bavljenje ovim sportovima. Pored svih porodičnih, privatnih, poslovnih i drugih obaveza značajan dio vremena se izdvaja za organizaciju i provođenje treninga. Problem istraživanja je ispitati strukturu organizacije vremena pojedinaca koji se bave sportovima izdržljivosti, odnosno učestvuju u trkama. U istraživanju je učestvovalo N=110 ispitanika koji se barem godinu bave sportovima izdržljivosti (73% muških i 27% ženskih). Rezultati pokazuju da rekreativcima u prosjeku treba između jednog i dva sata kako bi se pripremili za pojedinačni trening. U to vrijeme nije uključeno zagrijavanje, hlađenje i istezanje, već priprema opreme, oblačenje te tuširanje nakon treninga. Ukupno vrijeme koje su učesnici u istraživanju izdvajali za treninge na sedmičnom nivou je između pet i deset sati. Za potrebe istraživanja konstruisan je mjerni instrument koji se sastojao od niza specifičnih situacija koje se odnose na pojedine aspekte upravljanja vremenom. U preliminarnoj verziji instrument se sastojao od 36 ajtema gdje su ispitanici birali u kojem stepenu se tvrdnja odnosi na njih lično. Pouzdanost tipa interne konzistencije je zadovoljavajuća i iznosi .820. Analizom glavnih komponenti ispitana je latentna struktura organizacije vremena (KMO .666, $p > 0.05$), ekstrahovano je 5 faktora koji objašnjavaju ukupno 46.343% varijanse sistema. Prvi faktor definiše 18 ajtema. Provjerom pouzdanosti utvrđeno je da se u konačnoj verziji mjernog instrumenta može zadržati 18 tvrdnji čija pouzdanost iznosi .888. Na ovaj način smo došli do prijedloga konačne jednodimenzionalne verzije instrumenta za procjenu uspješnosti organizacije vremena u sportovima izdržljivosti (SOVe) gdje viši

skor označava bolju organizaciju vremena dok niži skor ukazuje na to da se organizacija vremena kod rekreativaca može unaprijediti. Instrument bi mogao naći primjenu u smislu da se u slučaju nižeg skora mogu adresirati specifični oblici organizacije vremena gdje se korekcijom može napraviti poboljšanje. Očekujemo da instrument nađe široku primjenu u planiranju organizacije vremena kako kod rekreativaca tako i kod profesionalnih sportista.

Ključne riječi: organizacija vremena, upravljanje vremenom, sportovi izdržljivosti, rekreativni sportisti

UVOD

Organizacija vremena, odnosno upravljanje vremenom je disciplina koja je povremeno “moderna” od 60-ih godina, prošlog vijeka (Drucker, 2001). U vremenu konstantnih promjena, kompleksnih uloga na liniji posao, porodica, hobi, pregledaju se stare i pišu nove studije. Iako nema dovoljno empirijskih istraživanja iz određenih segmenata organizacije vremena, ni definicije nisu potpuno jednoznačne. Pored toga, ne postoje dovoljno raznovrsni mjerni instrumenti koji bi pokrili problematiku upravljanja vremenom u svim, ili barem većini okruženja, niti je takvo nešto moguće. U ovom istraživanju naglasak je na strukturi organizacije vremena kod sportista rekreativaca, posebno rekreativaca koji su uključeni u sportove izdržljivosti i pri tome učestvuju na takmičenjima. Razlika između povremenog rekreativca i rekreativca koji se bavi sportom i pri tome učestvuje u takmičenjima ogleda se u tome što povremeni ili sezonski rekreativci najčešće nemaju plan priprema ili trku na koju će nastupiti. S druge strane, svjedoci smo da se u našem okruženju organizuje sve više takmičenja u sportovima izdržljivosti koji okupljaju priličan broj učesnika. Kako se među rekreativcima koji učestvuju u ovim vrstama takmičenja nalazi veliki broj pojedinaca koji su iz hobija počeli da se bave nekim od sportova čini se razumnim empirijski ispitati način na koji organizuju svoje vrijeme.

Za razliku od profesionalnih sportista koji imaju sve svoje vrijeme raspoloživo za trening i kvalitetan odmor između treninga, rekreativci uglavnom imaju ograničeno raspoloživo vrijeme iz više razloga: većina ima posao s punim radnim vremenom, bilo da su zaposleni ili su samozaposleni; imaju porodicu i obaveze koje proističu iz toga; društveni život. Treniranje i pripreme za neku trku su nešto gdje je potrebno uložiti određeno vrijeme. Kada su u pitanju trenizi i pripreme za ultramaratone, trail trke ili

učešće na *ironman* triatlonima tada postaje izuzetno zahtjevno uskladiti vrijeme za treninge, posao, porodicu i društveni život.

Ključ dobrog funkcionisanja na relaciji *porodica-posao-trening* je u efikasnoj organizaciji. Postavlja se pitanje da li je i kako moguće organizovati vrijeme za treninge. U prosjeku se radi 8 sati dnevno (+/- 1 sat), isto toliko spava i ostaje 8 sati dnevno za ostale aktivnosti. Uz dobru organizaciju moguće je uklopiti i treninge, odnosno pripreme za trku. Pitanje je samo kako će se preostalo vrijeme iskoristiti. Optimizacija preostalog vremena je najefikasniji način, a to se postiže dobrom organizacijom vremena – dakle, njegovim upravljanjem (*napraviti plan*). Često ćete čuti rečenicu *Bolje je trenirati pametno nego puno*. Ovakva preporuka se naročito može odnositi na rekreativce. U smislu ovog rada pod *pametno* se umnogome podrazumijeva po pitanju vremena koje pojedinac ima na raspolaganju te načina na koji ga organizuje. Veliki je broj priručnika, brošura, knjiga napisanih u vezi s motivacijom, treninzima, planovima treninga, preporukama, iskustvima o učešću u sportovima izdržljivosti. Vrlo važan dio građe ovakve literature posvećen je upravo organizaciji vremena, odnosno upravljanju vremenom. U dostupnoj literaturi u vezi s treninzima i planom priprema za trke u sportovima izdržljivosti, neizostavna su poglavlja koja nose naslov *upravljenje vremenom* ili *organizacija vremena* o pripremama kako bi se uspješno završili vrlo zahtjevni *full triatlon* (Friel, 2016). Od nekih preporuka kojih bi se trebalo pridržavati za efikasniju organizaciju vremena možemo izdvojiti da je važno imati plan treninga, osigurati vrijeme za odmor, gubljenje vremena svesti na najmanju moguću mjeru (po mogućnosti eliminisati), striktno razlikovanje između radnog vremena i vremena koje je potrebno posvetiti treningu, ali i vremena koje se izdvoji za društveni život. Vrlo je važno da se vrijeme na poslu što efikasije iskorištava te je s tim u vezi važnija preporuka da se nekoliko mjeseci prije trke planiraju treninzi.

Nama je upravo jedan od ciljeva da ispitamo strukturu organizacije vremena kod rekreativaca preko mjernog instrumenta koji ima za cilj da kvantitativno odredi način na koji rekreativci upravljaju, odnosno koriste svoje vrijeme. Odnosno, da li se za rekreativce može reći da efikasno upravljaju vremenom ili ne. Da li postoji prostora za unapređenje korištenja raspoloživog vremena i na koji način? Iz psihometrijske perspektive, nama se čini primjerenim da se ovim pitanjem pozabavimo na način što ćemo nastojati konstruisati odgovarajući mjerni instrument. Tako ćemo u nastavku dati pregled nekoliko važnih referentnih odrednica koje će nam poslužiti kao polazna osnova za kreiranje mjernog instrumenta za spomenute pojedince.

Organizacija vremena - pregled istraživanja

Kada se razmišlja o konceptima organizacije vremena, upravljanja vremenom, rasporedom zadataka u vremenu na prvi pogled imamo posla s razumijevanjem vremena tako što koristimo satove, planiramo vrijeme i slično. S druge strane, pokušavamo biti usmjereni na optimizaciju, odnosno maksimizaciju raspoloživog vremena za posao, porodicu i u našem slučaju treninge. Istraživači su na uzorku izvršnih šefova u Holandiji nastojali otkriti kako menadžeri "prežive" u turbulentim okruženjima unutar organizacija u kojima rade. Preko direktnih i indirektnih pitanja, opservacija, analize sekundarne građe, ispitivane su vremenske dimenzije svakodnevnih obaveza. Ispostavilo se sasvim mogućim da se način na koji pojedinci uključeni u istraživanje koriste vrijeme razloži na segmente, što je rezultiralo otkrivanjem multidimenzionalne prirode organizacije vremena (Sabels, 2001).

Postoje autori koji su se detaljnije bavili psihometrijskim pristupom kada je u pitanju organizacija vremena, odnosno upravljanje vremenom. Tako Hellsten, L-A. M. (2012) u preglednom radu naglašava nekoliko važnih tačaka: (a) trenutno stanje kada je u pitanju upravljanje vremenom, mogućnosti razvijanja vještina upravljanja vremenom; (b) pregled postojećih recenziranih radova koji su povezani s konceptom upravljanja, odnosno organizacije vremena kako bi se došlo do indikatora ponašanja koja su povezana s upravljanjem vremenom u različitim okruženjima, između ostalih i sporta i rekreacije; i (c) identifikacija i kritički osvrt na komercijalne, empirijske provjerene i dostupne mjerne instrumente koji ispituju upravljanje vremenom. Većina određenja upravljanja, odnosno organizacije vremena uključuje širok dijapazon termina kao što su: spontanost, balans, fleksibilnost, kontrola, navika koja se razvija posvećenošću i praksom, određivanje prioriteta, te pridržavanje istih. Pored toga, može se posmatrati i kao proces u kojem pojedinac efikasnije izvršava zadatke i planira i postiže postavljene ciljeve.

Organizacija vremena može da se odnosi na one aspekte ponašanja u raspoređivanju obaveza kojima je moguće efikasnije koristiti raspoloživo vrijeme u toku određenog perioda. Neka od važnijih odrednica su izbor prioriteta kojima se dodjeljuje planirani vremenski okvir kao i drugi resursi koji su neophodni (Lakein, 1973. prema: Francis-Smythe, Robertson, 1999). U literaturi je dostupan veliki broj preporuka koje uključuju najvažnije korake kako bi se ostvarila kvalitetnija, odnosno efikasnija organizacija vremena. Za potrebe ovog istraživanja, od velike važnosti je određivanje potrebnog vremena i perioda za obavljanje treninga, izostavljanje nekih nepotrebnih aktivnosti, te korekcija rasporeda u skladu s eventualnim nepredviđenim okolnostima (Morgenstern, 2000, prema Pološki, Mrđenović, 2008). Niz je istraživanja koja su po-

kazala da je kvalitetna ograničena vremena vještina koja je pozitivno povezana s efikasnosti pojedinca ali i organizacija u kojima su takvi pojedinci angažovani (Francis-Smythe, 1999).

Aktivnosti koje mogu doprinijeti kvalitetnoj organizaciji vremena su praktično neograničene. Definisane ciljeva, kreiranje sedmičnog, mjesečnog ili rasporeda ciklusa za pripremu neke trke su nešto što je nezaobilazno. Postoje stvari koje jednostavno nismo u mogućnosti potpuno kontrolisati. Tada se dešava da i pored uložene truda u kvalitetnu organizaciju vremena zahvaljujući *kradljivcima vremena* nismo u mogućnosti provesti planirano. Neki od njih su pod našom kontrolom, kao što su neproduktivne navike. Loši organizacioni uslovi u konkretnom okruženju ili pojedinci koji nepotrebno troše raspoloživo vrijeme te na taj način negativno djeluju na ostvarivanje planiranog, nisu pod našom kontrolom. Neki od najčešćih kradljivaca vremena koji se pominju u dostupnoj literaturi su nenadani telefonski pozivi, slučajni posjetioci, sastanci, iznenadne krize, liste prioriteta, te vremenska ograničenja (Mackenzie, 1987, Guoqing i Yonxin, 2000; prema Pološki, Mrđenović, 2008). U preglednom radu (Aeon i Aguinis, 2017) navode niz istraživanja i autora koji su se u različitim kontekstima bavili istraživanjima ograničene vremena u rasponu od 15-ak godina. Učesnici u istraživanjima su najčešće bili studenti dodiplomskog studija, kada je u pitanju način prikupljanja podataka uglavnom je primjenjivana metoda upitnika. Najvažniji nalazi iz ovih studija koje vrijedi spomenuti jesu da je upravljanje vremenom povezano s percipiranom kontrolom na poslu, te redukciji konflikta na liniji posao-porodica (Adams i Jex, 1999 prema Aeon, Aguinis, 2017), boljim zdravljem, osjećajem smisla života, povećanim optimizmom (Bond, Feather, 1988), zadovoljstvo poslom te psihološkim blagostanjem (Chang i Nguen, 2011). Važan dio zaključaka u nekim od studija je da se trening upravljanja vremenom može primjenjivati za smanjenje percipiranog stresa te povećanja percipirane kontrole vremena, (Häfner, Stock i dr. 2014). Neki istraživači naglašavaju da je upotreba termina *upravljanje vremenom* vrlo diskutabilna (Claessens i dr., 2007). Zbog svega navedenog, mi smo se ovdje odlučili da govorimo o organizaciji vremena kod rekreativaca u sportovima izdržljivosti. Kada je u pitanju vrijeme jedino što možemo jeste da vrijeme koje nam je na raspolaganju organizujemo na način da organizacija koju napravimo bude svrsishodna cilju ili ciljevima koje smo postavili i kojima težimo.

Kada su u pitanju sportisti, dostupna literatura je prilično ograničena. Uglavnom se radi na kvalitativnim studijama gdje su u fokusu istraživanja na elitnim takmičarima bilo da su u pitanju elitni studenti-sportisti ili profesionalni sportisti. Kod istraživanja o organizaciji vremena u sportu i sportskim aktivnostima, došli smo do nekih poda-

taka povezanih s upravljanjem vremena u kontekstu elitnih sportista. U dvije dostupne studije provedeni su intervjui s trenerima elitnih sportista (Macquet, 2010) te studenata koji su pored toga i elitni sportisti (Macquet, Skalej, 2015). Takvo jedno istraživanje bavi se primjenom kvalitativnog pristupa preko individualnih intervjua sa sportistima i trenerima (Macquet, 2010). Treneri navode određena ograničenja kada je u pitanju uspješna organizacija vremena i to u smislu: pristup takmičarskoj sezoni, periodizacija treninga, dostupnost objekata za treniranje, te nesigurnosti povezane s razvojem trenažnog procesa. Kako bi odgovorili na ove izazove, treneri uglavnom primjenjuju kompleksne metode prilagođavanja koje uključuju rutine na osnovu prethodnih iskustava, upravljanje vremenom usklađuju sa sezonom i, možda najvažnije, upravljanje vremenom zasnovano na fleksibilnim planovima (Macquet, 2010).

METODE

Istraživanja o vještinama upravljanja vremenom većinom su provedena u SAD-u i Velikoj Britaniji. Na našim prostorima su rijetka, iako ima nekih pomaka u studijama o upravljanju vremenom kod menadžera (Pološki, Mrđenović, 2008). Također, rijetka su skoro nepostojeća empirijska istraživanja organizacije vremena na našim prostorima kod sportista bilo da su u pitanju profesionalni ili rekreativni sportisti. Cilj ovog istraživanja je ispitati strukturu organizacije vremena kod rekreativaca u sportovima izdržljivosti, odnosno doći do mjernog instrumenta koji mogu upotrebljavati kako pojedinci samostalno, tako i treneri i ostali sportski radnici u planiranju i organizaciji trenažnog procesa. Mjerni instrument s pripadajućim psihometrijskim karakteristikama kojim bi se mjerio konstrukt organizacije vremena još uvijek nije razvijen, naročito kada su u pitanju rekreativni sportisti. Jedan od razloga za ovako nešto može biti u tome je što se ne može doći do jednoznačne definicije organizacije, odnosno upravljanja vremena (Peeter i Rutte, 2005). Vođenje dnevnika ili neposredno opažanje jesu vrlo pouzdane i tačne metode praćenja nečijeg upravljanja vremenom (Oshagbemi, 1995). Standardizirani instrument za mjerenje koncepta upravljanja vremenom sa svim potrebnim metrijskim karakteristikama u svijetu još nije razvijen, jer ne postoji instrument koji može govoriti o jednoznačnom određenju pojma upravljanja vremenom (Peeters i Rutte, 2005). Upitnik za ovo istraživanje u nekoliko koraka razvili su autori, zasnovan na nekoliko relevantnih koraka.

Instrument istraživanja za ovu studiju koji su razvili autori sastojao se od nekoliko dijelova. U cilju osiguravanja simptomatske valjanosti, mjernog instrumenta za orga-

nizaciju vremena rekreativaca u sportovima izdržljivosti, još kod prikupljanja i izbora tvrdnji koje će biti primijenjene u istraživanju provedeno je nekoliko intervjua s pojedincima koji se duže vrijeme rekreativno bave sportovima izdržljivosti, a uz to imaju poslove i porodice. Kod formulacije ajtema poslužili smo se i pregledom dostupne literature koja se tiče plana treninga (Bosch, P. V-N., 2007). Značajan dio građe u ovim priručnicima sadrži planiranje priprema za trku, gdje je posebna pažnja posvećena organizaciji vremena po pitanju periodizacije kako za sezonu, tako i na sedmičnom nivou. Čitavo poglavlje na preko 80 stranica tiče se planiranja treninga ali i drugih aktivnosti prije samog takmičenja, odnosno trke (Friel, 2016). Pitanja opšteg tipa relevantna za ovo istraživanje obuhvatala su: spol, takmičarsku kategoriju, trajanje bavljenja sportovima izdržljivosti, vrsta sporta izdržljivosti, takmičenja na kojima su učestvovali do sada, te planirana takmičenja u narednom periodu. Pitanja u vezi s korištenjem vremena za pripremu treninga, procjena vremena investiranog u treninge na sedmičnom nivou, navike spavanja (vrijeme ustajanja, vrijeme spavanja). Jedan dio pitanja odnosio se na organizacionu poziciju na poslu, stepen obrazovanja, te zadovoljstvo nekim aspektima života.

Glavni dio upitnika sačinjavala su pitanja, odnosno tvrdnje u vezi s organizacijom vremena, ukupno 36 pitanja. Učesnici istraživanja trebali su da procijene koliko se izjave o organizaciji vremena odnose na njih. Svoj odgovor mogli su označiti jednim od tri ponuđena: potpuno se odnosi na mene, uglavnom se odnosi na mene i ne odnosi se na mene.

Uzorak istraživanja se sastojao od 110 ispitanika (muških 71.82%, ženskih 28.18%). Ostale bitne karakteristike uzorka koje vrijedi istaći su da se tek svaki pet učesnik prije trenutnog sporta profesionalno/takmičarski bavio nekim drugim sportom, dok su se ostalim sportovima bavili rekreativno (57%), odnosno nisu se bavili uopšte (16.67%). Veličinu uzorka učesnika u istraživanju možemo smatrati zadovoljavajućom s obzirom na to da je broj ispitanika u sličnim istraživanjima u prosjeku 90 (Claessens i sur., 2007). Kako se ovdje radi o specifičnoj populaciji, možemo smatrati da je veličina uzorka ispitanika dovoljna za donošenje zaključaka u vezi sa strukturom organizacije vremena u kontekstu rekreativnog bavljenja sportovima izdržljivosti.

Tabela 1. Pregled uzorka učesnika u istraživanju prema relevantnim karakteristikama

		N	%
<i>Spol</i>	ženski	31	28.18
	muški	79	71.82
	Total	110	100.00
<i>Stepen obrazovanja</i>	srednja skola	28	25.45
	diplomski studij/Ba	48	43.64
	magistar/Ma	28	25.45
	doktorat	6	5.45
	Total	110	100.00
<i>Organizaciona pozicija</i>	ostalo	6	5.45
	radnik	31	28.18
	samozaposlen	12	10.91
	stručnjak	25	22.73
	rukovodilac sektora/koordinator	22	20.00
	visoki rukovodeći položaj	14	12.73
	Total	110	100.00
<i>Da li ste se prije ovoga bavili nekim drugim sportom ?</i>	Ne	19	17.3
	da		
	profesionalno/takmičarski	23	20.9
	da rekreativno	68	61.8
	Total	110	100.0

REZULTAT I DISKUSIJA

Opšti obrasci organizacije vremena rekreativaca

Rezultati predstavljeni u Tabeli 2, pokazuju neke opšte, za ovo istraživanje relevantne obrasce organizacije vremena u smislu navika vezanih za svakodnevne ritmove spavanja-ustajanja, te ostalih podataka koji mogu objasniti strukturu organizacije vremena kod rekreativaca. Ovdje je važan podatak i "staž" u bavljenju sportovima izdržljivosti.

Vrijeme pripreme za trening je vrlo značajan podatak gdje vidimo da najveći broj ispitanika (više od 60%) u prosjeku potroši između sat i sat i po vremena kako bi obavili sve potrebne pripreme za trening, uključujući: pripremu opreme, oblačenje, tuširanje nakon treninga. U ovo vrijeme nije uključeno zagrijavanje, jer se smatra sastavnim dijelom treninga.

Kada je u pitanju sedmično vrijeme koje se izdvaja za treninge, tek svaki peti rekreativac sedmično trenira manje od 5 sati, dok najveći broj ispitanika trenira 10 i više sati na sedmičnom nivou. Većina ovih istraživanja je u skladu s preporukama iz literature (npr. Friel, J. (2016)) gdje se u zavisnosti od planiranog takmičenja vrijeme koje se preporučuje za treninge u sedmicama pripreme penje i preko 20 sati.

Podaci o navikama spavanja, odnosno uobičajenog vremena ustajanja i spavanja sugerišu da veliki broj rekreativaca vodi prilično uredan život. Najveći broj njih ustaje prije 7 sati. Da li se radi o redovnom ustajanju ili su ustajanje prilagodili potrebama treninga, moglo bi da bude predmet dodatnih istraživanja na sličnu temu.

Tabela 2: Pregled opštih obrazaca organizacije vremena

<i>Vrijeme za pripremu treninga</i>	do 30 minuta	11	10.38
	od 31 do 60	39	36.79
	od 61 - 90	29	27.36
	od 91 - 120	17	16.04
	minuta		
	više od 120	10	9.43
	Total	106	100.00
<i>Sedmično sati treninga</i>	do 5 h	21	19.27
	do 10 h	53	48.62
	više od 10 h	35	32.11
	Total	109	100.00
<i>U koliko obično ustajete ujutru?</i>	prije 5 h	10	9.35
	između 5 i 6 h	48	44.86
	između 6 i 7 h	33	30.84
	poslije 7 h	16	14.95
	Total	107	100.00
<i>U koliko sati obično zaspete?</i>	do 22 h	10	9.26
	između 22 i 23 h	43	39.81
	između 23 i 24 h	45	41.67
	poslije 24 h	10	9.26
	Total	108	100.00
<i>Koliko dugo ste u sportu kojim se trenutno bavite?</i>	do 5 godina	57	51.82
	do 10 godina	32	29.09
	do 15 godina	8	7.27
	više od 15 godina	13	11.82
	Total	110	100.00

Skale organizacije vremena (SOVe) - psihometrijske karakteristike

U prvobitnoj verziji instrumenta bilo je uvršteno 36 ajtema do kojih se došlo na prethodno opisan način. Na ovaj način obezbijeđeno je da sadržajna valjanost instrumenta odgovara početnoj namjeni, odnosno ispitivanju organizacije strukturisanja vremena kod rekreativaca u sportovima izdržljivosti. Dalji koraci u provjeravanju psihometrijskih karakteristika odnosili su se na ispitivanje faktorske

strukture, ajtem analize, te pouzdanosti mjernog instrumenta. Nakon preliminarno provedene ajtem analize i ispitivanja latentne strukture skale, pretpostavljeno je da je moguće početnu skalu od 36 ajtema svesti na skalu od 18, koje su najvećim dijelom orijentisane prema ispitivanju strukture vremena, kada je u pitanju organizacija vremena po pitanju realizacije treninga.

U Tabeli 3 su navedeni osnovni psihometrijski pokazatelji, odnosno dokaz da je moguće provoditi faktorsku analizu nad odabranim ajtemima jer je KMO mjera adekvatnosti uzorkovanja zadovoljavajuća.

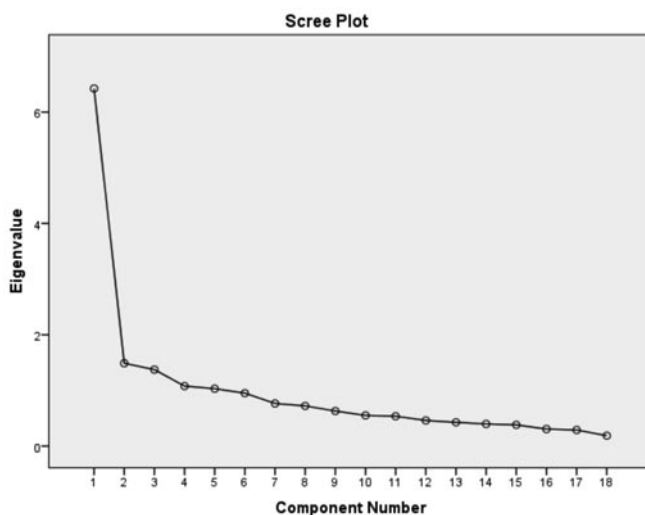
Tabela 3: Rezultati KMO i Bartlettovog testa adekvatnosti uzorkovanja Pripadajući

KMO and Bartlett's Test

KMO	.873
Approx. Chi-Square	741.026
df	153
Sig.	.000

scree plot s tačkom prevoja nakon prve komponente govori u prilog tome da je moguće govoriti o jednodimenzionalnoj skali (Grafik 1)

Grafik 1: Scree plot 18 čestica SOVe

Iako je početna verzija mjernog instrumenta od 36 tvrdnji pokazivala zadovoljavajuću pouzdanost tipa interne kohezije Chronbach alfa ($\alpha=0.861$) (nalazi se u prilogu s pripadajućim deskriptivnim vrijednostima), odlučeno je da se provedu postupci ajtem analize, te ispitivanje faktorske strukture datih tvrdnji kako bismo zadovoljili, ne manje važan aspekt, ekonomičnost instrumenta. Tako smo došli do dvostruko manjeg broja tvrdnji koje na odgovarajući način ispituju strukturu organizacije vremena kod rekreativaca koji se bave sportovima izdržljivosti.

Ajtem analiza skale od 18 zadržanih tvrdnji pokazuje da sve tvrdnje zadovoljavaju kriterijum da je ajtem-total korelacija viša od 0.3 dok je pouzdanost skale Chronbach alfa visoka i iznosi ($\alpha=0.888$). Kao što vidimo iz rezultata (Tabela 4) nije moguće izostaviti niti jedan ajtem kako bi se pouzdanost skale povećala. Dakle, za dalju analizu koristićemo ovako prikazanu *Skalu organizacije vremena* (s pripadajućom skraćenicom SOVe) koja se odnosi na strukturu organizacije vremena kod rekreativaca. Malo e odnosi na *endurance* što je engleska riječ za izdržljivost.

Tabela 4: Deskriptivni pokazatelji i pregled rezultata po česticama na Skali organizacije vremena u sportovima izdržljivosti (SOVe)

Tvrdnja SOVe	Potpuno se odnosi na mene			Corrected Item-Total Correlation SOVe	Cronbach's Alpha if Item Deleted SOVe	
	Uglavnom se odnosi na mene	Ne odnosi se na mene				
SOVe1. Imam jasno definisane prioritete.	N	56	48	6	.419	.885
	%	50.91	43.64	5.45		
SOVe2. Imam jasno definisan cilj kada je u pitanju sport kojim se bavim.	N	55	44	11	.587	.880
	%	50.00	40.00	10.00		
SOVe3. Pravim jasnu razliku između radnog vremena i vremena za treninge.	N	74	31	5	.538	.882
	%	67.27	28.18	4.55		
SOVe4. Treninge radim ili prije ili poslije posla.	N	78	26	6	.476	.883
	%	70.91	23.64	5.45		
SOVe5. Barem tri mjeseca prije trke unaprijed planiram raspored svojih privatnih i poslovnih obaveza.	N	28	41	41	.650	.877
	%	25.45	37.27	37.27		
SOVe6. Samo u slučaju krajnje nužde (npr. bolesti) odstupam od planiranog treninga.	N	50	37	23	.649	.877
	%	45.45	33.64	20.91		

STRUKTURA ORGANIZACIJE VREMENA REKREATIVNIH SPORTISTA U
SPORTOVIMA IZDRŽLJIVOSTI - EKSPLOATIVNO ISTRAŽIVANJE

Šuajb Solaković, Katedra za psihologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Elvis Vardo, Filozofski fakultet, Univerzitet u Tuzli, Erko Solaković, Fak. za tjelesni odg. i sport., Univerzitet u Tuzli,

SOVe7. Najzahtjevnije (najduže) treninge uglavnom radim u dane vikenda.	N	66	24	20	.381	.887
	%	60.00	21.82	18.18		
SOVe8. Imam određen dan odmora i u sedmicama intenzivnih treninga.	N	53	32	25	.455	.885
	%	48.18	29.09	22.73		
SOVe9. Uopšteno sam vrlo zadovoljan kako koristim svoje vrijeme.	N	51	47	12	.412	.885
	%	46.36	42.73	10.91		
SOVe10. Imam jasno definisan sedmični plan svih svojih aktivnosti.	N	45	46	19	.774	.873
	%	40.91	41.82	17.27		
SOVe11. Imam definisan mjesečni plan obavljanja najvažnijih aktivnosti/obaveza.	N	28	53	29	.692	.876
	%	25.45	48.18	26.36		
SOVe12. U svom sedmičnom/mjesečnom rasporedu planiram vrijeme za prijateljska i opuštajuća druženja.	N	36	44	30	.477	.884
	%	32.73	40.00	27.27		
SOVe13. Po potrebi korigujem mjesečne/sedmične aktivnosti kako bih odradio planirani trening.	N	42	52	16	.543	.881
	%	38.18	47.27	14.55		
SOVe14. Osjećam se efikasnije i u poslu kada sam u fazi priprema za trku.	N	65	34	11	.442	.884
	%	59.09	30.91	10.00		
SOVe15. Najmanje dva mjeseca prije važne trke striktno se pridržavam plana treninga.	N	37	44	29	.690	.875
	%	33.64	40.00	26.36		
SOVe16. Vrijeme koje planiram za treninge prilagođavam drugim obavezama.	N	46	50	14	.339	.888
	%	41.82	45.45	12.73		
SOVe18. Sve druge obaveze prilagođavam tako da ne remete plan treninga.	N	21	56	33	.409	.886
	%	19.09	50.91	30.00		
SOVe34. Svakog radnog dana od početka do kraja isplaniram svoje vrijeme.	N	30	46	34	.438	.885
	%	27.27	41.82	30.91		

REZULTATI ISPITANIKA NA SKALI ORGANIZACIJE VREMENA REKREATIVACA (SOVE)

Odgovori ispitanika na pojedinačnim stavkama daju prilično sažet, ali značajan uvid u strukturu organizacije vremena kod ciljanog uzorka. Najmanje polovina ispitanika se u potpunosti slaže s tvrdnjama koje se odnose na postavljanje ciljeva (50,00%) i definisanje prioriteta (50,91%). Što se tiče samih treninga najvažnije je treninge

odraditi što je prije moguće, najbolje ujutru. Ono što je svakako preporučljivo jeste da se ne miješa radno vrijeme i vrijeme za treninge. Nema puno smisla odlaziti na trening nakon napornog radnog dana, jer će treninzi u tom slučaju biti kontraproduktivni (Friel, 2016). Većina učesnika ispitanika jasno odvaja vrijeme za treninge od vremena za druge vrste obaveza. Kada je u pitanju aspekt organizacije vremena na relaciji posao-trening ono na šta ukazuju predstavljeni rezultati (Tabela 4) jeste da više od dvije trećine ispitanih pravi jasnu razliku između vremena za treninge i radnog vremena (67,27%), gdje se treninzi vrlo rijetko rade tako da se kombinuju s radnim vremenom već se odrađuju ili prije ili poslije posla (70,00%). Ovdje bi vjerovatno bilo dobro provesti dodatne analize te ispitati da li bi bilo moguće u dogovoru s poslodavcima ili nadređenima napraviti neku vrstu sinergije radnog vremena i vremena za treninge, što ostavlja prostor za dodatna istraživanja i analize.

Organizacija vremena i sama uključenost u sportove izdržljivosti ima smisla i kada je u pitanju efikasnost na poslu, što pokazuje i podatak da skoro dvije trećine učesnika u istraživanju procjenjuje da je efikasnije i na poslovnom planu kada je u fazi priprema za trku, tvrdnja ovakvog sadržaja u potpunosti se odnosi na 59,90% ispitanih.

Učesnici u istraživanju najčešće imaju jasno definisan sedmični plan svojih aktivnosti, gdje se više od 80% ispitanika u određenoj mjeri složilo s takvom idejom. Ipak nešto opštiji planovi se definišu na mjesečnom nivou. Vjerovatno svjesni da veliki broj aktivnosti koje se imaju rasporediti u toku sedmice ne zavisi samo od njih samih, ispitanici pokazuju evidentan stepen fleksibilnosti na šta ukazuje podatak da više od dvije petine ispitanih po potrebi koriguje svoje sedmične, odnosno mjesečne planove, odnosno da se vrijeme koje se planira za treninge prilagođava drugim obavezama

Analizom glavnih komponenti u Varimax prostoru mogu se izdvojiti dva faktora. Prvi faktor zasićen je česticama koje se tiču organizacije vremena kada je u pitanju provođenje treninga, a drugi faktor je organizacija vremena kada su u pitanju obaveze u vezi s obavljanjem posla i svakodnevnim aktinostima.

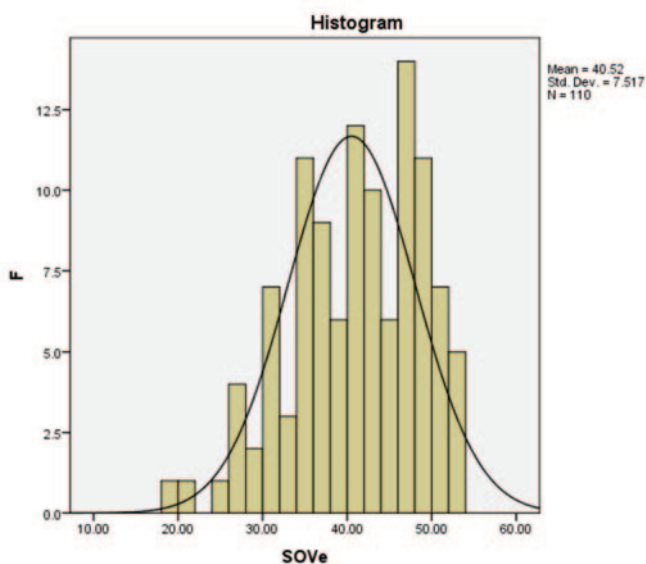
UMJESTO ZAKLJUČKA

Konačna jednodimenzionalna verzija Skale upravljanja vremenom kod rekreativaca u sportovima izdržljivosti (SOVe) koju čine stavke iz prve verzije sastoji se od 18 ajtema, (dostupna u prilogu, 1-16, 18, 34). Ukupni teorijski raspon skorova kreće se od maksimalnih 54 do minimalnih 18. Na osnovu podataka predstavljenih u

Histogramu (Grafik 2) predložićemo jednu moguću klasifikaciju skorova te intepretaciju kako slijedi:

- Skor na SOVe 46/47 - 54 (gornjih 30%) značio bi da se radi o efikasnoj organizaciji vremena. Kod ovakvih pojedinaca nije potrebno raditi na uvođenju dodatnih korekcija ili značajnih promjena kada je u pitanju njihova organizacija vremena za treninge, posao i druge obaveze. Pojedinci sa ovakvim načinom organizacije vremena mogu se smatrati potpuno efikasnim. Uspijevaju na zadovoljavajući način da organizuju svoje vrijeme što znači da veoma uspješno uklapaju svoje treninge s poslovnim i drugim obavezama.
- Skor na SOVe 37-46 (srednjih 40%) relativno dobro organizuju svoje raspoloživo vrijeme, ali imaju dovoljno vremena za pomak, naročito oni s граниčnim nižim skorovima u ovoj kategoriji.
- Skor na SOVe od 18 - 34/36 (donjih 30%) vjerovatno imaju određenih poteškoća u organizaciji vremena, ali bi se to dalo korigovati konsultacijama i eventualnim treningom upravljanja vremenom. Vrlo vjerovatno bi bilo dovoljno da im se ukaže u kojim segmentima svoje vrijeme organizuju drugačije u odnosu na pojedince iz prethodne dvije kategorije.

Grafik 2: Histogram skorova ispitanika na Skali organizacije vremena u sportovima izdržljivosti (SOVe)

Predložena verzija mjernog instrumenta Skale organizacije vremena SOVe svakako zahtijeva dodatne analize kako bi se unaprijedila. U ovom radu vidjeli smo da ima smisla baviti se ovom problematikom, a dalja ispitivanja psihometrijskih karakteristika svakako se trebaju provoditi kako bi se došlo do preciznije mjere organizacije vremena u kontekstu sportova izdržljivosti kod rekreativaca. Potrebno je provesti dodane psihometrijske i praktične provjere u drugačijim kontekstima. Ostalo je neodgovoreno na nekoliko pitanja, u prvom redu na koji način je rezultat na SOVe povezan s dužinom bavljenja sportovima izdržljivosti, motivacijom za bavljenje predmetnim sportovima, odnosno kakve ciljeve su pojedinci sebi, u smislu sporta, postavili. Ne treba zanemariti ulogu personoloških karakteristika u organizaciji vremena čemu ovdje nije posvećena pažnja, ali svakako može biti ispitivano u nekim narednim istraživanjima.

LITERATURA

1. Adams, G. A., & Jex, S. M. (1999). Relationships between time management, control, work-family conflict, and strain. *Journal of Occupational Health Psychology*, 4, 72–77.
2. Aeon, B., Aguinis, (2017) It's About time: New perspectives and insights on time management, *Academy of Management Perspectives*, 2017, Vol. 31. N. 4. 309-330. <https://doi.org/10.5465/amp.2016.0166>
3. Bond, M. J., & Feather, N. T. (1988). Some correlates and purpose in the use of time. *Journal of Personality and Social Psychology*, 55, 321-329.
4. Bosch, P. V-N. (2007) *Ironaman made easy*. Oxford: Meyer&Meyer Sport
5. Chang, A., & Nguyen, L. T. (2011). The mediating effects of time structure on the relationships between time management behaviour, job satisfaction, and psychological well-being. *Australian Journal of Psychology*, 63, 187–197
6. Claessens, B. J. C., Van Eerde, W., Rutte, C. G., Roe, R. A., (2007), A review of the time management literature, *Personnel Review*, 36(2):255-276.
7. Drucker, P. F. (1967). *The effective executive*. Oxford, UK: Butterworth-Heinemann.
8. Drucker P. (2001), *Efikan direktor*, Zagreb: Binoza Press.
9. Francis-Smythe, J. A., Robertson, I. T., (1999), On the relationship between time management and time estimation, *British Journal of Psychology*, 90(3):333-346.

10. Friel, J. (2016) *The Triathlete's Training bible: the wolrds most comprehensive training guide*, 4.ed, Colorado: VeloPress
11. Häfner, A., Stock, A., Pinneker, L., & Ströhle, S. (2014). Stress prevention through a time management training intervention: An experimental study. *Educational Psychology*, 34, 403–416.
12. Hallsten Lurie-Ann M. (2012). What Do We Know About Time Management? A Review of the Literature and a Psychometric Critique of Instruments Assessing Time Management, *Time Management*, Prof. Todor Stoilov (Ed.), ISBN: 978-953-51-0335-6,
13. Macquet, A-C. (2010) *Time Management in the Context of Elite Sport Training*. *Sport Psychologist, Human Kinetics*, 2010, 24 (2), pp.194-210.
14. Macquet, A-C., Skalej, V. (2015) Time management in elite sports. How do elite athletes manage time under fatigue and stress condition? *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 88(2), 341-363.
15. Oshagbemi, T., (1995), Management development and managers' use of their time, *Journal of Management*, 14(8):19-34.)
16. Peeters, M. A. G., Rutte, C. G., (2005), Time Management Behavior as a Moderator for the Job Demand-Control Interaction, *Journal of Occupational Health Psychology*, 10(1):64-75.
18. Pološki Vokić N, Mrđenović R. (2008) Razlike u upravljanju vremenom hrvatskih menadžera s obzirom na spol i hijerarhijsku razinu. *Economic research - Ekonomska istraživanja*, Vol. 21 No. 1
19. Sabels, I. (2001) *Time management: Paradoxes and Patterns*, *Time Society* Vol.10.

Prilog

Pregled odgovora i pripadajućih pokazatelja na početnoj verziji mjernog instrumenta od 36 čestica

Tvrđnja		Potpuno se odnosi na mene	Uglavnom se odnosi na mene	Ne odnosi se na mene	Corrected Item-Total Correlation	Cronbach's Alpha if Item Deleted
TM21 [1. Imam jasno definisane prioritete.]	N	56	48	6	.319	.858
	%	50.91	43.64	5.45		
TM21 [2. Imam jasno definisan cilj kada je u pitanju sport kojim se bavim.]	N	55	44	11	.531	.854
	%	50.00	40.00	10.00		
TM21 [3. Pravim jasnu razliku između radnog vremena i vremena za treninge]	N	74	31	5	.468	.855
	%	67.27	28.18	4.55		
TM21 [4. Treninge radim ili prije ili poslije posla.]	N	78	26	6	.444	.856
	%	70.91	23.64	5.45		
TM21 [5. Barem tri mjeseca prije trke unaprijed planiram raspored svojih privatnih i poslovnih obaveza.]	N	28	41	41	.602	.851
	%	25.45	37.27	37.27		
TM21 [6. Samo u slučaju krajnje nužde (npr. bolesti) odstupam od planiranog treninga.]	N	50	37	23	.596	.851
	%	45.45	33.64	20.91		
TM21 [7. Najzahtjevnije (najduže) treninge uglavnom radim u dane vikenda.]	N	66	24	20	.363	.857
	%	60.00	21.82	18.18		
TM21 [8. Imam određen dan odmora i u sedmicama intenzivnih treninga.]	N	53	32	25	.391	.856
	%	48.18	29.09	22.73		
TM21 [9. Uopšteno sam vrlo zadovoljan kako koristim svoje vrijeme.]	N	51	47	12	.338	.858
	%	46.36	42.73	10.91		
TM21 [10. Imam jasno definisan sedmični plan svih svojih aktivnosti.]	N	45	46	19	.663	.850
	%	40.91	41.82	17.27		
TM21 [11. Imam definisan mjesečni plan obavljanja najvažnijih aktivnosti/obaveza.]	N	28	53	29	.613	.851
	%	25.45	48.18	26.36		
TM21 [12. U svom sedmičnom/mjesečnom rasporedu planiram vrijeme za prijateljska i opuštajuća druženja.]	N	36	44	30	.387	.857
	%	32.73	40.00	27.27		

STRUKTURA ORGANIZACIJE VREMENA REKREATIVNIH SPORTISTA U
SPORTOVIMA IZDRŽLJIVOSTI - EKSPLOATIVNO ISTRAŽIVANJE

Šuajb Solaković, Katedra za psihologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Elvis Vardo, Filozofski fakultet, Univerzitet u Tuzli, Erko Solaković, Fak. za tjelesni odg. i sport., Univerzitet u Tuzli,

TM21 [13. Po potrebi korigujem mjesečne/sedmične aktivnosti kako bih odradio planirani trening.]	N	42	52	16	.468	.855
	%	38.18	47.27	14.55		
TM21 [14. Osjećam se efikasnije i u poslu kada sam u fazi priprema za trku.]	N	65	34	11	.459	.855
	%	59.09	30.91	10.00		
TM21 [15. Najmanje dva mjeseca prije važne trke striktno se pridržavam plana treninga.]	N	37	44	29	.605	.851
	%	33.64	40.00	26.36		
TM21 [16. Vrijeme koje planiram za treninge prilagođavam drugim obavezama.]	N	46	50	14	.366	.857
	%	41.82	45.45	12.73		
TM21 [17. Imam potpunu slobodu da organizujem svoje radno vrijeme/obaveze.]	N	34	37	39	.145	.863
	%	30.91	33.64	35.45		
TM21 [18. Sve druge obaveze prilagođavam tako da ne remete plan treninga.]	N	21	56	33	.349	.857
	%	19.09	50.91	30.00		
TM21 [19. Ako nisam u fazi priprema za trku treniram kad stignem, nemam neki plan treninga kojeg se striktno pridržavam.]	N	30	49	31	-.017	.866
	%	27.27	44.55	28.18		
TM21 [20. Nekada osjećam da je veći izazov „zatvoriti“ finansijsku konstrukciju u vezi s opremom, treninzima, odlaskom na trku nego same pripreme.]	N	19	39	52	.356	.857
	%	17.27	35.45	47.27		
TM21 [21. Osjećam se neefikasno ako propustim trening zbog loše organizacije vremena/obaveza.]	N	42	46	22	.354	.857
	%	38.18	41.82	20.00		
TM21 [22. Povremeno u toku sezone angažujem trenera kojeg plaćam kako bi mi napravio plan priprema.]	N	14	22	74	.285	.859
	%	12.73	20.00	67.27		
TM21 [23. Nemam angažovanog trenera, savjetujem se sa iskusnijim.]	N	42	32	36	.147	.863
	%	38.18	29.09	32.73		
TM21 [24. Samostalno planiram svoje treninge.]	N	48	38	24	.093	.864
	%	43.64	34.55	21.82		
TM21 [25. Imam stalno angažovanog trenera koji mi piše detaljne planove treninga i prati moj napredak.]	N	20	17	73	.337	.858
	%	18.18	15.45	66.36		

ZBORNIK RADOVA

VII Kongres Psihologa Bosne i Hercegovine s međunarodnim učesćem

TM21 [26. Kada sam suočen s nekoliko hitnih obaveza uglavnom prvo uradim one lakše.]	N	22	47	41	.121	.863
	%	20.00	42.73	37.27		
TM21 [27. Važnije stvari radim u doba dana kada znam da sam najspremniji/a za rad.]	N	48	46	16	.457	.855
	%	43.64	41.82	14.55		
TM21 [28. Uglavnom ne obraćam posebnu pažnju na stvari koje može uraditi neko drugi. Ovakve vrste poslova najčešće dajem da uradi neko drugi.]	N	10	56	44	.328	.858
	%	9.09	50.91	40.00		
TM21 [29. Iako me sastanci koje smatram beskorisnim i bez jasne agende/plana uznemiravaju, ipak im prisustvujem.]	N	23	58	29	.336	.858
	%	20.91	52.73	26.36		
TM21 [30. Prvo pregledam materijal prije nego počnem raditi, obično ne završim onaj za koji procijenim da na njega ne treba trošiti vrijeme.]	N	23	59	28	.282	.859
	%	20.91	53.64	25.45		
TM21 [31. Ne brinem se puno ako ne obavim barem jedan važan zadatak na poslu svakog dana.]	N	19	38	53	.146	.862
	%	17.27	34.55	48.18		
TM21 [32. Lagane zadatke/poslove uglavnom ostavljam kako bih na njima radio/la u doba dana kada mi padne energija.]	N	31	42	37	.281	.859
	%	28.18	38.18	33.64		
TM21 [33. Moj radni prostor je uredan i dobro organizovan.]	N	48	44	18	.367	.857
	%	43.64	40.00	16.36		
TM21 [34. Svakog radnog dana od početka do kraja isplaniram svoje vrijeme.]	N	30	46	34	.452	.855
	%	27.27	41.82	30.91		
TM21 [35. Ne pravim liste obaveza koje moram uraditi, više volim da rješavam stvari onako kako se pojavljuju u toku dana.]	N	23	46	41	.115	.863
	%	20.91	41.82	37.27		
TM21 [36. Svakog radnog dana izdvojim posebno vrijeme kada se bavim stvarima od velike važnosti.]	N	43	43	24	.427	.856
	%	39.09	39.09	21.82		

Skala Organizacije vremena u sportovima izdržljivosti SOVe

STRUKTURA ORGANIZACIJE VREMENA REKREATIVNIH SPORTISTA U
SPORTOVIMA IZDRŽLJIVOSTI - EKSPLOLATIVNO ISTRAŽIVANJE

*Šuajb Solaković, Katedra za psihologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Elvis Vardo,
Filozofski fakultet, Univerzitet u Tuzli, Erko Solaković, Fak. za tjelesni odg. i sport., Univerzitet u Tuzli,*

UPUTA: Molimo Vas da na navedene izjave označite opciju u kojem stepenu se izjava odnosi na Vas. Budite iskreni da biste što preciznije dali opis u navedenim izjavama/tvrdnjama.

Ukoliko se navedena izjava/tvrdnja potpuno odnosi na Vas označite odgovor Potpuno se odnosi na mene. Ukoliko se izjava/tvrdnja ne odnosi na vas označite opciju Ne odnosi se na mene.

Opciju Uglavnom se odnosi na mene birajte u slučaju da niste potpuno sigurni da se izjava odnosi na Vas.

<i>Tvrdnja SOVe</i>	<i>Potpuno se odnosi na mene</i>	<i>Uglavnom se odnosi na mene</i>	<i>Ne odnosi se na mene</i>
<i>TM21 [SOVe1. Imam jasno definisane prioritete.]</i>	3	2	1
<i>TM21 [SOVe2. Imam jasno definisan cilj kada je u pitanju sport kojim se bavim.]</i>	3	2	1
<i>TM21 [SOVe3. Pravim jasnu razliku između radnog vremena i vremena za treninge]</i>	3	2	1
<i>TM21 [SOVe4. Treninge radim ili prije ili poslije posla.]</i>	3	2	1
<i>TM21 [SOVe5. Barem tri mjeseca prije trke unaprijed planiram raspored svojih privatnih, poslovnih i obaveza.]</i>	3	2	1
<i>TM21 [SOVe6. Samo u slučaju krajnje nužde (npr. bolesti) odstupam od planiranog treninga.]</i>	3	2	1
<i>TM21 [SOVe7. Najzahtjevnije (najduže) treninge uglavnom radim u dane vikenda.]</i>	3	2	1
<i>TM21 [SOVe8. Imam određen dan odmora i u sedmicama intenzivnih treninga.]</i>	3	2	1
<i>TM21 [SOVe9. Uopšteno sam vrlo zadovoljan kako koristim svoje vrijeme.]</i>	3	2	1
<i>TM21 [SOVe10. Imam jasno definisan sedmični plan svih svojih aktivnosti.]</i>	3	2	1
<i>TM21 [SOVe11. Imam de finisan mjesečni plan obavljanja najvažnijih aktivnosti/obaveza.]</i>	3	2	1
<i>TM21 [SOVe12. U svom sedmičnom/mjesečnom rasporedu planiram vrijeme za prijateljska i opuštajuća druženja.]</i>	3	2	1
<i>TM21 [SOVe13. Po potrebi korigujem mjesečne/sedmične aktivnosti kako bih odradio planirani trening.]</i>	3	2	1

TM21 [SOVe14. Osjećam se efikasnije i u poslu kada sam u fazi priprema za trku.]	3	2	1
TM21 [SOVe15. Najmanje dva mjeseca prije važne trke striktno se pridržavam plana treninga.]	3	2	1
TM21 [SOVe16. Vrijeme koje planiram za treninge prilagođavam drugim obavezama.]	3	2	1
TM21 [SOVe18. Sve druge obaveze prilagođavam tako da ne remete plan treninga.]	3	2	1
TM21 [SOVe34. Svakog radnog dana od početka do kraja isplaniram svoje vrijeme.]	3	2	1

Bodovanje

Sabrati odgovore ispitanika na svim stavkama. Očekivani teorijski raspon odgovora je od 18 - 54.

Skor na SOVe između 47 - 54 ukazuje na vrlo efikasnu organizaciju vremena. U ovakvim slučajevima nije potrebna dodatna intervencija kada je u pitanju organizacija vremena. Ovi pojedinci vrlo efikasno organizuju svoje obaveze i sasvim uspješno se mogu organizovati. Ipak, moguće je, u detaljnijoj, pojedinačnoj analizi odgovora, ukazati da li je i u kojim slučajevima moguće dodatno unaprijediti način na koji organizuju svoje vrijeme. Kod ovakvih pojedinaca nije potrebno raditi na uvođenju dodatnih korekcija ili značajnih promjena kada je u pitanju njihova organizacija vremena po pitanju treninga, posla i drugih obaveza. Pojedinci s ovakvim načinom organizacije vremena mogu se smatrati potpuno efikasnim.

Skor na SOVe 37 - 46 ukazuje na srednje izraženu uspješnost organizacije vremena. Pojedinci s ovakvim rezultatom relativno dobro organizuju svoje raspoloživo vrijeme, ali imaju dovoljno prostora za pomak, naročito oni s nižim skorovima. U ovom smislu bi se eventualna intervencija svodila na to da li su u pojedinačnim odgovorima moguće korekcije organizacije pojedinačnih segmenata kojima se ispituje uspješnost organizacije vremena.

Skor na SOVe od 18 - 35 ukazuje na nisku efikasnost organizacije vremena. Ovi pojedinci vjerovatno imaju određenih poteškoća u organizaciji vremena, ali bi se to dalo korigovati konsultacijama i eventualnim treningom upravljanja vremenom. Vrlo vjerovatno bi bilo dovoljno da im se ukaže u kojim segmentima svoje vrijeme organizuju drugačije u odnosu na pojedince iz prethodne dvije kategorije.

Napomena: Sve intervencije u smislu korekcije određenih vremenskih odrednica sprovesti u skladu s mogućnostima.

Abstract

The organization of the time that an individual has at his disposal is one of the most important skills both in life and in other spheres of life. Endurance sports are becoming increasingly popular with recreational athletes where the organization of time plays an important role when it comes to engaging in these sports. In addition to all, family, private, business and other obligations, a significant part of time is spent on organizing and conducting training. The problem of the research is to examine the structure of the organization of time of individuals who are engaged in endurance sports, and participate in races. The study involved $N = 110$ respondents who have been playing endurance sports for at least a year (73% of men and 27% of women). Recreationalists need on average between one and two hours to prepare for individual training. At that time, heating, cooling and stretching were not included, but equipment preparation, dressing and showering after training. The total time that the participants in the research set aside for trainings on a weekly basis is between five and 10 hours. For the purposes of the research, a measuring instrument was constructed, which consisted of a number of specific situations related to certain aspects of time management. In the preliminary version, the instrument consists of 36 statements where the respondents chose to what extent the statement applies to them personally. The reliability of the internal consistency type is satisfactory where the Chronbach alpha was .820. The analysis of the main components examined the latent structure of the organization of time (KMO .666, $p > 0.05$), extracted 5 factors that explain a total of 46.343% of the variance of the system. The first factor defines 18 items. The reliability check established that in the final version of the measuring instrument, 18 statements with a reliability of .888 can be retained. In this way, we came to the proposal of the final one-dimensional version of the instrument for assessing the success of time management in endurance sports (SOVe) where a higher score means better time management and lower score means that time management in recreation can be improved. The instrument could find application in the sense that in the case of a lower score, specific forms of time organization can be addressed where correction can make an improvement. We expect the instrument to find wide application in planning the organization of time for both recreational and professional athletes.

Keywords: time management, organization of the time, endurance sports, recreational athletes

POVEZANOST OSOBINA LIČNOSTI I PREDTAKMIČARSKJE ANKSIOZNOSTI SPORTISTA

Nermin Mulaosmanović, nerminmulaosmanovic1@gmail.com

Damir Ahmić, ahmic.damir@yahoo.com

SAŽETAK

Odavno je poznato da fizička spremnost sportista nije dovoljna za uspjeh u sportu. Zbog sve veće orijentacije na uspjeh i postignuće u sportu, veliko je interesovanje istraživača za utvrđivanje faktora koji tome doprinose. Od posebnog značaja su psihološki faktori kao što su: osobine ličnosti, predtakmičarska anksioznost, samopouzdanje i mnogi drugi. Osobine ličnosti mogu biti ključne za razumijevanje i predviđanje ponašanja pojedinaca kako u različitim situacijama, tako i za vrijeme sportskih aktivnosti. S druge strane, sportisti često izvještavaju o negativnom uticaju predtakmičarske anksioznosti na njihova sportska postignuća. Predtakmičarska anksioznost podrazumijeva tendenciju doživljavanja takmičarskih situacija kao ugrožavajućih, te je ulazak u takmičenje praćen svim simptomima anksioznog stanja. Imajući u vidu navedeno, osnovni cilj istraživanja je bio ispitati odnos između osobina ličnosti i predtakmičarske anksioznosti sportista kako bi se osvijestio značaj prepoznavanja uticaja negativnih faktora, te unapređenja vještina koje bi u sportskim aktivnostima omogućile bolje ostvarenje sportskih potencijala. Uzorak istraživanja je činilo 218 sportista muškog spola (fudbal, košarka, tenis, rukomet, borilački sportovi). Njih 119 je uključeno u timski sport, dok je 99 uključeno u individualni sport. Starosna dob ispitanika se kretala od 15 do 30 godina. U istraživanju su korišteni sljedeći mjerni instrumenti: petofaktorski inventar ličnosti (John, Donahue i Kentle, 1991), te upitnik stanja kompetitivne anksioznosti (CSAI-2, Martens, Martens, Burton, Vealey, Bump i Smith, 1990). Pouzdanost subskala predtakmičarske anksioznosti se kretala od .755 do .823: kognitivna anksioznost ($\alpha=.823$), somatska anksioznost ($\alpha=.755$), samopouzdanje ($\alpha=.784$). Vrijednosti Alpha koeficijenata za dimenzije petofaktorskog inventara ličnosti su: Ekstraverzija ($\alpha=.581$), Ugodnost ($\alpha=.854$), Savjesnost ($\alpha=.823$), Neuroticizam ($\alpha=.545$), Otvorenost ($\alpha=.547$). Ispitanici su upitnike popunjavali prilikom pripreme za takmičenje. Rezultati su pokazali da je

predtakmičarska kognitivna anksioznost izražena kod sportista, na što ukazuju vrijednosti aritmetičke sredine i asimetričnosti ($M=21,44$, $SD=5,35$, $Sk=-.872$), vrijednosti za somatsku anksioznost su u zoni nižih skorova ($M=19,57$, $SD=4.58$, $Sk=.233$), dok sportisti procjenjuju da je njihovo samopouzdanje na nešto višem nivou ($M=27,09$, $SD=4,15$, $Sk=-.358$). Pronađena je negativna veza dimenzije savjesnosti i predtakmičarske kognitivne anksioznosti ($r=-.237$; $p=.01$), te pozitivna veza predtakmičarske kognitivne anksioznosti i dimenzije neuroticizma ($r=.494$; $p=.00$). Također, postoji pozitivna veza predtakmičarske somatske anksioznosti s neuroticizmom ($r=.426$; $p=.00$), dok je predtakmičarsko samopouzdanje pozitivno povezano s dimenzijom ekstraverzije ($r=.171$; $p=.013$) i savjesnosti ($r=.316$; $p=.00$). Pronađena je značajna negativna veza predtakmičarskog samopouzdanja s dimenzijom ugodnosti ($r=-.181$; $p=.008$). Dobijeni rezultati ukazuju na važnost pravovremenog prepoznavanja značaja uticaja anksioznosti i osobina ličnosti u sportskim aktivnostima, te na osnovu toga potrebe razvijanja vještina kako bi se sportisti uspješnije nosili sa sportskim izazovima.

Ključne riječi: Osobine ličnosti, predtakmičarska anksioznost, sportisti

UVOD

Različite specifičnosti ambijenta u kojem se odvija sportsko takmičenje mogu, posebno kod sportista, generirati nepovoljno emocionalno stanje i uzrokovati dezorijentaciju i slabiju koncentraciju, odnosno težu fizičku i psihičku mobilizaciju. Jedno od čestih pitanja u sportu je kakav bi sportista trebao biti - inteligentan, emocionalno stabilan, s visokom samokontrolom, društven i socijaliziran, uporan s jasnim ciljevima (Bosnar i Balent, 2009). Smatra se da je bavljenje sportom specifična aktivnost za koju je potrebna izraženost određenih osobina ličnosti zbog kojih se neko opredijeli za sport. Riječ je o osobinama ličnosti koje omogućuju sportistima da emotivno "izdrže" sve pozitivne i negativne aspekte bavljenja sportom. S druge strane, raznolikost i dužina trajanja određenih situacija u koje sportisti dolaze utiču na promjene u ponašanju pri čemu neupitno dolazi i do izvjesnih korekcija i promjena u specifičnoj organizaciji i strukturi ličnosti sportista (Bajraktarević, 2004). Moglo bi se reći da kod sportista dolazi do određenih promjena u ličnosti do kojih vjerovatno ne bi ni došlo da se osoba uopće nije bavila sportom. Ličnost se određuje kao skup psihičkih osobina i mehani-

zama unutar pojedinca koji su organizirani i relativno trajni, te utiču na interakcije i adaptacije pojedinca na intrapsihičku, fizičku i socijalnu okolinu (Larsen i Buss, 2008). Uz sam pojam ličnosti, veže se i pojam crte ličnosti, koje možemo definirati kao relativno trajne osobine koje karakteriziraju pojedinca (Drenovac, 2007). Prema Coxu (1998) uspješni sportista svjetskog ranga bi trebao da ima niske mjere anksioznosti i neuroticizma, te visoku ekstravertnost, dalje se navodi da vrhunski svjetski sportisti imaju: nisku anksioznost, napetost, depresiju, ljutnju, umor i zbnjenost, ali visoku odlučnost. U cjelini, psihički profil uspješnog svjetskog sportiste je u skladu s dobrim psihičkim zdravljem. Svaki sportista posjeduje crte ličnosti koje ga razlikuju od drugog sportiste.

Iako je mnogo istraživanja proučavalo odnos ličnosti i sporta, ne postoji jednostavan odgovor o načinima njihove povezanosti. Osobine ličnosti mogu biti ključan aspekt za razumijevanje i predviđanje ponašanja pojedinaca kako u različitim situacijama, tako i za vrijeme sportskih aktivnosti (Horga, 2009), zbog čega su spoznaje iz takvih istraživanja vrlo korisne. Smatra se da osobine ličnosti doprinose anksioznosti, predispozicije ličnosti koje se najčešće pominju kao osnova negativnih emocionalnih reakcija (među kojima je i anksioznost), jesu ekstravertizacija i neuroticizam (Marić, 2010). Pojedinaac koji ima stabilnu, ekstravertiranu ličnost sklon je sportskim doživljajima. Proces takmičenja odnosi sve osim najstrastvenijih takmičara, ostaju oni koji posjeduju najveći nivo ekstravertizacije i stabilnosti. To se može opisati kao vrsta sportskog darvinizma (opstanak najsposobnijih) (Cox, 1998). Sportski program namijenjen mladima treba staviti naglasak na razvoj doživljaja vlastite vrijednosti, samopouzdanja i nezavisnosti, a pobjedu staviti na drugo mjesto po važnosti.

Do 1980-ih mnogi istraživači počeli su se slagati da je ličnost najbolje obuhvaćena i objašnjena u terminima pet širokih, nezavisnih dimenzija. Model koji obuhvata pet velikih dimenzija prvi su predložili i empirijski dokazali Costa i McCrea (Larsen i Buss, 2008). Njihov model naziva se model Velikih pet dimenzija ličnosti ili "Big Five". Pet velikih dimenzija ličnosti koje model obuhvata su: ekstravertizacija, ugodnost, savjesnost, emocionalna stabilnost i otvorenost. Model podrazumijeva hijerarhijsku strukturu u organizaciji crta ličnosti. Glavnih pet faktora predstavljaju visok nivo u hijerarhiji ličnosti, no svaki faktor, odnosno dimenzija, sadrži i specifične osobine (facete) na nižem hijerarhijskom nivou. Svaki od ovih pet faktora, uključujući i facete na nižem nivou, govore nam na koji način se pojedinci ponašaju s određenim zastupljenim ili nezastupljenim crtama ličnosti (Bajraktarević, 2004). Osobe koje su visoko na ekstravertizaciji, vole se zabavljati, često se uključuju u socijalnu interakciju, preuzimaju vodstvo i često imaju veliki uticaj na svoju socijalnu okolinu (Larsen i Buss,

2008). Ekstroverti su obično sretniji, te pozitivne emocije doživljavaju intenzivnije (Larsen i Buss, 2008). Osobe koje su nisko na ovoj dimenziji, često su šutljive, rezervirane prema socijalnoj okolini, te umjerene (Bajraktarević, 2004). Osobe koje postižu visoke rezultate na dimenziji ugodnosti, općenito se dobro slažu s drugima i rijetko su u sukobu s pojedincima. Oni pokazuju spremnost na saradnju, altruizam i empatičnost, te teže harmoniji u porodičnim i drugim odnosima (Larsen i Buss, 2008). Drugom kraju ove dimenzije pripadaju osobe koje su egocentrične, skeptične, nepovjerljive, takmičarski nastrojene prema drugima (Bajraktarević, 2004). Neugodne osobe su agresivne i često su u sukobima u kojima pokušavaju koristiti svoju socijalnu moć kako bi ih riješili (Larsen i Buss, 2008). One osobe koje su visoko na dimenziji savjesnosti, usmjeravaju se prema određenom cilju. One vrijedno rade, tačne su, marljive, a njihovo pouzdano ponašanje rezultira pozitivnim životnim ishodima kao što su veće zadovoljstvo poslom, bolji socijalni odnosi i općenito bolji uspjeh u svim domenama života, pa tako i u sportu (Larsen i Buss, 2008). Drugom kraju ove dimenzije pripadaju osobe koje su sitničave, sklone hedonizmu i riskantnom ponašanju. Što se tiče emocionalne stabilnosti, ona je povezana s načinima na koji se ljudi nose s određenim stresorima. Osobe koje su visoko na ovoj dimenziji, emocionalno su stabilne, dobro podnose stresne situacije, te ostaju smirene. Osobe koje su pak nisko na spomenutoj dimenziji, ili visoko na dimenziji neuroticizma, sklone su iracionalnim idejama, emocionalno su nestabilne te nemaju razvijene mogućnosti za prevladavanje različitih stresnih događaja (Bajraktarević, 2004). Dimenzija otvorenosti, podrazumijeva zamišljanje, intelektualnu radoznalost, te nezavisnost mišljenja. Osobe koje su visoko na ovoj dimenziji, otvorenog su duha, radoznale za nove događaje, sklone eksperimentiranju, te novim idejama. Nizak rezultat na ovoj dimenziji upućuje da se radi o osobama konzervativnog mišljenja, kod kojih su reakcije prigušene, te se odlučuju za dobro poznate i sigurne stvari (Bajraktarević, 2004).

Sve veći korpus istraživanja sportske psihologije bavi se problemima stresa i anksioznosti. Navodi se da je preko 50% konsultacija tokom svjetskih takmičenja, bilo vezano za stres i anksioznost (Parnabas, Mahmood, & Ampofo-Beateng, 2009). "Anksioznost je kompleksno, neugodno čuvstvo bojazni, napetosti i nesigurnosti, praćeno aktivacijom autonomnog živčanog sustava" (Petz, 2005, str. 19). Tradicionalno se tu mači kao negativno emocionalno stanje koje karakterizira nervoza, zabrinutost, strepnja (Cox, 1998). Spielberger je ukazao na postojanje anksioznosti kao crte ličnosti i kao psihičkog stanja (Spielberger, 1966). Stanje anksioznosti je povezano s prolaznim uzbuđenjem i tenzijom, dok crta anksioznosti ukazuje na trajniju karakteristiku osobe. Razvijanje anksioznosti kao crte ličnosti zavisi od personalnih dispozicija i sredinskih

uticaja, nije prisutna kod svih sportista, dok stanje takmičarske anksioznosti može da postoji u izvjesnoj mjeri kod svih sportista (Elgin, 2000). U kontekstu sporta smatra se da je stanje anksioznosti jedan od faktora koji značajno utiče na kvalitetu sportskog doživljaja, posebno anksioznost koja prethodi takmičenju, odnosno predtakmičarska anksioznost (Cox, 1998). Sportska anksioznost predstavlja tendenciju da se situacije takmičenja procjenjuju kao prijeteće, a kao odgovor na ovakvu situaciju javlja se anksiozno stanje. Osoba koja ima visoku crtu anksioznosti takmičenje opaža i doživljava kao više prijeteće i u njemu reagira s visokim stanjem pobuđenosti, nego osoba s niskom crtom anksioznosti (Weinberg & Gould, 2007). Istraživanja su ukazala na njenu multidimenzionalnu prirodu. Za sportski kontekst posebno su relevantne kognitivna i somatska anksioznost. Kognitivna anksioznost je njena mentalna komponenta, koja se odnosi na negativne misli, zabrinutost za kvalitet nastupa, strahove od neuspjeha, grešaka, loših komentara, itd. Upravo je kognitivna anksioznost (briga), često prepoznata kao ključni konstrukt sportske anksioznosti (Bridges i Knight, 2005; Dunn i Dunn, 2001). Kognitivna anksioznost je najčešće orijentirana na budućnost, javlja se kada se pažnja usmjeri na očekivane izvore opasnosti, odnosno potencijalni neuspjeh (Bridges & Knight, 2005; Dunn & Dunn, 2001; Humara, 1999). Vidljivo je da kognitivna anksioznost umanjuje učinak sportiste, jer usmjerava na iščekivanje poraza.

Somatska anksioznost odnosi se na stanje fiziološke tenzije, koje može u različitoj mjeri da bude prisutno kod svih sportista i ne mora uvijek da bude praćeno neprijatnim psihičkim doživljajem (Martens, Vealey & Burton, 1990). Somatska komponenta anksioznosti manifestira se preko fizioloških odgovora, tj. stepena opažene tjelesne aktivacije kao što je ubrzano i plitko disanje, lupanje srca, znojenje ruku, mučnina u stomaku, povećana mišićna napetost, itd. Somatska anksioznost može da doprinese sportskom postignuću, ukoliko nije prisutna kognitivna anksioznost, jer može da pomogne sportisti da postigne i održi optimalan nivo aktivacije (Woodman and Hardy, 2003). Međusobni odnos različitih komponenti anksioznosti i uticaj na sportsko izvođenje nije jednostavan, a istraživanja ne donose jednoznačne rezultate. Poznato je da takmičarske situacije karakterizira neizvjesnost ishoda takmičenja. Činjenica da se takmičenje završava sa samo jednim pobjednikom, predstavlja značajan izvor stresa za sve učesnike takmičenja, čiji je cilj pobjeda. Doživljaj stresa u takmičarskoj situaciji može u manjoj ili većoj mjeri da izazove anksiozne reakcije kod sportista i da ugrozi emocionalnu stabilnost i samopouzdanje. Kao što je navedeno anksioznost i samopouzdanje u takmičarskim situacijama bili su predmet mnogih istraživanja u sportskoj psihologiji (Martens, Vealey & Burton, 1995).

Emocionalna napetost i intenzivno emocionalno doživljavanje, odnosno emocionalni stres, ugrožavaju valjanost izvođenja pojedinih pokreta, jer uzrokuju naruša-

vanje balansa (međusobne povezanosti elemenata i optimalne interakcije svih faktora) utreniranog stereotipa izvedbe aktivnosti. Porast anksioznosti preko optimalne granice može da se usmjeri na ponašanje i aktivnosti sportiste ka negativnim tokovima. Ovakvi negativni tokovi se manifestiraju u kvantitativnom smislu inhibicijom nervno-mišićnih reakcija ili u kvalitativnom smislu haotičnim ponašanjem, što svakako negativno utiče na efikasnost u vrhunskim sportskim aktivnostima. Bungić i Barić (2009) ističu da su anksiozniji sportisti često zabrinuti zbog pogreški, češće negativno razmišljaju prije takmičenja, teže se koncentriraju.

Visok stepen anksioznosti, ne samo da može negativno da djeluje na sportski rezultat, već i na zdravlje sportista. Anksioznost u ekstremnim slučajevima može dovesti do šoka, značajno promijeniti ponašanje sportiste, smanjenjem koncentracije i uticajem na kontrolu pokreta (Pijpers, Oudejans, Holsheimer, & Bakker, 2003).

Samopouzdanje je treća komponenta anksioznosti, jer je pokazano da nedostatak samopouzdanja doprinosi rastu takmičarske anksioznosti, i obrnuto (Bačnac, 2015). Za razliku od koncepta samopoštovanja (self-esteem) u čijoj osnovi je opažanje sebe kao osobe, samopouzdanje se zasniva na opažanje sopstvenih sposobnosti da se može nešto uspješno uraditi i situaciono je specifično (npr. sportsko samopouzdanje, akademsko samopouzdanje). Samopouzdanje se odnosi na vjerovanje pojedinca da posjeduje sposobnosti i vještine neophodne za postizanje uspjeha (Vealey & Chase, 2008, str. 66). Opći je stav, kako među istraživačima u sportskoj psihologiji, tako i među sportistima i trenerima, da je samopouzdanje jedan od ključnih faktora uspjeha i afirmacije u sportu. Za sport je značajno razlikovanje samopouzdanja kao crte ličnosti i samopouzdanja kao stanja. Sportisti koji imaju više samopouzdanja na nivou crte ličnosti, najčešće posjeduju više samopouzdanja i u pojedinačnim takmičarskim situacijama (Lazarević, 2003).

Problem

Proučavanje na koji je način ličnost povezana sa sportskim aktivnostima u mnogo čemu je interesantno područje psihologije sporta. Uglavnom se govori o složenom odnosu uspjeha u sportu i ličnosti. U kontekstu sporta, smatra se da je stanje anksioznosti jedan od faktora koji značajno utiče na kvalitetu sportskog doživljaja, posebno anksioznost koja prethodi takmičenju, odnosno predtakmičarska anksioznost (Cox, 1998). Osobine ličnosti mogu biti ključan aspekt za razumijevanje i predviđanje ponašanja pojedinaca kako u različitim situacijama, tako i za vrijeme sportskih aktivnosti (Horga, 2009) zbog čega su spoznaje iz takvih istraživanja vrlo korisne. Predispozicije ličnosti se najčešće spominju kao osnova negativnih emocionalnih reakcija (među

kojima je i anksioznost). Stoga, osnovni problem ovog rada jeste ispitati odnos osobina ličnosti i predtakmičarske anksioznosti sportista.

Cilj i zadaci

Osnovni cilj rada je bio utvrditi izraženost predtakmičarske anksioznosti, njenu vezu s dimenzijama ličnosti kako bi se bolje shvatila ponašanja sportista za vrijeme sporstkih aktivnosti, osvijestio značaj prepoznavanja uticaja negativnih faktora, te unaprijedile vještine koje bi u sportskim aktivnostima omogućile bolje ostvarenje sportskih potencijala. Zadaci u istraživanju su se odnosili na: ispitivanje izraženosti predtakmičarske anksioznosti (kognitivne, somatske i stepena samopouzdanja), utvrđivanje povezanosti između kognitivne, somatske anksioznosti i samopouzdanja, ispitivanje razlika u predtakmičarskoj anksioznosti s obzirom na individualni/timski sport, kao i dobne razlike u predtakmičarskoj anksioznosti, te utvrđivanje povezanosti osobina ličnosti i predtakmičarske anksioznosti sportista.

METOD

Uzorak istraživanja

Istraživanje je urađeno na prigodnom uzorku kojeg je činilo 218 sportista muškog spola (fudbal, košarka, tenis, rukomet, borilački sportovi). Njih 119 ili 54,59% je bilo uključeno u timski sport, dok je njih 99 ili 45,41% bilo uključeno u individualni sport. Starosna dob ispitanika se kretala od 15 do 30 godina.

Instrumenti

U istraživanju su korišteni sljedeći mjerni instrumenti: upitnik stanja kompetitivne anksioznosti (CSAI-2, Martens, Burton, Vealey, Bump i Smith, 1990) i petofaktorski inventar ličnosti (John, Donahue i Kentle, 1991).

Jedan od najpoznatijih instrumenata za mjerenje predtakmičarske anksioznosti je upitnik stanja anksioznosti tokom takmičenja CSAI-2 (Martens, Burton, Vealey, Bump i Smith, 1990). Instrument se sastoji od tri subskele: kognitivne anksioznosti (9 stavki) somatske anksioznosti (9 stavki) i samopouzdanja (9 stavki). Stavke se nalaze na četverostepenoj Likertovoj skali. Stanje samopouzdanosti koje se ispituje ovim upitnikom razlikuje se od samopouzdanja kao osobine ličnosti, jer se odnosi na specifične situacije ili vremenski vrlo ograničene epizode, dok je samopouzdanje kao osobina dio ličnosti neke osobe. Pouzdanost subskala predtakmičarske anksioznosti se kretala

od .755 do .823: kognitivna anksioznost ($\alpha=.823$), somatska anksioznost ($\alpha=.755$), samopouzdanje ($\alpha=.784$).

Za utvrđivanje osobina ličnosti korišten je petofaktorski inventar ličnosti (John, Donahue i Kentle, 1991). BFI je instrument koji omogućava samoprocjenu pet temeljnih dimenzija ličnosti: Ekstraverzija (E), Ugodnost (A), Savjesnost (C), Neuroticizam (N) i Otvorenost (O). Inventar sadrži 44 čestice dobijene faktorskom analizom na velikom broju uzoraka ispitanika. Procjenjivanje se obavlja na skali Likertovog tipa od 1 do 5. Ispitanici su upitnike popunjavali prilikom pripreme za takmičenje. Vrijednosti Alpha koeficijenta za dimenzije petofaktorskog inventara ličnosti su: Ekstraverzija ($\alpha = .581$), Ugodnost ($\alpha = .854$), Savjesnost ($\alpha = .823$), Neuroticizam ($\alpha = .545$), Otvorenost ($\alpha = .547$). Tri dimenzije (ekstraverzija, neuroticizam i otvorenost) nemaju zadovoljavajuću pouzdanost (.70). Međutim, s obzirom da pouzdanost cijelog upitnika iznosi ($\alpha = .835$), te da jedan broj autora navodi da se neprihvatljivom pouzdanošću smatra ona ispod .50 (Kline, 2011; George i Mallery, 2003), što nije slučaj kod dijela dimenzija ovog upitnika, navedene dimenzije su dalje zadržane i korištene u ovom istraživanju.

Postupak

Ispitivanje je sprovedeno u klubovima na području Tuzlanskog kantona, koje su sprovedli treneri na posljednjem treningu pred nastup. U istraživanju su poštovani principi anonimnosti i dobrovoljnosti. Trenerima je data jasna usmena i pismena uputa za popunjavanje upitnika. Nakon prikupljanja podataka urađene su potrebne statističke analize s ciljem dobijanja odgovora na postavljeni cilj i zadatke istraživanja. Istraživanje je sprovedeno u trajanju od 20 minuta. Ispitanici su prije početka rada dobili instrukcije za popunjavanje instrumentarija.

REZULTATI

Vrijednosti rezultata na Kolmogorov Smirnov testu za sve skale korištene u ovom istraživanju su statistički značajne ($p<.001$), što govori da distribucija rezultata statistički značajno odstupa od normalne distribucije. Međutim, uvidom u oblik distribucije svih skala, konstatirano je da distribucije nisu bimodalne niti U-oblika, što prema Petzu (1997), udovoljava uslovima za primjenu parametrijske statistike. Imajući u vidu postavljene zadatke na početku je bilo potrebno utvrditi deskriptivne statističke vrijednosti za predtakmičarsku anksioznost, odnosno varijable: kognitivna anksioznost,

somatska anksioznost i samopouzdanje. Rezultati pokazuju da sportisti izvještavaju o izraženoj kognitivnoj anksioznosti ($M=21,44$, $SD=5.35$, $Sk=-.872$), većem stepenu samopouzdanja ($M=27,09$, $SD=4.15$, $Sk=-.358$), dok somatska anksioznost prema njihovoj samoprocjeni nije izražena ($M=19,57$, $SD=4.58$, $Sk=.208$). Podaci su prikazani u Tabeli 1.

Tabela 1: Deskriptivni statistički parametri za varijable kognitivna anksioznost, somatska anksioznost i samopouzdanje

	N	Min	Max	M	SEM	SD	Skewness	Kurtosis KS	p
Kognitivna anksioznost	21 8	9.00	31.0 0	21.4 4	.362	5.35	-.872	.208	.219 .000
Somatska anksioznost	21 8	10.00	29.0 0	19.5 7	.310	4.58	.233	-.781	.162 .000
Samo- Pouzdanje	21 8	14.00	36.0 0	27.0 9	.281	4.15	-.358	.229	.142 .000

Drugi zadatak se odnosio na ispitivanje povezanosti kognitivne, somatske anksioznosti i samopouzdanja. Utvrđena je pozitivna veza između kognitivne anksioznosti i somatske anksioznosti ($r=.788$; $p=.00$), te negativna veza samopouzdanja s kognitivnom anksioznosti ($r=-.237$; $p=.00$), kao i sa somatskom anksioznosti ($r=-.166$; $p=.014$). Rezultati su vidljivi u Tabeli 2.

Tabela 2: Povezanost kognitivne, somatske anksioznosti i samopouzdanja sportista

	Kognitivna Anksioznost	Somatska anksioznost	Samopouzdanje
Kognitivna Anksioznost	1	.788**	-.237**
Somatska anksioznost		.000	.000
Samopouzdanje		218	218
		1	-.166*
			.014
			218
			1

U Tabeli 3 su prikazane dobne razlike kod sportista u predtakmičarskoj anksioznosti. Pronađene su značajne razlike u kognitivnoj anksioznosti u odnosu na dob ($F(3,214)=3.251, p=.041$) i somatskoj anksioznosti s obzirom na dob ($F(3,214)=7.036, p=.001$). Nije nađena značajna razika u samopouzdanju s obzirom na dob ($F(3,214)=1.653, p=.194$)

Tabela 3: Razlike u predtakmičarskoj anksioznosti u odnosu na dob

		N	M	SD	SEM	Min	Max	F	p
Kognitivna anksioznost	15-19	64	23.19	5.644	.871	11.00	28.00		
	20-25	78	20.55	5.956	.722	9.00	31.00		
	26-30	76	21.32	4.702	.452	9.00	28.00		
	Ukupno	218	21.44	5.358	.362	9.00	31.00	3.251	.041
Somatska anksioznost	15-19	64	21.71	4.363	.673	13.00	27.00		
	20-25	78	19.67	5.082	.616	10.00	29.00		
	26-30	76	18.67	4.066	.391	12.00	27.00		
	Ukupno	218	19.57	4.584	.310	10.00	29.00	7.036	.001
Samo- Pouzdanje	15-19	64	26.80	3.240	.499	19.00	31.00		
	20-25	78	27.85	4.082	.495	14.00	36.00		
	26-30	76	26.73	4.475	.430	20.00	35.00		
	Ukupno	218	27.09	4.155	.281	14.00	36.00	1.653	.194

Jedan od zadataka je bio ispitati razlike u predtakmičarskoj anksioznosti s obzirom na to da li sportisti pripadaju individualnom ili timskom sportu. Rezultati u tabeli pokazuju da postoji značajna razlika u korist individualnih sportova kada je u pitanju somatska anksioznost ($t(216)=-1.706; p=.09$) i samopouzdanje ($t(216)=-2.229; p=.027$)

Tabela 4: Razlike u predtakmičarskoj anksioznosti s obzirom na individualni/timski sport

	Timski/ Individualni sport	N	M	SD	SEM	t	P
Kognitivna anksioznost	Timski	119	20.98	5.737	.525		
	Individualni	99	22.00	4.836	.486	-1.398	.164
Somatska anksioznost	Timski	119	19.09	4.475	.410		
	Individualni	99	20.15	4.669	.469	-1.706	.09
Samopouzdanje	Timski	119	26.52	4.872	.446	-2.229	.027
	Individualni	99	27.77	2.964	.297		

Kada je u pitanju povezanost osobina ličnosti i predtakmičarske anksioznosti, uglavnom su pronađene značajne veze, što je prikazano u Tabeli 5. Pronađena je negativna veza kognitivne anksioznosti i savjesnosti ($r=-.231$; $p=.01$), kao i pozitivna veza s neuroticizmom ($r=.494$; $p=.00$). Također, postoji pozitivna veza somatske anksioznosti s neuroticizmom ($r=.426$; $p=.00$), dok je samopouzdanje pozitivno povezano s ekstraverzijom ($r=.171$; $p=.013$) i savjesnosti ($r=.316$; $p=.00$), a u značajnoj negativnoj vezi s ugodnosti ($r=-.181$; $p=.008$).

Tabela 5: Povezanost osobina ličnosti i predtakmičarske anksioznosti

	Kognitivna anksioznost	Somatska anksioznost	Ekstraverzija Samopouzdanje	Ugodnost	Savjesnost	Neuroticizam	Otvorenost
Kognitivna anksioznost	1	.788**	-.237**	-.116	.078	-.231**	.494**
	218	.000	.000	.093	.258	.001	.000
Somatska anksioznost		1	-.166*	-.018	-.021	-.122	.426**
		218	.014	.794	.763	.077	.000
Samo- pouzdanje			1	.171*	-.181**	.316**	-.117
			218	.013	.008	.000	.090
Ekstraverzija				1	.308**	.286**	-.236**
				218	.000	.000	.001
				1	.522**	-.231**	.599**

Ugodnost		.000	.001	.000
	218	218	218	218
		1	-.106	.551**
Savjesnost			.124	.000
		218	218	218
			1	-
Neuroticizam				.245**
				.000
			218	218
				1
Otvorenost				
				218

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

* . Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

DISKUSIJA

U našem radu rezultati ukazuju na veću predtakmičarsku kognitivnu anksioznost i samopouzdanje. Svakako da su neka od opravdanja većeg stepena kognitivne anksioznosti sve veća orijentacija na uspjeh i postignuće u sportu. U predtakmičarskim situacijama sportisti često imaju jednu vrstu pritiska da moraju da budu bolji od konkurencije kako bi ostvarili visoke ciljeve. Takmičarske situacije karakteriziraju nezvjesnost ishoda takmičenja. Kompetetivnost situacije može i najuspješnije i emocionalno najstabilnije sportiste da isprovocira da osjete nervozu, strah od neuspjeha, pad samopouzdanja i anksioznost (Moran, 2004). Doživljaj i vrsta anksioznosti u takmičarskoj situaciji zavisi i od percepcije sportista. Činjenica da se takmičenje završava sa samo jednim pobjednikom, predstavlja značajan izvor stresa i anksioznosti. Ističe se da sportisti koji imaju visok nivo sportskog samopouzdanja, procjenjuju simptome anksioznosti kao podstičuće (Pineda-Espejel i sar., 2011). Hardy i saradnici (1996) također navode prednost koju imaju vrhunski sportisti u nastajanju kognitivne anksioznosti, a to je njihovo samopouzdanje koje djeluje kao protektivni faktor. Istraživanja kontinuirano pokazuju da visok nivo sportske anksioznosti ometa postignuće sportiste (Behzadi i sar., 2011; Pineda-Espejel i sar., 2011).

Pronađena je izražena anksioznost kod sportista i u istraživanju (Velikić, Knežević i Rodić, 2014), što je u saglasnosti s našim istraživanjem. Dodatni faktor koji treba uzeti u obzir kod rezultata vezanih za ovaj zadatak je i činjenica da tradicionalna metodologija ne donosi uvijek vjerodostojne podatke iz jednostavnog razloga, što sportista može da saopšti da je u adekvatnom psihičkom stanju iako zapravo nije (Pluhar et al, 2019). Sportisti se razlikuju prema stepenu svjesnog uvida u aktuelno psihičko

stanje za takmičenje (Mladenović, 2019). Sportisti ne moraju uvijek da budu svjesni svog realnog psihičkog stanja za takmičenje i mogu da vjeruju da posjeduju veći stepen samokontrole, nivoa aktivacije i anksioznosti, nego što to objektivno jeste.

Kada su u pitanju dobne razlike u predtakmičarskoj anksioznosti naše istraživanje je pokazalo da postoje značajne razlike u predtakmičarskoj anksioznosti, te da se i kognitivna i somatska anksioznost razlikuju u odnosu na dob, stariji pokazuju manji stepen kognitivne i somatske anksioznosti, dok nema razlika u samopouzdanju kod sportista u odnosu na dob. Istraživanje se djelimično slaže s drugim istraživanjima, jer iskusniji i stariji sportisti izvještavaju o nižem stepenu kognitivne anksioznosti, kao i o većem stepenu sportskog samopouzdanja (Humara, 1999). Iz navedenog se može vidjeti da na nivo kognitivne anksioznosti utiče i iskustvo, odnosno dužina bavljenja sportom. Rukometaši s više iskustva postižu značajno veće rezultate na skalama ekstraverzije, psihoticizma i samopouzdanja, a niže na skali neuroticizma, također postupkom multiple regresijske analize, neuroticizam se pokazao kao pozitivan prediktor somatske i kognitivne anksioznosti (Mesić, 2012).

U ranoj adolescenciji, također, dolazi i do naglog kognitivnog razvoja koji omogućava preokupaciju složenijim temama koje mogu biti izvor briga. Pretpostavljamo da bi manja izraženost anksioznosti u starijoj dobnoj skupini mogla biti povezana i s adaptacijom. Iskustveno je poznato da s godinama starosti, sportskim stažom i iskustvom u košarkaškoj igri, dolazi do razvijanja sve efikasnijih individualnih strategija prevladavanja stresa i anksioznosti u situaciji utakmice, kao i porasta samopouzdanja (Mladenović i Trunić, 2014). Podaci iz literature potvrđuju takvo stanovište, potkrepljujući ga empirijskim podacima o nižim skorovima na mjerama kognitivne i somatske anksioznosti koje su u funkciji sportskog iskustva (Radochonski, Cynarski, Perenc & Siorek-Maslanka, 2011).

Pretpostavila se povezanost između dimenzija predtakmičarske anksioznosti, što se i potvrdilo rezultatima. Kognitivna anksioznost bila je pozitivno povezana sa somatskom anksioznošću. Sportisti koji se više boje negativne socijalne evaluacije, te strahuju od neuspjeha i gubitka samopoštovanja moguće je da doživljavaju i više negativnih fizičkih promjena. Oba stanja anksioznosti bila su negativno povezana sa samopouzdanjem, odnosno sportisti koji doživljavaju veću anksioznost osjećaju se i manje samopouzdana i obrnuto. Slične rezultate je pronašla i Škulić (2018). U sportskoj psihologiji se dugo smatralo da su samopouzdanje i anksioznost lice i naličje istog novčića, ali iako odnos ove dvije psihološke varijable nije tako jednostavan, uopšteno govoreći, visoko samopouzdanje i niska anksioznost dovode se u vezu sa uspjehom u situaciji sportskog postignuća (Mladenović i Trunić, 2014). Istraživanja pokazuju da

je visoka timska kohezija pozitivno povezana sa samopouzdanjem u takmičarskoj situaciji, samopoštovanjem, dobrim općim raspoloženjem, efikasnošću i prihvatanjem odgovornosti u takmičarskoj situaciji (Borrego, Cid & Silva, 2012). Pokazalo se da su nisko samopoštovanje i nemotiviranost (Mladenović, 2010) od prediktivnog značaja za pojavu stanja anksioznosti u takmičarskoj situaciji (Kolayis, 2012). Prednost koju imaju vrhunski sportisti u nastajanju kognitivne anksioznosti jeste upravo njihovo samopouzdanje koje djeluje kao protektivni faktor (Hardy et al, 1996). U istraživanju s mladim atletičarkama pronađena je povezanost anksioznosti i samopoštovanja takve prirode da anksioznije atletičarke izvještavaju o nižem nivou samopoštovanja. Anksiozniji sportisti su često zabrinutiji zbog pogreški, češće negativno razmišljaju prije takmičenja, teže se koncentriraju (Bunjić i Barić, 2009). Sportisti s visokim nivoom samopoštovanja i nižom anksioznošću su usmjereni na takmičenje i odlučni da daju najbolje od sebe, vjeruju u sebe, ne pridaju puno pažnje dokazivanju kompetentnosti, te nisu pretjerano zabrinuti zbog mogućeg neuspjeha (Bunjić i Barić, 2009).

Utvrđena je statistički značajna razlika između sportista timskih i individualnih sportova na dimenziji somatske predtakmičarske anksioznosti i dimenziji samopouzdanja, pri čemu su sportisti iz individualnih sportova postigli veći rezultat u usporedbi sa sportistima iz timskih sportova u somatskoj predtakmičarskoj anksioznosti i samopouzdanju. Na dimenziji predtakmičarske kognitivne anksioznosti nije bilo značajnih razlika. Više rezultate na dimenzijama kognitivne i somatske anksioznosti u odnosu na ekipne u nekim ranijim istraživanjima pronašli su Radzi, Yusof i Zakaria (2013) i Soltani, Hojati i Hossini (2016). Slične nalaze donosi i istraživanje sprovedeno na djeci osnovnoškolskog uzrasta. Pokazalo se da su djeca koja su uključena u individualne sportove sklonija razvijanju socijalne anksioznosti nego djeca koja se bave timskim sportovima (Schumacher-Dimech & Seiler, 2010). Većina naučnika koji su proučavali ličnost u sportu naglašavaju očigledne razlike između individualnih i ekipnih sportova, a koji su opet unutar svoje kategorije vrlo heterogeni (Kirkcaldy, 1982; Trninić, 2015). Veći stepen somatske anksioznosti i niže sportsko samopouzdanje je potvrđeno na uzorku sportista koji se bave individualnim sportom, u poređenju s onima koji se bave kolektivnim sportom (Humara, 1999). Objašnjenje za ovakve rezultate moglo bi se pronaći u podijeljenoj odgovornosti u timskim sportovima, u odnosu na individualne sportove (Humara, 1999), odnosno, u različitom referentnom okviru koji ovi sportisti imaju (timski nasuprot individualnom okviru). Također je moguće da ekipa ublaži dio pritiska kojeg sportisti osjećaju, dok individualni sportisti nemaju takvu vrstu podrške. Isto tako, individualni sportisti mogu biti više izloženi vrednovanju, te se osjećaju više odgovornim za vlastite uspjehe u odnosu na sportiste

ekipnog sporta, gdje je odgovornost za izvedbu distribuirana na više osoba. Sve to može dovesti do intenzivnijeg doživljavanja anksioznosti. Potrebno je naglasiti da u individualnim sportovima sportisti do uspjeha sami dolaze, ne ovise od drugih saigrača. Ako se uporede vrijednosti dobijene na dimenziji samopouzdanja, onda naši rezultati ukazuju da su sportisti iz individualnih sportova pokazali veći nivo samopouzdanja u odnosu na sportiste iz timskih sportova. U nekim istraživanjima (Zeng, 2003; Barić i Čerenšek, 2011; Radzi, Yusof i Zakaria, 2013) nije pronađena značajna razlika.

Prema Mladenović (2016) značajno više vrijednosti na mjeri kognitivne anksioznosti dobijene su za vrhunske strijelce, nego za vrhunske sportiste u kolektivnom sportu - rukometu. Pokazalo se, naprimjer, da postoje razlike u pogledu psiholoških vještina i motivacije za uspjehom (Pluhar et al, 2019). U kolektivnim sportovima izraženija je osjetljivost na prihvatanje okoline, razvoj vještina i uticaj trenera. U individualnim sportovima veći je fokus na razvoju sposobnosti koncentracije i mentalne snage. Izostanak socijalne podrške u individualnom sportu ističe u prvi plan razvoj lične odgovornosti i oslanjanje na sebe (Boone & Leadbeater, 2006). Jedan od značajnih negativnih psiholoških faktora kod individualnih sportova može biti i razvoj osjećaja krivice i unutrašnje atribucije odgovornosti za neuspjeh. Neka istraživanja su došla do drugačijih rezultata od naših, pa se tako se navodi da sportisti iz individualnih sportova više doživljavaju anksioznost kao predtakmičarsko stanje, nego sportisti iz timskih sportova (Han et al, 2006). Istraživanja pokazuju da je visoka timska kohezija pozitivno povezana sa samopouzdanjem u takmičarskoj situaciji, samopoštovanjem, dobrim općim raspoloženjem, efikasnošću i prihvatanjem odgovornosti u takmičarskoj situaciji (Borrego, Cid & Silva, 2012). Međutim, jedna meta analiza o povezanosti kognitivne anksioznosti, takmičarskog samopouzdanja i postignuća u takmičarskom sportu, ukazala je da nema značajnih razlika između sportista iz individualnih i kolektivnih sportova (Woodman & Hardy, 2003). Nekonkistentost rezultata psiholoških istraživanja mentalnih stanja pred takmičenje u individualnim i kolektivnim sportovima, pripisuje se različitoj metodologiji, a od značaja je i vremenska distanca između trenutka sprovođenja ispitivanja i održavanja takmičenja.

Rezultati nekih istraživanja ukazuju da su sportisti iz individualnih sportova samosvjesniji i važnija im je lična autonomija, dok su sportisti iz kolektivnih sportova saradljiviji i s istaknutijom sociotropijom (Nia & Besharat, 2010). Još jedno istraživanje (Pluhar et al, 2019) ide u prilog našim rezultatima koje pokazuje da su sportisti iz individualnih sportova pod većim rizikom da razviju simptome anksioznosti i da mogu značajno više da doživljavaju anksioznost kao predtakmičarsko stanje. Mogu postojati

značajne razlike i u odnosu na vrstu individualnog sporta (Sanioglu, Ulker & Sanioglu Tanis, 2017). Kada se uzmu u obzir i neki fiziološki parametri, pokazuje se da postoji veća vulnerabilnost sportista iz individualnih sportova da podlegnu stresnoj takmičarskoj situaciji (Radzi, Yusof & Zakaria, 2013). Također se pokazalo da sportisti iz individualnih sportova pokazuju više skorove na crtama kao što su pozitivnost, istrajnost, rezilijentnost, samoefikasnost i samopoštovanje (Laborde et al, 2016).

Kada je u pitanju peti zadatak naše istraživanje je većim dijelom u saglasnosti s drugim istraživanjima (Velikić, Knežević i Rodić, 2014) koje ukazuje na određenu povezanost osobina ličnosti s predtakmičarskom anksioznošću. Prema navedenim autorima osobine ličnosti objašnjavaju 28% varijance somatske anksioznosti, 44% varijance kognitivne anksioznosti i 40% sportskog samopouzdanja. Dalje, u istraživanu Marić (2010) je utvrđena veza anksioznosti i dimenzija neuroticizma i ekstroverzije. Predispozicije ličnosti koje se najčešće pominju kao osnova negativnih emocionalnih reakcija (među kojima je i anksioznost), jesu ekstraverzija i neuroticizam (Marić, 2010). Neuroticizam je povezan s negativnim afektivitetom, odnosi se na sklonost doživljavanja negativnih emocija, uključujući i anksioznost (Tran, 2012), što je slučaj i u našem istraživanju. Ekstraverte karakterizira nizak nivo kognitivne aktivacije, pa im je neophodan veći broj stimulusa, što rezultira većom bihevioralnom aktivnošću (Smederevac, Mitrović i Čolović, 2010). U našem radu nije pronađena veza predtakmičarske anksioznosti i ekstrovertnosti. Ističe se da introverti koji ispoljavaju suprotno ponašanje i afektivitet karakterizira visok nivo kognitivne pobuđenosti, te stoga oni izbjegavaju pretjeranu stimulaciju, što rezultira bihevioralnom inhibicijom (Smederevac i sar., 2010). Istraživanja pokazuju da je kombinacija visokog neuroticizma i niske ekstraverzije prediktor opće anksioznosti, straha od neuspjeha i depresije na uzorku studenata (Gershuny i Sher, 1998; Matsudaira i Kitamura, 2006). Samim tim, može se očekivati slična kombinacija osobina kod sportista koji ispoljavaju veći stepen sportske anksioznosti. Rezultate koje su dobili pomenuti autori potvrđuje naše istraživanje koje pokazuje da postoji značajna veza neuroticizma s kognitivnom i somatskom predtakmičarskom anksioznošću, te da je samopouzdanje u značajnoj vezi s ekstrovertnošću. Sve navedeno ukazuje na potreban smjer intervencija kada je u pitanju predtakmičarska anksioznost, jer prema Coxu (1998) upravo uspješne sportiste karakterizira nizak nivo neuroticizma i anksioznosti, a visok stepen ekstravertnosti.

U našem istraživanju dimenzija savjesnosti je u značajnoj pozitivnoj vezi s predtakmičarskim samopouzdanjem. I u drugim istraživanjima (Matsumoto, Takeuchi, Nakajima i Iida, 2000) savjesnost se pokazala kao negativan prediktor sportske an-

ksioznosti. Moguće objašnjenje je da su sportisti koji imaju izraženu savjesnost, u većoj mjeri istrajniji u treniranju, samim tim imaju više samopouzdanja i manje su anksiozni. Na sličan, ali obrnut način djeluje neuroticizam, koji za posljedicu ima nisko samopouzdanje i veću anksioznost. Istraživanja također pokazuju povezanost ekstraverzije i sportskog samopouzdanja, koji zajedno čine prediktore sportskog postignuća (Matsumoto i sar., 2000). U ovom radu je također prepoznat odnos između navedenih varijabli.

Rezultati su pokazali kako su sportisti imali veći rezultat na dimenziji ekstraverzije, savjesnosti i otvorenosti iskustvu, dok su manji rezultat imali na dimenziji neuroticizma od nesportista (Mokhtari i Hagh, 2014). Navedeni autori ističu kako su sportisti koji imaju veći rezultat na dimenziji savjesnosti, sposobni nositi se s većim nivoom stresa, bez smanjenja funkcioniranja tijela tokom sportske aktivnosti, što u konačnici vodi do većeg uspjeha u sportu. Što su sportisti ekstravertniji, više će uticati na svoju okolinu, pa tako i na saigrače, što vodi boljoj komunikaciji i boljim prilikama za saradnju i time uspjehu u sportu (Mokhtari i Hagh, 2014).

ZAKLJUČAK

Rezultati ovog istraživanja su pokazali da je izražena predtakmičarska kognitivna anksioznost kod sportista i da oni pozitivno procjenjuju svoje samopouzdanje. Postoji značajna pozitivna veza kognitivne i somatske anksioznosti s dimenzijom neuroticizma, dok je utvrđena negativna veza između savjesnosti i predtakmičarske anksioznosti. Predtakmičarsko samopouzdanje je pozitivno povezano s dimenzijama savjesnosti i ekstraverzijom, a negativno s dimenzijom ugodnosti. Viši nivo predtakmičarske somatske anksioznosti i samopouzdanja pokazuju sportisti iz individualnih sportova u odnosu na sportiste iz timskih sportova. Postoji značajna pozitivna veza između dimenzija anksioznosti, a također stariji sportisti imaju manji stepen kognitivne i somatske predtakmičarske anksioznosti od mlađih. Stepenu u kome će nečija ličnost imati uticaja na sportske aktivnosti ovisi o interakciji između osobe (ličnosti) i situacije (okoline). Postoji mnogo faktora koji utiču na odnos osobina ličnosti i anksioznosti. Uvježbavanje postaje izuzetno važno u primjeni postupaka samokontrole, upravljanja emocijama i upotrebe mehanizama samopomoći u emocionalno intenzivnim situacijama, te uslovima visokih fizičkih i psihičkih opterećenja. Potrebno je da se pomogne sportisti da nađe i održi optimalno stanje preko prepoznavanja i upravljanja uznemirenošću. Neke važnije smjernice su: prepoznati znakove povećanog uzbuđenja i zabrinutosti sportiste, identificirati optimalnu kombinaciju uzbuđenjem

vezanih emocija, kao i lične, situacione faktore koji međusobno utiču na uzbuđenje, osmisliti treniranje i instrukcionu praksu za svakog pojedinca, razviti samopouzdanje kod igrača. Dobijeni nalazi su vrijedni za istraživače, trenere, sportiste, radi boljeg razumijevanja anksioznosti u sportskom kontekstu. Posebna vrijednost rada se ogleda u tome što daje još jedan empirijski dokaz da je vrlo važno uključiti psihološke aspekte u pripremi sportista, kako u trenažnom, tako i u takmičarskom kontekstu. Kao imperativ se nameće unapređenje psiholoških vještina sportista, jer na sportskoj sceni ostaju oni koji posjeduju veći nivo ekstraverzije i stabilnosti, te oni s manjom brigom o potencijalnom neuspjehu i negativnim posljedicama, što čini osnovu predtakmičarske anksioznosti. Rezultati istraživanja mogu pomoći da se preduprije faktori koji utiču na anksioznost sportiste u cilju boljeg sportskog postignuća. Nedostaci ovog istraživanja se odnose na teškoće ispitivanja predtakmičarske anksioznosti zbog nemogućnosti da sportisti ispunjavaju upitnike neposredno pred takmičenje, vremenski razmak pred takmičenje za sportiste, različiti sportovi i nivoi takmičenja, te poželjnost odgovora. Potrebno je koristiti i druge metode ispitivanja osim upitnika samoprocjene. Također jedan od nedostataka ovog istraživanja tiče se niskog stepena pouzdanosti za tri dimenzije primijenjenog inventara osobina ličnosti (BFI). Za dimenzije (ekstraverzija, neuroticizam, otvorenost) nije pronađen zadovoljavajući nivo pouzdanosti, stoga postoje ograničenja u dijelu generalizacije zaključaka na populaciju. Međutim, zbog česte upotrebe navedenog upitnika i s obzirom na važnost dimenzija ličnosti koje mjeri upitnik, naročito u sportu, te zadovoljavajuće pouzdanosti cijelog upitnika, smatralo se opravdanim primijeniti ga u ovom istraživanju. Sve navedeno daje dobru osnovu za nova istraživanja, uz korištenje navedenih upitnika kao i nekih drugih, s kojima će se pokušati doći do dodatnih odgovora na pitanja koja je tretirao ovaj rad.

LITERATURA

1. Bačanac, Lj. (2015). *Elementi psihologije sporta* - autorizovana skripta. Beograd.
2. Bačanac, Lj., Nikolić, M., & Ilić, J. (2010). Odnos sportskog samopouzdanja sa demografskim, situacionim i psihološkim karakteristikama sportista. *XIV međunarodni naučni skup „Fis komunikacije 2010“*, 22. oktobar; Univerzitet u Nišu, Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja, Zbornik radova, pp. 359-378.
4. Bajraktarević, J. (2004). *Psihologija sporta - Teorija i empirija*. Sarajevo: ArkaPRESS.

5. Barić, R. (2006). *Psihologija sporta*, preuzeto 29.05.2021. sa https://bib.irb.hr/datoteka/255352.PSIHOLOGIJA_SPORTA.doc
6. Barić, R. i Čerenšek, I. (2011). *Competitive anxiety and goal orientation in Croatian athletes*. Zagreb: Kineziološki fakultet.
7. Boone, E.M. & Leadbeater, B.J. (2006). Game on: diminishing risks for depressive symptoms in early adolescence through positive involvement in team sports. *Journal of Research on Adolescence*, 16 (1), 137-145.
8. Borrego, C.C., Cid, L. & Silva, C. (2012). Relationship between group cohesion and anxiety in soccer. *Journal of Human Kinetics*, 34. 119-127.
9. Bosnar, K. i Balent, B. (2009). *Uvod u psihologiju sporta – Priručnik za sportske trenere*. Zagreb: Kineziološki fakultet.
10. Behzadi, F., Hamzei, M., Nori, S., & Salehian, M. H. (2011). The Relationship between goal orientation and competitive anxiety in individual and team athletes fields. *Scholars Research Library*, 2, 261–268
11. Bridges, A., & Knight, B. (2005). *The role of cognitive and somatic anxiety in athletic performance*. Hanover, Germany: Hanover College.
12. Bungić, M i Barić, R. (2009). Tjelesno vježbanje i neki aspekti psihološkog zdravlja/ *Hrvatski športskomedicinski vjesnik*, 24 (2) 65-75
13. Costa, P. T., & McCrae, R. R. (1992). The five-factor model of personality and its relevance to personality disorders. *Journal of Personality Disorders*, 6(4), 343–359. <https://doi.org/10.1521/pedi.1992.6.4.343>
14. Cox, R. H. (1998). *Psihologija sporta - Koncepti i primjene*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
15. Drenovac, M. (2007). *Sportska psihologija*. Osijek: Filozofski fakultet.
16. Dunn, J. G. H., & Dunn, J. C. (2001). Relationships among the sport competition anxiety test, the sport anxiety scale, and the collegiate hockey worry scale. *Journal of Applied Sport Psychology*, 13(4), 411–429. doi: 10.1080/104132001753226274
17. Elgin, S. L. (2000). State anxiety of woman basketball player's prior to competition. *Perceptual and Motor Skills*, 83 (2). 375- 383.
18. George, D., & Mallery, P. (2003). *SPSS for Windows step by step: A simple guide and reference. 11.0 update (4th ed.)*. Boston, MA: Allyn & Bacon.
19. Gershuny, B. S., & Sher, K. J. (1998). The relation between personality and anxiety: Findings from a 3-year prospective study. *Journal of Abnormal Psychology*, 107(2), 252–262.
doi: 10.1037/0021- 843X.107.2.252; PMid

20. Han, D. H., Kim, J. H., Lee, Y. S., Bae, S. J., Bae, S. J., Kim, H. J., Sim, M. Y., Sung, Y.H. &
21. Lyoo, I.K. (2006). Influence Of Temperament And Anxiety On Athletic Performance. *Journal of Sports Science and Medicine*, 5 (3), 381–389.
22. Hardy, L., Jones, G., & Gould, D. (1996). *Understanding Psychological Preparation for Sport Theory and Practice of Elite Performers*. Wiley Chichester.
23. Horga, S. (2009). *Psihologija sporta*. Zagreb: Kineziološki fakultet.
24. Humara, M. (1999). The relationship between anxiety and performance: A cognitive behavioral perspective. *The Online Journal of Sport Psychology*, 1, 1–14.
25. John, O. P., Donahue, E. M. & Kentle, R. L. (1991). *The Big Five Inventory-Version 4a and 54*. Berkley, CA: University of California, Berkley, Institute of Personality and Social Research.
26. Kirkcaldy, B. D. (1982). Personality and sex differences related to positions in team sports. *International Journal of Sport Psychology*, 13(3), 141-153
27. Kline, R.B. (2011). *Principles and Practice of Structural Equation Modeling*. Guilford Press
28. Kolayis, H. (2012). Examining the wheelchair basketball players self esteem and motivation levels impacts on their state and trait anxiety levels. *Biology of Sport*, 29 (4), 285-290.
29. Laborde, S., Guillen, F. & Mosley, E. (2016). Positive personality-trait-like individual differences in athletes from individual- and team sports and in non-athletes. *Psychology of Sport and Exercise* 26, 9-13.
30. Larsen, R. J. i Buss, D. M. (2008). *Psihologija ličnosti*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
31. Lazarević, Lj. (2003). *Psihološka priprema sportista*. Beograd: Visoka škola za sport.
32. Marić, M. (2010). Osobine ličnosti, životni događaji i anksioznost adolescenata. [Personality traits, life events and adolescent anxiety]. *Primenjena psihologija*, 19(1), 39–57.
33. Mesić, M. (2012). Osobine ličnosti, kompetitivna anksioznost i suočavanje sa stresom kod sportaša. Diplomski rad. Sveučilište u Zadru.
34. Mokhtari, P., Haghi, M. (2014). The comparison of five personality factors between athlete and non-athlete students. *Indian J.Sci.Res.*, 3(1), 350-354.
35. Martens, R. (1977). *The Sport Competition Anxiety Test*. Champaign, IL: Human Kinetics.
36. Martens, R., Vealey, R. S. & Burton, D. (1995). *Competitive Anxiety in Sport*. Champaign, IL: Human Kinetics.

37. Martens, R., Burton, D., Vealey, R., Bump, L., & Smith, D. (1990). The competitive state anxiety Inventory-2 (CSAI-2). In R. Martens, R.S. Vealey, & D. Burton (Eds.), *Competitive Anxiety in Sport*, (pp. 117-190). Champaign, IL: Human Kinetics.
38. Matsudaira, T., & Kitamura, T. (2006). Personality traits as risk factors of depression and anxiety among Japanese students. *Journal of Clinical Psychology*, 62(1), 97–109. doi: 10.1002/jclp.20215; PMID: 16287151
39. Matsumoto, D., Takeuchi, M., Nakajima, T., & Iida, E. (2000). Competition anxiety, self-confidence, personality and competition performance of american elite and non-elite judo athletes. *Research Journal of Budo*, 32(3), 12–21
40. Mladenović, M. (2019). Elite athletes' assessment of mental state for competition in individual and team sports. *Sport science and health* 9, 102–113. doi: 10.7251/SSH1902102M
41. Mladenović, M. (2016). *Sportska motivacija*. Beograd: Zadužbina Andrejević
42. Mladenović, M. i Trunić, N. (2014). Competitive anxiety and self-confidence of Serbian basketball U16 players at EYOF 2009. Book of Abstracts. XX Congresso Nazionale AIPS, "Tradizione e innovazione: sfide per la psicologia dello sport e dell'esercizio", 23-25 Maggio, Rovereto (TN), Italy. P.52.
43. Mladenovic, M. & Trunić, N. (2015). Assessment of sportsman's activation level by Color Association Method. *14th European congress on sport psychology – Theories and applications for Performance, Health and Humanity*. Bern, Switzerland: 14-19. July. str 375-376
44. Mladenović, M. (2010). *Samomotivacija*. Beograd: Zadužbina Andrejević
45. Moran, A.P. (2004). *Sport and Exercise Psychology: a critical introduction*. USA: Routledge.
46. Nia, M.E. & Besharat, M.A. (2010). Comparison of athletes' personality characteristics in individual and team sports. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 5, 808-812.
47. Parnabas, V.A., Mahmood, Y., & Ampofo-Beateng, K. (2009). Cognitive, Somatic and Negative coping strategies among Malaysian athletes. *European Journal of Social Sciences*, 9(3), 387-398. doi: 10.1016/j.sbspro.2013.08.357
48. Petz, B. (2005). *Psihologijski rječnik*. Jastrebarsko: Naklada slap
49. Pijpers, J.R., Oudejans, R.R.D., Holsheimer, F., & Bakker, F.C. (2003). Anxiety performance relationships in climbing: a process-oriented Approach. *Psychology of Sport and Exercise*, 4(3), 283-304.

50. Pineda-Espejel, A., López-Walle, J., Rodríguez, J. T., Villanueva, M. M., & Gurrola, O. C. (2011). Precompetitive Anxiety and Self-confidence in Pan American Gymnasts. *Science of Gymnastics Journal*, 5(1), 39–48.
51. Pluhar, E., McCracken, C., Griffit, K.L., Christino, M.A., Sugimoto, D Jo. & Meehan III, W.P. (2019). Team sport athletes may be less likely to suffer anxiety or depression than individual sport athletes. *Urnal of Sport Science and Medicine*, 18, 490-496.
52. Radochonski M, Cynarski W, Perenc L, Siorek-Maslanka L.(2011) Competitive anxiety and coping strategies in young martial arts and track and field athletes. *Journal of Human Kinetics* 27(1),180–189.
53. Radzi, J.A., Yusof, S.M. & Zakaria, A.A. (2013). *Pre-competition anxie Conference on Social Science Research*, June 4-5. ty levels in individual and team sports athletes. Malayisa: International
54. Sanioglu, A., Ulker, M. & Sanioglu Tanis, Z. (2017). The effect of trait anxiety on success in individualathletes. *Turkish Journal of Sport and Exercise*, 19 (2), 289-295.
55. Schumacher Dimech, A. & Seiler, R. (2010). The Association Between Extra Curricular Sport Participation and Social Anxiety Symptoms in Children. *Journal of Clinical Sport Psychology*, 4, 191-203.
56. Smederevac, S., Mitrović, D., & Čolović, P. (2010). *Velikih pet plus dva* [The big five plus two]. Belgrade, Serbia: Centar za primenjenu psihologiju.
57. Soltani, H., Hojati, Z. i Hosseini, S. R. A. (2016). Comparative analysis of competitive state anxiety among team sport and individual sport athletes in Iran. *Physical Education Of Students*, 20(5), 57-60.
59. Spielberger, C. D. (1966). *Theory and research on anxiety*. Anxiety and behavior. New York: Academic press
60. Škulić, R. (2018). *Osobine ličnosti i predtakmičarska anksioznost kod individualnih i ekipnih sportaša*. Diplomski rad. Sveučilište u Zadru.
61. Tran, X. (2012). Football Scores on the Big Five Personality Factors across 50 States in the U.S. *Sports Medicine & Doping Studies*, 2(6), 1–5.
62. Trninić, M. (2015). *Osobine ličnosti i motivacijske dimenzije kod košarkaša različitih dobnih skupina i pozicija u igri*. Neobjavljeni doktorski rad. Split: Sveučilište u Splitu, Kineziološki fakultet.
63. Weinberg, R.S. & Gould, D. (1999). *Foundations of Sport and Exercis e Psychology*. Campaign, IL: Human Kinetics.

64. Woodman, T. & Hardy, L. (2003). The relative impact of cognitive anxiety and selfconfidence upon sport performance: *A metaanalysis*. *Journal Sports Science*, 21(6),443-457.
65. Vealey, R. S., & Chase M. A. (2008). *Self-confidence in sport*. In T.S. Horn, (Ed.),*Advances in Sport Psychology* (pp. 66-97). Champaign, IL: Human Kinetics.
66. Velikić, D., Knežević, J., & Rodić, N. (2014). Relacije nekih osobina ličnosti i karakteristika sportista sa sportskom anksioznošću. *SportLogia*, 10(1), 35-43
67. Zeng, H. Z. (2003). The Differences between Anxiety and Self-Confidence between Team and Individual Sports College Varsity Athletes. *International Sports Journal*, 7(1), 28-34

Abstract

It has long been known that the physical fitness of athletes is not enough to succeed in sports. Due to the growing focus on success and achievement in sports, researchers are very interested in determining the factors that contribute to this. Psychological factors such as: personality traits, pre-competition anxiety, self-confidence and many others are particularly important. Personality traits can be key to understanding and predicting the behavior of individuals both in different situations and during sports activities. Athletes, on the other hand, often report the negative impact of pre-competition anxiety on their athletic performance. Pre-competition anxiety implies a tendency to perceive competitive situations as intrusive, and entering the competition is accompanied by all the anxiety symptoms. Having this in mind, the main goal of the research was to examine the relationship between athletes' personality traits and pre-competition anxiety in order to raise awareness of the importance of recognizing the influence of negative factors and improving skills that would enable better realization of sports potential. The research included 218 male athletes (football, basketball, tennis, handball, martial arts). 119 of them are involved in team sports, while 99 are involved in individual sports. The age ranged from 15 to 30 years. The following measurement instruments were used in the study: the five-factor personality inventory (John, Donahue, & Kentle, 1991), and the Competitive Anxiety Questionnaire (CSAI-2, Martens, Martens, Burton, Vealey, Bump, & Smith, 1990). The reliability of the pre-competition anxiety sub-

scale ranged from .755 to .823: cognitive anxiety ($\alpha = .823$), somatic anxiety ($\alpha = .755$), self-confidence ($\alpha = .784$). The values of Alpha coefficients for the dimensions of the five-factor personality inventory are: Extraversion ($\alpha = .581$), Pleasure ($\alpha = .854$), Conscientiousness ($\alpha = .823$), Neuroticism ($\alpha = .545$), Openness ($\alpha = .547$). Respondents filled out questionnaires while preparing for the competition. The results showed that pre-competition cognitive anxiety was expressed in athletes, as indicated by the values of arithmetic mean and asymmetry ($M = 21,44$, $SD = 5,35$, $Sk = -.872$), values for somatic anxiety are in the zone of lower scores ($M = 19,57$, $SD = 4,58$, $Sk = .233$), while athletes estimate that their self-confidence is at a slightly higher level ($M = 27,09$, $SD = 4,15$, $Sk = -.358$). A negative relationship between the dimension of conscientiousness and pre-competitive cognitive anxiety ($r = -.237$; $p = .01$) was found, and a positive relationship between pre-competitive cognitive anxiety and the dimension of neuroticism ($r = .494$; $p = .00$). Also, there is a positive association of precompetitive somatic anxiety with neuroticism ($r = .426$; $p = .00$), while pre-competitive self-esteem is positively associated with the dimension of extraversion ($r = .171$; $p = .013$) and conscientiousness ($r = .316$; $p = .00$). A significant negative relationship between pre-competition self-confidence and the comfort dimension was found ($r = -.181$; $p = .008$). The obtained results indicate the importance of timely recognition of the importance of the influence of anxiety and personality traits in sports activities, and based on that the need to develop skills in order for athletes to cope more successfully with sports challenges.

Keywords: Personality traits, pre-competition anxiety, athletes

STRUČNI RADOVI

V **KONGRES PSIHOLOGA**
BIH TUZLA 2022

MILLONOVA EVOLUCIONA TEORIJA I CELOVITA PROCENA LIČNOSTI I PSIHOPATOLOGIJE

Snežana Svetozarević¹, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

Sažetak

Više od dve decenije, na ovim prostorima primenjuje se jedan od najzastupljenijih upitnika za procenu ličnosti u svetu, Millonov klinički multiosovinski inventar ličnosti (Millon Clinical Multiaxial Inventory; MCMI). Pokazao se veoma podesnim za integrativnu psihološku procenu, psihodijagnostiku, procenu psihoterapijskih potencijala i različite forenzičke ekspertize. Interpretacija klijentovog povoda obraćanja stručnjaku u terminima crta/poremećaja ličnosti i uobličene trpnje, koju omogućava MCMI, bliska je istovremeno i kliničkom diskursu i nozološkim sistemima. Kategorije su više nomenklativnog karaktera – interpretacija pretpostavlja integraciju kategorijalnog i dimenzionalnog pristupa, što je jedno od distinktivnih obeležja ovog instrumenta. Rad na inventaru za ispitanika relativno kratko traje – tvrdnje su podvrgnute testu čitljivosti pre nego što su uključene u završnu verziju inventara.

U regionalnoj praksi do sada nisu postojale nacionalne norme. Baterija psiholoških instrumenata prilikom procene radi unakrsne validacije rezultata, bila je znatno opsežnija. To je vodilo većem opterećenju klijenata i većem trošku sistema zdravstvene zaštite. Nakon višegodišnjih pregovora sa zvaničnim distributerom ovog instrumenta, odobreni su prevod i standardizacija na srpskoj i hrvatskoj populaciji. No, upotrebna dozvola i izrada normi početni je korak u složenom nizu aktivnosti koje imaju za cilj da umanje ili/i razreše dosadašnje izazove pri primeni MCMI u istraživanju i praksi. Naime, izveštaji iz brojnih internacionalnih standardizacija pokreću izvesne konceptualne i psihometrijske dileme u pogledu MCMI. Najčešće se tiču visine koeficijenata pouzdanosti i prisutne interkorelacije skala inventara, kao i nižih korelacija od očekivanih s nekim drugim “merama” ličnosti i psihopatologije.

Na značajan broj tih izazova, Millonova teorija nudi odgovore.

¹ snezana.svetozarevic@f.bg.ac.rs

Stoga, cilj ovog saopštenja jeste da se sažetim prikazom Millonove evolucione teorije razjasne psihometrijske specifičnosti na njoj zasnovanog inventara ličnosti, te predstavi njen doprinos celovitoj proceni ličnosti i psihopatologije.

Ključne reči: Millonova evolucionarna teorija; psihološka procena; ličnost i psihopatologija.

UVOD

Više od dve decenije, na ovim prostorima primenjuje se jedan od najzastupljenijih upitnika ličnosti u svetu, Millonov klinički multiosovinski inventar ličnosti (Millon Clinical Multiaxial Inventory; MCMI)(Alareque et al., 2021).

Pokazao se veoma podesnim za integrativnu psihološku procenu, psihodijagnostiku, procenu psihoterapijskih potencijala i različite forenzičke ekspertize (Millon, 2006; Groth-Marnat, 2009).

Interpretacija klijentovog povoda obraćanja stručnjaku u terminima crta/poremećaja ličnosti (shizoidni, izbegavajući, histrionični, antisocijalni, granični...) i uobličene trpnje (velika depresija, distimija, hipomanija, zloupotreba droga ili alkohola...), koju omogućava MCMI, bliska je istovremeno i kliničkom diskursu i nozološkim sistemima (Millon, 2006). Pritom, kategorije su više nomenklativnog karaktera – interpretacija pretpostavlja integraciju kategorijalnog i dimenzionalnog pristupa (Groth-Marnat, 2009). Povrh svega, rad na inventaru za ispitanika relativno kratko traje – tvrdnje su podvrgnute testu čitljivosti pre nego što su uključene u završnu verziju inventara (Millon, 2008; Grossman & Amendolace, 2017).

Nakon višegodišnjih pregovora sa zvaničnim distributerom ovog instrumenta, odobreni su prevod i standardizacija na srpskoj i hrvatskoj populaciji. No, upotrebna dozvola odnosno izrada normi tek je početni korak u složenom nizu aktivnosti koje imaju za cilj da umanje ili/i razreše dosadašnje izazove pri primeni MCMI u istraživanju i praksi. Na značajan broj tih izazova, Millonova evolucionarna teorija nudi odgovore.

Kada su u pitanju metodološki izazovi, opsežna literatura navedena na sajtu izdavača (*MCMI bibliography – images.pearsonclinical.com*, n.d.), i to prevashodno izveštaji iz brojnih internacionalnih standardizacija, pokreće izvesne konceptualne i psihometrijske dileme u pogledu MCMI. Najčešće se tiču visine koeficijenata pouzdanosti i prisutne interkorelacije skala inventara, kao i nižih korelacija od očekivanih s nekim drugim “merama” ličnosti i psihopatologije.

S druge strane, kako do sada u praksi na ovim prostorima nisu postojale nacionalne norme, primeniti upitnik značilo je osloniti se na strane norme. Samim tim, baterija psiholoških instrumenata prilikom procene radi unakrsne validacije rezultata, bila je znatno opsežnija. To je vodilo većem opterećenju klijenata i većem trošku sistema zdravstvene zaštite. Debate u vezi sa zasnovanošću primene psihološkog testa koji uključuje strane norme, ponekad su zahtevale dodatnu argumentaciju i angažovanje stručnih svedoka, s dodatnim porastom izdataka za te postupke. Uz navedeno, kliničari skreću pažnju na to da višestruka povišenja skorova na skalama, koja nisu redak nalaz, otežavaju interpretativne odluke.

Postulati teorije u osnovi MCMI, Millonove evolucionne teorije, i činjenice da su njegove norme zasnovane na prevalencijama odgovarajućih poremećaja u populaciji, a ne na standardizovanim skorovima, pomenute psihometrijske dileme i izazove za praktičare čine razrešivim. Stoga je saopštenje i koncipirano kako bi se prikazale osnove Millonove evolucionne teorije i njene metodološke i pragmatske implikacije na procenu ličnosti i psihopatologije. Teorije, čije je poznavanje prema nedvosmislenom stavu njenog autora nužan preduslov za primerenu primenu na njoj zasnovanog inventara, i interpretaciju njime dobijenih podataka.

MILLONOVA EVOLUCIONA TEORIJA

Kontekst u kojem nastaje teorija

Theodore Millon (18. avgust 1928 - 29. januar 2014.) (Tringone et al., 2014) američki je psiholog čija je teorija ličnosti, kao i iz nje izvedeni instrumenti psihološke procene, ostavila važan trag na konceptualizaciju i pristup osobama s manifestacijama poremećaja ličnosti, i ličnosti uopšteno. Prema Thomasu Widigeru (2007), autoritetu u oblasti psihološke procene, Millon je bio monumentalna figura u oblikovanju razumevanja poremećaja ličnosti.

Millonova evolucionna teorija pojavljuje se 70-ih godina prošlog veka, u trenutku gotovo "epidemijskog" porasta učestalosti osoba čiji se doživljajno-funkcionalni status označava u terminima poremećaja ličnosti, uz usložnjavanje liste pojava i kliničkih formi tih poremećaja.

Doktrinarne promene u pristupu poremećajima ličnosti u nauci i struci tome su svakako pogodovale – poremećaj ličnosti prestaje da se posmatra kao nešto dato i nepromenljivo. Specifičnije, taj pojam više nije bio rezervisan isključivo za osobe jasno antisocijalnih stremljenja – osobe koje su pre bile klijenti pravosudnog sistema, nego

sistema zaštite i unapređenja mentalnog zdravlja, uz otpisivanje bilo kakve mogućnosti korekcije njihovog ponašanja.

Izmeni pristupa osobama s manifestacijama poremećaja ličnosti svakako su doprineli radovi Kohuta (1968) i Kernberga (1980), koji su ukazali na raznovrsnost manifestacija poremećaja ličnosti odnosno postojanje više tipova tih obrazaca. Zatim, na složenost njihove organizacije ličnosti i na razvojno-psihološke činioce njihove etiologije, a ne striktno genetičke. Veoma značajna izmena u razumevanju poremećaja ličnosti jeste i njihovo shvatanje kao *poremećaja adaptacije* (Svrakic et al., 2009). Predlog takvog pristupa poremećajima ličnosti proistekao je iz zapažanja da kada su u pitanju poremećaji ličnosti, dijagnostički kriterijumi nisu dovoljno isključivi, niti su kategorije u okviru te subpopulacije iscrpne. Osim toga, prema Švrakiću i saradnicima (2009), pojam poremećaja ličnosti nosi sa sobom “konotativni paket” nepromenljivosti i trajnosti, što u značajnoj meri vodi odustajanjima profesionalaca od pokušaja da se bave tom kategorijom populacije, a svakako i stigmatizaciji. Posmatranje poremećaja ličnosti kao *poremećaja adaptacije* adekvatnije prikazuje njihovu prirodu, umanjuje stigmatizacioni potencijal i pomera fokus brige s lečenja (neposrednog otklanjanja posledica) ka pozitivnim naporima u pogledu poboljšanja adaptacije.

Navedene promene u pristupu poremećajima ličnosti i razvoj učenja o njima, pokrenuli su promene u praktičnom radu s tom populacijom (Lightfoot, 2017). Postupci kliničke procene u ovoj oblasti postaju sve sveobuhvatniji i prefinjeniji, a brojni psihoterapijski pravci razrađuju raznovrsne, posebno adaptirane sisteme psihoterapijskih tehnika.

Pojava novih teorija (poremećaja) ličnosti bila je sasvim očekivan nalaz. Pritom, teorije koje su pretendovale da budu naučno zasnovane, konceptualno sveobuhvatne i pragmatski smislene i efikasne, bile su u obavezi da izađu u susret nimalo složenim zadacima. Ključni zadaci bili su: da se istovremeno obezbedi naučna zasnovanost i pragmatska smislenost konceptualizacija poremećaja ličnosti; da im se holistički pristupi, povežu konceptualne strukture normalnih i patoloških obrazaca ličnosti, razreše pitanja preklapanja manifestacija različitih obrazaca i utvrde “zlatni standardi” prema kojima bi se dijagnoze poremećaja ličnosti mogle odmeriti. Dakle, brojni zadaci koji proističu iz dva bazična pitanja: a) pitanja šta je ličnost i kako se najbolje može opisati i b) šta uzrokuje razlike među različitim ličnostima, uključujući i one karakteristike koje ljude čine manje ili više funkcionalnim ili rezilijentnim.

Millonova evolucionarna teorija upravo je jedan od pozitivnih primera. U njoj je naglasak postavljen na razvojnu prirodu poremećaja ličnosti i na kontinuumu

normalno–patološko. U skladu s tim, u proceni zbivanja u ličnosti, Millon i njegovi saradnici otišli su korak, pa i nekoliko koraka dalje (Strack, 2002). Oni su koncipirali klinički inventar za adolescente (Millon Adolescent Clinical Inventory; MACI), pa i preadolescentni klinički inventar (Millon Preadolescent Clinical Inventory; M-PACI) (Strack, 2002; Millon 2008). Zatim, nekliničke inventare poput Millonovog inventara stilova ličnosti za odrasle (Millon Index of Personality Styles; MIPS), i Millonovog inventara ličnosti za adolescente (Millon Adolescent Personality Inventory; MAPI) (Strack, 2002; Millon 2008).

Evolucionni pristup ličnosti

Prvi sveobuhvatni prikaz Millonovog evolucionog pristupa u definisanju ličnosti odnosno psihopatologije objavljen je 90-ih godina prošlog veka (Millon, 1990). Predstavlja rezultat autorovog pokušaja da teorijski uokviri klinička zapažanja o personalnim stilovima i poremećajima.

Millon navodi kako, zapravo, postavka da razvoj i funkcionisanje ličnosti može biti korisno posmatrati kroz sočivo evolucije ima dugu tradiciju, ali do sada nije bila adekvatno operacionalizovana i razrađena. Kao rešenje tog problema, on vidi pojavu sociobiologije, interdisciplinarnе nauke koja bi proučavala odnos između ljudskog socijalnog funkcionisanja i evolucione biologije (Millon 1986a, 2004a).

Millon tada ulaže napor da svom prethodnom, biopsihosocijalnom shvatanju prirode i funkcionisanja ličnosti (Millon 1969, 1986a i 1986b) pridoda evolucionni smisao. U sklopu toga, Millon integriše postojeću ontogenetsku teoriju neuropsihološki determinisanih stadijuma razvoja ličnosti s teorijskim formulacijama o evolucionoj filogenezi.

Millonova teorija je bazirana na autorovom uverenju da su bazični principi evolucione teorije sveprisutni, kako u prirodi, tako i u nauci, pa i u međuljudskim odnosima (Millon 1969, 1986a, 2011).

Millon polazi od toga da svaka psihološka funkcija predstavlja deo evolucione funkcije (Millon 1986a; Millon 2004). Kognicija, nesvesne strukture, interpersonalni stilovi i neurohormonalna dinamika viđeni su u njegovim formulacijama kao strukturalne forme ili funkcionalni mehanizmi koji odražavaju evolucionni proces. Svaka od tih evolucionih struktura ili funkcija jeste važna jer služi tome da identifikuje jedan klinički domen u kojem se manifestuje psihopatologija. Samim tim, ona postaje sredstvo za specifikaciju i razumevanje te patologije. Međutim, određena manifestacija i njeni korelati ne čine totalitet patologije, već jednu od raznovrsnih ekspresija i mehanizama neefikasne, tj. kompromitovane evolucione strukture ili funkcije u oblasti ko-

gnicije, afektiviteta i ponašanja, kao i u oblasti biološkog funkcionisanja. Pritom, ti procesi mogu se manifestovati na različitim nivoima (kontinuum od prisutnih crta, preko dominantnih tendencija, pa do patoloških obrazaca ličnosti) i u veoma različitim manifestnim vidovima (različiti tipovi ličnosti odnosno poremećaja ličnosti kao što su: izbegavajući, zavisni, histrionični, narcisistički, negativistički...).

Millon smatra da je potrebno ujednačiti kriterijume i postavke u okviru raznih naučnih oblasti, uključujući i nauku o ličnosti (Millon 1986a, 2004, 2006; Strack & Millon, 2007; Millon et al., 2004a, 2004b). Dakle, on je uveren da vredi uložiti napor koji je nužan kako bi se koordinirale različite oblasti izučavanja ličnosti odnosno mentalnih poremećaja. On unifikaciju smatra efikasnijim i kvalitetnijim rešenjem u odnosu na razvoj nezavisnosti i izdvajanje nauke o ličnosti kao autonomne nauke.

Kao primer zaista zrele kliničke nauke, vidi onu koja bi se bavila psihološkim funkcionisanjem i koja bi bila integrativna po prirodi.

Osnovne postavke

Osnovne postavke Millonove teorije ličnosti, za koje on tvrdi da ih mora posedovati svaka teorija koja pretenduje da bude naučna (Millon, 1986a; Millon et al., 2004a; Craig 2005), glase:

1. Univerzalni naučni principi moraju nužno biti bazirani na ubikvitarnim zakonima evolucione teorije i to na način kako se odvijaju u prirodi. U zavisnosti od njihovih različitih pojava formi (uključujući i oblasti kosmologije ili biologije), ti principi mogu obezbediti okvir za usmeravanje i konstrukciju brojnih specifičnih, fokusiranih i na subjekte orijentisanih teorija prirode, strukture i funkcija ličnosti.
2. Teorija mora biti orijentisana na pojedinca odnosno eksplanatorna i heuristička konceptualna shema za pojedinačnog subjekta, kao što su personologija i psihopatologija. Teorija bi trebalo da bude tako koncipirana da je usklađena s ustanovljenim teorijskim zaleđem, kako ona sama, tako i nauke s kojima je u vezi. Zatim, trebalo bi da daje razumne i prihvatljive pretpostavke i postulate koji bi se ticali svih kliničkih stanja, koji bi bili logički dedukovani i kao takvi omogućavali razvoj formalnog klasifikacionog sistema.
3. Klasifikacija personalnih stilova i patoloških sindroma, ili taksonomska nologija, morala bi biti logički derivirana iz polja teorije ličnosti. Taksonomija bi trebalo da obezbedi kohezivnu organizaciju u okviru koje velike subjektivne kategorije mogu lako biti grupisane i razlikovane, te da na taj način omoguće razvoj koordiniranih instrumenata procene.

4. Instrumenti za kliničku procenu i procenu ličnosti treba da su empirijski bazirani i dovoljno kvantitativno osetljivi kako bi teorijske pretpostavke i hipoteze mogle biti adekvatno istražene i evaluirane. Kliničke kategorije koje obuhvata nozologija trebalo bi da budu u stanju da efikasno i efektivno omogućе identifikovanje dijagnoze i odrede meru odnosno intenzitet prisutnih relevantnih dimenzija, te da specifikuju ciljna polja za psihoterapijske intervencije.
5. Neophodna je individualizacija terapijskih intervencija i pažljivo planiranje modaliteta i strategija tretmana. Te intervencije trebalo bi da budu usaglašene s teorijom, da budu usmerene tako da modifikuju problematične personalne karakteristike ili kliničke fenomene i da budu usklađene s psihoterapijskim obuhvatom celokupne ličnosti.

Millon dalje smatra da teorija koja pretenduje da adekvatno opojmi konstrukt ličnosti (Millon 1986a; Millon et al., 2004a, Millon, 2006) mora biti bazirana na prirodnim principima koji integrišu razne oblasti funkcionisanja ličnosti – psihodinamski, kognitivni, interpersonalni, bihejvioralni, afektivni, neurobiološki... Pritom, maladaptiranost ličnosti ne može biti potpuno shvaćena ukoliko pažnju isključivo usmerimo na kognitivne aspekte funkcionisanja, ili na nesvesno ponavljanje izvesnih obrazaca ponašanja, ili na neurobiohemijsku disfunkciju – ona mora biti integrativna (Millon 1986a, 2004). Uz to, dobra teorija ličnosti ne bi smela samo prosto da sabere ili uključi informacije u postojeće obrasce, već treba da razvija potpuno nove operativne metode – ona mora biti integrativna i razvojna, a ne eklektička i statična.

Model za deriviranje stilova i obrazaca poremećaja ličnosti

Millon navodi kako se u prostoru ličnosti jasno uočavaju četiri domena ili sfere u kojima se odražavaju evolucionari principi (Millon, 1990, 2011; Millon & Strack, 2007):

1. *egzistencija*: povezuje kretanje od manje organizovanih stanja do posedovanja distinktivnih struktura i većeg stepena organizovanosti;
2. *adaptacija*: odražava homeostatske procese zadužene da obezbede ili podrže opstanak u otvorenom ekosistemu;
3. *replikacija*: čine je reproduktivni stilovi koji maksimalizuju raznovrsnost i selekciju ekološki efektivnih karakteristika;
4. *apstrakcija*: tiče se posedovanja kompetencija za anticipatorno planiranje i razložno donošenje odluka.

Prva tri domena, koje Millon naziva osnovnim motivacionim težnjama, dimenzionalne su prirode. Svaki od njih ima svoje *krajnje vrednosti*, sa *specifičnim sadržajima*. *Egzistencija* je osnovna dimenzija jer organizam, pre svega, mora postojati. Njene krajnje vrednosti jesu *zadovoljstvo – bol*, a njihovi sadržaji *unapređenje života – očuvanje života*. *Adaptacija* govori o tome kako će se organizam snaći u sredini i uključuje mehanizme koji osiguravaju opstanak, i omogućavaju očuvanje i unapređenje života. Njene krajnje vrednosti jesu *aktivno – pasivno*, a njihovi sadržaji *menjanje sredine – prilagođavanje sredini*. *Replikacija* je težnja u kojoj je sadržan evolucionini princip po kojem bilo koji organizam može biti živ samo dok nalazi način da se propagira ili nastavi u vremenu odnosno produži transgeneracijski. Tako, njeni polovi jesu *ja – drugi*, a njihovi sadržaji *individualno/nezavisno – kolektivno/zavisno*.

Prema Millonu, adaptirane ličnosti manifestuju razuman balans na jednoj ili više od tri prethodno navedene dimenzije (Millon 1986a; Millon, 1990; Millon et al., 2004a). Individualne razlike u karakteristikama ličnosti ili u stilovima funkcionisanja ličnosti mogu se razumeti kao izraz relativne pozicije i snage svake od komponenti tih dimenzija, tj. svakog pola dimenzija.

Patološke obrasce u funkcionisanju Millon interpretira kao posledice narušavanja ili disbalansa onih evolucioninih principa koji obezbeđuju funkciju preživljavanja i adaptaciju na okruženje. U suštini, on traga za objašnjenjima maladaptiranih struktura i stilova funkcionisanja ličnosti s osvrtom na nedostatne, nebalansirane ili konfliktne modove preživljavanja, ekološke adaptacije i reproduktivne strategije (Janković i Jovanović, 2009).

Dakle, prema Millonu, postoje ličnosti koje pak pokazuju disbalans na dimenzijama, što je detaljnije prikazano u Tabeli 1 (Millon, 2011; Grossman & Amendolace, 2017).

Tabela 1. Prikaz poremećaja ličnosti putem dimenzija i domena Millonovog evolucionog modela

	egzistencijalni domen		strategija replikacije		
	unapređenje života	očuvanje života	propagiranje	negovanje/održavanje	
polovi dimenzija	zadovoljstvo/bol		ja/drugi		
nedostatak, neravnoteža, konflikt	Zadovoljstvo (nisko) bol (nizak ili visok)	Zadovoljstvo / bol (alteracija)	ja (nisko) drugi (visoko)	ja (visoko) drugi (nisko)	ja-drugi alteracije
poremećaj ličnosti (DSM klasifikacioni kriterijumi)					
pasivan: akomodacija	shizoidni, melanholični	Mazohistički	zavisni	narcisistički	kompulsivni
aktivan: modifikacija	Izbegavajući	sadistički	histrionični turbulentni	antisocijalni	Negativistični
strukturalna patologija	shizotipalni	granični, paranoidni	granični	paranoidni	granični, paranoidni

Kao što se iz tabele može uočiti, ličnosti označene kao “deficitarne u zadovoljstvu” imaju redukovani kapacitet za doživljavanje ili realizaciju određenih aspekata tih domena (npr. *shizoidna* ima neadekvatnu podlogu za doživljavanje kako zadovoljstva, tako i bola). *Interpersonalno neuravnotežene* ličnosti snažno naginju ka jednom polu dimenzije (npr. *zavisna* ličnost gotovo je potpuno orijentisana u pravcu da prima od drugih). *Intrapsihološki konfliktne* ličnosti manifestuju snažnu ambivalenciju u odnosu na opozitne polove dimenzije (npr. *pasivno-agresivne* ličnosti često osciluju između utapanja u očekivanja drugih od njih i forsirane samosvesnosti).

Shizotipalni, granični i *paranoidni* obrasci ličnosti predstavljaju strukturalno defektne ličnosti, tj. ličnosti na mnogo većem stupnju patologije (Millon 1986a, 1990; Millon et al., 2004a; Craig 2005; Millon & Strack 2007). Budući da one u svojoj prirodi sadrže unutrašnje i sporo siromašenje strukture ličnosti, razlikuju se od osnovnih poremećaja ličnosti po nekoliko kriterijuma, uključujući i mnogo izraženije nedostatke u socijalnoj kompetentnosti i česte, no obično reverzibilne, psihotične epizode. Navedene ličnosti manje su integrisane u terminima organizacije ličnosti i manje efikasne u savladavanju životnih nedaća i izazova. Štaviše, one manifestuju izraženu psihološku ranjivost čak i u susretu sa svakodnevnim problemima življenja.

Svaki tip odnosno obrazac ličnosti, Millon opisuje s pozicije *funkcionalnih i strukturalnih domena* koje je smatrao važnim za funkcionisanje poremećaja ličnosti (Millon et al. 2004a; Millon, 2006, 2008, 2011).

Funkcionalne domene Millon definiše kao obrasce ponašanja, kognitivnih procesa i odbrambenih mehanizama koji koordiniraju, transformišu i kontrolišu razmenu između ličnosti i okruženja. Funkcionalni domeni relevantni za poremećaje ličnosti jesu *ekspresivno ponašanje, interpersonalni odnosi, kognitivni stil i regulatorni mehanizmi*, tj. mehanizmi odbrana ličnosti.

Strukturalne domene Millon posmatra kao pseudoprirodne mehanizme, kao dispozicije za delovanje ličnosti. On smatra da su nastale na bazi internalizovanih iskustava prošlosti u obliku sećanja i vode stvaranju koncepcije sebe i drugih. Oni se nalaze u osnovi ponavljanih, maladaptivnih obrazaca ponašanja, teško podložnih korekcijama, koje srećemo u sklopu poremećaja ličnosti. Relevantni strukturalni domeni za prikaz poremećaja ličnosti, prema Millonu, jesu: *slika o sebi, objektne reprezentacije, morfološka organizacija i temperament*.

MILLONOV KLINIČKI MULTIOSOVINSKI INVENTAR LIČNOSTI

Kako je prethodno izneseno, postoji razvijen sistem upitnika/inventara utemeljenih na Millonovoj evolucionoj teoriji (Millon, 2008; Strack, 2002). To su klinički inventari ličnosti, upitnici stilova ličnosti; verzije za decu, adolescente i odrasle; upitnici s težištem na psihološkoj proceni i oni s težištem na psihoterapijskom/savetodavnom radu; verzije za probleme klijenata iz kliničke i nekliničke populacije uključujući i, na primer, upitnik za procenu osobenosti ličnosti, stilova reagovanja i psihoterapijskih/savetodavnih indikacija i preporuka u bihevioralnoj medicini, tj. u oblasti zdravstvene psihologije (*Millon Behavioral Medicine Diagnostic; MBMD*).

Prikaz celokupnog repertoara psiholoških instrumenata naveliko bi prevazišao cilj i opseg ovoga rada.

Stoga, u radu će biti prikazane konceptualne i psihometrijske osobenosti Millonovog kliničkog multiosovinskog inventara ličnosti (*The Millon Clinical Multiaxial Inventory; MCMI*), koje su u značajnoj meri korespondentne s onima koje poseduju preostale kliničke verzije tog inventara (verzije za decu i adolescente).

MCMI se, prema navodima njegovih autora (Millon, 2006; Grossman & Amendolace, 2017), od postojećih upitnika ličnosti razlikuje po posedovanju teorijskog zaleđa, multiaksijalnom formatu, tripartitnoj konstrukciji (skale

osobenosti/stila odgovaranja ispitanika, skale poremećaja ličnosti i skale kliničkih sindroma) i interpretativnoj dubini.

Kako njegovi autori navode, MCMI je namenjen *da pomogne* kliničarima pri psihološkoj proceni i izradi psihoterapijskih preporuka osoba s emocionalnim i interpersonalnim poteškoćama (Millon, 2006). Dakle, njime prikupljeni podaci ne predstavljaju konačan skup informacija o klijentu. Kroz priručnik, relevantne monografije, pa čak i računarski generisane izveštaje s primene inventara, kao crvena nit provlači se ključna poruka autora – nužnost unakrsne validacije inventarom dobijenih podataka o klijentu u kontekstu drugih izvora kliničkih informacija. To su, pre svega, podaci iz intervjua, opservacije, istorije bolesti, biografije, drugih vidova procene, i podaci o trenutnim životnim okolnostima klijenta.

Opis inventara

Najnovija revizija inventara (Millon Clinical Multiaxial Inventory, fourth revision; MCMI-IV), kao i njegovi prethodnici, zasnovana je na obuhvatnoj teoriji i koncipirana po načelima doktrine konstruisanja psiholoških testova, a bazen ajtema i struktura testa verno odražavaju operacionalne definicije Millonove teorije.

MCMI-IV se sastoji od 195 stavki, s odgovorima dihotomnog tipa (tačno–netačno), namenjenih merenju pokazatelja 15 poremećaja ličnosti i 10 kliničkih sindroma (Grossman & Amendolace, 2017).

U odnosu na prethodne verzije inventara, MCMI-IV sadrži nekoliko novina (Grossman & Amendolace, 2017). Uključena je skala *turbulentnog* obrasca (korespondentan *hipomaničnom*), radi dubljeg razumevanja odraslih pacijenata koji ispoljavaju abnormalne osobine ličnosti. U skladu s Millonovom teorijom, neke su testovne stavke ažurirane i pridodate su nove, kako bi se povećale njihova jasnoća i klinička relevantnost. Za MCMI-IV ne postoji mogućnost ručnog skorovanja – za to su predviđena posebna softverska rešenja izdavača. Nakon unosa odgovora ispitanika u odgovarajući program, dobijaju se *izveštaj o profilu* i *interpretativni izveštaj*. Rezultati u izveštajima takođe se prikazuju i pomoću skraćenih naziva skala, a narativni sadržaji izveštaja dodatno su razvijeni i rafinirani radi veće individualizacije tretmana, te bolje integracije rezultata dobijenih primenom MCMI-IV i terapijske prakse.

MCMI-IV čine sledeće skale (Grossman & Amedolance, 2017):

1. validnosti: *otvorenosti* (X), *socijalne poželjnosti* (Y), *samoobezvređivanja* (Z), *nevalidnosti* (V) i *nekonzistentnosti* (W);
2. obrazaca ličnosti:
 - 2.1. kliničkih obrazaca ličnosti: *shizoidni* (1), *izbegavajući* (2A), *melanholički*

(2B), *zavisni* (3), *histrionični* (4A), *turbulentni* (4B), *narcisistički* (5), *antisocijalni* (6A), *sadistički* (6B), *kompulzivni* (7) i *negativistički* (8A) i *mazohistički* (8B);

2.2. obrazaca teške patologije ličnosti: *shizotipalni* (S), *granični* (C) i *paranoični* (P);

3. sindroma:

3.1. kliničkih sindroma: *generalizovana anksioznost* (A), *somatski simptomi* (H), *bipolarni spektar* (N), *perzistentna depresija* (D), *zloupotreba alkohola* (B), *zloupotreba droga* (T) i *posttraumatski stres* (R) ;

3.2. teških kliničkih sindroma: *shizofreni spektar* (SS), *velika depresija* (CC) i *deluzioni poremećaj* (PP).

Pomoću skala je moguće prikazati u kojem su opsegu izraženi problemi pojedinaca i koliko se manifestacije problema podudaraju s konstruktima čijem je merenju inventar namenjen.

Podela samih skala obrazaca ličnosti i kliničkih sindroma na dve potkategorije ima praktični značaj. Naime, nalazi na skalama teže patologije ličnosti/težih sindroma imaju prioritet pri odabiru relevantnih podataka za interpretaciju.

Testovne norme

Normativni uzorak za MCMI-IV na engleskom jeziku (Grossman & Amendolace, 2017), reprezentativan za američku populaciju, ovoga puta uključio je čak 1.547 muškaraca i žena sa širokim spektrom dijagnoza.

Kako bi se informacije dobijene na osnovu MCMI učinile korespondentnim s DSM-5: a) dijagnostički pokazatelji ove klasifikacije u značajnoj meri predstavljeni su stavkama na skalama poremećaja ličnosti i b) podaci na osnovu kojih su izvedene norme potiču s uzoraka psihijatrijskih klijenata s utvrđenim DSM-5 dijagnozama.

Vrednosti na skalama izražavaju se u transformisanim skorovima, koji su zasnovani na prevalencijama poremećaja ličnosti, jer Millon polazi od toga da se crte poremećaja ličnosti ne raspodeljuju normalno u populaciji. Na osnovu dobijenih prevalencija svakog od predviđenih poremećaja ličnosti i kliničkih sindroma s normativnog uzorka, sirovi skorovi sa skala transformisani su u *osnovne stope*, *stope apriorne verovatnoće* (engl. based ratio; BR), koje pomažu u klasifikaciji pojedinaca prema kriterijumima DSM-5. Na primer, saznanje da ispitanici u normativnom uzorku s dijagnostikovanim *histrioničnim* poremećajem ličnosti imaju sirove rezultate na MCMI-IV skali *histrioničnog* obrasca iznad određene tačke, dozvolilo je Millonu da formira granični rezultat BR koji bi signalizirao da klijent, ako bi dostigao taj skor,

verovatno ispunjava DSM-5 kriterijume za *histrionični* poremećaj ličnosti (Strack & Millon, 2007).

MCMI-IV skale poremećaja ličnosti učinile su prototipe modela¹ nedvosmislenim i merljivim na najmanje dva načina.

Kao prvo, ocene na skali jesu kontinuirane, ali istovremeno omogućavaju kategorijalnu klasifikaciju zahvaljujući BR skorovima – iako je reč o dimenzijama, cut off skorovi omogućavaju da se odredi da li je reč o *osobinama*, *tipu* ili *poremećaju* ličnosti. Tako, na skalama poremećaja ličnosti, skorovi do BR 60 predstavljaju relativno funkcionalni nivo ličnosti. Skorovi u rasponu od BR 75 do BR 84 imaju klinički značaj u smislu da je u funkcionisanju klijenta moguće očekivati onesposobljavajuće crte. Povišenje skora preko BR 85 može indikovati prisustvo dovoljno prožimajućih patoloških manifestacija i doživljavanja da se označe u terminima poremećaja ličnosti. Za skale kliničkih sindroma, povišenja u rasponu BR skorova od 75 do 84 upućuju na prisustvo sindroma, dok skorovi jednaki BR 85 i veći od toga na mogućnost da je taj sindrom najizraženiji.

Kao drugo, za skale poremećaja ličnosti, testovne stavke podeljene su u dve grupe: 1. *osnovne* ili *prototipske* stavke koje čine srž konstrukata ličnosti, tj. koje su karakteristične za određeni poremećaj (grupisane su u Grossmanove skale faceta) i 2. *neprototipske* stavke koje uključuju više tangencijalne pokazatelje i koje mogu biti “deljene” između više skala sličnih obrazaca poremećaja ličnosti. *Osnovne* ili *prototipske* stavke imaju težinu od dva poena, dok su *neprototipske* stavke ponderisane s jednim poenom. Shodno tome, najviše sirove skorove za svaku skalu poremećaja ličnosti postižu pojedinci koji pokazuju više načina razmišljanja, osećanja i ponašanja koji su bazični za opis te ličnosti (Strack & Millon, 2007; Drummond et al., 2016).

Na osnovu tako definisanih graničnih skorova i stavki, može se napraviti skica profila ličnosti svake osobe, a takođe utvrditi da li je u pitanju kakav podtip. Na primer, kod “živahnog histrionika” su, uz crte bazičnog obrasca, prisutni i energiziranost hipomanije i dodatne crte narcisističkog poremećaja ličnosti (Millon et al., 2004b). To narativ o ličnosti čini potpunim i višedimenzionalnim, što uvećava verovatnoću da taj narativ, dobijen s MCMI, odgovara kliničkim utiscima (Strack & Millon, 2007).

¹ Prototip zahvata najrelevantnije i suštinske osobenosti određenog poremećaja ličnosti ili kliničkog sindroma. Prototip nije ni kategorija, niti dimenzija, već sinteza oba. Prototipski model pri predstavljanju poremećaja ličnosti i kliničkih sindroma podesan je iz više razloga. Savremene tipologije ne pretpostavljaju da su problemi mentalnog zdravlja “sve ili ništa” kategorije. Jedan prototipski konstrukt ne pretpostavlja diskretne granice prema drugim prototipskim konstruktima. Mnogi klijenti zadovoljavaju kriterijume za više od jednog poremećaja, a većina klijenata istovremeno poseduje i supkliničke odlike drugih personalnih stilova, što vodi tome da su osobe s manifestacijama poremećaja ličnosti veoma heterogena grupa.

MCMI: Konceptualno-psihometrijski i pragmatiski izazovi i preporuke za njihovo razrešavanje

Iz prikaza teorije u zaleđu MCMI, kao i psihometrijskih odlika ovog inventara, evidentno je da poseduje brojne prednosti na teorijskom, psihometrijskom i pragmatiskom nivou (Wright, 2017).

Iz perspektive *teorije*, ravnopravno su zastupljeni eksterni kriterijumi i teorijske postavke u sadržaju i strukturi stavki odnosno skala inventara. Sa svakom novom revizijom, stavke su dodatno ažurirane radi osavremenjivanja inventara i proširivanja obima onoga što meri. Pri poslednjoj reviziji inventara (MCMI-IV), osim uključivanja skale *turbulentnog* personalnog obrasca, izvršena je još jedna značajna izmena. Sve skale preimenovane su iz *skala poremećaja ličnosti* u odgovarajući *spektar*. Prelazi od *normalnog stila* do *kliničkog poremećaja* za svaki obrazac ličnosti (Millon, 2011; Grossman & Amendolace, 2017) prikazani su u Tabeli 2.

Tabela 2. Nivoi težine i akronimi spektara ličnosti

oznaka skale	normalni stil/neprilagođeno funkcionisanje/klinički poremećaj (akronim spektara)
1	apatičan/asocijalan/shizoidni (AAS)
2A	stidljiv/suzdržan/izbegavajući (SRA)
2B	potišten/žalostan/melanholički (DFM)
3	pun poštovanja/privržen/zavisni (DAD)
4A	društven/udovoljavajući/histrionični (SPH)
4B	živahan/neumoljiv/turbulentni (EET)
5	samopouzdan/egoističan/narcisistički (CEN)
6A	ekspanzivan/lukav/antisocijalni (ADA)
6B	asertivan/omalovažavajući/sadistički (ADS)
7	pouzdan/krut/kompulzivni (RCC)
8A	neispunjen/ogorčen/negativistički (DRN)
8B	zlostavljen/oštećen/mazohistički (AAM)
S	ekscentričan/shizotipalni/shizofreni (ESS)
C	nestabilan/granični/ciklofreni (UBC)
P	nepoverljiv/paranoidni /parafreni (MPP)

To je učinjeno kako bi skale bolje odražavale kontinuum od normalne ličnosti do poremećaja ličnosti i smanjila se mogućnost neadekvatne dijagnostičke upotrebe naziva poremećaja, o čemu će biti nešto više reči u daljem tekstu.

Na *psihometrijskom* nivou, prema Grossmanu i Amedolanceu (2017), većina skala pokazuje od generalno dobre do visoke interne konzistentnosti, a test-retest koeficijenti za

skale ličnosti – zadovoljavajuću pouzdanost. Kriterijum valjanost, u odnosu na druge konceptualno slične mere, takođe je potvrđen. Uz sve navedeno, postoje snažni dokazi o podudarnosti faktorske strukture prethodnih verzija testa (MCMI-IV je aktuelno u fazi provere).

Prema istom izvoru, na *praktičnom* nivou prednosti su te što u odnosu na srodne inventare (MMPI, PAI), vreme zadavanja MCMI jeste znatno kraće i primeren je ispitniku prosečnih intelektualnih sposobnosti, koji je završio osnovno obrazovanje. Osim što nudi niz indikatora o mogućem prisustvu kliničkih sindroma, MCMI omogućava i opis funkcionisanja ličnosti. Ako smo saglasni s tim “da je važnije koja ličnost ima bolest”, praktični značaj ove prednosti više je nego očigledan. Povrh svega, MCMI je efikasan u dijagnostici poremećaja ličnosti.

Međutim, kako Wright navodi “Mera koja preuzima tako ambiciozan zadatak da opiše funkcionisanje ličnosti (pored kliničkih sindroma) nužno će imati i neke nedostatke.” (2017, str. 127).

Neki od nedostataka MCMI koji su prikazani u relevantnoj literaturi ostavljaju utisak da je “lepota u oku posmatrača”. Neretko, oni zapravo upućuju na razlike u načinu tumačenja praktično istih empirijskih nalaza od strane različitih autoriteta.

Interna konzistentnost

Kada je u pitanju stepen u kojem sve stavke u sastavu iste skale mere istu ponašajnu ili emocionalnu dimenziju, ukoliko se pažnja usmeri na većinske nalaze po skalama, moguće je tvrditi zadovoljavajuće koeficijente pouzdanosti (Millon, 2011; Wright, 2017; Lightfoot, 2017). Tako, u celini, za različite verzije MCMI vrednosti su varirale u opsegu od .73 do .95 za MCMI-I (Mdn =.82), od .86 do .93 za MCMI-II (Mdn = .90) i .od 66 do .89 za MCMI-III (Mdn=.84).

No, ukoliko se pažnja usmeri na najniže koeficijente pouzdanosti, tada je sasvim očekivana tvrdnja da je pouzdanost MCMI nezadovoljavajuća, posebno jer su najniži koeficijenti unutrašnje konzistentnosti za MCMI-III dobijeni za skale dva obrasca ličnosti od posebnog kliničkog značaja – *kompulzivnog* (.66) i *narcisističkog* (.67) (Groth-Marnat, 2009). Craig (1999) pretpostavlja da zapravo mere *histrioničnih, kompulzivnih* i, moguće, *narcisističkih* obrazaca s MCMI ne mere stvarne poremećaje, već više stilove ličnosti. Strack i Millon (2007) objašnjavaju nalaz o niskim koeficijentima pouzdanosti za te dve skale na način da su to skale koje uključuju i izvestan broj normalnih, zdravih osobina koje se retko zapažaju na uzorcima psihijatrijskih klijenata. Tako, slaba empirijska potpora u pogledu prisustva i stabilnosti stavki koje mere normalne, zdrave osobine u uzorcima psihijatrijskih pacijenata ne iznenađuje, jer većina klijenata ne pokazuje svoje pozitivne karakteristike kada traži pomoć.

Millon (2006) ukazuje na još jednu osobenost tih skala, pridružujući im i skalu *histrioničnog* obrasca. Naime, ukoliko se MCMI primeni na pripadnika nekliničke populacije, za koju upitnik nije normiran i samim tim je kontraindikovana takva primena, pojavljuju se “falš pozitivivi” na skalama ta tri obrasca. Zašto je to tako? Pretpostavka je da zdravog čoveka odlikuje određen nivo brige o sebi, sopstvenoj vrednosti i samopredstavljanju, potreba da se dopadne drugima i uključuje u socijalne interakcije, te tačnost, preciznost, sistematičnost i odgovornost u različitim zadacima. To su upravo crte koje pripadaju *narcisističkom*, *histrioničnom* i *opsesivnom* obrascu ličnosti.

Da li je tu reč o crtama-pokazateljima *zdravog funkcionisanja ličnosti*? Ili je ipak reč o *normalnim*, tj. *najučestalijim crtama u nekliničkoj populaciji*? Ako se osvrnemo na radove Stärckea (1924), Ferenczia (1928/1955), Whitea (1928) i Freuda (1930) na odnos pojedinca i civilizacije odnosno na patogeni uticaj procesa civilizovanja na čovekovo biće, možemo zapaziti da su upravo simptomi i/ili svojstveni mehanizmi odbrana *narcisističke*, *opsesivne* i *histrionične* neuroze, “tipične posledice” civilizovanja našeg nagonskog bića. Da li je, zapravo, ovaj upitnik objektivizovao jedno gotovo zaboravljeno učenje – učenje o *metafreniji*, bolesti civilizacije? Naime, Stärcke je pokušao da postavi precizniju dijagnozu “bolesti civilizacije”, kako je Frojd nazvao još 1908. Stärcke smatra da civilizacija u periodu industrijske proizvodnje odgovara nazadovanju na drugu pregenitalnu ravan organizacije libida. Ta “bolest”, ili prema Stärckeu *metafrenija*, analogna je *opsesijskoj* neurozi u kojoj *vreme* i *novac* težnje (dva analno-erotska činioaca), koji karakterišu higijenu i čistoću civilizovanog društva – nastoje da isključe ljubav i rad. Stärcke, razmatrajući mogućnost revizije Frojdove klasifikacije kliničkih entiteta usled ograničenih mogućnosti deskripcije i difuzije granica, te preklapanja tih entiteta, proširuje koncept *metafrenije*. On predlaže da se iskoristi klasifikacija slična onoj koju je predložio on sâm za kliničke entitete kako bi se klasifikovale normalne osobe. U tu svrhu potrebno bi bilo da se, prvo, stave na stranu *parafreni* pojedinci kojima dominira prinuda vremena i novca, a koje je označio kao *metafrenike*. Tada, u zavisnosti od metoda libidinoznih investicija, *metafrenija* bi se sastojala od: (1) ostataka ranijih faza (ortofrenija), (2) *opsesijske neuroze* (kompulzija proizvodna), (3) *narcisističke neuroze* (idealizacija), (4) *anksiozne histerije* kao vrste *fobijske neuroze* (preterano razvijena higijena), (5) *transferne neuroze* (pripitomljavanje, formiranje države, itd.). Stärcke dodaje kako su te metode “korišćenja” libida zajedno počele da potiskuju sa scene “prave” *narcisističke* neuroze, *opsesijske* neuroze i pokušaje restitucije primitivne *ortofrenije* (*ortofrenije* u smislu mentalne pozicije primitivnih naroda, na stadijumu ruralne proizvodnje) koje su svojevremeno, zajedno, izgradile

religiju, umetnost i ljubavni život. Dakle, *metafrenija* se može odrediti kao otuđenje od porodice i društva i okretanje ka ličnim ciljevima kao što su profesionalna interesovanja ili materijalni ciljevi. Székely (2010) proširuje koncept manifestacija metafrenije – po njemu libido može biti preusmeren i na političke i državne ciljeve, a ne samo na profesiju i sticanje materijalnih dobara. Takođe, on uključuje i vremensku dimenziju definišući metafreniju kao prolazno odnosno trajno stanje.

Test-retest stabilnost

Studije s klijentima s različitim problemima mentalnog zdravlja, kada su prikupljeni njihovi rezultati putem primene MCMI iz dve vremenske tačke (interval merenja u rasponu od pet dana do tri godine), prema izvesnom broju autora upućuju na dobru pouzdanost skala obrazaca ličnosti. Na primer, za MCMI-III, u istraživanjima s vremenskim intervalima u opsegu od pet dana do četiri meseca, srednja vrednost dobijenih koeficijenata pouzdanosti iznosila je $r = .78$, s opsegom od .58 do .93 (Strack & Millon, 2007). Nasuprot tome, Reich i Troughton (1988) otkrili su da se stope prevalencije poremećaja ličnosti utvrđene tim inventarom smanjuju za 50% tokom faze remisije, u odnosu na akutnu fazu. Pritom, vrednosti skorova na skalama kliničkih sindroma MCMI bile su blisko povezane sa skorovima na skalama osobina (poremećaja) ličnosti.

Utvrđeno je i da povišenja na skalama ličnosti MCMI-II prate povišenja na skali F i drugim skalama validnosti, kao i na izvesnim skalama koje su povezane sa stanjima s upitnika MMPI-2 (Grillo et al., 1994). Budući da između *stanja* i *osobina* nije moguće staviti znak jednakosti, bilo je očekivano da će skale obrazaca ličnosti biti stabilnije od skala kliničkih sindroma. Ipak, ta pretpostavka u mnogim slučajevima nije našla empirijsku potvrdu. Brojni izvori (Craig, 1999; Millon, 1997; Millon et al. 2006), pokazali su malu razliku koeficijenata test-retest pouzdanosti između te dve kategorije skala. To ukazuje da su mere *stanja* i *osobina* prilično međusobno zavisne, što i jeste u skladu s Millonovim razumevanjem ličnosti i psihopatologije.

Međutim, zbog tog nalaza dovedena je u pitanje vremenska stabilnost poremećaja ličnosti, poremećaja ličnosti na način kako su konceptualizovani u Millonovoj teoriji (Widiger & Trull, 2007). Samim tim, pokrenuta su pitanja šta je to onda što test meri – crte poremećaja ličnosti? Ili nekakva stanja čiji su pokazatelji psihometrijski organizovani u skale koje se onda pogrešno nazivaju skalama poremećaja ličnosti?

U svakom slučaju, "stil" ličnosti nešto je što je moguće jednostavnije dedukovati iz povišenja na skalama obrazaca ličnosti, jer zaključivanje o prisustvu poremećaja zahteva više informacija nego što realno proističe iz visine skorova na skalama (Millon

2006, 2008). Šta to konkretno znači? Na primer, osobe s određenim stilovima ličnosti možda su uspele da pronađu profesionalnu i/ili međuljudsku nišu koja im omogućava adekvatno funkcionisanje (Choca & Van Denburg, 1997). Na primer, *shizoidna* ili *izbegavajuća* ličnost može prilično dobro da funkcioniše kao noćni čuvar. Dakle, opredeljenje između stila i poremećaja jeste do konkretnog praktičara, a ne testa. Oni koji traže da test uključi stvarnu dijagnozu, proširuju njegovu upotrebu izvan realističnih očekivanja (Groth-Marnat, 2009).

Kako bi uvažio činjenicu o promenljivoj stabilnosti crta ličnosti, Millon je za neke od MCMI skala razvio sistem korekcija koje funkcionišu slično K korekcijama s upitnika MMPI. Međutim, kao i u slučaju K korekcija na MMPI, nejasno je i kontroverzno koliko su Millonove korekcije zaista efikasne u pogledu ispunjenja svoje svrhe (Widiger & Trull, 2007).

Kriterijumska valjanost

Naredni izazov, delom u vezi s prethodnim, tiče se odabira merila ili *zlatnog standarda* s kojim bi se uporedile procene dobijene na osnovu MCMI. Dakle, to je problem unakrsne validacije.

Rezultati u toj oblasti ponovo su kontradiktorni, što otežava ocenu “prave” preciznosti MCMI pri proceni poremećaja ličnosti. Prema izvesnom broju autora (Millon, 2011; Wright, 2017; Lightfoot, 2017), skale MCMI dobro su se pokazale u pogledu konkurentne, konvergentne i diskriminantne validnosti. Na primer, u istraživanju Becka i Steera (1990), najveće korelacije između korespodentnih skala BDI i MCMI-III utvrđene su, što je i očekivano, za *veliku depresiju* (.74) i *distimiju* (.71), i za skale *depresivnog* (.56), *graničnog* (.56), *mazohističnog* (.53) i *shizoidnog* (.53) poremećaja. Nasuprot tome, slaba povezanost dobijena je između BDI i MCMI skala *antisocijalnog* (.20) i *sadističkog* (.22) poremećaja. Kada je u pitanju odnos MMPI i MCMI, Millon (2006) ukazuje na to da narastajuća heterogenost skala MMPI sa svakom novom revizijom umanjuje izgleda za dostizanje visokih korelacije sa skalama MCMI-III. Ipak, postoji sličnost u “psihometrijskom ponašanju” skala sličnog sadržaja. Na primer, Skala Hs (*hipohondrijaze*) s MMPI visoko je korelirala skalama *somatoformnog poremećaja* (.63) i *velike depresije* (.60) s MCMI-III, verovatno usled povezanosti *somatizacije* i *depresije* preko “deljenih” *vegetativnih simptoma*. MMPI skala *depresivnosti* (D) pokazala je najizrazitiju povezanost s MCMI skalama *velike depresije* (.71) i *distimije* (.68). Zanimljivo je to što je MMPI-2 skala Pa (*paranoje*) samo umereno korelirala s MCMI skalama *paranoidnosti* i *sumanutog poremećaja* (.29 i .38), a mnogo više sa skalama *poremećaja mišljenja* (.59), *major depresije* (.60) i *posttraumatskog stresnog*

poremećaja (.54). Korelacija je dobijena i između Pa skale i MCMI skala *shizotipalnog* i *graničnog* poremećaja (za obe .54). MMPI skala Pt (*psihastenije*) bila je blisko povezana s MCMI skalama *somatoformnog poremećaja* (.68), *anksioznog poremećaja* (.61), *poremećaja mišljenja* (.62), *velike depresije* (.73) i *distimije* (.70). Kada su u pitanju poremećaji ličnosti, prema Millonu (2006), korelacije između MMPI skale i MCMI skale bile su (očekivano) vrlo niske i kompleksne za tumačenje usled toga što je MMPI-2 mera poremećaja s Osovine I, pre nego fenomena s Osovine II. Najveća povezanost dobijena je, na primer, između MMPI-2 skale *depresije* (D) i MCMI skale i *izbegavajućeg* obrasca ličnosti (.56). Korelacije s MMPI-2 skalom Pd (*psihopatske devijacije*) varirale su od istraživanja do istraživanja – najčešće su utvrđene umerene korelacije između ove MMPI-2 skale i MCMI skala *antisocijalnog* (.41) i *graničnog* (.44) obrasca. Mnogo interesantniji odnos pronađen je između Pd skale i MCMI skala *mazohističkog* (.45), *shizotipalnog* (.43) i *depresivnog* (.41) obrasca ličnosti, verovatno zbog “deljenja” indikatora poput *socijalne otuđenosti* i *samopovređivanja*. (Za još detaljniju diskusiju videti Millon, 2006).

Ipak, ukoliko se prati razvoj MCMI, vidljivo je da su se sa svakom novom revizijom koeficijenti te forme valjanosti uvećavali. U svakom slučaju, izvesna istraživanja pokazala su da je MCMI dijagnostički precizniji od kliničkih intervju a i od uporedivih mera samoprocene, ali ne i od strukturiranih intervju a koje vode iskusni terapeuti (Strack & Millon, 2007). Prema stavovima drugih autora, navedeni koeficijenti valjanosti između MMPI, MCMI i strukturiranih intervju a – ne zadovoljavaju potrebne psihometrijske kriterijume (Miller et al., 1992; Streiner & Miller, 1990; Groth-Marnat, 2009).

No, postavke Millonove teorije nude objašnjenja dobijenih rezultata, bez obzira na to da li smo dobijene koeficijente ocenili zadovoljavajućima ili ne. Prema T. Millonu, ličnost predstavlja “imunizujući” činilac u odnosu na sredinske zahteve i pritiske (Millon, 2011). Na primer, depresivnost *zavisnog*, *histrioničnog* i *narcisističkog* obrasca poseduju bitno drugačije poreklo, mehanizme nastanka i kliničke manifestacije. Ličnost, dakle, može biti posmatrana kao *etiološki*, *precipitirajući*, *predisponirajući* i *patoplastički* činilac različitih formi trpnje sadržane u kliničkim sindromima. Usled toga, na psihometrijskom nivou, preklapanje i kovariranje skala poremećaja ličnosti i kliničkih sindroma, tj. moguće kovariranje skala crta s MCMI sa skalama stanja s drugih samoopisnih inventara, sasvim je razumljivo. Na kliničkom nivou, funkcionisanje klijenata se i odslikava u obrascima ličnosti prebojenim ili “dopunjenim” određenim manifestacijama kliničkih sindroma. Povrh svega, obrasci ličnosti operacionalizovani putem odgovarajućih MCMI skala poremećaja ličnosti, kako je prethodno izneseno,

predstavljaju konceptualnu integraciju DSM kriterijuma i Millonovih teorijskih postulata. Stoga, očekivano je što se nalazi s MCMI ne preklapaju potpuno sa strukturiranim kliničkim intervjuima koji su, zapravo, niz DSM ili ICD kriterijuma prevedenih u pitanja zatvorenog tipa.

U vezi s upravo iznesenim jeste i pitanje u kojoj su meri neki od dijagnostičkih kriterijuma, ugrađeni u stavke MCMI, usko povezani s DSM kriterijumima, a koliko s Millonovom teorijom. U slučaju nekih poremećaja ličnosti, ti kriterijumi su slični, za neke druge bitno su drugačiji. Ta nedoslednost dovela je do određenih kontroverzi (Flynn et al., 1995). Usled toga, u mnogim slučajevima, MCMI ne treba smatrati DSM merom, iako nazivi skala mogu navesti praktičare da pomisle da jeste (Wetzler & Marlowe, 1993; Widiger et al., 1985). No, tu manu moguće je sagledati i kao prednost. Naime, DSM kriterijumi kritikovani su kao nedovoljno povezani s teorijom i pokazali su očigledne manjkavosti pri određivanju nekih oblasti problema mentalnog zdravlja. Pošto se MCMI ne pridržava striktno DSM kriterijuma, informacije dobijene njime mogu poslužiti da se otklone neke od uočenih neadekvatnosti DSM-a. Naposljetku, poslednja revizija (MCMI-IV) uključuje prelazak s koncepta *poremećaja ličnosti* na *sindrome*. Ta alternativa je u skladu s rastućim konsenzusom da poremećaji ličnosti nisu prisutne/neprisutne kategorije, već se javljaju u formi kontinuuma (Widiger & Trull, 2007).

Sadržinska valjanost

Daleko najčešće navođen problem u istraživanjima naglašeno psihometrijske orijentacije, jeste značajno preklapanje odnosno interkorelacija stavki MCMI (Lightfoot, 2017). Praktično, ona dovodi do potencijalno lažnih povišenja na skalama, ili toga da određene skale budu suviše, kad su njihovi ajtemi već toliko srodni. U prvom izdanju MCMI (MCMI-I), na primer, skale *graničnog* poremećaja ličnosti i *distimije* delile su 65% stavki, te su bile u visokoj korelaciji (.95).

Prema teorijskim postulatima, izvesna interkorelacija skala jeste ne samo prihvatljiv već i očekivan nalaz. Naime, mnogi konstrukti su na teorijskom i kliničkom nivou veoma slični, te se takve sličnosti, stoga, psihometrijski odražavaju u interkorelacijama skala.

Kako bi se kliničarima pomoglo da izađu u susret tom izazovu, u priručnicima za MCMI-III i MCMI-IV detaljno je predstavljeno značenje skorova različitih visina, i značenje različitih povišenja ili konstelacija povišenja skorova na skalama. Povrh toga, od treće revizije inventara evidentna su sistematska nastojanja da se smanji preklapanje stavki skala (i rezultirajuće interkorelacije) smanjenjem broja stavki po skali

i ponderisanjem stavki u zavisnosti od njihovog relativnog značaja za skalu (pomenute *prototipske* i *neprototipske* stavke)(Millon, 2006). Deluje da je ovaj postupak bio uspešan jer nijedna od interkorelacija navedenih u priručniku nije prelazila .90, a samo su tri iznosile .80 (ostale su bile niže). Taj nalaz sugeriše da MCMI-III skale, u poređenju s prethodnim verzijama, mere nešto nezavisnije domene. U MCMI-IV uložen je dodatni napor u tom pravcu, a psihometrijske provere ishoda tih nastojanja jesu u toku.

Konstruktna valjanost

Složenost Millonove evolucionne teorije predstavlja poseban izazov za kliničare. Ilustracije radi, poslednje, treće izdanje Millonove monografije “Poremećaji ličnosti: prikaz ICD/DSM spektra od normalnosti do abnormalnosti” (2011), sveobuhvatni prikaz njegovog učenja o ličnosti, broji gotovo 1.100 stranica. Millon tu detaljno predstavlja razvoj, pretpostavke i postulate teorije. Potom, svaki od obrazaca poremećaja ličnosti, sada nazvanih *spektrima*, s prikazom jedinstvenih multiperspektivističkih etioloških tumačenja, mehanizama nastanka i osobenosti u ispoljavanju problema mentalnog zdravlja (npr. depresije), komorbiditetnih stanja i diferencijalno dijagnostičkih preporuka. Zatim, psihoterapijskih preporuka, uključujući i otpore i rizike zasnovane na strukturalnim i funkcionalnim karakteristikama ličnosti.

Iako ovladavanje Millonovim učenjem zahteva visoku motivaciju i značajne investicije, ono daje odgovore na mnoge dileme proistekle iz nastojanja ka teorijskim i metodološkim uobličenjima pojma ličnosti odnosno poremećaja ličnosti.

Konceptualno bogatstvo Millonove teorije sasvim je u skladu sa zapažanjima o tome da postoji beskonačan broj kategorija kojima se ličnost kao fenomen za sebe može izraziti, budući da većina pojedinaca ima sasvim osobenu ličnost (Groth-Marnat, 2009; Millon, 2011; Lightfoot, 2017).

Ipak, integraciju nalaza i formulisanje psihoterapijskih preporuka u značajnoj meri može otežati to što svaka od Millonovih *kategorija* kojom možemo iskazati ličnost, iako uključuje određeni broj osobina i označava određene nivoe razvoja ili složenosti, i sama po sebi ima mnogo varijacija (Lightfoot, 2017). Dalje, nazivi skala, uključujući i Grossmanove skale faceta, u velikoj meri oslanjaju se na diskurs Millonove evolucionne teorije. To ih ponekad čini kompleksnim za tumačenje, posebno od kada je uveden pojam *spektra*. Uz to, neke od njih veoma je teško međusobno razlikovati (npr. *histrionični obrazac* od *turbulentnog*) (Wright, 2017).

Kako prevazići pomenute izvore kompleksnosti? Jedno od rešenja jeste da se odnosu teorije i prakse pristupi kao *spiralnom procesu* razvoja. Naime, osnove teorija određuju početnu orijentaciju kliničara pri proceni ličnosti. Pre svega, važne su za

formulisanje dijagnostičkih hipoteza koje usmeravaju celokupan proces procene. S druge strane, nalazi iz procene konkretne ličnosti mogu podstaći potrebu kliničara da se “vrati” na teoriju i dodatno je prouči. Tako, svoje znanje produbljuje tragajući za odgovorima na novonastale dileme i nepoznanice. Tim putem kliničar ovladava i informacijama koje mu na samom početku nisu privukle pažnju ili nisu delovale relevantnim.

No, tu počinju novi problemi – kada se tumači MCMI, ponekad je teško znati odakle potiču informacije koje čine interpretaciju (Groth-Marnat, 2009). U principu, one su uvek zasnovane na kombinaciji teorije i empirijskih nalaza utvrđenih, pre svega, preko studija valjanosti samog MCMI. Pritom, svaki od ta dva interpretativna izvora razvijao se tokom niza godina i uzajamno su se preplitali, te je često teško znati da li su data tumačenja empirijski zasnovana ili proističu iz teorije. Sa stanovišta akademske zajednice, to predstavlja priličan izvor kompleksnosti – odgovoran odnos prema autorima i izvorima jeste okosnica etičkih principa naučno-istraživačke i naučno-nastavne delatnosti. No, ukoliko ti izvori saznanja, čak i u takvom obliku nejasno određenih teorijskih i empirijskih doprinosa, doprinose razumevanju klijenta i ishode primerenim psihoterapijskim preporukama, oni mogu biti klinički održivi, relevantni i prihvatljivi.

Osetljivost i specifičnost

Često se kao kritika, posebno verzija inventara koji su prethodili MCMI-IV, navodi prekomerna patologizacija i prekomerno dijagnostikovanje poremećaja u pojedinaca (Flynn et al., 1995; Lightfoot, 2017; Groth-Marnat, 2009). Wetzler (1990) je primetio da su dijagnoze poremećaja ličnosti postavljene na osnovu MCMI bile 60% učestalije od dijagnoza poremećaja ličnosti postavljenih na osnovu strukturiranih intervjua. Prema Groth-Marnatu (2009) jedan od razloga jesu možda i prethodno pomenuti, specifični nazivi skala ličnosti – oni mogu stvoriti iluziju da se obrasci ličnosti s inventara potpuno preklapaju s DSM dijagnostičkim kategorijama. Pomenuta pretpostavka Groth-Marnata korespondentna je s onim na čemu Millon insistira u najnovijoj reviziji teorije i inventara – da je najizraženije personalne karakteristike najprimerenije konceptualizovati kao stilove ličnosti koji mogu ali ne moraju da odražavaju stvarni poremećaj. To ne isključuje dijagnostički potencijal MCMI u pogledu DSM odrednica poremećaja ličnosti, iako se različite skale MCMI razlikuju u pogledu dijagnostičke valjanosti (Strack & Millon, 2007).

ZAKLJUČAK

Millonova evolucionarna teorija i na njoj zasnovan klinički multiosovinski inventar ličnosti za odrasle (MCMI) dali su višestruke teorijske, istraživačke i praktične doprinose u oblasti zaštite i unapređenja mentalnog zdravlja. U njima se jasno ogledaju nastojanja autora da uravnoteže konceptualne osnove kliničkog pristupa ličnosti i nozologiju, te dimenzionalni i kategorijalni pristup. Priroda teorije i inventara jeste evoluirajuća, uz stalna nastojanja ka osavremenjivanju inventara i proširivanju obima onoga što meri, u skladu s daljim razvojem teorije u njegovom zaleđu i Dijagnostičkog i statističkog priručnika za duševne poremećaje Američke psihološke asocijacije. Poseban napor uložen je u to da skale *poremećaja ličnosti* (sada *spektra*) u što većoj meri odraze kontinuum od normalne ličnosti do poremećaja ličnosti, te da se smanji mogućnost neadekvatne dijagnostičke upotrebe naziva poremećaja. Pri konstrukciji inventara, sve vreme je u fokusu bio klijent, sa svojim realnim kapacitetima i mogućnostima, posebno u smislu kratkog vremena zadavanja inventara i razumljivosti za ispitanike elementarnog nivoa obrazovanja.

Međutim, inventar koji je preuzeo tako ambiciozan zadatak da osim totaliteta funkcionisanja ličnosti prikaže i u praksi najzastupljenije kliničke sindrome, nužno je ispoljio i izvesne slabosti. Najčešće se tiču visine koeficijenata pouzdanosti i prisutne interkorelacije skala inventara, kao i nižih korelacija od očekivanih s nekim drugim "merama" ličnosti i psihopatologije.

Izvesne postavke Millonove evolucionarne teorije omogućavaju izlazak u susret navedenim izazovima. Prvo, prema Millonu, ličnost je poput prizme koja prelama biopsihosocijalne dimenzije funkcionisanja u evolucionoj perspektivi. Drugo, osobenosti ličnosti mogu biti neposredan uzrok trpnje, samo povećavati sklonost da se trpnja razvije, predstavljati "kap koja je prelila čašu" ili oblikovati manifestacije trpnje. Nekad, i sve navedeno istovremeno. Stoga, personalne karakteristike najprimerenije je konceptualizovati kao stilove ličnosti koji mogu ali ne moraju da odražavaju stvarni poremećaj. Odluka o zameni termina *poremećaj ličnosti* sa *spektrima ličnosti* uvažila je tu činjenicu, a usmerena je u i pravcu depatologizacije i destigmacije, jer nazivi skala više ne podstiču kliničara da misli kategorijalno, a izveštaji ponuđeni klijentu na uvid nisu formulisani u terminima dijagnoza. Treće, teorija uvažava činjenicu da postoji beskonačan broj kategorija kojima se ličnost kao fenomen po sebi i ličnost konkretnog pojedinca mogu izraziti. Naime, svaka od Millonovih kategorija kojom možemo iskazati ličnost, iako uključuje određeni broj osobina i označava određene nivoe razvoja ili složenosti, i sama po sebi ima mnogo varijacija. Na osnovu tih postavki, razumljivo

je zašto koeficijenti pouzdanosti za neke obrasce, posebno obrace čije su karakteristike zastupljene u “normalnoj” populaciji, ne dostižu poželjan nivo. Iz perspektive Millonove teorije, prisutne interkorelacije skala inventara odražavaju klinički realitet. Naime, čisti prototipovi obrazaca ličnosti i kliničkih sindroma izuzetno su retki u realnom životu – prepliću se kako unutar, tako i između te dve kategorije. Naposljetku, niže korelacije od očekivanih s nekim drugim “merama” ličnosti i psihopatologije jesu očekivane zbog razlika u konstruktima (crta/stanje) i teorijskoj utemeljenosti (ateorijske/teorijske).

Otpor praktičara u susretu s tim nivoom kompleksnosti teorije sasvim je razumljiv i očekivan. No, uvek je moguće osloniti se na osnove teorije pri formulaciji početnih hipoteza o klijentu. Potom, nalazi iz procene konkretne ličnosti mogu poslužiti kao vodič pri produbljenom izučavanju teorije, te se sa svakom novom procenom može ovladati novim aspektom Millonovog učenja.

Zaključna poruka možda se najbolje odslikava u Millonovoj tvrdnji (1992) da kvalitet interpretativnih informacija zavisi od “ukupne vrednosti inventara, adekvatnosti teorije koja pruža logiku koja leži u osnovi skala ponaosob, kliničkih veština i iskustva kliničara u radu s relevantnim populacijama” (str. 424). Dakle, od nivoa razvoja i integrisanosti konceptualnih, metodoloških i pragmatiskih spoznaja nas kliničara. Do kojeg će nivoa svako od nas ovladati tim spoznajama, zavisi od mnogo čega. No, ono što ostaje kao konstanta jeste to da je Millonova evolucionarna teorija bogat izvor zapažanja o ličnosti uopšteno – u pogledu adaptivne vrednosti ličnosti, pojavnih oblika različitih obrazaca ličnosti na kontinuumu od normalnosti do abnormalnosti, multidimenzionalno shvaćene etiologije poremećaja, diferencijalno dijagnostičkih dilema, i specifičnih psihoterapijskih zamki i preporuka za različite obrasce.

LITERATURA

1. Alareqe, N. A., Roslan, S., Nordin, M. S., Ahmad, N. A., & Tareh, S. M. (2021). Psychometric Properties of the Millon Clinical Multiaxial Inventory–III in an Arabic Clinical Sample Compared With American, Italian, and Dutch Cultures. *Frontiers in psychology, 12*, 562619.
2. Beck, A. T. & Steer, R. A. (1990). Beck Anxiety Inventory manual. San Antonio, TX: Psychological Corporation.
3. Choca, J., and Van Denburg, E. (1997). *Interpretative guide to the Millon Clinical Multiaxial Inventory (2nd Ed.)*. Bloomington, MN: American Psychological Association.

4. Craig, R. J. (1999). Testimony based on the Millon Clinical Multiaxial Inventory: Review, commentary, and guidelines. *Journal of Personality Assessment*, 73(2), 290–304.
5. Craig, R. J. (2005). *New directions in interpreting the Millon Clinical Multiaxial Inventory-III (MCMI-III)*. New York, NY: Willey.
6. Drummond, R., Sheperis, C., & Jones, K. (2016). *Assessment procedures for counselors and helping professionals*. Boston, MA: Pearson Education Inc.
7. Ferenczi, S., Balint, M., & Mosbacher, E. (1955). The adaptation of the family to the child. In S. Ferenczi (Ed.), *Final contributions to the problems and methods of psycho-analysis* (pp. 61–77). London, UK: Routledge. (Original work published 1928)
8. Flynn, P. M., McCann, J. T., & Fairbank, J. A. (1995). Issues in the assessment of personality disorder and substance abuse using the Millon Clinical Multiaxial Inventory (MCMI-II). *Journal of Clinical Psychology*, 51(3), 415–421.
9. Freud, S. (1930). *Civilization and its discontents*. Richmond, UK: Hogarth.
10. Grillo, J., Brown, R. S., Hilsabeck, R., Price, J. R., & Lees-Haley, P. R. (1994). Raising doubts about claims of malingering: Implications of relationships between MCMI-II and MMPI-2 performances. *Journal of Clinical Psychology*, 50(4), 651–655.
11. Grossman, S. D., & Amendolace, B. (2017). *Essentials of MCMI-IV assessment*. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.
12. Groth-Marnat, G. (2009). *Handbook of psychological assessment*. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.
13. Janković, N., & Jovanović, A. (2009). *Ličnost – od normalnosti ka abnormalnosti*. Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu.
14. Kernberg, O. (1980). *Internal world and external reality: Object relations theory applied*. New York, NY: Aronson.
15. Kohut, H. (1968). The psychoanalytic treatment of narcissistic personality disorders: Outline of a systematic approach. *The psychoanalytic Study of the Child*, 23(1), 86–113.
16. Lightfoot Jr, J. M. (2017). Critical analysis of the Millon Clinical Multiaxial Inventory. *International Journal of Scientific & Engineering Research*, 8(1), 1397–1399.
17. *MCMI bibliography - images.pearsonclinical.com*. (n.d.). Retrieved April 2, 2022, from http://images.pearsonclinical.com/images/Assets/MCMI-III/MCMI_bib.pdf

18. Miller, H. R., Streiner, D. L., & Parkinson, A. (1992). Maximum likelihood estimates of the ability of the MMPI and MCMI personality disorder scales and the SIDP to identify personality disorders. *Journal of Personality Assessment*, 59(1), 1–13.
19. Millon, T. (1969). *Modern psychopathology*. Philadelphia, PH: Saunders.
20. Millon, T. (1986a). A theoretical derivation of pathological personalities. In T. Millon & G. L. Klerman (Eds.), *Contemporary directions in psychopathology: Toward the DSM-IV* (pp. 639–670). New York, NY: Guilford.
21. Millon, T. (1986b). Personality prototypes and their diagnostic criteria. In T. Millon & G. L. Klerman (Eds.), *Contemporary directions in psychopathology: Toward the DSM-IV* (pp. 671–672). New York, NY: Guilford.
22. Millon, T. (1990). *Toward a new personology: An Evolutionary model*. New York, NY: Willey.
23. Millon, T. (1992). Millon Clinical Multiaxial Inventory: I & II. *Journal of Counseling & Development*, 70(3), 421–426.
24. Millon, T. (1997). *The Millon inventories*. New York, NY: Guilford Press.
25. Millon, T. (2004). *Masters of the mind: Exploring the story of mental illness from ancient times to the new millennium*. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.
26. Millon, T. (2006). *Millon Clinical Multiaxial Inventory-III (MCMI-III): Manual* (3rd ed). Minneapolis, MN: Pearson Assessments.
27. Millon, T. (2008). *The Millon inventories: Clinical and personality assessment* (2nd ed). New York, NY: Guilford Press.
28. Millon, T. (2011). *Disorders of personality: Introducing a DSM/ICD spectrum from normal to abnormal*. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.
29. Millon, T., Lerner, M. J., & Weiner, I. B. (Eds.). (2004a). *Handbook of Psychology: Personality and social psychology* (Vol. 5). New York, NY: Willey.
30. Millon, T., Millon, C. M., Meagher, S., Grossman, S., & Ramnath, R. (2004b). *Personality disorders in modern life* (2nd ed). New York, NY: Willey.
31. Reich, J. H., & Troughton, E. (1988). Comparison of DSM-III personality disorders in recovered depressed and panic disorder patients. *Journal of Nervous and Mental Diseases*, 176(5), 300–304.
32. Stärcke, A. (1924). Psychoanalysis and Psychiatry. *The Psychoanalytic Review* (1913-1957), 11, 85.
33. Strack, S. (Ed.). (2002). *Essentials of Millon inventories assessment*. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.

34. Strack, S., & Millon, T. (2007). Contributions to the dimensional assessment of personality disorders using Millon's model and the Millon Clinical Multiaxial Inventory (MCMI-III). *Journal of Personality Assessment*, 89(1), 56–69.
35. Streiner, D. L., & Miller, H. R. (1990). Maximum likelihood estimates of the accuracy of four diagnostic techniques. *Educational and psychological measurement*, 50(3), 653–662.
36. Svrakic, D. M., Lecic-Tosevski, D., & Divac-Jovanovic, M. (2009). DSM axis II: personality disorders or adaptation disorders? *Current Opinion in Psychiatry*, 22(1), 111–117.
37. Székely, B. (2010). *Diccionario de Psicología*. Buenos Aires: Claridad.
38. Tringone, R., Jolosky, T., & Strack, S. (2014). Theodore Millon (1928–2014). *American Psychologist*, 69(5), 552.
39. Wetzler, S. (1990). The Millon Clinical Multiaxial Inventory (MCMI): A review. *Journal of Personality Assessment*, 55(3–4), 445–464.
40. Wetzler, S., & Marlowe, D. B. (1993). The diagnosis and assessment of depression, mania, and psychosis by self-report. *Journal of Personality Assessment*, 60(1), 1–31.
41. White, W. A. (1928). Definition by Tendency. *American Journal of Psychiatry*, 85(2), 251–262.
42. Widiger, T. A., & Trull, T. J. (2007). Plate tectonics in the classification of personality disorder: shifting to a dimensional model. *American Psychologist*, 62(2), 71.
43. Widiger, T. A., Williams, J. B., Spitzer, R. L., & Frances, A. (1985). The MCMI as a measure of DSM-III. *Journal of Personality Assessment*, 49(4), 366–378.
44. Wright, A. J. (2017). Strengths and weaknesses of the MCMI-IV. In S. Grossman & B. Amendolace, *Essentials of MCMI-IV Assessment* (pp.123–137). New York, NY: Willey.

Millon's evolutionary theory and comprehensive assessment of personality and psychopathology

Snezana Svetozarevic, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Abstract

For more than two decades, one of the world's most applied personality assessment questionnaire, the Millon's Clinical Multiaxial Inventory (MCMI), has been used in this region. The interpretation of the client's reason for addressing experts in terms of personality traits/disorders and structured suffering, provided by MCMI, is close to both clinical discourse and nosological systems. Categories primarily have the nomenclative character - interpretation require the integration of categorical and dimensional approach, which is one of the distinctive features of this instrument. Work on the inventory for examinees is relatively easy – the items are subjected to a readability test before being included in the final version of the inventory.

Until now, there were no national norms. The battery of psychological instruments during the evaluation, in order to cross-validate the results, was much more extensive. This led to a greater burdening of the clients, and a higher cost of the health care system. After many years of negotiations with the official distributor of this instrument, translation and standardization for the Serbian and Croatian populations were approved. Still, the permission for use and the norms development are the initial steps in a complex series of activities aimed at reducing or resolving the current challenges in the application of MCMI in research and practice. Namely, reports from a number of international standardisations raise certain conceptual and psychometrical dilemmas regarding MCMI. Most often, they are concerned with the level of reliability coefficients and the present intercorrelation of inventory scales, as well as with lower correlations than expected between MCMI scales and some other “measures” of personality and psychopathology.

Millon's theory offer the answers to a significant number of these challenges. Therefore, the aim of this paper is to clarify the psychometric characteristics of the personality inventory based on it through a concise overview of Millon's evolutionary theory, and to present its contribution to the overall assessment of personality and psychopathology.

Keywords: Millon's evolutionary theory; psychological assessment; personality and psychopathology.

PRIMJENA KOGNITIVNO-BIHEVIORALNE TERAPIJE U TRETMANU KONTROLE LJUTNJE: PRIKAZ SLUČAJA

Ivona Čarapina Zovko¹, Sveučilište u Mostaru
Diana Riđić², Udruženje za psihološku procjenu, pomoć i savjetovanje
"Domino" Sarajevo

Sažetak

Cilj ovog rada je prikazati učinak kognitivno-bihevioralne terapije (KBT) u tretmanu pacijenta s nemogućnošću kontrole ljutnje. U radu s klijentom kognitivnom konceptualizacijom identificirano je bazično, posredujuće vjerovanje i stavovi pacijenta što je u konačnici dovelo do poboljšanja u smanjenju izražavanja ljutnje u poslovnom i partnerskom funkcioniranju, smanjenju neprimjerenog izražavanja ljutnje u svakodnevim situacijama (ophođenje s konobarima u restoranu). U tretmanu su korištene bihevioralne tehnike samokontrole i relaksacije. Prilikom primjene tehnika samokontrole pacijent je naučio usporiti emocionalne reakcije i razmotriti različite alternative (ne samo agresivne) prije nego reagira. Kroz tehniku relaksacije odnosno abdominalnog disanja pacijentu se pomoglo u postizanju većeg nivoa emocionalne kontrole. Od kognitivnih tehnika korištene su psihoedukacija o modelu ljutnje, kognitivna restrukturacija, reatribucija, trening samoinstrukcija, tehnike rješavanja problema u socijalnim situacijama i trening socijalnih vještina. Primjenom kognitivnih tehnika u radu s pacijentom postiglo se da disfunkcionalne misli zamijeni alternativnim, funkcionalnijim i realnijim mislima te kognitivnim procesima koji dovode do smanjenja ljutnje i odstupajućeg ponašanja. Primjenom tehnike rješavanja problema u socijalnim situacijama i treninga socijalnih vještina pacijent je usvojio bolje komunikacijske vještine u svakodnevnom ophođenju s ljudima i bolju samokontrolu.

Ključne riječi: kognitivno bihevioralna terapija, kontrola ljutnja

¹ ivona.carapinazovko@ff.sum.ba

² psdomino1@gmail.com

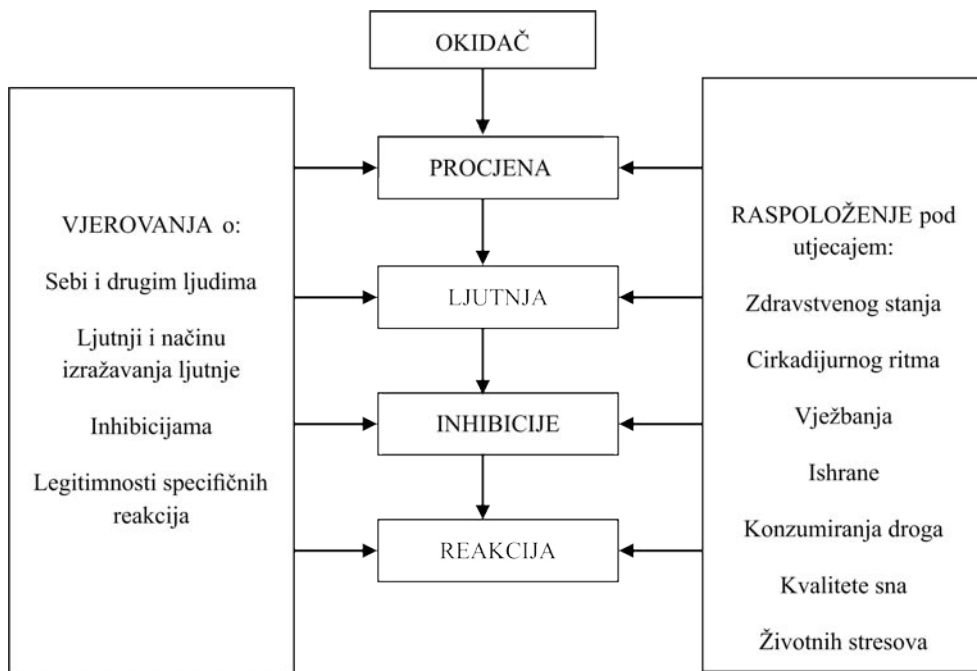
UVOD

Ljutnja

Pojedinci koji pokazuju poremećaj u u ponašanju, posebno populacija djece, najčešće se suočavaju s negativnim emocijama poput ljutnje (Reeve, 2010). Spielberg (1999) definira konstrukt ljutnje kao “psihobiološko emocionalno stanje ili stanje koje se sastoji od osjećaja koji variraju po intenzitetu od blage iritacije ili ljutnje do intenzivnog bijesa, popraćeno aktivacijom autonomnog živčanog sustava”. Razdava u nezavisne konstrukte bijes i neprijateljstvo pri čemu je emocija bijesa nužna, ali ne i dovoljna za razvoj neprijateljskih stavova i manifestacije osvetničkog ponašanja. Autori Novaco (1978, 1997) i Howells (1998) konstrukt ljutnje opisuju u holističkim i interakcijskim terminima. Prema njima, ljutnja je multidimenzionalan konstrukt sastavljen od fiziološke (opće simpatičko uzbuđenje), kognitivne (automatske misli, uvjerenja, slike), fenomenološke (subjektivna svjesnost i etiketiranje ljutih osjećaja) i bihevioralne (govor tijela, izrazi lica) domene. Svaka od ovih domena je u interakciji i utječe na individualno iskustvo ili nedostatak iskustva ljutnje. Prema Parkeru (2007) ljutnja je vrlo prevladavajuća emocija s potencijalno destruktivnim posljedicama, koje su svi doživjeli u jednom trenutku ili u njihovom svakodnevnom životu. Lawson (2009) navodi da se ljutnja javlja kao snažan osjećaj uznemirenosti na specifične provokacije.

U situacijama ljutnje pojedinci reaguju na različite načine koji uključuju kombinaciju kognitivne, fiziološke, bihevioralne i socijalne komponente (O’Neill, 2006). Primjerice, neki će reagirati nepromišljeno i postati uvredljivi ili izrazito obrambeni. Dok će pojedini zatvoriti svoje negativne emocije i povrijediti ili usmjeriti ljutnju na sebe (O’Neill, 2006). U tretmanu ljutnje je važno raditi na promjenama u percipiranju provokacija. To uključuje obradu aspekata uzbuđenja bijesa (kao što su kognitivne procjene trenutnih i prošlih situacija) koje određuju kako se vanjski događaj percipira (Novaco, 1978; Watt i Howells, 1999). Na taj način pojedinci koji imaju sklonost doživljavanju intenzivne ljutnje kao odgovor na provokaciju mogu se promatrati kao oni koji imaju neprilagođeni stil procjenjivanja. Novaco, Ramm i Black (2001), naprimjer, navode da često ljutnja potiče ponašanje nasilnih kriminalaca koji čine štetu tako što se zaključavaju u sheme i skripte povezane s prijetnjom i odmazdom. Eckhardt i sur. (Eckhardt, Barbour i Davison, 1998.; Eckhardt i Kassinove, 1998.) su izvijestili o većim kognitivnim distorzijama (iracionalnim uvjerenjima i kognitivnim pristranostima), kao i većim razinama kognitivnih nedostataka (poremećene sposobnosti smanjenja doživljaja ljutnje kognitivnim ispitivanjem situacije) u bračno-nasilnih muškaraca u usporedbi sa skupinom nenasilnih sudionika.

Kognitivno-bihevioralni model ljutnje i iritabilnosti

Kognitivno-bihevioralne intervencije u tretmanu ljutnje

Kognitivno-bihevioralne intervencije usmjerene su na različite elemente. Naprimjer, strategije koje povećavaju samosvijest o ljutnji mogu biti usmjerene na čitave sekvence (kao što je bilježenje reakcija osobe, igranje uloga, bihevioralni elementi). Klijenti mogu iskusiti povećanu učinkovitost u smanjivanju svoje ljutnje time što postaju sposobni koristiti strategije nošenja s ljutnjom kada postanu svjesni sebe i okidača njihove ljutnje. Druge strategije interveniraju između događaja koji potiču ljutnju i reakcija na te događaje. Pojedinaac može prikladno izbjegavati događaje koji provociraju ljutnju (npr. kada se bračni par dogovori da neće raspravljati o teškim obiteljskim problemima nakon 9 sati navečer kada su oboje već jako umorni), udaljavati se vremenski od provocirajućih trenutaka (npr. ljut poslovoda naučio je reći stvari poput: "Trebam malo vremena za razmisliti o tome ponovno i onda ćemo o tome pričati") i nagli prekid impulzivnih agresivnih poriva (npr. uzeti "time-out") (Beck i Fernandez, 1998).

Intervencije relaksacije fokusirane su na emocionalno i psihološko uzbuđenje, tako da se trenira klijente da smanjuju uzbuđenje i povećavaju osjećaj smirenosti i kontrole, jer pri tome poboljšavaju sveukupni kapacitet upravljanja ljutnjom. Kognitivna terapija

fokusira se na disfunkcionalne i kulturalne elemente predfaze ljutnje, iskrivljene procese procjene i kognitivne komponente doživljene ljutnje. Također, taj pristup pomaže pojedincu identificirati i promijeniti sadržaj kognitivne sheme koja izaziva ljutnju. Trening samo-instrukcija i rješavanja problema imenuje kognitivne elemente ljutnje, pružajući pomoć u mijenjanju dijaloga o ljutnji sa samim sobom i vođenju sebe kroz događaje koji izazivaju ljutnju na smireniji način koji je više usmjeren na zadatak. Humor se isto predlaže za ljutitu emocionalnost i kognicije. Naprimjer, ako klijent naziva druge "kretenima", može se tražiti od njega da konkretnije definira termin. Obično to dovodi do imena kao što su "smotani retardi", a to su smiješna neljutita zapažanja. Također se može tražiti od njih da nacrtaju sliku "kretena" što može rezultirati smiješnim skečom. Takve slike se mogu ponavljati kada se god pojedinac uključi u takvo etiketiranje. Komunikacija, asertivnost i vještine rješavanja konflikata usmjerene su na različite aspekte pobude ljutnje. Naprimjer, kognitivne, relaksacijske, asertivne i komunikacijske vještine spajaju se zajedno u učinkovitu kombinaciju (Norcross i Kobayashi, 1999).

Učinkovitost kognitivno-bihevioralnih (KBT) intervencija u tretmanu ljutnje

Meta-analička studija analize učinka tretiranja ljutnje temeljene na KBT-u na opći recidivizam pokazala je ukupni učinak 0,77, što ukazuje na smanjenje rizika od 23%, dok je ukupni učinak na nasilni recidivizam bio 0,72, što ukazuje na smanjenje rizika od 28%. Općenito, pokazalo se da je upravljanje bijesom učinkovito u smanjenju rizika od recidiva, posebno nasilnog recidiva. (Henwood i sur., 2015). Meta-analički pregledi ishoda liječenja ukazuju da je kognitivno-bihevioralni pristup općenito učinkovit i povezan s umjerenom veličinom učinka. U svojoj meta-analizi ishoda kognitivno-bihevioralne terapijske intervencije za ljutnju, Beck i Fernandez (1998) u 50 studija koje su uključivale ukupno 1640 sudionika, uključujući zatvorenike, nasilne roditelje i supružnike, maloljetne prestupnike, osobe s intelektualnim teškoćama, kao i studente s problemima s ljutnjom utvrđuju srednju veličinu učinka s d-indeksom od 0,70 što upućuje na umjerene efekte liječenja. Većina ovih studija ispitala je intervencije koje su se sastojale od kombiniranja kognitivnog restrukturiranja i neke tehnike koja promiče fizičko opuštanje.

Prikaz slučaja

D. D., starosne dobi 40 godina iz Mostara, razveden prije četiri godine. Na početku tretmana u (novoj) romantičnoj heteroseksualnoj vezi, zaručen. Nema djece. Vlasnik i rukovoditelj IT firme. Živi u obiteljskoj kući s majkom. Otac preminuo prije nekoliko godina. Sin je jedinac, nema braće ni sestara. Navodi da ima nekoliko prijatelja i kolega. Nije završio studij, srednjoškolskog je obrazovanja.

Dolazi zbog čestih izljeva gnjeva i nemogućnosti kontrole ljutnje koja je eskalirala na obiteljskom druženju sa zaručnicinom obitelji. Vjenčanje je zbog toga odgođeno te se zajedno s trenutnom partnericom dogovara za psihoterapiju, kod različitih terapeuta. Ne žele partnersku terapiju, nego individualan rad na sebi. Navodi probleme u interpersonalnim odnosima; narušeni su odnosi sa zaručnicom, njenom obitelji, s majkom vlastitom nema razvijen odnos. Navodi i narušene poslovne odnose zbog impulzivnosti od kojih su neki rezultirali otkazivanjem suradnje i gubljenjem veće količine novca. Navodi da je svjestan da ima problem i da nanosi štetu ljudima oko sebe te da želi adekvatno funkcionirati u poslovnom i partnerskom odnosu. Okidač za javljanje na terapiju bio je spomenuti okršaj sa zaručnicinom obitelji na obiteljskom ručku kada je rečenice njezinog brata doživio kao potcjenjivanje te ga verbalno izvrijeđao, potom i njene roditelje, nju, te pobacao u restoranu tanjure sa stola i otišao.

Precipitator za navedene probleme su: neadekvatni odnosi u obitelji, prvenstveno loš i agresivan pristup oca prema njemu tokom odrastanja. Otac je bio alkoholičar koji ga je tjelesno i verbalno zlostavljao, majka koja nije reagirala na zlostavljanje. S 21 godinu se odselio iz obiteljske kuće, vratio se nakon smrti oca. Napuštanje tadašnjeg obiteljskog doma opisuje kao agresivno, prethodilo je uništavanje stvari, slomio krevet i riječi upućene ocu da mu ništa njegovo ne treba da će živjeti sam. Osjećao je sram zbog oca koji bi pravio scene u alkoholiziranim stanjima. Brak s bivšom suprugom koja je imala nekoliko izvanbračnih seksualnih odnosa za koje je naknadno saznalo. Brak je bio pun agresije i sukoba. Loše poslovanje firme, čiji je vlasnik, za vrijeme pandemije. Vezu u kojoj je trenutno opisuje kao zadovoljavajuću, zaručnicu toplu i sklonu održavanju harmonije, ali da ima agresivne verbalne ispade prema zaručnici nekada i bez jasnog povoda. Smeta mu zaručnicina posvećenost svojoj obitelji, a ne njemu. Njezina pasivnost i poslušnost roditeljskim naredbama. Veza je nekoliko puta prekidana, no ovaj put su prekinuli i zaruke.

Glavni motiv dolaska na terapiju je da poboljša svoje funkcioniranje kako bi u konačnici održao i vezu. Nakon prekida veze, pogoršalo se i raspoloženje.

Dosadašnji tretmani: bio je na individualnoj terapiji nakon što je otac umro. Vodio se pod dijagnozom depresije. Navodi da su mu ti tretmani pomogli. Dolazak na ove tretmane doživljava kao pokušaj da spasi vezu i odnose s ljudima oko sebe. Za terapiju se javlja sam.

Snaga i prednosti klijenta: Spreman na suradnju, motiviran, inteligentan, pozitivno mišljenje o terapiji, pozitivna prethodna iskustva s terapije. Svjestan i jasno verbalizira da je usvojio negativne obrasce rješavanja problema promatrajući kako otac reagira agresivno u situacijama.

Opći cilj tretmana je dogovoren s klijentom i glasi: cilj je smanjenje destruktivnih posljedica ljutnje i učenje efikasnijeg ovladavanja ljutnjom.

Prema klijentovom problemu postavljeni su i sljedeći specifični ciljevi tretmana: smanjenje povećane tjelesne pobuđenosti na, za klijenta, prihvatljiv nivo, ispravljanje identificiranih pogrešaka u mišljenju i promjena disfunkcionalnih vjerovanja koji doprinose održavanju i javljanju ljutnje kod klijenta, te poboljšanje interpersonalnih vještina - usvajanje osnova asertivne komunikacije kroz trening socijalnih vještina.

Plan tretmana:

- Socijalizacija klijenta na tretman (psihodukacija o KBT modelu i KBT modelu ljutnje)
- Intervencije na razini okidača (vođenje dnevnika misli)
- Intervencije na razini procjene (identificiranje kognitivnih distorzija i kognitivna restrukturacija, pozitivno uokviravanje, analiza dobiti i cijene)
- Intervencije na razini vjerovanja (razvijanje adaptivnih vjerovanja i njihovo provođenje, tehnike rješavanja problema)
- Intervencije na razini inhibicija i ljutnje (tehnike samokontrole, tehnike relaksacije, tehnike distrakcije i jačanje internalnih/eksternalnih inhibicija)
- Intervencije na razini odgovora (tehnike rješavanja problema u socijalnim situacijama i trening socijalnih vještina)

Kognitivna konceptualizacija doradena s klijentom

Rana iskustva: strog otac, alkoholičar, tjelesno i verbalno zlostavljanje od strane oca, majka pasivna, povučena, također zlostavljanja od strane oca

Bazično vjerovanje: "Ja sam slab."

Pretpostavka: "Ako ne odgovorim na uvrede koje doživljavam drugi će misliti da sam slab i da me mogu nastaviti vrijeđati." "Mene će odbaciti."

Pravilo: "Moram biti iskren i oštar u ophođenju s ljudima." "Trebam se revanširati i dokazati da sam iznad osobe. Iskren znači i da ih vrijeđam kada to zaslužuju i govorim ono što ne bi htjeli čuti." "Moram povrijediti prvi da spriječim da oni mene uvrijede."

Stav: "Ljudi imaju loše namjere i žele namjerno povrijediti."

Kompenzirajuće ponašanje: bahato i nadmeno ponašanje, započinjanje preprike

Negativne automatske misli:

"Ja joj nisam važan." "Opet me vrijeđaš, piz*do jedna." "Ovo mi namjerno radi da me izivcira."

PRIMJENA KOGNITIVNO-BIHEVIORALNE TERAPIJE U TRETMANU
KONTROLE LJUTNJE: PRIKAZ SLUČAJA
Ivona Čarapina Zovko, Sveučilište u Mostaru,
Diana Riđić, Udruženje za psihološku procjenu, pomoć i savjetovanje "Domino" Sarajevo

RELEVANTNI PODACI IZ DJETINJSTVA

Otac zlostavljač, alkoholičar

Majka plašljiva, povučena

KASNA ISKUSTVA

Razvod, loš odnos, seksualna nevjera bivše supruge

Loša veza sadašnja

BAZIČNO VJEROVANJE

"Ja sam slab."

STAV: *"Ljudi imaju loše namjere i žele namjerno povrijediti."*

PRETPOSTAVKA : *"Ako ne odgovorim n a uvrede koje doživljavam drugi će misliti da sam slab i da me mogu nastaviti vrijeđati. " Mene će odbaciti."*

PRAVILO: *"Moram biti iskren i oštar u ophođenju s ljudima" "Trebam se revanširati i dokazati da sam iznad osobe. Iskren znači i da ih vrijeđam kada to zaslužuju i govorim ono što ne bi htjeli čuti. " "Moram povrijediti prvi da sprječim da oni mene uvrijede."*

Situacija 1

Zaručnica vrijeme provodi s majkom, a ne s njim.

Automatska misao:

"Ja joj nisam važan."

Značenje AM1: Ne doživljava nas dvoje kao zajednicu.

Emocija: Ljutnja

Ponašanje: Zove je telefonski i psuje joj

Situacija 2

Zaručnicin brat pita od kud mu novac za novo auto.

Automatska misao: *"Opet me vrijeđaš, piž*do jedna."*

Značenje AM2: Misli da nisam sposoban i da me može vrijeđati.

Emocija: Ljutnja

Ponašanje: Vrijeđaga i navodi da se bavi drogom kao i on.

Situacija 3

Konobar svima donosi jelo na vrijeme njemu kasni

Automatska misao: *"Ovo mi namjerno radi da me izvicira."*

Značenje AM3: Namjerio se na mene jer misli da sam papak.

Emocija: Ljutnja

Ponašanje: napada konobara i napušta restoran i ekipu s kojom je sjedio

TIJEK TRETMANA/DISKUSIJA

Tretman je obuhvaćao ukupno 7 susreta. Na prvom susretu urađen je inicijalni intervju te se s klijentom radilo na A B C modelu. Na temelju kojeg je ustanovljeno da klijent reagira ljuto i impulzivno u poslovnim i interpersonalnim situacijama. Objašnjeno je da ako se želi usvojiti prikladno reagiranje može se promijeniti razmišljanje odnosno (re)interpretacija situacija i tuđih namjera. Ovo je uz psihoedukaciju o modelu ljutnje trajalo prve dvije seanse. Potom smo kroz iduće seanse prešli na kognitivnu restrukturaciju iracionalnih uvjerenja kroz koju je uvidio da nema racionalnih i logičkih dokaza. Usvojio je nova vjerovanja i naučio prepoznavati negativne automatske misli. Klijentu su u sklopu psihoedukacije objašnjeni koraci u rješavanju (definicija problema, generiranje alternativnih rješenja, evaluacija posljedica, izbor rješenja problema, feedback) problema. Na dvije konkretne situacije je primijenjeno u sklopu zadaća. Prva situacija u sklapanju poslovnog ugovora, kada je razmotrio problem, alternative i uočio posljedice ljutnje (gubljenje novca i partnera). U drugoj situaciji kada je bio ljut, jer bivša zaručnica nije još uvijek otkazala bend koji je trebao pjevati na vjenčanju. Kroz četvrtu seansu klijentu je pojašnjena reatribucija te su na primjerima situacija iz prošlog tjedna vježbalo s klijentom. Na petoj seansi je s klijentom vježbanja tehnika rješavanja problema u socijalnim situacijama i trening socijalnih vještina. Kroz šestu i sedmu seansu u tretmanu su korištene bihevioralne tehnike samokontrole i relaksacije. Prilikom primjene tehnika samokontrole pacijent je naučio usporiti emocionalne reakcije i razmotriti različite alternative (ne samo agresivne) prije nego reagira. Kroz tehniku relaksacije odnosno abdominalnog disanja pacijentu se pomoglo u postizanju većeg nivoa emocionalne kontrole.

Znakovi koje je naveo kao poboljšanje je da je ustanovio promjene u razmišljanju na način da razmatra alternative u nečijem ponašanju. Konkretno u situaciji u restoranu kada mu je konobar naglasio da će morati duže čekati, umjesto tumačenja negativne namjere navodi da je bila gužva u restoranu, a ne konobarova namjera da baš on čeka. Navodi da je u situaciji na poslovnom sastanku primijenio tehniku abdominalnog disanja i nije reagirao da opsuje partnerima na njihovu ponudu nego je kazao da će razmotriti njihove opcije i javiti se. U situacijama s partnericom u restoranu na njezino dugo gledanje u jelovnik nije otišao od stola nego joj je tiho rekao da požuri i da ih svi gledaju koliko dugo naručuje. Najveći uspjeh navodi u poslovnim situacijama, osobito kada je dobio uvredljivu poruku (objektivno uvredljiva) da je ljubazno odgovorio iako je na početku mislio nazvati partnera i opsovati mu sve. Navodi da se vraća njegova kontrola nad situacijama. Također navodi da mu se više kolege

na poslu obraćaju i pitaju za savjete jer primijete da je manje ljut i boljeg raspoloženja. Tri tjedna nakon prvog tretmana prekida romantičnu vezu. U tim situacijama nije uspijevao održati uvijek razinu kontrole. Nakon dva tjedna od posljednjeg druženja je napravljen follow-up. Klijent navodi da je sve u redu i da je prošao bez velikih odstupanja.

Terapeutski odnos: Dolazio svaki put u zakazano vrijeme. Redovno radio zadaće. Najveću preferenciju pokazivao prema zadacima koje su bile , "biblioterapijske" - citanje kratkih ulomaka (užareno uže, vrući krumpir...). Uspostavljen je dobar terapeutski odnos.

Problemi/zapreke u tretmanu su bile vidljive na početku tretmana kroz iskazivanje nepovjerenja klijenta u terapeuta što je bilo i očekivano s obzirom na njegovo bazično vjerovanje o ljudima da ljudi imaju loše namjere i da žele povrijediti druge. Uočene zapreke su se tretirale kroz terapijski odnos i primjenom kognitivnih tehnika.

ZAKLJUČAK

Glavni cilj ovog rada je bio prikazati korištenje kognitivnih i bihevioralnih tehnika u tretmanu ljutnje. Primjenom kognitivnih tehnika u radu s pacijentom postiglo se da disfunkcionalne misli zamijeni alternativnim, funkcionalnijim i realnijim mislima te kognitivnim procesima koji dovode do smanjenja ljutnje i odstupajućeg ponašanja. Primjenom tehnike rješavanja problema u socijalnim situacijama i treninga socijalnih vještina pacijent je usvojio bolje komunikacijske vještine u svakodnevnom ophođenju s ljudima i bolju samokontrolu. Klijent je poboljšao funkcioniranje na radnom mjestu i u restoranima u ophođenju s konobarima. Nije uspio održati romantičnu vezu. Nakon treće seanse odlučio je prekinuti vezu. Zaključuje da sada nije vrijeme da nastave vezu i da je prekid i "hlađenje" najbolja opcija. S majkom razvija odnos. Kupuje cvijeće, grli i zahvaljuje što je bila uz njega cijeli život.

LITERATURA

1. Beck, R. and Fernandez, E. (1998). Cognitive-behavioural therapy in the treatment of anger: a metaanalysis. *Cognitive Therapy and Research*, 22, 63–74.
2. Eckhardt, C. I., Barbour, K. A. and Davison, G. C. (1998). Articulated thoughts of martially violent and nonviolent men during anger arousal. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 66, 259–269.

3. Eckhardt, C. I. and Kassinove, H. (1998). Articulated cognitive distortions and cognitive deficiencies in martially violent men. *Journal of Cognitive Psychotherapy: An International Quarterly*, 12, 231–250
4. Henwood, K. S., Chou, S., Browne, K. D. (2015). Corrigendum to “A systematic review and meta-analysis on the effectiveness of CBT informed anger management”. *Aggression and Violent Behavior* 25, 280–292
5. Howells, K. (1998). *Cognitive behaviour interventions for anger, aggression and violence*. In N. Tarrier, A. Wells, A. and G. Haddock (Eds.), *Treating Complex Cases: the cognitive behavioural therapy approach* (pp. 295–318). Sydney, Australia: Wiley
6. Lawson, A. E. (2009). *Anger management treatment groups in a community mental health setting: A program evaluation*. Unpublished Dissertation, California Institute of Integral Studies, San Francisco, CA
7. Norcross, J. C., Kobayashi, M. (1999). Treating anger in psychotherapy: introduction and cases. *Journal of Clinical Psychology*, 55 (3), 275–282
8. Novaco, R. (1978). *Anger and coping with stress: cognitive behavioural interventions*. In J. P. Foreyt and D. P. Rathjen (Eds.), *Cognitive Behaviour Therapy: research and application* (pp. 135–173). New York: Plenum Press.
9. Novaco, R. (1997). Remediating anger and aggression with violent offenders. *Legal and Criminological Psychology*, 2, 77–88.
10. Novaco, R., Ramm, M. and Black, L. (2001). *Anger treatment with offenders*. In C. Hollin (Ed.), *Handbook of Offender Assessment and Treatment* (pp. 281–296). Chichester, UK: John Wiley and Sons
11. O’Neill, H. (2006). *Managing anger* (Second ed.). Chichester (London): Whurr Publishers Ltd
12. Parker, 2007. Parker, V. H. (2007). The comparative efficacy of CBT versus CBAT for the treatment of problematic anger. Unpublished Master’s Thesis, Southern Methodist University, US
13. Reeve, J. (2010). *Razumijevanje motivacije i emocija*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
14. Spielberger, C. (1999). *STAXI- 2: State-Trait Anger Expression Inventory-2: professional manual*. Odessa, FL: Psychological Assessment Resources
15. Watt, B. D. and Howells, K. (1999). Skills training for aggression control: evaluation of an anger management programme for violent offenders. *Legal and Criminological Psychology*, 4, 285–300

Abstract

The aim of this paper is to present the effect of cognitive-behavioral therapy (CBT) in the treatment of a patient with inability to control anger. Working with the client through cognitive conceptualization identified basic, mediating beliefs and attitudes of the patient which ultimately led to improvements in reducing anger expression in business and partnership functioning, reducing inappropriate anger expression in everyday situations (dealing with restaurant waiters). Behavioral techniques of self-control and relaxation were used in the treatment. When applying self-control techniques, the patient has learned to slow down emotional reactions and consider various alternatives (not just aggressive ones) before reacting. Through the technique of relaxation, ie. abdominal breathing, the patient was helped to achieve a higher level of emotional control. Among the cognitive techniques used were psycho-education on the anger model, cognitive restructuring, reattribution, self-instruction training, problem-solving techniques in social situations, and social skills training. By applying cognitive techniques in working with the patient, it has been achieved to replace dysfunctional thoughts with alternative, more functional and realistic thoughts and cognitive processes that lead to a decrease in anger and deviant behavior. By applying problem-solving techniques in social situations and training social skills, the patient has acquired better communication skills in everyday dealing with people and better self-control.

Keywords: cognitive behavioral therapy, anger control

PSIHOLOŠKA PODRŠKA RODITELJIMA NAKON GUBITKA DJETETA

Sabina Duman¹, Udruženje "Srce za djecu oboljelu od raka"

Aldina Selimagić-Šljivo², Udruženje "Srce za djecu oboljelu od raka"

Sažetak

Tema našeg rada se odnosi na pružanje psihološke podrške u procesu tugovanja roditeljima, koji su se suočili s gubitkom djeteta nakon kompleksnog hematoonkološkog liječenja. Ciljevi organizovanja grupe su, s jedne strane naša želja da pružimo profesionalnu psihološku podršku i pomoć roditeljima u veoma zahtjevnim i složenim fazama tugovanja, a s druge strane, prevencija patološkog tugovanja kroz normalizaciju teških stanja s kojima su se roditelji suočili tokom liječenja djeteta i od momenta gubitka. U pripremnom periodu kontaktirali smo roditelje koje smo poznavali i pratili tokom dugotrajnog onkološkog liječenja djece na hematoonkološkim odjeljenjima s obavještenjem da ćemo oformiti grupu podrške. Također smo stavili i obavijest na naše društvene mreže, te su roditelji imali priliku i sami se prijaviti. Jedini kriterij za uključivanje u grupu je bio da su izgubili dijete zbog maligne bolesti.

Program grupne podrške roditeljima realiziran je u okviru Udruženja "Srce za djecu oboljelu od raka", a osmišljen je i realiziran u koterapijskom timu dvije geštalt psihoterapeutkinje, uposlenice Udruženja. Od novembra 2020. godine do decembra 2021. godine realizirano je 5 grupnih sesija na kojima je učestvovalo u prosjeku od 6 do 12 roditelja.

Grupne sesije su se bazirale na principima psihoedukacije i stručno usmjeravane grupne samopodrške.

Na posljednjem susretu provedena je evaluacija dosadašnjeg rada kroz anketu, koja se sastojala od pet tvrdnji o značaju radionica kao olakšavajućem momentu u procesu suočavanja s gubitkom. Rezultati ukazuju na to da je preko 60% ispitanika biralo maksimalan broj bodova što bi značilo da su im pomogle grupe podrške i da žele nastaviti s radom. Ovaj model rada je veoma značajan i takva aktivnost bi trebala biti dostupna svim roditeljima koji su doživjeli

¹ sabina.duman@srcezadjecu.ba

² aldina.sljivo@srcezadjecu.ba

gubitak djeteta, i to kao integralni dio plana i programa rada u zdravstvenim ustanovama koje se bave ovom problematikom. A u međuvremenu, naš cilj je nastaviti s provođenjem radionica u narednom periodu.

Ključne riječi: Gubitak djeteta, tugovanje, podrška, radionice, grupa

UVOD

O gubicima - Obilježja različitih vrsta gubitaka

Gubici su univerzalna pojava. Ne postoji čovjek koji nije nekoga ili nešto izgubio. Po tom obilježju smo svi isti i zbog toga imamo osjećaj da su nam gubici bliski, te da o njima sve znamo. Međutim, kad se nađemo kraj nekoga ko je doživio gubitak ili ga lično doživimo, tada ipak uviđamo koliko zapravo malo znamo o tome kako oni djeluju, kakve posljedice ostavljaju i sl.

Važno je naglasiti da gubitak nije samo smrt. Gubitak je i kad nekoga ostavimo ili nas ostave, kad ostanemo bez posla, stana i sl. Razlika je jedino što kod gubitka uzrokovanog smrću je karakterističan taj osjećaj trajnosti, nepovratnosti i konačnosti.

Gubici u skupinama prema različitim kriterijima

Nije jednostavno kategorizirati gubitke, ali mogu se promatrati kroz nekoliko prizmi. Tako možemo gledati u to koga ili što smo izgubili. Prema tome, vidimo da nije isto posmatrati gubitak oca, djeteta, bračnog druga ili nekog prijatelja. S druge strane, može se posmatrati kroz to da li je gubitak izazvan prirodno ili ljudskim faktorom. U ovom slučaju samoubistvo se posmatra kao izazvano ljudskim faktorom.

Sljedeća kategorizacija je u odnosu na to da li se gubitak dogodio iznenada, neočekivano ili je bilo očekivano. Naprimjer, zbog saobraćajne nesreće ili teške i dugotrajne bolesti.

U životu postoje gubici kojima je izložena većina ljudi i događaju se pri prijelazu iz jedne razvojne faze u drugu. Prirodni proces odrastanja, sazrijevanja i starenja uključuje stalnu promjenu pa time i neophodne gubitke. Prvi životni događaj - rađanje predstavlja neku vrstu gubitka sigurnosti majčinog trbuha, pa zatim tokom života susrećemo se s gubicima osoba, mjesta, stvari i vrijednosti. Ovi gubici su univerzalni i svaki čovjek ih proživljava, prirodan su dio ličnog rasta i razvoja i zato ih gledamo kao predvidljive.

Međutim, postoje i gubici koji mogu biti predvidljivi i nepredvidljivi, a koji se ne događaju svim ljudima i uzrokuju ih različiti stresni i traumatski događaji. Mnogi

stresni događaji uzrok su gubitaka koje možemo predvidjeti i u tom slučaju izostaje šok i iznenađenje što može olakšati podnošenje gubitka i oporavak od njega. Dok neki gubici izazvani stresnim i traumatskim događajima mogu biti skroz neočekivani i tada nas zateknu nespremnim. Šok koji se doživi može otežavati oporavak. Jedno od osnovnih obilježja traumatskog događaja jeste da oni uključuju i određenu vrstu nasilja.

Ono što je specifično i neizbježno – gubici su teški, i drugačiji ne mogu biti.

TEORIJSKO RAZMATRANJE

Privrženost, gubitak i doživljaj gubitka - Teorija privrženosti

Da bismo u potpunosti shvatili uticaj gubitka te ljudsko ponašanje povezano s gubitkom, moramo razumjeti značenje privrženosti. Vodeći mislilac u ovom području bio je britanski psihijatar John Bowlby. Bowlbyjeva teorija privrženosti pruža način za konceptualizaciju ljudske sklonosti stvaranju snažnih emotivnih veza s drugima te način za razumijevanje snažne emocionalne reakcije, koja se javlja kada su te veze ugrožene ili prekinute. Bowlby smatra da privrženosti proizilaze iz potrebe za zaštitom i sigurnošću; razvijaju se rano u životu, obično su usmjerene na nekoliko specifičnih pojedinaca i opstaju tokom većeg dijela životnog ciklusa. Stvaranje privrženosti sa značajnim drugim osobama smatra se normalnim ponašanjem, ne samo za dijete, već i za odraslu osobu. Bowlby tvrdi da ponašanje stvaranja privrženosti ima vrijednost za preživljavanje, navodeći pojavu tog ponašanja kod mladunčadi gotovo svih vrsta sisavaca. Ako je cilj privrženog ponašanja održavanje emocionalne povezanosti, situacije koje ugrožavaju tu povezanost izazivaju neke vrlo specifične reakcije. Što je veća mogućnost gubitka, to će te reakcije biti intenzivnije i različitije. U takvim okolnostima javljaju se svi najsnažniji oblici privrženog ponašanja - pripijanje, plač, te katkad bijesna prisila. Kad su te aktivnosti uspješne, obnavlja se poveznost, prestaju aktivnosti, a stanje stresa i patnje se ublažavaju. Ako opasnost ne prestane, dolazi do povlačenja, apatije i očaja. Takva se ponašanja javljaju ne samo kod ljudi već i kod životinja. S obzirom na primjere u životinjskom svijetu, Bowlby zaključuje da postoje valjani biološki razlozi da se na svako odvajanje reaguje agresivnim ponašanjem na automatski, instinktivan način.

Da li je tugovanje nakon gubitka bolest?

Psihijatar George Engel smatra da je gubitak voljene osobe psihološki traumatski događaj u jednakom stepenu kao što su teško ranjavanje ili opekline fiziološki traumatizirajuće. On smatra da proces tugovanja znači udaljavanje od stanja zdravlja

i dobiti te da je, jednako kao što je zacjeljivanje neophodno u fiziološkoj domeni da bi se tijelo vratilo u homeostatsku ravnotežu, nužan određeni vremenski period da bi se osoba vratila u stanje psihološke ravnoteže. Engel proces tugovanja smatra sličnim procesu ozdravljenja. Kao i kod ozdravljenja, u tugovanju se može ponovno uspostaviti potpuna ili gotovo potpuna funkcija, ali postoje i slučajevi poremećaja funkcije ili neadekvatnog zacjeljivanja. On tugovanje vidi kao proces koji traje određeno vrijeme sve dok se funkcija ponovno ne uspostavi.

Različiti tipovi gubitaka

Žalovanje zbog smrti

Žalovanje nije rezervirano isključivo za nečiju smrt. Žalovanje čeka svakoga ko doživi gubitak, ko prolazi neke promjene, ko ostavlja jednu realnost kako bi ušao u drugu. Smrt dragog bića najbolnije je iskustvo kroz koje neko može proći. Čitav život, u svojoj ukupnosti, boli. Bole misli, srce, duša, tijelo. Boli bol porodice i prijatelja. Bol prolazi kroz vrijeme pa boli prošlost, sadašnjost i posebno budućnost. To tako teško iskustvo neizbježni je dio odraslog života i vjerovatnost da ćemo ga doživjeti povećava se prolaskom vremena. Pred neizmjernim osjećajem boli koji donosi odsutnost može se steći dojam da bi samo povratak drage osobe mogao značiti pravu utjehu, a spoznaja da je to nemoguće samo povećava bol zbog odsutnosti. Ponekad se stiče dojam da naše društvo neprestano pokušava potcijeniti bolno iskustvo žalovanja. Kada to primijeti osoba koja žaluje, obično dobije odgovor da se to čini u najboljoj namjeri, da je to način kako pomoći osobi da ide naprijed. Suprotno tome, istina je da su tokom žalovanja najkorisniji zagrljaj, mogućnost da se s nekim podijeli teško iskustvo ili plaće na nečijem ramenu. Jedna od najneobičnijih situacija koje se javljaju nakon smrti jeste spoznaja da svi ožalošćeni ne pokazuju bol na isti način. Reakcije variraju, ne samo među različitim kulturama, nego i u istoj osobi u različitim trenucima života, u različitim dobima ili okolnostima u kojima se čovjek nađe kad se gubitak dogodi.

Deset faktora koji pomažu u predviđanju stepena zdravog prorađivanja žalovanja

1. Kvaliteta odnosa s osobom (blizak ili distanciran)
2. Način smrti (nakon bolesti, iznenadna ili očekivana)
3. Ličnost ožalošćenoga (temperament, prošlost, lični konflikti)
4. Sudjelovanje u njegovanju drage osobe prije njezine smrti
5. (Ne)sposobnost okoline ili porodice da pruži podršku
6. Popratni problemi (bolest, financijske poteškoće)
7. Kulturne norme sredine (prihvatanje ili neprihvatanje procesa žalovanja)
8. Ekstremna dob u kojoj se žaluje (kasna starost ili rano djetinjstvo)

9. Mnogostruki gubici (gubitak nekoliko dragih osoba istovremeno)
10. Mogućnost profesionalne ili grupne podrške (sposobnost ožalošćenoga da traži pomoć).

Načini pružanja podrške u tugovanju

Kako podržati sebe kada doživite gubitak:

- Dopustite ljudima oko vas da vam budu podrška
- Nekada je dobro i povući se od ljudi
- Živjeti dan po dan
- Ne donositi važne odluke neposredno nakon gubitka
- Biti strpljiv/a sa sobom i dati si vremena.

Kako podržati druge kada dožive gubitak?

1. Početak razgovora je obično najteži:
 - Ne znam šta bih ti rekla, vidim da ti je jako teško.
 - Razmišljala sam o tebi i htjela sam čuti kako si.
2. Puštanje tugujuće osobe da govori. Ako roditelj želi razgovarati o gubitku, pažljivo ga slušajte.
3. Ne ustručavajte se razgovarati o djetetu, kakvo je bilo, šta je voljelo, sjetite se važnih datuma.
4. Izbjegavajte fraze kao tako je trebalo biti, još ste mladi, bit će djece, ne plači, misli na ostalu djecu, bit će bolje i slično. Koliko god one bile izraz brige i želje da utješite tugujuće roditelje, mogu se protumačiti kao nerazumijevanje situacije.
5. Povremeno verbalno reagirajte na ono što tugujuća osoba govori.
6. Ako vam je teško bilo što reći može pomoći lagani dodir, zagrljaj.
7. Mnogo je djelotvornije biti tu nego nešto reći.
8. Ako roditelji odbiju ponuđenu pomoć ili razgovor, ne shvatajte to lično.
9. Sjetite se roditelja i nakon dužeg vremena, predložite aktivnosti koje je tugujuća osoba voljela.

Djelotvorna podrška nakon gubitka najčešće nije:

- Neprikladna pitanja
- Tješjenje i time umanjivanje težine gubitka
- Čuđenje što tugujuća osoba još uvijek plače pri svakom spomenu na umrlu osobu
- Upoređivanje različitih gubitaka

- Davanje savjeta koje tugujuća osoba ne traži
- Požurivanje tugujuće osobe da se što brže sabere i vrati u normalan život
- Izbjegavanje tugujućeg

Maligna bolest djeteta

Dječiji rak, od momenta postavljanja dijagnoze, tokom trajanja hematoonkološkog liječenja i po završetku liječenja, predstavlja seriju stresnih, kriznih, a nekada i traumatskih događaja koji pogađaju oboljelu djecu, ali i njihove roditelje, članove uže i šire porodice. Učestale hospitalizacije, invazivne medicinske procedure, posljedice hemo i radio terapije, neohrabrujući i loši dijagnostički nalazi i prognoze predstavljaju mnogobrojne stresne situacije tokom hematoonkološkog liječenja s kojima se suočavaju oboljela djeca, ali i njihovi roditelji.

Bolest djeteta upravo najviše pogađa roditelje, jer dijagnoza raka u dječijoj dobi izuzetno je emocionalno opterećenje za djetetovu porodicu, jer biti suočen sa dijagnozom raka kod djeteta uzrokuje brojne psihološke, praktične i emocionalne poteškoće. Roditeljima je teško prihvatiti činjenicu da neizlječiva bolest ograničava, onemogućuje određene aktivnosti, normalan rast i razvoj i time za cijeli život obilježava dijete i određuje njegovu budućnost.

Dijagnoza raka i proces hematoonkološkog liječenja uslovljavaju i mnogo promjena u porodici - bračni odnos roditelja se često zanemaruje i zapostavlja; porodični, roditeljski, lični planovi i prioriteti se mijenjaju, odnosi roditelja s djecom se također mijenjaju, kao i odnosi između djece, svakodnevna porodična rutina.

Kompleksno, zahtjevno i neizvjesno hematoonkološko liječenje znači da je život cijele porodice od početka bolesti i liječenja, ali i kasnije tokom perioda praćenja, najvećim dijelom reguliran stanjem oboljelog djeteta. U tom kontekstu možemo zaključiti da je u odnosu s roditeljima djece s hematoonkološkog odjeljenja važno pokazati razumijevanje, toplinu, bliskost, podršku, toleranciju i otvorenost.

Djeca, hematoonkološki pacijenti, tokom liječenja prolaze kroz težak životni period. Postavljanje dijagnoze raka, početak liječenja, promjene spoljašnjeg izgleda, promjena dotadašnjeg načina života, gubitak sigurnosti i promjena uobičajenog funkcioniranja, različite medicinske procedure, predstavljaju potencijalne opasnosti koje mogu da izazovu različita psihološka stanja kod djece i mladih. Udruženje "Srce za djecu oboljelu od raka", vodi se preporukama SIOPA, Evropskog udruženja pedijatrijskih onkologa, koje predlaže da psihosocijalna podrška bude sastavni dio onkološkog liječenja djeteta i porodice tokom svih faza liječenja, ali i nakon liječenja u periodu rehabilitacije i resocijalizacije djeteta i porodice.

Gubitak djeteta

Biti roditelj jedna je od najvažnijih životnih uloga u odrasloj dobi većine ljudi. Rođenje djeteta većina roditelja opisuje kao najljepše životno iskustvo. Nasuprot ovome, možemo se staviti u cipele roditelja koji su izgubili dijete i pokušati barem djelimično osjetiti užas i emocionalnu pustoš koju ovaj gubitak ostavi. Gubitak djeteta roditelji mogu doživjeti početkom adolescencije, zatim kroz potrebu za osamostaljivanjem kroz želju djeteta da se zbog studiranja ili posla odseli od roditelja, zatim kroz udaju/ženidbu. Neki roditelji djecu mogu izgubiti i odlukom nadležnih institucija da se dijete izmjesti u hraniteljsku porodicu. Postoje roditelji koji trajno i nepovratno gube djecu zbog smrti. Smrt djeteta smatra se u svim kulturama neprirodnim događajem, obratom u normalnom biološkom ciklusu, pa samim time racionalno i emocionalno neprihvatljivim. Ne postoji riječ, ekvivalent za riječ siročić ili udovac, koja imenuje one koji žaluju za mrtvim djetetom. Nedostatak riječi vjerovatno je najbolji dokaz da je tu bol nemoguće kontrolirati i da je nazamisliva, nesumnjivo izvan kontrole. Mnogi roditelji rođenje djeteta doživljavaju kao svoje lično ispunjenje. U djetetu vide sebe. Veza između roditelja i djeteta smatra se najjačom, i to ne samo "fizički", u smislu krvne veze, već je to i emocionalno najjači odnos. Smrću djeteta nestaje porodica kakva je nekad postojala i ta porodična okrnjenost ostaje zauvijek. Simbolički djeca stvaraju budućnost roditelja, čak i nakon njihove smrti, tako što živeći i rađajući svoju djecu produžavaju porodičnu lozu. Smrću djeteta roditelji gube mogućnost vršenja roditeljske uloge. Izgubili su priliku da se brinu o djetetu, da ga štite, da prate njegov rast i razvoj, te da budu dio njegove budućnosti. Jasno je da kroz gubitak djeteta roditelji gube dio sebe, gube porodicu kakva je postojala, gube dio socijalne mreže, a ponekad gube i intimnog partnera.

Rando (1885.) spominje "izopćenost" iz društva do koje dolazi, jer roditelje umrlog djeteta mnogi prijatelji, koji imaju djecu, počinju izbjegavati. To čine, jer im je teško podnijeti njihovu bol i zato što ih ne žele svojom prisutnošću podsjećati na činjenicu da su njihova djeca živa i zdrava. Također, govori i o konfliktnim zahtjevima glede roditeljske uloge koji se pojavljuju u porodicama s više djece. Nakon smrti djeteta, roditelji, s jedne strane, moraju odustati od roditeljstva (jer im je dijete umrlo), a, s druge, moraju se truditi biti što boljim roditeljima (djeci koja su živa). Važno je biti oprezan u paušalnom zaključivanju kako je roditeljima lakše kad umre dijete koje nije jedina. U nekim momentima to može otežavati podnošenje smrti djeteta, jer preživjela djeca roditelje neprekidno podsjećaju na bolnu činjenicu da jedno njihovo dijete više nije živo.

Sanders (1989.) kaže da se nakon smrti djeteta događa da oni na neki način “nastavljaju” s djetetovim razvojem tamo gdje ga je smrt prekinula. Naprimjer, “on bi ove godine krenuo u školu”, “ona bi se ove godine upisala na fakultet”. Bol poput ove ne povezuje se samo sa psihološkom pomutnjom, posebno u pažnji i emocijama, nego utiče i na biološke i neurovegetativne reakcije. Tokom ovakvoga žalovanja dolazi do povećanog lučenja kateholamnina, što se odražava na biološki ritam, javljaju se poremećaji sna i apetita, povraćanje, mučnine, drhtavica i tahikardija. Neprestano visoka količina adrenalina oslabljuje imunološki sistem, te povećava učestalost probavnih, cirkulacijskih i kožnih somatizacija. Tokom prve godine žalovanja povećava se broj posjeta ljekaru, raste postotak konzumacije alkohola i duhana. Među ženama se povećava incidencija raka dojke, a među muškarcima učestalost upala i udesa. U nekim se statistikama procjenjuje da razina promjena dovodi do toga da roditelji koji su izgubili dijete imaju veći indeks smrtnosti u prve dvije godine žalovanja. Ovakve posljedice nisu posljedica samo intrizične boli nego i razlika u načinu na koji se muškarci i žene suočavaju s teškim situacijama. Poznato je da se muškarci nastoje odmaknuti od globalne slike i pokušavaju riješiti problem unutra, ne pokazujući ga prema van. Žene su kadre djelovati vođene emocijama i intuicijom. One pokazuju emocije nasuprot preživljavanju bola iznutra. Razlike su primijetne na način da žena želi razgovarati o smrti, vraćati se na pojedinosti, dok je muškarac tjeskoban zbog gubitka, ali radije ne bi razgovarao na temu smrti. Sve navedeno govori u prilog tome da je održavanje para jedinstvenim pravi izazov.

Uobičajene roditeljske reakcije na gubitak djeteta

Roditelji koji su izgubili djecu sebe često opisuju kao “osakaćene”, kao “žive mrtvace”.

Ukupnost roditeljskih reakcija na smrt djeteta najbolje bi se mogla opisati kao strahovit i nezamisliv očaj, beskrajna bol i tuga, te strašna praznina i ništavnost. U početku roditelji osjećaju izrazit šok, nevjericu, zbunjenost. Roditelji su potpuno preplavljeni mislima o djetetu kojeg više nema. Neposredno nakon gubitka roditelji osjećaju silnu potrebu da saznaju sve pojedinosti o djetetovoj smrti i nastoje ih prikupiti od ljekara, policajaca, djetetovih prijatelja. Te aktivnosti daju im osjećaj korisnosti koji su smrću djeteta izgubili, osjećaj da uspostavljaju kontrolu nad životom, osjećaj da nešto rade za svoje dijete. Prikupljanje ovih podataka može biti povezano i s osjećajem krivnje, odnosno da roditelji time pokušavaju doći do dokaza kako zaista nisu mogli učiniti ništa da spasi dijete. Česte reakcije jesu i gubitak volje, interesa, motivacije, nesposobnost donošenja čak i vrlo jednostavnih odluka. Jedna od najjačih

emocija jeste ljutnja roditelja umrlog djeteta. Ona je posljedica strašnog osjećaja bespomoćnosti, jer dijete nije moguće vratiti i zato što su gubitkom djeteta izgubili suštinu roditeljske uloge, a to je briga za dijete i njegova zaštita od nevolja. Ponekad je uzrok ljutnje i način na koji roditelji saznaju za djetetovu smrt.

REAKCIJE NA SMRT DJETETA

Emocionalne reakcije

Ljutnja je emocija koja je najsnažnija neposredno nakon smrti djeteta, a prisutna je i kasnije.

Nesigurnost i strah - izvori ovih osjećanja su različiti: od nemogućnosti nastavka života i svakodnevnih životnih situacija u kojima nema djeteta, do tišine, prazne kuće, susreta s djetetovim vršnjacima.

Usamljenost - socijalna i emocionalna. Često ukazuje na jačinu i kvalitet veze koju je roditelj imao s djetetom. Pošto je niko ne može nadomjestiti roditelji su uvijek sami. Emocionalna usamljenost nastaje usljed gubitka privrženosti koja je uspostavljena s umrlim djetetom. Ona povlači osjećanje izdvojenosti i osamljenosti u odnosu na druge ljude.

Bespomoćnost – javlja se usljed nemoći da se vrati izgubljeno, ali i nemogućnosti da roditelj sebi pomogne da se osjeća bolje.

Tuga – ona je očekivano osjećanje kod tugujućih roditelja i predstavlja normalno stanje nakon smrti djeteta, čiji se intenzitet i trajnost ne može izmjeriti. Predstavlja operacionalizaciju gubitka i osujećenje planova pravljenih u životu. Njeno ispoljavanje je prisutno u svakom segmentu života, svakom trenutku, ne birajući mjesto, vrijeme, a ni oblik ispoljavanja. Tuga i patnja su posljedica situacije koja je procijenjena kao nepovratni gubitak najvrednijeg u životu. S obzirom da je tuga za umrlim djetetom vječna, emocionalne reakcije tuge stabilne su u vremenu i postoje do kraja života kao modeli ponašanja.

Misaone reakcije

Nevjerica je najčešća reakcija na saznanje da se traumatski gubitak djeteta dogodio. Ona pokazuje da tugujući ne mogu srcem prihvatiti ono što se zna i čuje glavom.

Doživljaj gubitka kontrole nad životom je misao koja je prijetnja svemu što su roditelji u životu vrednovali, čemu su težili. Ovakva destruktivna obrada novonastalih okolnosti uslovljava širok spektar različitih reakcija. Često, usljed slabe koncentracije

i pamćenja, misli bivaju nepovezane, suprotstavljene jedna drugoj, a sve u nastojanju da se stanje bespomoćnosti i patnje prekine nekom “drastičnom promjenom u životu”.

Nametnute slike i misli, razmišljanja o umrlom - vrlo bolne, nekontrolirano obuzimaju čitavu ličnost. To je prirodan proces kojim mozak “izbacuje napolje” ono što je u njemu zapamćeno. Slike sjećanja koje se nadovezuju jedna na drugu. To je mentalna pretraga skrivenih poruka umrlog djeteta, njegovih želja i ciljeva. To je neka vrsta odbrane od zaborava, jer roditelje opterećuje strah da nešto iz njegovog života ne izbljedi.

Zabrinutost – stalno je prisutna u životu roditelja nakon gubitka s obzirom na to da je sve što se dešava nepoznat teren na kome ne pomažu iskustvene šeme.

Mistične mentalne konstrukcije - predstavljaju skup prinudnih misli koje nemaju realnu podlogu. Često im se roditelji ne mogu oduprijeti, jer je, zbog gubitka, izgubljen smisao te iste realnosti zbog čega roditelj nije u mogućnosti objasniti sebi ono što se zaista dogodilo.

Traženje smisla života nakon smrti djeteta - ovo traženje smisla je potreba da se na kognitivnom nivou savlada gubitak. Pokušaj roditelja da shvati i sagleda sve ono što mu je traumom “uzdrmano” i da ponovo stekne osjećaj kontrole nad svojim životom. Ovakve misaone reakcije doprinose preusmjeravanju energije u život iz kojeg su, zajedno s umrlim djetetom, nestali svi ciljevi i vrijednosti. To je traženje razloga zbog kojih bi trebalo nastaviti život, iako je doživljen najteži gubitak.

Tjelesne reakcije

Najčešće organske reakcije na gubitak su: umor, mišićna napetost, gubitak apetita, teškoće u varenju, vrtoglavica, poremećaji spavanja, teškoće disanja, hormonalni poremećaji.

Ponašajne reakcije

Pretjerana aktivnost - predstavlja izbjegavanje suočavanja sa životom koji slijedi, a u kojem nema djeteta. Na ovaj način dodatno se iscrpljuje već umoran organizam. Bježi se od prihvatanja smrti, od analiziranja, traženja odgovora.

Plakanje – izražavanje nepodnošljive boli i ventiliranje tuge.

Snovi o pokojniku mogu biti učestali, povremeni ili jako rijetki. Sadržaji su najčešće neugodni i tada se govori o “košmarnim snovima”. Ako su ugodnog sadržaja, izazivaju još jaču čežnju za izgubljenim i tugu.

Mehanizmi odbrane - su nesvjesni načini kojima se tugujući štite, brane od pretjeranog bolnog suočavanja s traumatskom smrću djeteta. Oni istovremeno

ublažavaju napetost i obezbjeđuju prostor i vrijeme da tugujući prihvati sebe u stvarnoj poziciji. Aktiviraju se uvijek kada je psihički i fizički integritet ugrožen, bez učešća volje. Uvijek su na samoj površini nesvjesnog i vrlo lako "upadaju" u čovjekov ponašajni, aktivni dio ličnosti, predstavljajući "amoritizere" u neprijatnim situacijama i procesu tugovanja. Djelovanje odbrambenih mehanizama se manifestira u specifičnom načinu suočavanja s problemom kojeg je osoba više ili manje svjesna. Način kako se osoba suočava sa svojim tugovanjem i patnjom daje jedinstven pečat ličnosti.

Izbjegavanje situacija koje podsjećaju na smrt voljene osobe - u ovim situacijama tugujuća osoba izbjegava situacije odnosno mjesta koja je podsjećaju na umrlog.

Negiranje - jedan od najprisutnijih mehanizama kojim se poriče nepodnošljiva realnost i predstavlja prethodnicu potiskivanju. Manifestira se u razlikama između umjeti - vidjeti i vjerovati - vidjeti. Proces i razlike u viđenju nastaju zbog bolnog iskustva koje se negira zbog njegove neudruženosti s principom zadovoljstva. Tendencija da se negiraju bolne senzacije i činjenice stara je koliko i sam bol. Negirati, znači odstraniti iz svijesti nešto neprihvatljivo.

Reagiranje socijalne sredine na smrt djeteta

Subjektivno doživljavanje reakcija na smrt djeteta prisutno je i u socijalnoj mreži tugujućih. Socijalna okolina teško podnosi veliku količinu intenzivnih osjećanja, jer jednostavno nije naviknuta na takve "emocionalne reakcije". Uzrok osjećanja težine jeste kontakt s tugujućom osobom. Nakon tog kontakta ljudi često navode kako su jadni, bespomoćni, zabrinuti, zbunjeni, tužni. Ovdje je važno objasniti pojam "emocionalne/mentalne zaraze". To je pojava koja se temelji na mehanizmu sugestije i emitacije. Intenzivna emocionalna stanja iz jedne osobe brzo i lako, poput zaraze, šire se na okolinu. Taj proces se zasniva na empatiji, ljudskoj sposobnosti uživanja u tuđe doživljaje, čime se i sami počinju osjećati kao i ljudi s kojima osjećaju. Tu je i proces identifikacije, kada se zbog osjećaja određene sličnosti s drugom osobom, osoba počinje osjećati isto.

Socijalna sredina može da ojača ličnost pružanjem podrške ili nedjelovanjem i nenametanjem ustaljenih društvenih formi tugovanja. Također, može i da oteža postojeću ulogu u životu nakon smrti djeteta, uspori uspostavljanje racionalnih relacija i oslabi proces reorganizacije i iznalaženja modela preživljavanja. Čovjek je socijalno biće i teško može dugo da bude u samoizolaciji, a kao intelektualno biće, skoro da ne može da ne registruje poruke iz okruženja. S obzirom da je organizam oslabljen traumatskim doživljajem, osoba je sklona da lakše podliježe uticaju sredine.

Velikim dijelom socijalno okruženje teži da izbjegne neprijatne posljedice traumatične smrti djeteta, i to čini primjenjujući univerzalne obrasce, koji imaju svoje psihološko objašnjenje.

Otežano ili komplicirano tugovanje

Većina ljudi kroz proces tugovanja prođe bez podrške i pomoći stručnjaka, tj. prođe ga uz pomoć vlastitih snaga i zahvaljujući podršci ljudi iz svoje okoline. U manjem broju slučajeva tokom tugovanja mogu se javiti različite teškoće, npr. uporno odbijanje prihvatanja činjenice da umrle osobe nepovratno nema, porodične ili bračne razmirice, nisko samopoštovanje, nemogućnost odlaska na sahranu (a postoji želja za tim). Prema Frojdu, najvažniji uzrok otežanog tugovanja jest ambivalentan odnos s pokojnikom, a posljedica takvog tugovanja jeste depresija. Bowlby (1980.) smatra da se patološko tugovanje sastoji u održavanju umrle osobe živom i to u području nesvjesnog. Parkes (1998.) kaže kako komplicirano tugovanje obilježava dugotrajno neprihvatanje činjenice da se gubitak dogodio. Prema mišljenju Horowitz i sur. (1980., prema Sanders, 1989.), riječ je o “toliko izraženom tugovanju da osoba preplavljena reakcijama na gubitak, ponaša se neprilagođeno, bez pomaka u procesu tugovanja prema njegovom završetku”.

Faktori rizika za pojavu otežanog ili kompliciranog tugovanja

(prema Rando, 1993., Sanders, 1993. i Worden, 2002).

- Ko je umro? (odnos s umrlim)
- Kako je umro? (okolnosti u kojima je smrt nastupila)
- Prijašnje psihičke teškoće
- Karakteristike pojedinca (uključujući prošla iskustva)
- Društveni činitelji

Pokazatelji da je proces tugovanja zapao u teškoće

- Osjećaj da je gubitak doživljen “jučer”, iako je smrt nastupila mjesecima ili godinama prije
- Tugujući i nekoliko godina nakon gubitka ne može o njemu govoriti bez plača, podrhtavanja glasa i/ili “svježeg”, intenzivnog osjećaja tuge
- Mjesecima (ponekad i godinama) nakon gubitka čak i razmjerno beznačajan događaj može izazvati vrlo jaku tugu
- Tema gubitka javlja se tokom svakog razgovora (mjesecima/godinama nakon gubitka)

- Dugotrajno čuvanje svih stvari umrloga
- Tjelesni simptomi identični onima koje je imao umrli
- Isključivanje iz života svih ljudi povezanih s umrlom osobom
- Dugotrajni prestanak komunikacije s većinom ljudi iz okoline
- Dugotrajan izostanak s posla
- Teška depresivna raspoloženja
- Teškoće sa spavanjem
- Stalna zaokupljenost vlastitom bezvrijednošću, samookrivljavanjem.

Zašto grupa podrške za tugujuće roditelje koji su izgubili dijete usljed maligne bolesti?

Kako živjeti nakon gubitka

Ovaj rad predstavlja prikaz pružanja psihološke podrške u procesu tugovanja roditeljima koji su se suočili s gubitkom djeteta nakon kompleksnog hematoonkološkog liječenja. Gubitak djeteta je nešto najstrašnije što se može desiti jednom roditelju. Oporavak i suočavanje s tim traje cijeli život.

Najranjivija kategorija našeg Udruženja su tugujući roditelji, jer, dok traje borba svi su tu uz njih i za njih, a kad se desi najtužniji kraj, najteži ishod, tada oni ostaju sami. Sami s velikom prazninom u srcu, s velikim bolom u duši. Mi smo to uvidjeli i željeli smo da ih ne ostavimo prepuštene same sebi.

Uvažavajući njihovu bol, tugu, osjećaj praznine i beznada, željeli smo im pružiti psihološku podršku kroz grupne radionice.

U pripremnom periodu kontaktirali smo roditelje koje smo poznavali i pratili tokom složenog, dugotrajnog hematoonkološkog liječenja djece na hematoonkološkim odjeljenjima s obavještenjem da ćemo oformiti grupu podrške. Također, stavili smo i obavijest na naše društvene mreže, te su roditelji imali priliku i sami se prijaviti ukoliko nisu bili neposredno kontaktirani s naše strane. Jedini kriterij za uključivanje u grupu je bio da su izgubili dijete zbog maligne bolesti. Značajno je, također, što su i roditelji sami pokazali inicijativu da uključe i druge roditelje.

Ciljevi grupe podrške

Ciljevi organiziranja grupe psihološke podrške roditeljima u procesu tugovanja su, s jedne strane, naša želja da pružimo profesionalnu i sistemsku psihološku podršku i pomoć roditeljima u veoma zahtjevnim i složenim fazama tugovanja, a s druge strane, pokušaj da povećamo svijest u našoj zajednici da su roditelji koji su izgubili djecu posebno vulnerabilna grupa kojoj je pored stručne pomoći potrebna i adekvatna

podrška zajednice. Jedan od ciljeva grupnih sesija bila je i prevencija patološkog (destruktivnog) tugovanja kroz normalizaciju teških stanja s kojima su se roditelji suočili, kako tokom liječenja djeteta, tako i od momenta gubitka.

Dinamika i opis programa podrške tugujućim porodicama

Program grupne podrške roditeljima realiziran je u okviru Udruženja “Srce za djecu oboljelu od raka”, a osmišljen je i realiziran u koterapijskom timu dvije geštalt psihoterapeutkinje, uposlenice Udruženja. Od novembra 2020. godine do decembra 2021. godine realizirano je 5 grupnih sesija na kojima je učestvovalo u prosjeku od 6 do 12 roditelja (nekada su učestvovala oba roditelja, a češće samo majke). Jedna sesija je trajala 3 sata s pauzom.

Grupne sesije su se bazirale na principima psihoedukacije i stručno usmjeravane grupne samopodrške. Svaku grupnu sesiju smo počinjale kraćom edukacijom o različitim procesima (prije svega emotivnim), očekivanim fazama žalovanja i teškoćama, načinima prevladavanja koje karakteriziraju proces tugovanja, kao i zadacima koje je važno ispunjavati, jer su svojevrstan put ka oporavku. Nakon edukacije, centralni dio sesije se odnosio na razmjenu iskustava roditelja o njihovim ličnim doživljavanjima i veoma složenim psihološkim procesima kroz koje prolaze u tugovanju. Razmjena iskustava, dijeljenje osjećanja (ventiliranje) u grupi, međusobno razumijevanje, podržavanje, ohrabrivanje (“jer su svi doživjeli isto iskustvo - najteži gubitak djeteta”) je ono što je bilo posebno ljekovito i pomažuće svima da lakše prođu kroz faze tugovanja i prepoznaju odgođeno tj. zaleđeno tugovanje. Nakon svake sesije, provedena je usmena razmjena o utiscima o značaju radionice.

Na posljednjem susretu provedena je pisana evaluacija dosadašnjeg rada kroz anketu koja se sastojala od pet tvrdnji o značaju radionica kao olakšavajućem momentu u procesu suočavanja s gubitkom. Za svaku tvrdnju ponuđeno je pet odgovora od 1 do 5 pri čemu je 1-uopće se ne slažem, a 5- potpuno se slažem. Rezultati ukazuju na to da je odgovor 5 najčešće biran odnosno preko 60% ispitanika je za ove tvrdnje biralo odgovor br. 5, što bi značilo da su im pomogle grupe podrške i da žele nastaviti s radom. Naš cilj je nastaviti s provođenjem radionica i u narednom periodu.

Grupa kao resurs podrške

Vodeći se misijom Udruženja “Srce za djecu oboljelu od raka”, koja podrazumijeva omogućavanje aktivne, trajne i cjelovite podrške djeci oboljeloj od raka i njihovim porodicama, psihosocijalni tim Udruženja od novembra 2020. godine počinje s realizacijom grupe podrške za tugujuće roditelje.

Cilj kreiranja grupe bio je razmijeniti razumijevanje, naći smisao i snagu za živjeti dalje, jer nakon gubitka ništa više nije isto. Nema lijeka za slomljeno srce i potrebno je puno snage za nastaviti koračati stazom života.

Na samom početku, dakle na prvom susretu, predstavljaju se terapeutkinje, i prezentira se program podrške. Nakon toga roditelji se predstavljaju i upoznaju međusobno. Neki su se već poznavali iz perioda liječenja djece, a neki su se tek tada upoznali. Grupa je mješovita, čine je i parovi, oba roditelja, ali i same majke. Nakon tih uvodnih predstavljanja, s prisutnima su podijelili svoju priču, borbu, bol, tugu, ljutnju. Različita emotivna stanja bojila su čitavu atmosferu. Od sreće i nasmijanih lica kada su spominjali svoju djecu, njihovo odrastanje, kakvi su bili tokom djetinjstva, do ljutnje, suza, tuge, kada su došli do dijagnoze i borbe za život djeteta, i velike boli s trenutnog mjesta na kome se nalaze u životu. Za porodice koje su izgubile dijete prije nekoliko mjeseci to je mjesto šoka, poricanja, neizdržive boli, a za roditelje koji žive bez svog djeteta duži niz godina, uvid da svi prolaze kroz slična emotivna stanja, ali svako na svoj način i svojim tempom. Zajednička je bol, emocionalna opustošenost i tragedija koju su doživjeli. Sa svojim traumama suočavaju se svaki dan, uz neke lakše, a neke jako teške dane, pokušavaju živjeti dan po dan, bez velikih planova i ciljeva, boreći se sa sobom, ali i s drugima iz okoline. Smatraju da nekad nemaju dovoljno podrške i razumijevanja, da ih drugi ne razumiju, možda ne znaju kako im prići. Ono što im pomaže jesu lijepa sjećanja, ljubav koju osjećaju, povezanost s bračnim partnerom, vjera, ali i drugo dijete ili djeca koja su razlog za nastaviti dalje.

Pored toga što grupu vode stručna lica, grupa sama kao takva ima iscjeljujuće svojstvo. To je mjesto gdje se roditelji razumiju bez izgovaranja riječi. Njihovi pogledi, tišina, riječi, one izgovorene, ali i neizgovorene, imaju zajedničku težinu.

Kako su susreti grupa odmicali, tako se mijenjala struktura grupe. To je bilo vidljivo u činjenici da se broj očeva koji su prisustvovali radionicama povećavao, kao i broj prisutnih uopće. Svaki roditelj iz grupe pronašao je svoje mjesto u grupi. Na prvim susretima, roditelji su ponovo prolazili svoj teški put tokom liječenja. Svima bi se bolna sjećanja vratila, poklopila ih kao veliki val koji bi, povlačeći se, ostavljao bolan trag. Kroz prisustvo u grupi, lakše je savladati taj veliki val. Svakim potonućem u dubine osjećaja, postaje se svjesniji bola i težine.

ZAKLJUČAK

Nakon gubitka djeteta za roditelje više ništa nije isto, svijet gubi boju. Nema lijeka za slomljeno srce i bol, a potrebno je puno hrabrosti za nastaviti koračati stazom života.

Vrijeme liječi neke rane, ali gubitak djeteta roditelje prati cijeli život, a oni će uvijek osjećati prazninu u srcu. Međutim, i s takvom prazninom, roditelji imaju pravo nastaviti sa životom.

Na osnovu ovog prvog, pilot programa grupne psihološke podrške roditeljima, koji su se suočili s gubitkom djeteta, sagledali smo potrebe roditelja, analizirali njihove reakcije i pratili proces promjena na zahtjevnom putu "oporavka" s namjerom da u okviru Udruženja "Srce za djecu oboljelu od raka" grupna psihološka podrška roditeljima nakon gubitka djeteta bude sastavni dio naših obaveznih intervencija.

Ovaj pilot program grupne podrške tugujućim roditeljima, s obzirom na stalnost članova koji su prisustvovali, kao i na usmeni *feedback* koji smo dobili od roditelja, do sada je pokazao da bi grupe podrške trebale biti sastavni dio programskih aktivnosti Udruženja. Reakcije žalosti su neophodan, ali ne i dovoljan uslov uspješnog prilagođavanja na gubitak. Prilagođavanje podrazumijeva i proces tugovanja. Važno je imati u vidu kompleksnost ovog procesa. Tugovanje je proces koji zahtijeva aktivnu adaptaciju na gubitak; procesiranje, prorađivanje, prihvatanje i integriranje gubitka u život ožalošćenog. Proces tugovanja koji se odnosi na pokojnika uključuje postepeno prihvatanje realnosti gubitka i njegovih implikacija. Budući grupni programi podrške će sadržavati i adekvatne procjene reakcija roditelja s ciljem bolje evaluacije efekata našeg rada na mentalno zdravlje roditelja.

Navedeni model rada s grupom bi trebao biti dostupan svim roditeljima koji su doživjeli gubitak djeteta, kao integralni dio planova i programa rada u zdravstvenim ustanovama koje se bave ovom problematikom.

LITERATURA

1. Arambašić, L. (2008). Gubitak, tugovanje, podrška. Jastrebarsko: Naklada Slap
2. Salajpal, T. (2008). Ranjeni životi - suočavanje sa gubicima, Zagreb: Alinea
3. Savjak, N. (2003). Iza zida tišine - adolescenti poslije smrti oca u ratu. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
4. Stojković, L. (2010). Prvih deset godina tugovanja, Gubitak deteta, Psihološka obrada lične traume, Beograd: IP „ŽARKO ALBULJ“
5. Bucay, J. (2015). Put suza, Zagreb: Fraktura
6. Klikovac, D.T. (2018). Pedijatrijska psihoonkologija. Beograd: DATA STATUS
7. Džejms, Dž. V. & Fridman, R. (2017). Oporavak od tuge, Kako da prebolite smrt, razvod, gubitak zdravlja, karijere, vere... Novi Sad: PSIHOPOLIS INSTITUT

Abstract

Psychological support to parents after the loss of a child

Subject of our paper is related to providing psychological support in the grieving process for parents who have faced the loss of a child after a complex oncological treatment. The goals of organizing the group are, on the one hand, our desire to provide professional psychological support and assistance to parents in very demanding and complex phases of grief, and on the other hand, prevention of pathological grief through normalization of difficult conditions parents faced during treatment and after the moment of loss. During the preparation period, we contacted parents we knew and followed during the long-term oncological treatment of children at the hematology-oncology departments with the announcement that we would form a support group.

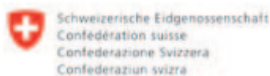
We have also posted on our social networks, and parents themselves had the opportunity to apply. The only criteria for inclusion in the group was that they lost a child due to a malignant disease.

The group support program for parents was implemented within the Association "Srce za djecu oboljelu od raka" (Heart for Children with Cancer) and was designed and implemented by the co-therapy team of two gestalt psychotherapists, employees of the Association. From November 2020 to December 2021, 5 group sessions were implemented with average participation of 6 to 12 parents.

Group sessions were based on the principles of psychoeducation and professionally oriented group self-support.

During the last meeting, an evaluation of the work performed so far was conducted through a survey consisting of five statements about the importance of workshops as a mitigating moment in the process of dealing with loss. The results indicate that over 60% of respondents chose the maximum number of points, which would mean that support groups helped them and that they want to continue working. This model of work is very important and such activity should be available to all parents who have experienced the loss of a child, and it should be an integral part of the work plan and program in health care institutions dealing with this issue. In the meantime, our goal is to continue conducting workshops in the future.

Keywords: child loss, grief, support, workshops, group

Švicarska agencija za razvoj i saradnju SDC

Министарство здравља и социјалне заштите Републике Српске

Štampanje publikacije finansira Projekat mentalnog zdravlja u BiH koji podržava Vlada Švicarske, a implementira Institut za populaciju i razvoj u partnerstvu sa Federalnim ministarstvom zdravstva i Ministarstvom zdravlja i socijalne zaštite Republike Srpske.

Vlada TK

Ministarstvo zdravstva TK

Grad Tuzla

Vlada Brčko Distrikta

Gradonačelnik

www.unifarm.ba
Unifarm

ZADA
Pharmaceuticals

12-15.05.2022 TUZLA, BIH

www.dpfbih.ba

